

ЛАУРЕАТИ НОБЕЛІВСЬКОЇ ПРЕМІЇ
1964

ЖАН-ПОЛЬ САРТР

*шляхи свободи
відстрочення*

У другому томі трилогії «Шляхи свободи» змальовано французьке суспільство, яке стоїть перед нелегким і болючим вибором: вступати у війну, щоб захистити випадкового і другорядного союзника, — чи поступитися агресорові, щоб зберегти мир у Європі? Хто виграє — той, хто нападає першим, чи лагідний і поступливий миротворець? Що важливіше — мир чи свобода? Кожен з героїв роману вирішує цю проблему по-своєму, та врешті політики приймають власне рішення...

- [Жан-Поль САРТР](#)
 - [П'ЯТНИЦЯ, 23 ВЕРЕСНЯ](#)
 - [СУБОТА, 24 ВЕРЕСНЯ](#)
 - [НЕДІЛЯ, 25 ВЕРЕСНЯ](#)
 - [ПОНЕДІЛОК, 26 ВЕРЕСНЯ](#)
 - [ВІВТОРОК, 27 ВЕРЕСНЯ](#)
 - [СЕРЕДА 28 ВЕРЕСНЯ](#)
 - [НІЧ З 29 НА 30 ВЕРЕСНЯ](#)
 - [П'ЯТНИЦЯ 30 ВЕРЕСНЯ](#)
 - [notes](#)
 - [1](#)
 - [2](#)
 - [3](#)
 - [4](#)
 - [5](#)
 - [6](#)
 - [7](#)
 - [8](#)
 - [9](#)
 - [10](#)
 - [11](#)
 - [12](#)
 - [13](#)
 - [14](#)
 - [15](#)
 - [16](#)
 - [17](#)
 - [18](#)
 - [19](#)
 - [20](#)
-

Жан-Поль САРТР
ШЛЯХИ СВОБОДИ
Відстрочення
Роман

Шістнадцята тридцять у Берліні, п'ятнадцята тридцять у Лондоні. Готель нудьгував на своєму пагорбі, порожній і врочистий, і всередині був отой старий. В Ангюлемі, в Марселі, в Ґані, в Дуврі гадали: «Що він там робить? Вже давно по третій, чому він не виходить?» Він сидів у затіненому покої, очі непорушно завмерли під густими бровами, рот був трохи розтулений, немовби йому спав на думку дуже давній спогад. Він уже не читав; його німічна рука, поцяткована старечою гречкою, все ще тримаючи аркуші, звисала з коліна. Він обернувся до Гораса Вілсона й запитав: «Котра година?», і Горас Вілсон відказав: «Десь пів на п'яту». Старий підняв свої великі очі, люб'язно усміхнувся й мовив: «Гаряче». Руда, тріскуча, мерехтлива спека налягла на Європу; в людей пашіли руки, щеміло в очах, пекло у легенях; всі чекали, мліючи від спеки, їдкої куряви і тривоги. В передпокої готелю очікували газетярі. У дворі, непорушно сидючи за кермом своїх авт, чекали водії; на тому березі Рейну, в передпокої готелю «Дрезен», непорушно очікували пруссаки у темних костюмах. Мілан Глінка більше нічого не чекав. Він уже не чекав з позавчорашнього дня. Минулася тяжка чорна днина, неначе блискавкою, пронизана раптовою певністю: «Вони нас зрадили!» А потім час почав текти знову, навмання, ніхто вже не жив просто так, задля втіхи прожитого дня, було тільки завтра, залишилося тільки завтра.

О п'ятнадцятій тридцять Матєс ще очікував на березі жахливого майбуття; тієї ж таки хвилини, о шістнадцятій тридцять, у Мілана вже не було майбутнього. Старий підвівся і перетнув покій, він простував не згинаючи коліна, шляхетною і стрибучою ходою. Він промовив: «Панове!» і мляво всміхнувся, а далі поклав документ на стіл і розгладив аркуші кулаком; Мілан укляк за столом, розгорнутий часопис укривав геть усю церату. Вже всьоме Мілан прочитав:

«Президент і Уряд Республіки змушені прийняти пропозиції двох великих держав щодо основи майбутніх взаємин. Нам не залишається нічого іншого, оскільки ми лишилися самі». Невіл Гендерсон і Горас Вілсон підійшли до столу, старий обернувся до них, вигляд у нього був беззахисний і недолугий, він сказав: «Ось що нам залишається, панове». Мілан думав: «Нічого іншого й не залишається». За вікном почувся невиразний галас, і Мілан подумав: «Ми залишилися самі».

Знадвору долинув голос, тонкий і писклявий, мов у щура: «Слава Гітлерові!»

Мілан підбіг до вікна.

— А чекай-но, сучий сину! — закричав він. — Ось нехай я спущусь!

Надворі чкурнули навтьоки, почулося тупотіння підборів; на розі хлопчисько обернувся, понишпорив у хвартусі й замахнувся. Об стіну сухо торохнули два камінці.

— Це малюк Лібкнехт, — сказав Мілан, — його витівки.

Він вихилився з вікна: вулиця була порожня, мов за недільної днини. Шенгофи повивішували на балконі червоно-білі знамена зі свастикою. Всі віконниці зеленого будинку були зачинені. Міланові подумалося: «А в нас немає віконниць».

— Треба повідчиняти вікна, — сказав він.

— Навіщо? — поспитала Анна.

— Коли вікна зачинені, то вони поціляють у шибки.

Анна стенула плечима.

— Так чи так... — сказала вона.

Їхні співи й галас долинали грімкими нерозбірливими вибухами.

— Вони ще там, на майдані, — не обертаючись, промовив Мілан.

Він поклав руки на підвіконня, подумав собі: «Всьому кінець». З-за рогу вигулькнув

опасистий чолові'яга. Він ішов, спираючись на ціпок, і ніс рюкзак. У нього був зморений вигляд, за ним простували дві жінки, що позгиналися під величезними клумаками.

— Єгершмітти повертаються, — не обертаючись, озвався Мілан.

Вони чкурнули в понеділок увечері й мали перетнути кордон уночі з вівторка на середу. Тепер вони поверталися, гордо позадиравши голови. Єгершмітт підійшов до зеленої кам'яниці й піднявся східцями на ганок. На його сірому від куряви обличчі видніла чудернацька посмішка. Він понишпорив у кишнях свого піджака й дістав ключа. Жінки опустили свої клумаки дотолу і дивились, як він одмикає двері.

— Ти повертаєшся, коли вже минула небезпека! — гукнув Мілан.

— Мілане! — хутко сказала Анна.

Єгершмітт підняв голову. Він угледів Мілана, й очі його зблиснули.

— Ти повертаєшся, коли минулася небезпека!

— Авжеж, я повертаюся! — гукнув Єгершмітт. — А ось ти підеш звідціля!

Він крутнув ключа в замковій шпарині і пхнув двері, за ним зайшли жінки. Мілан одвернувся.

— Боягузи нікчемні! — сказав він.

— Ти їх підбурюєш, — зауважила Анна.

— Та це ж боягузи, — відказав Мілан, — мерзенне німецьке поріддя. Два роки тому вони лизали нам п'яти.

— То й що! Не треба їх провокувати.

Старий замовк; рот його так і лишився трохи розтулений, наче він і далі мовчки виголошував погляд на політичне становище. В його великих круглих очах блищали сльози, піднявши брови, він допитливо дивився на Гораса й Невілла. Вони мовчали, Горас раптово сіпнувся й одвернув голову; Невілл підійшов до столу, взяв документ, проглянув його, а потім невдоволено кинув на стіл. У старого був збентежений вигляд; він розвів руками, даючи на здогад, що попри велике і щире бажання нічого не може вдіяти. Уп'яте він повторив: «Я опинився в цілковито неочікуваній ситуації; я сподівався, що ми спокійно обговоримо пропозиції, які я приніс...» Горас подумав: «Старий лис! Ач, як промовляє, дідусь та й годі...» І сказав: «Гаразд, Ваша Екселенціє: за десять хвилин ми будемо в готелі „Дрезен“.

— Лерхен приїхала, — сказала Анна. — Її чоловік у Празі, вона хвилюється.

— Нехай прийде до нас.

— Якщо ти гадаєш, ніби їй буде спокійніше... — ледве усміхнувшись, мовила Анна. — З таким шаленцем, як ти, що вистромлюється через вікно, аби ображати людей...

Він глянув на її марне личко з тонкими спокійними рисами, вузькі плечі й величезний живіт.

— Сядь-но, — сказав він. — Не люблю бачити, як ти стоїш.

Вона сіла і склала руки на животі; якийсь чолові'яга вимахував газетами і бурмотів: „Парі-Суар“, останнє число. Лишилося всього два примірники, купуйте». Він так накричався, що захрип. Моріс узяв газету. Прочитав: «Прем'єр-міністр Чемберлен надіслав листа канцлерові Гітлеру, в політичних колах Британії припускають, що останній надішле офіційну відповідь. Внаслідок цього зустріч із паном Гітлером, яка мала відбутися сьогодні вранці, відкладено на пізніший час».

Зезета заглядала в газету через його плече. Вона запитала:

— Є якісь новини?

— Ні. Те ж саме.

Він перегорнув сторінку, й вони уздірили похмуру світлину, де було знято якусь озіаку, вона височіла на пагорбі й скидалася на середньовічний замок із вежами, дзвіницями і сотнями вікон.

— Це Годесберг, — сказав Моріс.

— Тут сидить Чемберлен? — поспиталася Зезета.

— Здається, поліції надіслали підмогу.

— Авжеж, — сказав Мілан. — Двох жандармів. Тепер їх буде шестеро. Вони забарикадувалися в жандармерії.

До кімнати вдерся несамовитий крик. Анна затремтіла; та її обличчя було спокійне.

— А якщо зателефонувати? — поспиталася вона.

— Зателефонувати?

— Так. До Прісекніци.

Мілан мовчки показав їй газету. «Згідно з телеграмою Німецької інформаційної агенції, датованою четвергом, німецьке населення Судетської області взяло під свій контроль всю охорону правопорядку в межах мовних кордонів».

— Це не може бути правдою, — сказала Анна. — Мені казали, що таке сталося лише в Егері.

Мілан грюкнув кулаком по столі.

— Боже ж ти мій! І ще просити порятунку!

Він простягнув руки; вони були здоровецькі й жиливі, з темними плямами і близнами — поки не стався той нещасливий випадок, він був лісорубом. Він дивився на них, розчепіривши пальці. Потім сказав:

— Вони можуть заявитися. По двоє чи по троє. Вони тільки покепкують, кажу тобі.

— Та їх заявиться сотень із шість, — відказала Анна.

Мілан понурих голову, він почувався самотнім.

— Послухай! — вигукнула Анна.

Він прислухався: виразно було чути, як вони рушили вулицею. Він аж затремтів од шалу; в очах затьмарилося, під черепом прокинувся біль. Він підійшов до шафи, і йому перехопило подих.

— Що ти робиш? — поспиталася Анна.

Він схилювся над шухлядою й тяжко дихав. Не кажучи і слова, він зігнувся ще дужче і вилаявся.

— Не треба, — сказала вона.

— Що?

— Не треба. Дай-но його мені.

Він обернувся; Анна підводилася, спираючись на стільця, вигляд у неї був, як у праведниці. Він подумав про її живіт, потім простягнув їй револьвер.

— Гаразд, — сказав він. — Зателефоную до Прісекніци.

Він спустився на перший поверх, до шкільної зали, повідчиняв вікна, потім підняв телефонну слухавку.

— Дайте мені Прісекніцу, управління поліції. Гало?

Його праве вухо чуло сухий уривчастий тріск. А ліве наслухало їх. Одета збентежено усміхнулася. «Я ніколи й не знала до ладу, де вона, та Чехословаччина», — сказала вона, занурюючи пальці в пісок. За мить у слухавці клацнуло.

— На?^[1] — поспиталися на тому боці.

Мілан подумав: «Я прошу допомоги!» Він щосили стиснув слухавку.

— Це Правніц, — сказав він, — говорить місцевий учитель. Нас два десятки, всі чехи, ще є троє німецьких демократів, які ховаються в льоху, решта у Гейнлені — їх оточили п'ятдесят зарізак із Корпусу добровольців, які перейшли кордон учора ввечері. З ними й мер.

Запала тиша.

— Bitte! Deutsch sprechen,^[2] — нахабно кинув голос.

— Schweinkopf!^[3] — вигукнув Мілан.

Він повісив слухавку і, тяжко накульгуючи, подався нагору. Нога таки боліла. Він зайшов до кімнати й сів.

— Вони там, — озвався він.

Анна підійшла до нього й поклала йому долоні на плечі.

— Любий ти мій, — мовила вона.

— Мерзотники! — сказав Мілан. — Вони все зрозуміли, вони глузували з нас на тому кінці дроту.

Він поставив її поміж своїми колінами. Її величезний живіт доторкався до його черева.

— Тепер ми вже геть самі, — сказав він.

— Не можу в це повірити.

Він помалу підняв голову й глянув на неї знизу вгору; за своєю натурою вона була поважна й тверда, проте, як і всім жінкам, їй потрібен був хтось, кому б вона довіряла.

— Ось вони! — мовила Анна.

Голоси, здається, наближалися; напевне, вони вже йшли колоною по центральній вулиці. Здаля радісний галас юрми скидався на крик жаху і відчаю.

— Двері забарикадовані?

— Авжеж, — відказав Мілан. — Та вони можуть вдертися через вікна або ж обійти будинок і зайти через сад.

— Якщо вони піднімуться... — мовила Анна.

— Не бійся. Нехай собі трощать усе, що під руку попаде, я й пальцем не поворухну.

Він відчув на своїй щоці поцілунок її теплих вуст.

— Любий ти мій... Знаю, знаю, ти зробиш це для мене.

— Не для тебе. Ти — це я. Для дитини.

Вони здригнулися; внизу подзвонили.

— Не підходь до вікна! — вигукнула Анна.

Він підвівся й підійшов до вікна. Єгершмітті повідчиняли всі віконниці; над дверима висів гітлерівський прапор. Вихилившись із вікна, він угледів тендітну постать.

— Зараз, — гукнув він.

І рушив до дверей.

— Це Маріка, — сказав він.

Він спустився східцями й відімкнув двері. Галас, вибухи петард, музика, що лунає в кожному домі, — це був справжнісінький празник. Він окинув оком порожню вулицю, й серце його болісно стиснулося.

— А ти чого прийшла сюди? — поспитався він. — Сьогодні уроків немає.

— Мене прислала матуся, — сказала Маріка. Вона тримала в руці кошичок, де були яблука й канапки з марґарином.

— Твоя мати з глузду з'їхала, зараз же повертайся додому.

— Вона сказала, що ви мені не відмовите.

Дівчина простягла йому згорнуту вчетверо цидулку. Він розгорнув її і прочитав: «Батько з Георґом геть подуріли. Прошу вас, заховайте в себе Маріку до вечора».

— А що з твоїм батьком? — поспитав Мілан.

— Вони з Георґом засіли за дверми. У них сокири й рушниці. — І з якоюсь поважністю докинула: — Матуся витурила мене надвір, вона сказала, що у вас мені буде краще, бо ви розсудливий чоловік.

— Авжеж, — сказав Мілан. — Авжеж, розсудливий я. Що ж, ходімо.

Сімнадцята тридцять у Берліні, вісімнадцята тридцять у Парижі. Невеличке розгублення на північ від Шотландії. На сходах Гранд-Отелю з'явився пан фон Дорнберг, його оточили газетярі, й П'ериль запитав: «Він вийде?» В лівій руці пан фон Дорнберг тримав якийсь документ; він підняв ліву руку і сказав: «Ще не вирішено, чи зустрінеться пан Чемберлен сьогодні увечері з фюрером».

— Це тут, — мовила Зезета. — Тут я продавала квіти, з маленького зеленого візка.

— Гарно ти влаштувалася, — сказав Моріс.

Він слухняно розглядав хідник і бруківку, адже вони прийшли подивитися на цю місцину, про яку вона стільки розповідала. Та воно йому нічого не говорило. Зезета випустила його руку, вона реготалася, реготалася сама, безгучно, дивлячись на автомобілі, що проїжджали вулицею. Моріс запитав:

— А стілець у тебе був?

— Ще б пак, складаний, — відказала Зезет.

— Певне, втішного в цьому було небагато.

— Навесні було добре, — мовила Зезета.

Вона говорила тихо й не обертаючись, неначе у кімнаті, де лежить хворий; з якогось моменту вона почала манірно вихитувати плечима і спиною, вигляд у неї був неприродний. Моріс умирав од нудьги; перед вітриною стояло десятків зо два роззяв, він підійшов до них і почав дивитися понад їхніми головами. Зезета, поринувши у спогади, стовбичила на краю хідника; нарешті вона підійшла і взяла його за руку. На гранчатій шклянній підставці стояли два човники з червоного сап'яну, а довкруг пінилося щось рожеве, на взір ніби пухівка для пудри. Моріс зареготався.

— Тобі смішно? — прошепотіла Зезета.

— Та черевички кумедні, — регочучи, відказав Моріс.

Дві чи три голови обернулися в їхній бік. «Цить», — прошепотіла Зезета і потягла його геть.

— А це з якого дива? — поспитався Моріс. — Ми ж не в церкві.

Та все ж таки потупив очі: тут усі, як один, ходили м'якою вовчою ступою, виглядало на те, що всі вони знають одне одного, та ніхто не балакав.

— Вже років із п'ять не бував я тут, — прошепотів він.

Зезета з гордістю показала йому ресторан «Максім».

— Це «Максім», — прошепотіла вона йому на вухо.

Моріс зиркнув на нього й відразу ж одвернувся; він чув про нього, про цей мерзенний ресторан, де в 1914 році буржуї кружляли шампанське з нагоди початку війни, а робітників одправляли на фронт, мов баранів на забій. Він процідив крізь зуби:

— Падлюки!

Та все ж таки почувався збентеженим, хтозна й чому. Простував він дрібними кроками, похитуючись; люди здавалися йому якимись тендітними, й він боявся, що зіткнеться з кимось із перехожих.

— Воно, може, й так, — відказала Зезета, — але ж вулиця дуже гарна, як ти гадаєш?

— Я від неї не в захваті, — мовив Моріс. — Тут душно.

Зезета стенула плечима, й Моріс почав думати про майбуття Сен-Уан: вранці, коли він виходив з готелю, його, насвистуючи, обганяли робітники з сидорами під пахвою, вони зігнулися над кермом своїх велосипедів. Він почувався щасливим: одні їхали на роботу в Сен-Дені, другі ще далі, всі рухалися в одному напрямку, робітничий клас був на марші. Він сказав Зезеті:

— Тут одні буржуї.

Вони ступнули ще кілька кроків, огорнуті східними пахощами, а потім Моріс зупинився і попросив у когось пробачення.

— Що ти кажеш? — не втямила Зезета.

— Нічого, — збентежившись, пробурмотів Моріс. — Так собі... нічого.

Він саме зіткнувся ще з одним перехожим; інші спокійнісінько простували собі, опутивши очі додолу, в останню мить вони відступалися і давали пройти, — напевне, тут це вже увійшло у звичку.

— Ти йдеш чи ні?

Та йому вже не хотілося йти далі, він боявся що-небудь поламати чи перекинути, та й вулиця нікуди не вела, в неї не було напрямку, одні перехожі простували угору, до Бульварів, другі спускалися вниз, у напрямку Сени, ще інші стовбичили перед вітринами, це були немов окремі потоки, та спільного поривання тут і близько не було, людина почувалася тут сама. Він простягнув руку і поклав її на плече Зезети; він міцно стиснув її податливе тіло, що відчувалося під тканиною сукні. Зезета усміхнулася йому, їй було весело, вона жадібно розглядала все довкруги, зберігаючи при цьому вигляд бувалої людини, манірно похитувала своїми зграбними сідницями. Він полоскотав її шию, й вона зареготалася.

— Морісе, — вигукнула вона, — облиш!

Він любив яскраві барви, які накладала вона собі на обличчя: білу, мов цукор, і червоний рум'янок. Зблизька від неї пахнуло вафлями. Він тихо поспитав її:

— Тобі добре?

— Я почувуюся тут, як удома, — відказала Зезета, і очі її сяяли.

Він відпустив її плече, й вони пішли мовчки: вона знала цих буржуїв, вони купували у неї квіти, вона усміхалася їм, і були навіть такі, що намагалися її ущипнути. Він дивився на її прегарну білу шию, і якесь химерне почуття зринало в ньому, його і сміх брав, і гнів.

— «Парі-Суар!» — вигукнули поруч.

— Купимо? — поспиталася Зезета.

— Це той же самий випуск.

Люди оточили продавця і мовчки вихоплювали з його рук газети. З юрми вийшла якась жінка, вона була на високих заках і в кумедному капелюшку, що сидів на маківці її голови, ніби вороняче гніздо. Вона згорнула часопис удвоє і, відходячи набік дрібними кроками, почала читати. Обличчя її завмерло, й вона тяжко зітхнула.

— Глянь-но на цю жіночку, — сказав Моріс.

Зезет зиркнула на неї.

— Мабуть, її чоловік має йти до війська, — мовила вона.

Моріс знизав плечима: дивувало, що можна бути доправди нещасною в цьому капелюшку і черевичках з високими підборами, які носять повії.

— Ну то й що? — сказав він. — Таж він офіцер, той її чоловік.

— Хоч би він і був офіцером, — відказала Зезет, — та голову свою він може скласти так само, як і його товариші.

Він скося зиркнув на неї.

— Сміх та й годі з твоїми офіцерами. Згадай он, чи в чотирнадцятому склали вони свої голови.

— От-от, — сказала Зезета. — Якраз тоді багато й полягло.

— Селяни полягли й такі, як ми оце, — сказав Моріс.

Зезета пригорнулася до нього.

— Ох, Морісе, — сказала вона, — ти й справді вважаєш, що буде війна?

— Хіба ж я знаю? — буркнув Моріс.

Ще сьогодні вранці він був певен у цьому, і приятелі його теж. Вони стояли на березі Сени, дивились, як пропливають річкою підйомні крани й драги, якісь хлопці з позасукуваними

рукавами копали траншею для електричного кабеля, такі собі трударі з Жанвільє, й цілком очевидно було, що вибухне війна. Врешті, для цих молодців із Жанвільє нічого не змінилося б: так само довелося б їм копати траншеї десь на півночі, під палючим сонцем, під градом куль, снарядів та мін, як сьогодні копають вони їх тут, наражаючись на небезпеку обвалів, зсувів і взагалі нещасливих випадків на виробництві; й кінця війни вони чекали б так само, як зараз очікують, коли ж прийде кінець їхній знедоленості. І Сандр сказав: «Вони виграють її. Та коли вони повернуться, ми не дамо їм скласти зброю».

Зараз він уже ні в чому не був упевнений: в Сен-Уан війна точилася безугаву, та тільки не тут. Тут був мир: були вітрини, предмети розкоші у крамницях, барвисті тканини, люстра, для того, щоб видивлятися в них, — ну, геть тобі комфорт. В людей були сумні обличчя, та це у них від народження. За що їм боротися? Вони вже нічого не чекали, в них було все. І як же, мабуть, це страшно: нічого не сподіватися, аби лиш життя так і тривало без змін, як воно почалося!

— Буржуазія не хоче війни, — раптом сказав Моріс. — Вона боїться перемоги, тому що це буде перемога пролетаріату.

Старий підвівся і провів Невіла Гендерсона й Гораса Вілсона до дверей. Якусь мить він схвильовано дивився на них, схожий на всіх отих старих людей зі зморшкуватими обличчями, які оточували продавців газет на вулиці Руаяль, газетні ятки на Пел-Мел стріт і хотіли тільки одного, — щоб їхнє життя скінчилося так, як воно й почалося! Він подумав про них і про їхніх дітей, а потім сказав:

— Запитайте, зокрема, в пана фон Ріббентропа, чи не вважатиме канцлер Гітлер за потрібне ще раз зустрітися і поговорити з нами до мого від'їзду, зверніть його увагу на ту обставину, що наша принципова згода означатиме для пана Гітлера необхідність ознайомити нас із новими пропозиціями. Особливо прошу звернути його увагу на той факт, що я поклав собі зробити все можливе, аби врегулювати суперечку шляхом переговорів, оскільки мені не хочеться вірити, що народи Європи, яким не потрібна війна, можуть бути втягнуті у кривавий конфлікт, що вибухне з причини, домовленість із якої вже значною мірою досягнута. Бажаю успіху.

Горас і Невіл уклонилися і подалися східцями вниз, церемонний, боязкий, деренчливий, дипломатичний голос іще відлунював у їхніх вухах, а Моріс розглядав цих пещених, зморшкуватих, культурних дідусів і бабусь і з огидою думав, що їм треба було б пустити крові.

Треба було б пустити їм крові, це було б ще огидніше, ніж розчавити слимака, але сюди варто було заглянути. Кулемети прочесали б вулицю Руаяль повздовжнім вогнем, після цього кількоро днів вона стояла б пустою, з вибитими шибками, з дірами від куль у дзеркалах, з перекинутими столиками на терасах кав'ярень, засипана друзками шкла; і над трупами кружляли б у небі літаки. А потім небіжчиків поприбирають, столики поставляють на місця, вибиті шибки поміняють на цілі, й тут знову завирує життя, вулицю заповнять кремезні чоловіки з грубими рожевими шиями, в шкіряних піджаках і картузах. Хоч що там кажи, а в Росії так і було. Моріс бачив світлини Невського проспекту; ця вулиця розкошів перейшла у власність пролетаріату, тепер там гуляв робітничий клас, і його вже не приголомшували палаци та величні мости з каменю.

— Даруйте! — збентежено вигукнув Моріс.

Він штурхонував ліктем у спину якусь літню пані, і вона обурено зиркнула на нього. Він почувався стомленим і розгубленим — серед цих величезних рекламних панно, темних позолочених літер, що висіли на балконах, серед цукерень і взуттєвих крамниць, поміж колонами церкви Святої Магдалини годі було уявити якусь іншу юрму, ніж оця, де аж кишіло старими панями, що дріботіли собі кудись, та дітлахами в матроських костюмчиках. Сумовите золотаве світло, запах ладану, тяжкі, мов брили, кам'яниці, оксамитові голоси, стривожені й сонні обличчя, тоскне човгання підошов по асфальту — все це була реальність; Революція ж була

всього лиш мрією. «Не треба було мені сюди приходити, — подумав Моріс, ображено зиркаючи на Зезету. — Місце пролетаря не тут».

Чиясь рука торкнула його за плече; він аж зашарівся од утіхи, впізнавши Брюне.

— Добридень, парубче, — усміхаючись, мовив Брюне.

— Салют, товаришу, — відказав Моріс.

Долоня Брюне була так само тверда й мозоляста, як і його, і потиск її був міцний. Моріс глянув на Брюне й засміявся від полегшення. Він прокинувся; він відчував, що його оточують товариші, в Сен-Уан, в Іврі, в Монтреї, в самому Парижі, в Бельвілі, в Монруж, в Лавілет, — всі вони стоять пліч-о-пліч і готуються до вирішального наступу.

— Чого ти тут вештаєшся? — поспитав Брюне. — Ти що, без роботи?

— В мене відпустка, — трохи збентежено пояснив Морс. — Зезеті захотілося сюди прийти, бо вона колись тут працювала.

— А ось і Зезета, — сказав Брюне. — Салют, товаришко Зезето.

— Це Брюне, — сказав Моріс. — Ти читала його статтю, сьогодні вранці, в «Юманіте».

Зезета виклично подивилася на Брюне й простягла йому руку. Чоловіків вона не боялася, навіть якщо це були буржуї чи партійна еліта.

— Я знав його, як він був отакий, — сказав Брюне, показуючи на Моріса. — Коли він був у хорі «Червоних соколів», то, далебі, я в житті своєму не чув, щоб хтось так фальшивив. Врешті домовилися, що під час вуличних походів він тільки вдаватиме, ніби співає.

Вони зареготалися.

— Ну, то як? — поспитала Зезета. — Буде війна чи ні? Ви повинні це знати, на те вас і поставили там.

Дурнувате запитання, таке могла поспитатися лише жінка, та Моріс був їй вдячний, що вона це зробила. Брюне споважнів.

— Я не знаю, чи буде війна, — відказав він. — Та її не слід боятися: робітничий клас повинен знати, що шляхом угод її не відвернеш.

Він був меткий на язик. Зезета підняла на нього сповнені довірою очі й лагідно усміхалася. Моріс дратувався: Брюне говорив, наче з газети, й лише те, що писалося в газеті.

— Гадаєте, Гітлер злякається, якщо йому покажуть зуби? — поспитала Зезета.

Брюне прибрав офіційного вигляду, здавалося, він і не тямить, що в нього запитують його особисту думку.

— Цілком можливо, — відказав він. — Але хай що там станеться, з нами СРСР.

«Вочевидь, — подумав Моріс, — великі партійні пуріци отак ні сіло ні впало ніколи не стануть ділитися своїми думками з якимсь там механіком із Сен-Уан». Та все-таки він був розчарований. Він глянув на Брюне, й радість його згасла; в Брюне були грубі селянські руки, масивна щелепа й очі, які знали, чого вони хочуть; та на ньому був комірць із краваткою, на ньому був фланелевий костюм, тож серед буржуїв був він мов риба у воді.

У темній вітрині видніло їхнє відображення: Моріс угледів жінку без косинки і паруб'ягу в збитому на потилицю картузі та в робітничій блузі, що так і кидалася у вічі, — вони розмовляли з якимсь паном. Проте Моріс і далі стояв, застромивши руки до кишень, він не наважувався покинути Брюне.

— Ти так само працюєш у Сен-Манде? — поспитався Брюне.

— Ні, — відказав Моріс, — в Сен-Уані. Працюю в Лафлев.

— Он як? А я гадав, що ти в Сен-Манде! Монтером?

— Механіком.

— Добре, — сказав Брюне. — Добре, добре, добре. Що ж!.. Салют, товаришу.

— Салют, товаришу, — відказав Моріс. Йому було ніяково, він почував якусь невиразну

розчарованість.

— Салют, товаришу, — широко усміхаючись, відказала Зезета.

Брюне глянув їм услід. Їх уже затулила юрма, та над капелюхами ще видніли могутні плечі Моріса. Либонь, він обнімав Зезету за талію: його картуз торкався її пишних кіс, й отак, голова до голови, простували вони собі серед перехожих. «Непоганий хлопчина, — подумав Брюне. — А та мандрьоха мені не подобається». Він знову попростував собі вулицею, він споважнів і відчував, як йому дошкулять докори сумління. «Що ж міг я йому відповісти?» — подумалося йому. В Сен-Дені, в Сен-Уані, в Сошо, в Крезі незліченна безліч людей чекала з отакими ж тривожними і довірливими поглядами. Незліченна безліч отаких голів, круглих і твердих, мов капустини, необтесаних, грубих, справжнісіньких людських голів знай оберталися на схід, до Годесберга, до Праги, до Москви. І що їм відповідати? Можна тільки боронити їх; поки що це все, що можна для них зробити. Захищати їхнє повільне і в'язке мислення від усіх мерзотників, які хочуть збити його на манівці. Сьогодні матуся Боненґ, завтра Доттен, секретар профспілки вчителів, післязавтра півертисти — отака його доля; він до кожного з них піде, кожного змусить замовкнути. Матуся Боненґ дивитиметься на нього своїм оксамитовим поглядом і, вимахуючи своїми руками ідеалістки, торочитиме йому про «жах пролиття крові». Це була огрядна п'ятдесятирічна молодиця з червонястим лицем, з білим пухом на щоках, коротко підстриженими кісьми і єлейним поглядом пастора з-за окулярів; вона носила чоловічий піджак зі стрічкою Почесного Легіону на лацкані. Я їй скажу: «Жінки нехай помовчать, у чотирнадцятому році вони силоміць запихали своїх чоловіків у вагони, замість того, щоб лягти на рейки і не дати поїздові вирушити на фронт, а тепер, коли може бути сенс, щоб боротися, ви організовуєте ліги боротьби за мир, гуртуєтеся, щоб саботувати мораль чоловіків». Перед ним знову постало обличчя Моріса, і Брюне роздратовано смикнув плечима. «Слово, одне-єдине слово, часом цього досить, щоб зрозуміти, а я не зміг його знайти». Він подумав зі злістю: «Це та бабера винна, в них справжній талант ставити дурнуваті запитання». Білі, мов тісто, щоки Зезети, її маленькі безсоромні очі, її вульгарні парфуми; отакі й ходять збирати підписи, сотні тисяч підписів, умовляннями і погрозами, тлусті горлиці з партії радикалів, жидівки-троцькістки, опозиціонерки з СФЮ, вони такі нахабні, що пролізуть у кожную шпарину, старій селянці, що зібралася доїти корову, вони впадуть на голову, мов грім з ясного неба, упхнуть ручку в її шкарубкі мокрі пальці: «Підпишіть, якщо ви проти війни». Ні — війні, так — переговорам. Мир — передовсім. І що ж вона зробить, ця Зезета, якщо їй раптом простягнуть ручку? Чи вистарчить їй здорового класового чуття, щоб у вічі зареготатися цим тлустим добротливим паням? Вона потягнула його в заможні квартали. Вона ахкала й охкала перед крамницями, виквецяла цілий тюбик рум'янку собі на щоки... Бідолашний хлопчина, негарно буде, якщо вона повисне в нього на шиї, щоб не пустити на війну; чоловікам це ні до чого... Інтелектуал. Буржуа. «Я терпіти її не можу, бо її лице потиньковане косметикою, а на пальцях манікюр». Однак не всі товариші можуть бути одинаками. Він відчув себе втомленим і незграбним; раптом він подумав: «Я ганю її за те, що вона рум'яниться, тому що не люблю дорогого рум'янку.» Інтелектуал. Буржуа. Відірваний назавжди. «Дарма я старатимуся, в нас ніколи не буде однакових спогадів». Йозеф Мерсьє, тридцять три роки, родовитий сифілітик, викладач природничої історії в ліцеї Бюффон і коледжі Севіньї, тяжко сапаючи і часом з вогким присьорбуванням кривлячи вуста, піднімався вулицею Руаяль; з лівого боку боліло, він почувався геть упослідженим, в голові пролітали уривки думок: «Цікаво, чи платитимуть вони ставку мобілізованим службовцям?» Він дивився під ноги, щоб не бачити цих безжальних облич, і налетів на здоровезного рудого чолов'ягу в сірому фланелевому костюмі, який відіпхнув його й потурих просто на вітрину; Йозеф Мерсьє підняв очі й подумав собі: «Та він же, мов шафа!» Як шафа, як мур, із отих жорстоких нечулих тварюк, до яких належав і здоровань Шамерльє, який викладав математику і

кепкував з нього як хотів, один із тих суб'єктів, котрі ні в чому й ніколи не сумніваються, навіть у самих собі, котрі ніколи не хворіють, в котрих немає нервового посмикування, котрі усе в житті, навіть жінок, беруть голими руками, і простують прямісінько до мети, штурхаючи тебе до вітрини. Вулиця Руаяль пливла вниз, до Сени, і Брюне плив разом з нею, хтось налетів на нього, він устиг побачити якогось мізерного хробака з проваленим носом, у котелку і з великим пристібним, немовби порцеляновим комірцем, він думав про Моріса й Зезету, і його знову охопила звична давня тривога, сором за ці невблаганні спогади: білий дім на березі Марни, батькова бібліотека, довгі напарфумлені руки матусі, спогади про те, що відірвало його від них назавжди.

Стояв прегарний золотавий вечір, плід вересневої пори. Стівен Гартлі схилювався через поруччя балкона й бурмотів: «Широкі неквапні потоки вечірньої юрми». Капельюхи, ціле море фетрових капельюхів, декілька голомозих голів пливли в ньому, він подумав: «Ніби чайки». Він подумав собі, що так і напише: «Ніби чайки», дві біляві й одна сива, і ще одна прегарна руда чуприна, понад ними, лисувата; Стівен подумав «французька юрма» і був зворушений. Квола юрма, що складається з маленьких людей, героїчних і підтоптаних. Він напише: «Французька юрма очікує на події зі спокоєм і гідністю.» В одному з чисел «Нью-Йорк Таймс», великими літерами: «Я тримав руку на пульсі французької юрми». Маленькі люди, що завжди виглядали не дуже чисто вмитими, великі жіночі капельюхи, мовчазна юрма, сумирна і брудна, осяяна лагідним промінням золотого паризького надвечір'я поміж церквою Святої Магдалини і майданом Конкорд, на тлі червоного сонця. Він напише «обличчя Франції», напише «вічне обличчя Франції». Рух, гомін, сказати б, шанобливий і «зачудований», та було б перебільшенням сказати «зачудований»; здоровецький рудий француз, лисуватий, сумирний мов надвечірнє сонце, декілька відблисків на шибках авт, декілька вигуків; мерехтіння голосів, вирішив Стівен. І подумав: «Стаття готова».

— Стівене! — озвалася за плечима Сільвія.

— Я працюю, — не обертаючись, сухо відказав Стівен.

— Але мені ти повинен відповісти, любий, — сказала Сільвія. — На «Лафаеті» лишилися тільки каюти першого класу.

— Бери перший клас, бери люксові каюти, — сказав Стівен. — «Лафает», можливо, останнє судно, які відпливає до Америки, й це надовго.

Брюне ішов собі поволеньки, він вдихав східні пахощі, він задер голову і розглядав літери з темною позолотою, прикріплені на балконі; війна таки вибухнула: вона була тут, під сподом цього світляного мерехтіння, накреслена як очевидність на стінах цього прегарного вутлого міста; мов застиглий вибух, розколола вона надвоє вулицю Руаяль; люди перетинали вулицю, не помічаючи війни; Брюне ж бачив її. Вона завжди була тут, та люди ще й досі не знали про це. Брюне думав: «Небосхил обвалиться нам на голову». І тоді все почало валитися, він побачив будинки такими, якими вони були насправді, — застиглим обвалом. Ця елегантна крамниця несла в собі тонни каміння, й кожен камінь, скріплений розчином із іншими каменями, тиснув на одне місце, вперто тиснув ось уже півсторіччя; ще декілька кілограмів — і почнеться обвал; колони, округлившись, зазміяються шпаринами, а тоді розколються на друзки; вітрини вибухнуть уламками шкла; лавина каміння провалить склепіння підземного складу й розчавить клумаки з товаром. У них бомби до чотирьох тонн вагою. У Брюне стислося серце: ще недавно на тлі цих гарно вишикуваних фасадів у потоках золотого вечірнього сонця сяяли людські усмішки. А зараз усе згасло: тисячі тонн каміння; люди блукають поміж купами уламків. І солдати поміж руїнами; може, і його уб'ють. Він бачив темні басамаги на потинькованих щокх Зезети. Закурені стіни, мури, де зяють темні провалля вікон, де-не-де затулені шматками голубого або жовтого паперу, і сліди плісняви, червоні кахлі поміж купами уламків, тротуарна плитка, крізь яку проростає

бур'ян. А потім бараки з обаполів, концентраційні табори. І після цього всього побудують величезні одноманітні казарми, як оті, що стоять на зовнішніх бульварах. Серце Брюне стислося: «Я люблю Париж», тривожно подумалося йому. Видиво згасло, й місто зробилося таким, як і раніш. Брюне зупинився; від відчув, як його охопила підступна солодка неміч, і подумав: «Якби ж то не було війни! Якби ж то можна було зробити так, щоб не було війни!» І жадібно поглянув на величезні брами та сяйливі вітрини «Дріскола», на яскраво-голубі драпіровки ресторану «Вебер». За мить йому зробилося соромно; він знову рушив з місця й подумав: «Я надто люблю Париж». Як той Пільняк із Москви, який дуже любив давні церкви. Партія правильно робить, що не довіряє інтелектуалам. Людям уготована смерть, речам уготована руїна; прийдуть інші люди, які перебудують Париж, перебудують світ. Я скажу їй: «Ви хочете миру за будь-яку ціну?» Я буду говорити м'яко, дивлячись на неї непорушним поглядом, і скажу їй: «Нехай жінки дадуть нам спокій. Не час забивати чоловікам голови дурницями».

— Хотіла б я бути чоловіком, — мовила Одета.

Мат'є звівся на лікоть. Він був аж чорний од засмаги. Усміхаючись, він запитав:

— Щоб погратися в солдатики?

Одетта зашарілася.

— О ні! — хутко відказала вона. — Та це так по-дурному — бути жінкою в оцю годину.

— Напевне, це не дуже зручно, — погодився він.

Вона знову показала себе базікою; її слова неодмінно оберталися проти неї. Та якби вона змогла висловитися так, щоб її зрозуміли, то Мат'є, либонь, не не став би її ганити; слід було б сказати йому, що їй завжди було незручно, коли чоловіки в її присутності говорили про війну. Вони видавалися неприродними, вони хотіли показати себе такими впевненими, неначе давали їй на здогад, що це чоловіче діло, і все ж таки вони, здавалося, чогось чекали від неї; якогось присуду, тому що вона була жінкою і їй не треба було йти на війну, не треба брати учать у боях. А що могла вона їм сказати? Залишайтеся? Йдіть? Вона не повинна була приймати такі рішення, адже вона не йшла на війну. Чи, може, їм треба було сказати: «Робіть, що хочете». Та якщо вони нічого не хотіли? Вона відмовчувалася, вдавала, ніби не розуміє їх і, слухаючи їхні рішучі голоси, готувала їм каву або наливала лікеру. Вона зітхнула, набрала у жменю піску й почала дивитись, як він сиплеться тоненьким струмочком, гарячий і білий, на її засмаглу ногу. Пляж був порожній, морські хвилі мерехтіли на сонці й гучно хлюпали коло берега. Троє молодичок у пляжних штанцях пили чай на дерев'яному понтоні кафе «Провансаль». Одета заплющила очі. Вона лежала на піску, на самісінькій спекоті, яка не знала ні дня, ні часу: спекота її дитинства, коли вона заплющувала очі й, лежачи на цьому ж таки піску, вдавала з себе саламандру, що лежить у самісінькому пеклі величезного червоно-синього багаття. Тільки спекота, тільки пестливий дотик вогкого купального костюма; здавалося, ніби відчуваєш, як він легенько парує на сонці, тільки палючий пісок під потилицею, інші роки, вона зливалася з небом, піском і морем, вона не відрізняла теперішності від минулого. Вона випросталася, широко розплющила очі; сьогодні була справжня теперішність; була ота порожнеча всередині, наповнена тривогою; був Мат'є, чорний від засмаги й голий, Мат'є, який сидів, схрестивши ноги, на білому шляфроку. Мат'є мовчав. Нічого іншого вона й не хотіла б, а тому теж мовчала. Та коли вона не змушувала його прямо звертатися до неї, то втрачала його; він неодмінно вділяв їй часу і щось казав своїм чистим, трохи хрипкуватим голосом, та потім замикався в собі, й залишалося тільки його тіло, лискуче, гарно збудоване тіло. Якби ж то він поринав у втішні думки, то ще було б нічого, — та він дивився перед собою, і вигляд у нього був такий, що в неї просто-таки серце щеміло, а його здоровецькі руки тим часом знай ліпили й ліпили якогось книша з піску. Книш розвалювався, і руки невтомно ліпили його знову; Мат'є ніколи не стежив за своїми руками; врешті це нервувало.

— З сухого піску книша не зліпити, — сказала Одета. — Навіть дітлахи це знають. Мат'є зареготався.

— Про що ви думаєте? — поспиталася Одета.

— Треба написати Івіш, — відказав він. — А я не знаю як.

— Не сказала б, що ви не знаєте, як це зробити, — усміхнувшись, мовила вона. — Ви ж пишете їй цілі романи.

— Та воно так. Та є речі, які її лякають. Вона взялася читати газети й нічого ніяк там не тямить: їй хочеться, що я їй пояснив. Дуже зручно буде це робити: вона плутає чехів з албанцями і вважає, що Прага стоїть над морем.

— Це так по-російському, — сухо сказала Одета.

Мат'є скривився замість відповіді, й Одета відчула, що сказала не те. Усміхнувшись, він докинув:

— Все ускладнюється тим, що вона страшенно зла на мене.

— Чому б це? — поспиталася вона.

— Бо я француз. Вона спокійнісінько жила собі серед французів, аж ось їм зненацька захотілося воювати. Вона вважає це обурливим.

— Нічого собі, — обурено сказала Одета.

Мат'є прибрав добротливого вигляду.

— Треба поставити себе на її місце, — лагідно мовив він. — Вона гнівається на нас, бо ми влазимо в халепу, де нас можуть убити або ж поранити! Вона вважає, що поранення — це нетактовно, бо тоді мусиш опікуватися своїм тілом. Фізіологічними проявами, як вона це називає. Вона жахається фізіологічних проявів, — і в собі, й у інших.

— Гарне дівча, — пробурмотіла Одета.

— І це насправжки, — провадив Мат'є. — Вона цілісінькими днями нічого не їсть, бо їсти — це огидно. А як уночі їй хочеться спати, то вона п'є каву, щоб не заснути.

Одета промовчала; вона думала: «Гарненько всипати нижче спини, ось що треба було б їй зробити.» Мат'є порпався в піску, й обличчя в нього було замріяне і дурнувате. «Нічого не їсть... та я певна, що вона ховає у своїй кімнаті величезні слоїки з варенням. Чоловіки такі телепні». Мат'є знову почав ліпити книша; бознає навіщо він це робив і скільки часу на це він згає. «А я люблю добре м'ясиво і сплю, коли мене змагає сон», — гірко подумала вона. На дерев'яному понтоні кафе «Провансаль» грали «Португальську серенаду». Музик було троє. Італійці. Скрипаль був непоганий; коли він грав, то заплющував очі. Одета була схвильована: музика завжди хвилювала її на відкритому повітрі, така розрідженому і порожньому. Надто ж цієї миті: нестерпний тягар спекоти і війни навалився на море, на пісок, і ще цей крик чайок, які стрімко падали в небо. Вона обернулася до Мат'є, їй хотілося йому сказати: «Я так люблю цю мелодію». Та вона промовчала: ану ж бо Івіш ненавидить «Португальську серенаду».

Руки Мат'є завмерли, і книш розвалився.

— Я так люблю цю мелодію, — піднімаючи голову, сказав він. — Що воно таке?

— «Португальська серенада», — відказала Одета.

Вісімнадцята десять у Годесберзі. Старий чекав. В Ангулемі, в Марселі, в Гані, в Дуврі гадали: «Що він там робить? Він уже вийшов? Розмовляє він з Гітлером чи ні? О цій годині мала б уже відбутися зустріч, може, вони вже владнали все удвох». І вони чекали. Старий теж чекав у своєму покої з напівопущеними шторами. Він був сам, ось він відригнув і підійшов до вікна. Схил пагорба спускався до річки, він був зелений і білий. Рейн був геть темний, він скидався на асфальтове шосе після дощу. Старий ще раз відригнув, в рот був кислий присмак. Він забарабанив пальцями по шибі, і докруг нього закружляли наполохані мухи. Спекота була курна і біла, вона була помпезна, скептична і старомодна, це була спекота гофрованих комірців, епохи

Фредеріка II; в самісінькому пеклі цієї спеки нудився старий англієць, старий англієць епохи Едварда VII, а весь інший світ перебував у 1938 році. В Жюан-ле-Пені, 23 вересня 1938 року о дев'ятнадцятій десять, повнява жінка в білій полотняній сукні встигла на складаному стільці, зняла свої сонцезахисні окуляри і почала читати газету. То була «Пті нісуа», Одета Делорм пробігла очима заголовков, набраний великими літерами: «Зберігати спокій» і, придивившись, розгледіла підзаголовок: «Пан Чемберлен звертається з посланням до Гітлера». Вона запитала себе подумки: «Невже я справді боюся війни?» й подумала: «Ні. Ні: не насправді». Якби вона її насправді боялася, то зірвалася б із місця, побігла б на вокзал і кричала б, вимахуючи руками: «Не їдьте! Залишайтеся вдома!» На мить вона побачила себе, побачила, як вона кричить, випроставшись і піднявши руки, й у неї запаморочилося в голові. А потім вона відчула полегшення, бо нездатна була отак грубо й нескромно поводитися. Не до краю. Добра жіночка, французка, розсудлива і скромна, з цілою купою різних приписів, один із них — нічого не додумувати до краю. У темній кімнаті в Лаоні хирляве дівча, розлючене й обурене, з усіх своїх сил відкидало війну, відкидало сліпо й уперто. Одета казала: «Війна — це жахлива річ», вона казала: «Я ввесь час думаю про тих нещасних чоловіків, які йдуть на війну». Однак вона ще нічого не думала, вона чекала, без нетерпіння: вона знала, що незабаром їй скажуть усе, що потрібно думати, казати і робити. Коли її батька вбили, у 1918 році, їй сказали: це дуже добре, будьте мужньою, вона швидко навчилася із відчайдушною скорботою носити жалобний креп, дивитися на людей чистим поглядом сироти, чий батько поліг на війні. У 1924 році, коли в Марокко поранили її брата і він повернувся кульгавим, Одеті сказали: це дуже добре, не треба його надто жаліти; а за кілька років по тому Жак сказав їй: «Цікаво, я вважав Етьєна дужчим, він ніколи не звертав уваги на своє каліцтво, а тепер он геть скис». Жак піде на війну, Матьє піде на війну, й це буде дуже добре, вона була в цьому певна. Поки що газети ще вагалися; Жак сказав: «Це була б дурнувата війна», а «Кандід» писала: «Ми не будемо воювати лише тому, що судетські німці хочуть носити білі панчохи». Та незабаром країну охопить величезне обурення; палата депутатів одностайно схвалить політику уряду. «Жур» прославлятиме наших героїчних фронтовиків. А Жак скаже: «Робітники незрівнянні»; перехожі на вулицях шанобливо і по-змовницькому усміхатимуться одне одному: буде війна, Одета теж погодиться з цим і буде в'язати вовняні шапочки під каски. Матьє був тут, здавалося, він слухає музику, він знав, що потрібно було думати насправді, та не казав цього. Він писав Івіш довжелезні листи по двадцять сторінок, щоб пояснити їй становище. Одеті ж він нічого не пояснював.

— Про що ти думаєш?

Одета здригнулася.

— Та... ні про що не думаю.

— Ви непослідовні, — зауважив Матьє. — Я ж вам відповів.

Всміхаючись, вона схилила голову; та в неї не було бажання розмовляти. Тепер він немов би враз прокинувся: він дивився на неї.

— В чому річ? — збентежено поспиталася вона.

Він не відповів. Він зачудовано сміявся.

— Ви оце якраз помітили, що я існую на світі? — запитала Одета. — І це вас вразило. Еге?

Коли Матьє сміявся, очі його ставали мов шпарини, він скидався на китайське дитинча.

— Гадаєте, вас можна не помітити? — поспитався він.

— Я ж не якась там пустунка, — відказала Одета.

— О ні. Просто не дуже балакучі та й годі. Крім того, ви робите все, аби про вас забули. Так от, це вам не вдалося: навіть коли ви зберігаєте поважний, пристойний вигляд, дивитеся на море і при цьому поводитесь тихенько, як миша, все ж таки відчувається, що ви тут. Отак. В театрі це називається ефектом присутності: в одних акторів це є, в інших нема. У вас воно є.

Щоки її стали гарячі.

— Вас зіпсували росіяни, — гостро сказала вона. — Присутність — це радше слов'янська риса. Не думаю, щоб це було в моєму амплуа.

Мат'є поважно глянув на неї.

— Яке ж ваше амплуа? — поспитався він.

Одета відчула, як погляд її стривожився, очі забігали туди-сюди. Вона змусила себе дивитися спокійно й перевела погляд на свої ноги з лакованими нігтями. Вона не любила, коли говорили про неї.

— Я ж із буржуа, — весело сказала вона, — французьких буржуа, цікавого в мені мало.

Не треба було показувати себе перед ним такою переконаною; аби припинити цю розмову, вона рішуче додала:

— Яке завгодно.

Мат'є не відповів. Вона скоса зиркнула на нього: його руки почали рити пісок. Подумки Одетта спитала себе, де ж це вона схибила. Так чи так, а він мусив би запротестувати, бодай із ввічливості.

За хвилю вона почула його м'який, хрипкуватий голос:

— А не важко бути ким завгодно?

— Я звикла, — відказала Одетта.

— Ще б пак! А от я ще не звик.

— Таж ви не хто завгодно, — хутко відказала вона.

Мат'є розглядав книш, якого він зліпив із піску. Цього разу йому вдалося виліпити прегарного книша, який стояв собі й не падав. Він змів його одним помахом руки.

— Ми завжди хто завгодно, — сказав він.

І засміявся:

— Це так по-дурному.

— Ви такий сумний, — зауважила Одетта.

— Не більше, ніж інші. Ми трохи засмикані цими постійними звістками про загрозу війни.

Вона підняла очі й уже хотіла було заговорити, та зустріла його погляд, такий гарний, такий спокійний і ніжний погляд. Вона замовкла. Хто завгодно: чоловік і жінка, що дивилися одне на одного, лежачи на піску; війна була тут, довкруг них; вона проникла в них і зробила їх подібними до інших, до всіх інших людей. Він почувається ким завгодно, він дивиться на мене, усміхається, та всміхається він не мені, а кому завгодно. Він нічого не просив у неї, тільки щоб вона мовчала і була безликою, як завжди. Потрібно було мовчати: якби вона йому сказала: «Ви не хто завгодно, ви гарний, дужий, романтичний і ні на кого не схожий» і якби він повірив цьому, то вислизнув би від неї, знову занурився б у свої мрії, може, набрався б зухвальства любити в тих мріях іншу, наприклад, оту росіянку, яка пила каву, коли її хилило на сон. Її враз охопили гордощі, й вона заговорила. Вона хутко сказала:

— Цього разу все буде жахливо.

— Радше по-дурному, — відказав Мат'є. — Вони зруйнують усе, до чого тільки зможуть дотягнутися. Париж, Лондон, Рим... Гарно все воно потім виглядатиме!

Париж, Рим, Лондон... І Жакову віллу над водою, таку білу й таку буржуазну. Одетта здригнулася: вона глянула в море. Тепер воно було мерехтливим серпанком; нахилившись уперед, голий і брунатний од засмаги, цим серпанком гнав плавець на водяних лижах, якого тягнув на линві моторний човен. Ніхто не зможе зруйнувати це світляне мерехтіння.

— Принаймні воно таки залишиться, — мовила вона.

— Що?

— Воно, море.

Мат'є похитав головою.

— Навіть його, — відказав він, — навіть його не буде.

Вона зачудовано зиркнула на нього; вона ніколи не тямилася до ладу, що він мав на увазі. Подумала було, що слід було б його перепитати, та зненацька їй закортіло піти. Вона схопилася на ноги, наділа сандалі й накинула на плечі шляфрок.

— Що таке? — поспитався Мат'є.

— Треба йти, — відказала вона.

— Отак зненацька закортіло?

— Та я допіру згадала, що пообіцяла Жакові приготувати часникову юшку на вечір. Мадлена сама не справиться з нею.

— Та й рідко буває, щоб ви довгенько всиділи на одному місці, — сказав Мат'є. — Що ж, піду покупаюся.

Вона піднялася піщаними сходами і, опинившись на кручі, озирнулася. Побачила Мат'є, він біг до моря. «Він таки має рацію, — подумалося їй, — не сидиться мені на місці». Весь час кудись вирушати, весь час хапатися, весь час втікати. Щойно вона починала в чомусь трохи подобатися собі, як її охоплювало збентеження, почуття провини. Вона дивилася на море, думала: «Завжди я боюся». Метрів за сто від неї була Жакова вілла, огрядна Мадлена, приготування часникової юшки, виправдання, обід — вона рушила вперед. Вона запитала в Мадлени: «Як ся має ваша матуся?», й Мадлена, ледве шморгнувши носом, відповість: «Так само», й Одета скаже їй: «Треба приготувати їй бульйону, а потім понесіть їй курячої грудинки, відріжте крильце перед тим, як подавати на стіл, і побачите, як смаковито вона його їсть», а Мадлена скаже: «Ох, моя бідолашна матуся, вона й ризикує до рота не бере». Одета тоді скаже: «Доручіть це мені». Вона візьме курку, власноруч відріже крильце і буде почуватися виправданою. «Навіть його не зостанеться!» Вона востаннє зиркнула на море. «Він сказав: навіть його не зостанеться!» Однак воно було таке легке, сказати б, перевернуте небо, що ж можуть вони вдіяти з ним? Воно було густе й темно-зелене, кольору кави з молоком, таке рівне, таке одноманітне, море на щодень, воно пахне йодом і ліками, їхнє море, їхній морський бриз, вони заставляють їх платити сто франків щодня; він звівся на ліктях і побачив дітлахів, які гралися в сірому піску, маленька Сімона Шасс'є гасала й реготалася, кульгаючи на ліву ногу, затиснуту в ортопедичному черевикові. Біля сходинок сиділа дитина, якої він не знав, новачок, звичайно ж, худа як трясця, з величезними вухами, вона длубалася в носі й поважно дивилася на трьох дівчаток, які ліпили книші. Вона так згорбила свої гострі кволі плечі, що вони торкалися колін, та громіздкі груди були непорушні мов камінь. Корсет. Туберкульозний сколіоз. «Та ще й ідіотизм, напевне».

— Ляжте, — сказала Жаніна, — отак, на спину. Це від того, що ви такі збуджені сьогодні.

Він ліг і побачив небо. Чотири білі хмаринки. Чутно було, як на шосе риплять колеса візка. «Рано його везуть сьогодні, хто б це міг бути?»

— Привіт, дурнику! — озвався хтось басом.

Він хутко підняв обидві руки й обернув дзеркало так, щоб воно було в нього над головою. Вони вже поминули його, та він упізнав здоровецький зад медсестри, це була Дар'є.

— Коли ти вже її обстрижеш, ту свою блягузницю? — гукнув він до неї.

— Коли ти відчикрижиш собі яйця! — гукнула здаля Дар'є.

Він радісно зареготався: Жаніна страх як не любила грубих слів.

— Коли мене повезуть назад?

Він побачив Жанініну руку, що понишпорила в кишені білого халата й дістала годинника.

— Ще якихось чверть години. Вам нудно?

— Та ні.

Він ніколи не нудьгував. Квіткові горщики не нудьгують. Їх вивозять надвір, коли стоїть сонячна днина, а ввечері завозять назад. Їхньої думки ніколи не питаються, їм нічого вирішувати, нічого чекати. Ніхто й не уявляє, як це захопливо, — всіма порами свого тіла всотувати повітря і світло. Небо віддунювало наче гонг, і він бачив поміж хмарами п'ять крихітних сірих цяточок у вигляді трикутника. Він розслабився, і великі пальці його ніг затремтіли: звук вливався у них широким потужним гучанням міді, він був приємний і пестливий, він скидався на пахощі хлороформу, коли тебе присипляють на великому операційному столі. Жаніна зітхнула, й він зиркнув на неї краєм ока: вона підняла голову й видавалася стривоженою, щось таки не давало їй спокою. «Ох, це таки правда: буде війна». Він усміхнувся.

— Ну що, — озвався він, обернувши трохи шию, — стояни нарешті вирішили розпочати свою війну.

— Ви вже чули, що я вам сказала, — сухо мовила вона. — Якщо ви будете отак говорити, то відповіді од мене не дочекаєтеся.

Він замовк, часу в нього було доста, у вухах задудонів гуркіт літака, почувався він гарно, мені мовчання ніколи не набридає. Вона не могла воювати, стояни завжди стурбовані, їм треба говорити або ж метушитися; врешті, вона сказала:

— Так, боюся, ви маєте рацію: буде війна.

Вона прибрала того виразу, який був на її обличчі в операційні дні, виразу вбогої сироти і старшої медсестри разом. Коли першого дня вона увійшла до палати і сказала йому: «Підведіться, я поміняю судно», то на обличчі в неї був оцей вираз. Він обливався потом, він чув свій запах, тхнуло від нього, як від кожум'яки, а вона стояла, досвідчена, незнайома, простягала до нього свої прегарні руки, і на обличчі в неї був оцей вираз.

Він облизнув губи; відтоді він таки добре заляв їй сала за шкуру.

— У вас заклопотаний вигляд, — сказав він.

— Ще б пак!

— А що вам та війна? Нас вона не стосується.

Вона одвернула голову, й він значуще поплескав по своїй каталці. Їй нічого перейматися війною. Її діло — доглядати хворих.

— А от мені плювати на війну, — сказав він.

— Чому ви вдаєте з себе такого недоброго? — лагідно запитала вона. — Вам не до душі буде, якщо звоюють Францію.

— Мені все одно.

— Пане Шарлю! Ви лякаєте мене, коли отак поводитесь.

— Не винен же я в тому, що належу до нацистів, — пожартував він.

— Нацистів! — збентежено вигукнула вона. — Треба ж таке вигадати! Нацистів! Вони вбивають жидів, а тих, хто не поділяє їхніх поглядів, вони запроторюють до в'язниць, і священників теж, вони підпалили райхстаг, вони зарізяки. Такого не можна казати; такий молодик, як ви, не має права казати, що він нацист, навіть жартома.

На його вустах блукала розуміюча посмішка, він посміхався, щоб змусити її піти геть. В нього ніколи не було неприязні до нацистів. Вони були клятгі й жорстокі, здавалося, вони хочуть повбивати всіх на світі: що ж, побачимо, як далеко вони зайдуть, побачимо. Раптом йому саянула чудернацька думка:

— Якщо настане війна, то всі будуть поземними.

— Ага, він тішиться, — сказала Жаніна, — і що ж він ще такого вигадав?

Він відказав:

— Стояни втомилися стояти, вони полягають ницьма в норах. Я на спині, а вони на

животах: всі будуть поземними.

Вже довгенько схиляються вони над ним, миють його, чистять, мов кухонний посуд, витирають своїми праведними руками, а він лежить мов колода і почуває на собі ці руки, дивиться на їхні обличчя, бачачи спочатку підборіддя, а потім лускаті діри їхнього носа, що стирчить над випуклою лінією губів, а далі, мов на обрії, темні зарости брів. «Що ж, тепер їхня черга лягати». Жаніна нічого не сказала: сьогодні вона була не така жвава, як зазвичай. Ось вона лагідно поклала долоню на його плече.

— Недобрий! — сказала вона йому. — Недобрий, недобрий, недобрий!

Це була нагода для примирення. Він мовив до неї:

— Що там увечері можна буде вкинути до рота?

— Рисовий суп, картопляне пюре, а потім таке, що буде вам до вподоби: налим.

— А далі що, на десерт? Сливи?

— Не знаю.

— Напевне, сливи, — сказав він. — Вчора був абрикосовий узвар.

Не більше п'яти хвилин; він випростався і набундючився, щоб іще більше натішитися з цього, і дивився на маленький шматочок світу, що відбивався у його третьому оці. Вкрите пилюгою і непорушне око, з брунатними цятками: воно завжди трохи спотворювало рухи, це було так кумедно, вони ставали дерев'яними й механічними, наче в довоєнних фільмах. І от у дзеркалі, лежачи на каталці, промайнула жінка в чорному, промайнула і щезла: хлопчик попхав її далі.

— Хто це? — поспитався він у Жаніни.

— Я її не знаю, — відказала вона. — Здається, вона з вілли «Монрепо», ви знаєте, це той великий рожевий будинок на березі моря.

— Це там, де оперували Андре?

— Атож.

Він глибоко вдихнув повітря. Свіже шовковисте сонце ринуло йому в рота, в ніздрі, в очі. А тому солдатіві що тут потрібно? Навіщо йому дихати повітрям для хворих? Солдат пройшов у дзеркалі, штивний, немов фігурка із магічного ліхтаря, у нього був стурбований вигляд, Шарль звівся на лікоть і зацікавлено провів його поглядом: він іде, він відчуває свої ноги і стегна, все його тіло давить на ноги. Солдат зупинився і забалакав із медсестрою. «А, це хтось із тутешніх», — з полегшею подумав Шарль. Говорив він поважно, схиляючи голову й не втрачаючи сумовитого виразу на обличчі; він сам одягається і вмивається, іде, куди йому хочеться, він весь час займається собою, він виглядає таким чудернацьким, бо стоїть: я знав це. З ним щось станеться. Завтра буде війна, і щось станеться з усіма. Не зі мною. Бо я предмет.

— Вже пора, — мовила Жаніна. Вона сумно дивилася на нього, очі її були повні сліз. Ото вже непорядно вона поводить. Він сказав їй:

— Ви дуже любите свою лялю?

— О, ще й як!

— Не трясіть мене, як під час ходи.

— Не буду.

По її блідих щоках потекли сльози. Він недовірливо глянув на неї.

— Що з вами?

Вона не відповіла, схлипуючи, вона схилилася над ним і поправляла укривало; він бачив діри її носа.

— Ви щось приховуєте від мене...

Вона не відповідала.

— Що ви приховуєте від мене? Ви посварилися з мадам Ґуверне? Годі ж бо, я не люблю,

коли зі мною поводитимуться, як з дитиною!

Вона випросталася й дивилася на нього з відчайдушною ніжністю.

— Вас евакуюють, — зі сльозами сказала вона.

Він не втямив як слід. Перепитав:

— Мене?

— Всіх недужих із Берка. Надто вже близько від кордону.

Він затремтів. Він ухопив Жанініну руку і стиснув її.

— Таж я хочу залишитися!

— Вони нікого тут не залишать, — понуро сказала вона.

Він щосили стиснув її руку.

— Не хочу, — вигукнув він, — не хочу!

Нічого не кажучи, вона вивільнила руку, стала позад візка і попхала його вперед. Шарль звівся до половини і шалено бгав у пальцях краєчок укривала.

— А куди вони нас відправлять? Коли вирушати? Медсестри поїдуть із нами? Та скажіть же що-небудь.

Вона й далі мовчала, і він чув лише її зітхання у нього над головою. Він одкинувся на спину і люто промовив:

— Вони доконають мене.

Не хочу дивитися на вулицю. Мілан підійшов до вікна і глянув; лице його похмуре. Вони ще не тут, але чутно, як вони човгають підпошвами своїх черевиків по всьому кварталу. Я чую їх. Схиляюся до Маріки і кажу їй:

— Сядь отут.

— Де?

— У простінку поміж вікнами.

Вона питає в мене:

— Навіщо мене прислали до вас?

Я не відповідаю; вона запитує:

— Хто це кричить?

Я не відповідаю. Човгання підпошов. Човг-човг-човг-човг-човг. Я сідаю долі, біля неї. Я така важка. Беру її голову в свої долоні. Мілан стоїть біля вікна, кусає нігті, вигляд у нього ніякий. Я кажу йому:

— Мілане, йди до нас, не стій біля вікна.

Він щось бурчить у відповідь, вихиляється через підвіконня, навмисне вихиляється. Човгання підпошов. За п'ять хвилин вони будуть тут. Маріка супить свої бровенята.

— Хто це йде?

— Німаки.

Вона каже: «А?», і її обличчя знову стає безвиразне. Вона покійно слухає, як човгають підпошви, як слухає мої уроки у класі або наслухає шелестіння дощу чи завивання вітру в кронах дерев, — тому що це чути. Я дивлюся на неї, й вона теж дивиться на мене чистими очима. Саме цей погляд, бути тільки цим поглядом, який нічого не розуміє, нічого не передбачає. Хотілося б стати глухою, вчаруватися в цей погляд, читати шум у цих очах. Лагідний беззмістовний шум, як ото лопотіння листя на деревах. Я ж бо знаю, що означає це човгання підпошов. Тихе-тихе, вони тихенько прийдуть сюди і битимуть його доти, доки він не затихне у їхніх руках. Он він стоїть, кремезний і затятий, дивиться у вікно: вони триматимуть його в руках, і він охляне з дурнуватим виразом на на своєму понівеченому обличчі; вони битимуть його, жбурнуть його додолу, й завтра йому буде соромно перед мною. Маріка здригнулася в моїх обіймах, я запитала:

— Боїшся?

Вона заперечно хитнула головою. Вона не боїться. Вона поважна, як тоді, коли я писала крейдою на чорній дошці, а вона, трохи розтуливши рота, водила очима за моєю рукою. Вона старається: вона вже зрозуміла, що таке дерева і вода, а потім тварини, які ходять самі, а потім люди, а потім літери абетки. Лишилося оце: мовчання дорослих, і човгання підшов на вулиці, — оце їй ще треба зрозуміти. Бо ми маленька країна. Вони прийдуть, вони поїдуть своїми танками через наші поля, вони стрілятимуть у наших людей. Господе, зроби так, щоб французи прийшли нам на поміч, господе, не дай, щоб вони покинули нас.

— Ось вони, — сказав Мілан.

Не хочу бачити твого обличчя, тільки обличчя Маріки, бо вона нічого не розуміє. На нашій вулиці: вони наближаються, вони човгають підшвами по нашій брукувці, вони вигукують наше ім'я, мені чути їх. Я тут, сиджу долі, тяжка й незрушна; Міланів револьвер лежить у кишені мого фартуха. Він дивиться на обличчя Маріки, вона розтулила рота; її обличчя безвиразне, й вона нічого не тямить.

Він ішов уздовж колій, розглядав крамнички і радісно сміявся. Він розглядав колії, розглядав крамнички, дивився просто перед собою на білу вулицю і, мружачи очі, думав: «Я в Марселі». Крамнички були зачинені, залізні жалюзі опущені, вулиця була порожня, проте він був у Марселі. Він зупинився, поклав долі свою торбину, зняв свою шкіряну куртку і взяв її під пахву, потім утер чоло і знову повісив торбину на плече. Йому хотілося побалакати з ким-небудь. Він сказав: «У мене є кільканадцять недопалків і ще один недопалок сигари в носовичку». Колії блищали, довга біла вулиця засліплювала його, він сказав: «А в моїй торбі є літр червоного вина». Йому допікала спрага, й він охоче випив би, та йому більше було б до вподоби перехилити чарку абсенту в забігайлівці, якби вони не були всі зачинені. «Не повірив би, що так може бути», — сказав він собі. Він попростував поміж коліями, вулиця мерехтіла, мов річка, поміж темними будиночками. Ліворуч було чимало крамничок, та бознає, що в них продавалося, бо залізні жалюзі були опущені; о праву руч пустельні й відкриті усім вітрам кам'яниці, що скидалися на вокзали, а потім уряди-годи траплялися цегляні мури. Та це був Марсель. Здоровань Луї поспитався:

— Куди ж це вони всі поділися?

— Заходьте хутчій! — заволав чийсь голос.

В закутку провулка видніла відчинена забігайлівка. Кремезний паруб'яга з миршавими рідкими вусами стояв на порозі й кричав: «Заходьте ж хутчій!», а потім зненацька де не взялися люди, яких Здоровань Луї дотоді й не бачив, й побігли до забігайлівки. Здоровань Луї й собі погнав за ними; ті хлопці, пхаючи одне одного, протискалися у двері, він хотів було теж зайти з ними, та вусань штовхнув його долонею в груди і звелів:

— Ану геть мені звідси!

Якийсь шмаркач у хвартусі тримав здоровезного круглого стола, ще більшого, ніж він сам, і силкувався пропхнути його у двері.

— Гаразд, батеньку, — сказав Здоровань Луї, — вшиваюся. Ти не наляв би мені чарочку абсенту?

— Чухрай, кажу тобі!

— Йду, йду, — відказав Здоровань Луї. — Не бійся, я не з тих, що пхають свого носа туди, де їх не хочуть бачити.

Вусань обернувся, зняв із дверей надвірний засув і, зайшовши досередини, замкнув їх за собою. Здоровань Луї глянув на двері: замість клямки він уздрів темну дірку з випуклими краями. Він почухав потилицю й повторив: «Іду, іду, йому немає чого боятися». І все ж таки він підійшов до вітрини і спробував заглянути всередину, та хтось хутко затулив штори й він нічого не побачив. Він подумав собі: «Ніколи б у таке не повірив». І правий, і лівий бік вулиці видно

було, поки око засягне, блищали колії, на рейках стояла покинута чорна вагонетка. «А так хотілося б кудись зайти», — зітхнув Здоровань Луї. Він охоче перехилив би чарчину в забігайлівці, побалакав би про те та про се з її господарем. Він знову почухав потилицю й пояснив: «Не тому що я не звик бути надворі». Та як він був надворі, то зазвичай там був і ще хтось, вівці й такі ж пастухи, як він сам, що не кажи, а це таки було товариство, а як не було й одної живої душі, то це тому, що довкруги взагалі нікого не було, та й годі. Проте зараз він був надворі, а всі інші сиділи в приміщеннях, за своїми стінами і дверми без клямок. Він же лишився надворі сам, з оцією вагонеткою. Він постукав у шибку і почекав. Ніхто й не озвався: якби він своїми власними очима не бачив як вони туди зайшли, то голову дав би у заклад, що забігайлівка порожня. Він мовив: «Іду» та й пішов собі. Йому так захотілося випити, що аж-аж-аж; він і уявити собі не міг, що Марсель оце такий. Він ішов і думав, що вулиця смердить затхлістю. Сказав собі: «Де ж це я сяду?» і почув позаду якийсь тупіт, неначе біжить стадо овець. Він обернувся й уздрів оддалеки натовп людей із прапорами. «От добре, подивлюся, коли вони будуть проходити», — сказав він собі. Потойбіч колій саме трапилося щось таке, як майдан, з тих, де відбуваються ярмарки, там стояли під високою стіною два зелені будиночки; він сказав: «От сяду я та й подивлюся на них». Один з тих будиночків був яткою, од неї смаковито пахло ковбасою та смаженою картоплею. В середині Здоровань Луї угледів дідка в білому фартусі, він перегортав кочергою жар у печі.

— Татку, — озвався він до нього, — дай мені картопельки.

Дідок обернувся.

— Іди к дідьку! — відрубав він.

— В мене є гроші, — сказав Здоровань Луї.

— Іди к дідьку! Мені начхати на твої гроші, крамниця зачинена.

Він вийшов надвір і почав обертати клямку. Опускаючись, заскреготіли залізні жалюзі.

— Та ще ж немає сьомої! — гукнув Здоровань Луї, перекикуючи те скреготіння.

Старий не зронив і пари з уст.

— Я думав, ти зачиняєш, бо вже сьома вечора! — гукав Здоровань Луї.

Жалюзі вже були опущені.

— Послухай, недоумку, ти що, не бачиш їх, еге? Я не хочу частувати на дурничку, — відказав дідок, заходячи до своєї ятки.

Якусь мить Здоровань Луї дивився на зелені двері ятки, а потім сів посеред того ярмаркового майданчика, сперся спиною об свою торбу і почав грітися на сонці. Він подумав собі, що в нього є паляничка, літра червоного вина, кільканадцять цигаркових недопалків і великий недопалок сигари, і сказав собі: «Що ж, пополуднуємо». Потойбіч колій зближались люди, вони вимахували своїми знаменами, співали й галасували; Здоровань Луї дістав з кишені ножа і почав полуднувати, наглядаючи, як вони проходять повз нього. Одні вимахували кулаками, інші гукали: «Йди з нами!», і він сміявся, проходячи, вони салютували йому, він полюбляв галас і рух, це було невеличкою розвагою.

Він почув кроки й обернувся. До нього підходив здоровецький негр, він був у бляклій рожевій сорочці з короткими рукавами; з кожним кроком холоші його синіх полотняних штанів надималися й опадали на його худих литках. Вигляд у нього був такий, ніби йому нікуди поспішати. Він зупинився і почав викручувати купальні плавки, міцно вхопивши її своїми брунато-рожевими пальцями. Вода скапувала в пилюгу, залишаючи в ній невеликі круглі цятки. Негр загорнув плавки в рушник і, насвистуючи, почав недбало розглядати процесію.

— Гей! — погукав Здоровань Луї.

Негр глянув на нього й посміхнувся.

— Що це вони роблять?

Погойдуючи плечима, негр поволеньки підійшов до нього — видно було, що він нікуди не поспішає.

— Це докери, — пояснив він.

— Страйкують чи що?

— Страйк закінчився, — сказав негр. — Але ці хочуть знову його розпочати.

— А, он воно що! — здогадався Здоровань Луї.

Якусь мить негр мовчки дивився на нього, здавалося, він над чимсь мізкує. Врешті він сів долі, поклав плавки на коліна й почав згортати цигарку. І знай насвистував.

— Звідки ти такий тут узявся? — поспитався він.

— З Прад, — відказав Здоровань Луї.

— Я й не чув про них, — сказав негр.

— А, то ти й не чув про них! — зареготався Здоровань Луї. Вони зареготалися удвох, а потім Здоровань Луї пояснив:

— Мені там перестало подобатися.

— Ти приїхав сюди пошукати роботу? — поцікавився негр.

— Я був пастухом, — пояснив Здоровань Луї. — Пас отару на Канігу. Але воно мені перестало подобатися.

Негр похитав головою.

— Роботи тут немає, — суворо мовив він.

— О, роботу я знайду, — відказав Здоровань Луї. І показав свої руки. — Я все можу робити.

— Роботи тут більш немає, — повторив негр.

Вони позамовкали. Здоровань Луї дивився на людей, котрі з галасом проходили повз нього. Вони гукали: «Ганьба! Ганьба Сабіяні!» З ними були й жінки, розпашілі, з розпатланими кісьми, вони роззявляли роти, немов хотіли проковтнути весь світ, та годі було почути, що вони там кричать, бо чоловіки горлали дужче. Здоровань Луї був задоволений, в нього було товариство. Йому подумалося: це потішно. Там, у юрмі, йшла гладка молодиця, цицьки її погойдувалися. Здоровань Луї подумав собі, що незлецьки було б пообіді погратися з нею в ката й миші, він згріб би її обома руками. Негр зареготався. Він так реготався, що захлинувся тютюновим димом. Він сміявся і zarazом кашляв. Здоровань Луї поклепав його по спині.

— Ти чого це регочеш? — посміхаючись, спитався він.

Негр споважнів.

— Та так, — відказав він.

— Ковтни осьо, — сказав Здоровань Луї.

Негр узяв пляшку і хильнув просто з шийки, Здоровань Луї хильнув і собі. Вулиця знову стала порожня.

— Ти де ночуєш? — поспитався негр.

— Хтозна, — відказав Здоровань Луї. — Це такий майдан, де під дахом стоять вагони. Там тхне вугіллям.

— Гроші в тебе є?

— Може, і є, — відказав Здоровань Луї.

Двері забігайлівки відчинилися, і звідти вийшов гурт людей. Вони поставали на хіднику і, затуляючись долонями від сонця, почали дивитися в той бік, куди попрямували страйкарі. А потім одні поволеньки пішли собі, пахкаючи цигарковим димом, а другі так і лишилися стояти посеред вулиці гуртами. Якийсь чоловічок, з червоним обличчям і невеличким черевцем, вимахував руками. Ось він люто сказав молодому й не дуже міцному на вигляд чоловікові:

— В нас війна уже на шиї, а ти нам усе товчеш про профспілковий рух!

По ньому котився рясний піт, він був без піджака, у сорочці з відкритим коміром, попід

пахвами повиступали великі темні плями. Здоровань Луї обернувся до негра.

— Війна? — поспитався він. — Яка ще війна?

— Лава! — сказав Даніель. — Це те, що нам і треба було!

Зелена лава стояла під стіною ферми, над нею видніло розчинене вікно. Даніель пхнув перекладину й увійшов у двір. Собака загавкав і кинувся до нього, шарпаючи свого ланцюга; на порозі з'явилася баба з каструлею в руках.

— Цить, цить! — вигукнула вона, заміряючись каструлею. — Киш! Ти чого це!

Собака погарчав трохи і вклався на живіт.

— Моя дружина трохи стомилася, — мовив Даніель, знімаючи капелюха. — Дозвольте посидіти на вашій лаві.

Стара недовірливо примружилася: може, вона не тямилася по-французькому. Даніель повторив голосніше:

— Моя дружина трохи стомилася.

Стара обернулася до Марсель, яка сперлася об перекладину, і її недовіра щезла.

— Та певно ж, нехай ваша дама посидить. На те й лава. Й не вона одна тут сидітиме, одколи цю лаву зробили. Ви йдете з Пейреорада?

Марсель увійшла і, посміхаючись, опустилася на лаву.

— Авжеж, — відказала вона. — Ми хотіли пройти аж до Скали, та для мене це вже надто далеко.

Стара змовницьки підморгнула.

— Звісно, — сказала вона. — Ох, у вашому стані треба стерегтися.

Марсель притулилася до стіни, її очі були трохи заплющені, на вустах блукала щаслива усмішка. Стара з виглядом знавця розглядала її живіт, потім обернулася до Даніеля, похитала головою і з повагою всміхнулася йому. Даніель стиснув набалдашник свого ціпка і теж усміхнувся. Люди неодмінно усміхалися, живіт викликав довіру. Дибачуючи, з будинку вийшла дитина, ось вона зупинилася і втупила в Марсель збентежений погляд. Вона була без штанців; її сіднички були рожеві й укриті струпами.

— Мені хотілося побачити Скалу, — норовисто заявила Марсель.

— Таж у Пейреораді є таксі, — сказала стара. — У Ламбенів сина, це останній будинок по дорозі до Бідасса.

— Знаю я, — сказала Марсель.

Стара обернулася до Даніеля і посварилася на нього пальцем.

— Ой, пане, треба бути люб'язним зі своєю дамою, о такій порі все може статися.

Марсель усміхнулася.

— Та він люб'язний, — сказала вона. — Це я захотіла помандрувати пішки.

Вона простягнула руку й погладила дитину по голові. Діти почали цікавити її тижнів зо два тому, якось несподівано воно сталося. Вона нюхала й обмацувала їх, коли вони опинялися біля неї на відстані простягнутої руки.

— Це наш онук?

— Це малюк моєї небоги. Йому вже скоро буде чотири роки.

— Гарний хлопчина, — сказала Марсель.

— Коли слухається. — Стара тихо поспиталася: — У вас буде хлопчик?

— Ой, — сказала Марсель, — мені хотілося б хлопчика.

Стара засміялася.

— Треба щоранку молитися святій Маргериті.

Запала цілковита тиша, в якій стадами пролітали янголи. Всі погляди були спрямовані на Даніеля. Він сперся на свого ціпка і, прибравши скромного та мужнього вигляду, опустив повіки.

— Я ще раз потурбую вас, пані, — лагідно сказав він. — Чи можна попросити у вас чашку молока для моєї дружини? — Він обернувся до Марсель. — Вип'єте чашку молока?

— Зараз принесу вам, — сказала стара. Вона подалася на кухню.

— Ідіть-но сядьте біля мене, — сказала Марсель.

Він сів.

— Ви такий уважний! — беручи його за руку, сказала вона.

Він усміхнувся. Вона дивилася на нього з якимсь несамовитим виразом, а він знай усміхався, насилу тамуючи позіх, що мало не до вух роздирав його рота. Він думав: «Не можна виглядати аж настільки вагітною». Вона геть упріла, вигляд у неї був якийсь гарячковий, запахи плавали докруги, неначе водорості у воді; Даніель бачив зелено-червонясте мерехтіння кущів за перекладиною; запах листя переповнював його ніздрі й рота. Ще два тижні. Два зелені мерехтливі тижні, два тижні села. Він ненавидів село. Вогкий палець пробіг по його руці, він був хибкий, мов гілка, яку гойдає вітром. Він опустив очі й побачив палець. Той був білий, трохи пухкий, на ньому була обручка. «Вона обожнює мене», — подумав Даніель. Обожнюваний. І вдень, і вночі, мов живі пахощі лук, спливало на нього це смиренне і вкрадливе обожнювання. Він приплющив повіки, й обожнювання Марсель зіллялося з шелестом листя, з сопухом гною і пахощами еспарцету.

— Про що ви думаєте? — поспиталася Марсель.

— Про війну, — відказав Даніель.

Стара принесла чашку пінявого молока. Марсель взяла її до рук і почала пити довгими ковтками. Її верхня губа глибоко занурилася в білий плин і вхлинала його з легеньким сьорбанням. Молоко співало, плинучи їй у горло.

— Воно таке добре, — зітхнувши, сказала вона. На верхній губі в неї утворилися білі вуса.

Стара дивилася на неї з добротливим виглядом.

— Незбиране молоко, ось що треба для майбутньої дитини, — сказала вона. Обидві засміялись, як жінка з жінкою, і Марсель підвелася, спираючись об стіну.

— Я начебто добре відпочила, — сказала вона Даніелеві. — Ходімо, якщо ви не проти.

— До побачення, пані, — сказав Даніель, тицяючи у долоню старій грошову банкноту. — Красенько дякуємо вам за люб'язну гостину.

— Спасибі, пані, — інтимно усміхнувшись, сказала Марсель.

— Бувайте здорові, — відказала стара. — Та назад уже поволеньки йдіть.

Даніель підняв перекладину і підтримав Марсель: вона спіткнулася об каменюку й заточилася.

— Ой! — зойкнула віддалеки стара.

— Візьміть мене під руку, — звелів Даніель.

— Я така незграба, — знітившись, мовила Марсель.

Вона взяла його під руку: він відчув її коло себе, гарячу й опасисту; йому подумалося: «І Мат'є міг хотіти оце!»

— Дивіться ж, — сказав він, — ідіть маленькими кроками.

Похмурі паркани. Тиша. Лани. Чорна стяга сосен на обрії. Тяжкою повільною ходою люди верталися на свої ферми; вони сядуть за довгим столом і, не кажучи й слова, сьорбатимуть свій суп. Дорогу перейшло стадо корів. Одна з них наполохалася і, вибрикуючи, побігла клусом. Марсель притислася до Даніеля.

— Уявіть собі, я боюся корів, — тихенько сказала вона.

Даніель ніжно стиснув їй руку. «Іди ти під три чорти», — подумав він. Вона глибоко зітхнула й замовкла. Він скося глянув на неї й побачив, що очі її затуманилися, посмішка зробилася сонна, на лиці з'явився блаженний вираз. «Готово! — задоволено подумав він. — Вона

попливла». Таке часом находило на неї, коли в череві починала ворухитися дитина або ж коли вона дізнавала якогось незнаного відчуття; вона тоді почувалася плинною і млосною, мов той Чумацький Шлях. Так чи так, а він вигравав на цьому п'ять хвилин. Йому подумалося: «Я йду селом, он простують корови, ця гладка молодиця — моя дружина». Він мало не зареготався: за своє життя йому не доводилося бачити стільки худоби. Ти сам цього хотів! Сам цього хотів! Кожнісінького божого дня ти хотів катастрофи, що ж, її тобі подано. Вони йшли поволеньки, наче двоє закоханих, узявшись попідруки, і докруг них дзижчали мухи. Якийсь дідуган, що стояв, спершись на заступа, край свого поля, провів їх поглядом і посміхнувся. Даніель зненацька відчув, що обличчя його зашарілося. І якраз цієї миті Марсель вийшла зі стану заціпеніння.

— А ви вірите в те, що буде війна? — раптом запитала вона.

Її рухи втратили свою напасливу напруженість, вони зробилися мляві й розслаблені. Проте голос її так і залишився різкий і розсудливий. Даніель зиркнув на лани. Лани чого? Він не міг відрізнити кукурудзяний лан від бурякового поля. І почув, як Марсель перепитала:

— То ви вірите в це?

І йому подумалося: «Ото якби настала війна!» Вона лишилася б удовою. Вдовою з дитиною і готівкою в шістсот тисяч франків. Не рахуючи спогадів про незрівнянного чоловіка: чого б іще могла вона бажати? Охоплений цим бажанням, він різко зупинився, стиснув голівку свого ціпка й подумав: «Господе, зроби так, щоб настала війна!» Шалена блискавиця, котра на клапті рознесе цей спокій, догори коренем переверне ці села, порие вирвами ці лани, збурить ці плоскі й одноманітні рівнини так, що вони будуть скидатися на бурхливе, війна, виконання людей доброї волі, побиття младенців. Та вони роздеруть цей безхмарний небосхил власними руками. Як будуть вони ненавидіти одне одного! Як будуть вони боятися! І як трепетатиму я від утіхи в цьому океані ненависти. Марсель подивовано глянула на нього. Йому захотілося розреготатися.

— Ні. Не вірю.

Дітлахи на шляху, їхні пронизливі й безневинні голосочки, їхній сміх. Мир. Сонце мигтить на огорожах як і вчора, як і завтра мерехтітиме; на закруті дороги з'явилася дзвіниця Пейреорада. Все в цьому світі мало свій запах, свою вечірню тінь, довгу і бліду, своє особливе майбуття. І сума всіх цих майбуттів — мир: можна відчути його на дотик у лакованому дереві цієї перекладки, у доторку до ніжної шиї цього хлопчика, прочитати його в цьому жадібному погляді, він струмує разом з пахощами зігрітої сонцем кропиви, вчувається в теленьканні церковних дзвонів. Люди позбиралися у своїх домівках докруг паруючих супниць, вони ламають хліб, наливають вина у шклянки, витирають ножі, й оці їхні повсякденні порухи витворюють мир. Він тут, зітканий із усіх оцих майбуттів, мир — це хибка упертість Природи, мир — це сонце, яке сходить щоранку, це тремтлива непорушність ланів, це сенс усіх людських турбот і клопотів. Кожен порух закликає до нього, кожен жест утілює його, навіть важка хода Марсель, що крокує поруч зі мною, навіть ніжний потиск моєї руки в її руці. Град камінців у вікно: «Геть звідси! Геть звідси!» Мілан ледве встиг відхилитися назад. Чийсь пронизливий голос вигукував його ім'я: «Глінка! Мілан Глінка, геть звідси!» Ще хтось наспівував: «Чехи мов блохи в німецькому кожусі!» Каміння заторохтіло по підлозі. Камінець із бруківки розбив дзеркало над коминком, ще один упав на стіл і на друзки розтрощив кавника. Кава розілллася по скатертині і ледве чутно почала цяпати на підлогу. Мілан притулився спиною до стіни, він дивився на дзеркало, на стіл, на підлогу, а вони знай репетували по-німецькому під вікном. Він подумав: «Вони розілляли мою каву!» й ухопив за спинку стільця. По ньому цебенів піт. Він підняв стільця над головою.

— Що ти робиш? — вигукнула Анна.

— Жбурну його їм у пики.

— Мілане, ти не маєш права! Ти ж не сам!

Він поставив стільця і з подивом глянув на стіни. Це вже була не його кімната. Вони сплюндрували її; червона імла попливла в нього перед очима; він застромив руки до кишень і повторив: «Я не сам. Не сам». Даніель подумав: «Я сам». Сам зі своїми кривавими мареннями на тлі цього всеохопного миру. Танки і гармати, літаки, брудні вирви, що вкривають лани, — це всього лиш невеличкий шабаш у його мізках. Ніколи не розколеться цей небосхил; майбуття було тут, спочивало на цих ланах, і Даніель був у ньому, наче той хробак усередині яблука. Єдине майбуття. Майбуття всіх людей, вони творили його власноруч, поволі, цілими роками і не залишили мені в ньому навіть найменшого місця, навіть нікчемного шансу. Сльози люті й безсилля закипіли Міланові в очах, й Даніель обернувся до Марсель: моя дружина, моє майбуття, єдине, що мені залишається, бо світ вирішив обрати Мир.

Попався, мов щур у пастку! Він піднявся на ліктях і дививсь, як пролітають повз нього крамниці.

— Ляжте ж бо! — жалібним голосом сказала Жаніна. — І не крутіться так весь час, то туди, то сюди, в мене голова обертом іде.

— Куди вони нас відправлять?

— Кажу ж вам, що не знаю.

— Знаєте, що нас евакуюють і не знаєте куди? Ага, так я вам і повірив!

— Клянуся вам, цього мені не сказали. Не мордуйте мене!

— А хто вам таке сказав? Може, це брехня якась? Ви можете повірити в будь-яку нісенітницю.

— Головний лікар сказав, — неохоче мовила Жаніна.

— І не сказав, куди ми поїдемо?

Візок котився повз рибну крамницю Кюзьє; на нього як стій навалився гострий і прісний запах риби.

— Хутчій! Тут смердить як од дівчинки, що давно не милася!

— Я... я не можу йти швидше. Лялю моя, благаю вас, не метушіться, а то ще знову заробите собі тридцять дев'ять градусів температури. — Вона зітхнула і мовила немов би сама до себе: — Я не повинна була цього вам казати.

— Звичайно! А в день від'їзду мені дали б нюхнути хлороформу чи, може, сказали б, що повезуть на пікнік?

Він знову вклався, тому що вони проїжджали біля книгарні Натьє. Він ненавидів книгарню Натьє з її жовтою брудною вітриною. Крім того, стара завжди стояла у дверях і скрушно сплескувала долонями, коли бачила, як вони проїжджають біля неї.

— Ви трясете мене! Уважайте ж бо!

Мов той щур! Інший міг би підвестися, втекти і сховатися в льоху чи на горищі. А я просто клумак; їм треба тільки прийти і взяти мене.

— А етикетки буде ви клеїти, Жаніно?

— Які етикетки?

— Для перевезення: низ і верх, обережно, шкло, не катувати. Одну ви приклеїте мене на живіт, а другу — на зад.

— Недобрий! — сказала вона. — Недобрий, недобрий!

— Нехай! Звичайно ж, вони відправлять нас поїздом?

— Та певно ж. А ви думали як?

— Санітарним поїздом?

— Та не знаю я! — вигукнула Жаніна. — Не буду ж я вигадувати, кажу ж вам, що не знаю!

— Не кричіть, я не глухий.

Візок раптом зупинився, і він почув, що вона сякається.

— Що це з вами? Ви зупинили візок просто посеред вулиці?..

Колеса знову застукотіли по нерівній бруківці. Він озвався:

— Вони ж нам не раз казали, що не можна їздити потягом...

Над головою знову почулося неспокійне сопіння, й він замовк — боявся, щоб вона не розплакалася. О цій порі вулиці аж кишіли хворими: гарно воно виглядало б, здоровезний хлоп'яга, котрого пхає у візку заплакана доглядачка. Та його враз пронизала несподівана думка, й він не втримався, і процідив крізь зуби:

— Я ненавиджу нові міста.

Вони все вирішили, вони взяли на себе відповідальність за все, у них було здоров'я, сила, вільний час; вони голосували, обирали своїх зверхників, вони були стояни, вони бігали по всіх усядах зі значущим і заклопотаним виглядом, залагоджували поміж собою долю всього людства і, зокрема, долю тих бідолашних недужих, які скидаються на великих немовлят. І ось результат: війна; догралися-таки! Чому я повинен платити за їхні дурощі? Я ж був недужий, моєї думки ніхто не питав! Тепер вони згадали про моє існування і хочуть затягти мене у своє лайно. Вони ухоплять мене попід руки й попід коліна, скажуть: «Перепрошуємо, вибачте, ми воюємо» і покладуть мене в кутку, мов купу гайна, щоб я не зважився стати на заваді їхній грі у винищення. І раптом з вуст його злетіло запитання, котре він уже з півгодини тримав у собі. Вона була надто вже щаслива, й тим гірше: цього разу треба було, щоб воно прозвучало.

— Ви... нас будуть супроводжувати медсестри?

— Так, — відказала Жаніна. — Декотрі.

— І... і ви?

— Ні, — відказала Жаніна. — Не я.

Він затремтів і хрипким голосом поспитався:

— Ви нас покидаєте?

— Мені призначили у шпиталь Дюнкерка.

— Гарно, гарно! — сказав Шарль. — Всі медсестри варті одна одної, еге?

Жаніна не відповіла. Він трохи звівся і роззирнувся довкруги. Голова його хилиталася то ліворуч, то праворуч, це дуже стомлювало, й у глибині очей відчувався сухий щем. Назустріч котився візок, якого пхав високий елегантний дідуган. На каталці лежала молода жінка з порожнім обличчям і золотими косами; ноги її укривало прегарне хутряне манто. Вона мимохідь зиркнула на нього, закинула голову назад і пробурмотіла декілька слів просто у схилене над нею обличчя старого добродія.

— Хто це? — поспитався Шарль. — Я вже давно її бачу.

— Не знаю. Здається, це акторка з мюзик-голу. Вона втратила ногу, а потім і руку.

— Знає вона?

— Про що?

— Я хочу сказати, хворі знають?

— Жодна душа не знає, лікар заборонив про це розповідати.

— Шкода, — посміхаючись, мовив він. — Може, вона була б не така гордовита.

— Ану покропіть «Флі-Токсом», — звелів П'єр, заглядаючи у фіякр. — Тут смердить комахами.

Араб слухняно попірхав інсектицидом на білі чохли й подушки сидінь.

— Ну от, — сказав він.

П'єр насупив брови.

— Гм!

Мод поклала йому долоню на уста.

— Цить, — цить сказала вона. — Цить, цить! Отак добре.

— Гаразд. Але якщо ти наберешся бліх, то нарікай на себе.

Він простягнув їй руку, допомагаючи сісти в фіякр, а тоді й сам сів біля неї. Від тонких пальців Мод його долоня пахла живим і сухим жаром: вона завжди була трохи гарячкова.

— Провезіть нас довкруг кріпосних валів, — сухо звелів він.

Що й казати, вбогість робить людину простакуватою. Мод була простакувата. Він страх як не любив оте панібратство, яке пов'язувало її з кучерами, носіями, гідами, служниками у кав'ярнях: вона завжди була на їхньому боці, й коли їх ловили на гарячому, то завжди робила так, що їм вибачали їхні провини.

Кучер стьобнув коняку батогом, і повіз, зарипівши, рушив з місця.

— Що за ридвани! — зареготався П'єр. — Завжди боюся, що в них переламається вісь.

Мод вихилилася з повоза й роззиралася довкруги своїми поважними доскіпливими очима.

— Це наша остання прогулянка.

— А так, — відказав він. — Таки-так.

Її охопили поетичні почуття, адже це остатній день і завтра ми сідаємо на корабель. Воно дратувало, проте її зосередженість він зносив легше, ніж її веселощі. Вона була не дуже гарна, тож коли їй хотілося здаватися граціозною чи жвавою, це відразу ж призводило до лиха. Цього вже задосить, подумав він собі. Ще один день завтра і три дні подорожі; а далі Марсель, будьте здорові, кожен піде своєю дорогою. Добре, що він забронював спальну каюту першого класу: ті чотири жінки подорожували третім класом; він запросить її до себе, якби йому раптом захотілося її, та сама вона ніколи не насмілиться, скромниця така, піднятися в перший клас, поки її не приведеш.

— Ви замовили собі місця в автобусі?

Мод трохи знітилася.

— Під кінець ми не їхатимемо автобусом. Нас повезуть автом до Касабланки.

— Хто це?

— Знайомий Рюбі, один дуже люб'язний старий добродій, з ним ми зробимо гак через Фес.

— Шкода, — ввічливо відказав він.

Фіякр виїхав із Марракеша і поїхав європейською частиною міста. Перед ними лежав величезний спалений сонцем пустир, там валялися порожні каністри й консервні бляшанки. Повіз котився поміж високими білими цегляними коробками з блискотливими шибамі; Мод наділа темні окуляри, П'єр ледве мружився від сонця. Ті цегляні коробки, обачно розміщені одна біля одної, нітрохи не скрадали пустелю; якщо повіє вітер, вони полетять геть. На одній з них висіла табличка-вказівник: «Вулиця маршала Ліоте». Та вулиці не було: просто заасфальтований відтинок пустелі поміж будинками. Троє тубільців дивились, як повз них проїжджає повіз; в одного з них було більмо на оці. П'єр трохи випростався і суворо глянув на них. Треба показати свою силу, не користаючись нею, — ця фраза не мала сенсу лише для військових властей, та зумовлювала поведінку колоністів і навіть простих туристів. Не було потреби аж надто виказувати силу — просто не треба було розслаблюватися і треба було триматися прямо. Де й поділася тривога, яка гнітила його з самого ранку. Під дурнуватими поглядами цих арабів він відчував, що представляє Францію.

— Що буде, коли ми повернемося? — зненацька поспиталася Мод.

Він мовчки стиснув кулаки. От дурепа: від її запитання в ньому раптом знову прокинулася тривога.

— Може, буде війна. Тебе заберуть до війська, я буду безробітною, — провадила вона.

Він терпіти не міг, коли вона казала про безробіття з таким поважним виглядом, наче вона сама з робітників. Вона ж була другою скрипкою в жіночій оркестрі «Бєбіс», яка їздила з

гастролями на узбережжя Середземного моря й на Близький Схід: як-не-як, а це мистецька професія. Він роздратовано махнув рукою:

— Прощу тебе, Мод, давай не будемо про всякі події. Принаймні поки що, добре? Це ж наш останній вечір у Марракеш.

Вона притиснулася до нього.

— А й правда, це ж наш останній вечір.

Він погладив її коси; та на вустах у нього був отой гіркий присмак. Це був не страх, ні! він мав чого триматися, він знав, що ніколи не боїтиметься. Це було радше... розчарування.

Фіякр уже їхав уздовж кріпосних валів. Мод показала на червоні ворота, над якими видніли зелені верхівки пальм.

— Ой, П'єре, ти пам'ятаєш?

— Про що?

— Місяць тому, день у день. Це ж там ми зустрілися.

— А, справді...

— Ти любиш мене?

В неї було дрібне худе, трохи кістляве личко з великими очима і гожими вустами.

— Авжеж, люблю.

— Та скажи ж іще щось!

Він схилився до неї й поцілував її.

У старого був розлючений вигляд, він дивився їм просто у вічі, насупивши свої густі брови. Він сказав уривчастим голосом: «Меморандум! Оце і всі їхні поступки!» Горас Вілсон схилив голову, він думав: «Навіщо розігрувати цю комедію?» Хіба Чемберлен не знав, що може бути меморандум? Хіба не було все вирішено ще напередодні? Хіба ж не домовилися вони про всю цю інсценізацію, коли залишилися віч-на-віч з цим лицеміром доктором Шміттом?

— Обійми свою крихітку Мод, цього вечора її опосіла туга.

Він обняв її, і вона заговорила писклявим діточим голосом.

— А ти не боїшся війни?

Він відчув, як по спині побіг неприємний дроз.

— Ні, не боюся, сердешна моя дівчинко. Чоловіки не бояться війни.

— Що ж, а от я слово тобі даю, що Люсьєн боявся її! Оце й викликало в мене відразу до нього: насправді він боягуз.

Він схилився і поцілував її коси: йому й самому було незрозуміло, чому в нього раптом виникло бажання дати їй ляпаса.

— От як, — провадила вона, — як може чоловік захистити жінку, якщо він полохливий мов заєць?

— Та хіба ж то був чоловік, — лагідно сказав він. — А от я чоловік.

Вона взяла його обличчя в долоні і, погладжуючи, заговорила:

— Авжеж, ви чоловік, пане, авжеж, чоловік. З цією темною чуприною і бородою у вас такий вигляд, ніби вам двадцять вісім років.

Він вивільнився з її рук: він почувався слабким і прісним, зі шлунка підкочувала під горло нудота, й він не знав, що ж найдужче викликало в нього відразу — чи ця мерехтлива пустеля, чи ці мури з червоної глини, чи ця жінка, що ховалася в його обіймах. Та набридло мені це Марокко! Йому хотілося опинитися нарешті в Турі, в батьківському домі, й щоб настав ранок, і мати принесла йому сніданок у ліжку! «Гаразд, спустіться в салон до газетярів, — сказав він Невілу Гендерсону, — і повідомте, що, йдучи назустріч прохання канцлера Гітлера, я вирушу в готель „Дрезен“ десть о двадцять другій тридцять».

— Візник! — погукав він. — Візник! Завертайте до міста цією брамою.

— Що з тобою? — здивовано запитала Мод.

— Мені вже в печінках сидять ці кріпосні вали, — гостро відказав він. — Остогидла мені ця пустеля і остогидло Марокко.

Та відразу ж опанував себе і, взявши її за підборіддя двома пальцями, сказав:

— Будь розумницею, і ми купимо тобі капці.

Не було війни в музиці каруселів, не було її в людних забігайлівках на вулиці Рошешуар. Жодного подиху вітру. Моріс обливався потом, він відчував гаряче стегно Зезети біля свого стегна, можна зіграти маленьку партію в белот і потім усе буде гаразд, не було її в ланах, у нерухомому тремтінні гарячого повітря над огорожами, в округлому й білому цвірінканні пташок, у сміхові Марсель, вона зірвалася в пустелі докруг мурів Марракеша. Зірвався гарячий червоний вітер, він крутився вихорами докруг фіякра, гасав по хвилях Середземного моря, бив у обличчя Матьє; той обсирав на пустельному пляжі, думав: «Навіть цього не буде», і віяв на нього вітер війни.

Навіть цього! Зробилося вже трохи холодно, та йому не хотілося отак відразу повертатися. Одне за одним люди покинули пляж; час було вечеряти. Безлюдне було й море, воно покоїлося, пустельне і самотнє, велике тьмаве сяєво, і темний трамплін для водяних лиж вирізнявся на його тлі, неначе верхівка рифа.

«Навіть цього», думав Матьє. Вона в'язала біля відчиненого вікна, очікуючи листів од Жака. Вряди-годи вона з невиразною надією піднімала голову; вона шукала поглядом своє море. Своє море: бакен, трамплін для стрибків, вода, що хлюпоче по холодному піску. Тихий садок на мірку людей, з кількома широкими алеями і силою-силенною стежин. І щоразу вона знову бралася до в'язання з тією самою розчарованістю: змінять її море. Прикордонні райони, наїжачені багнетами й заповнені гарматами, потягнуть за собою узбережжя; вода й пісок будуть нарізно і кожне продовжуватиме понуро існувати осторонь. Колючі дроти, що покреслять своїми зірчастими тінями білі ґанки; гармати на алеях поміж соснами; вартові перед віллами; офіцери сліпо крокуватимуть цим містом на березі скорботного моря. І воно знову повернеться до своєї самотності. Купатися неможливо: вода, яку охоронятимуть зі зброєю, набуде коло пляжу адміністративного відтинку; бакен, трамплін більше не будуть на якійсь суттєвій віддалі від суходолу; перестануть існувати всі дороги, які з дитинства проклала Одетта на хвилях. А морська широчінь, бурхлива, нелюдська широчінь, з її морськими битвами, що точаться за п'ятдесят миль від Мальти, з флотиліями, потопленими біля Палермо, з глибинню, поораною сталевими рибинами, ця широчінь, навпаки, буде ворожа їй, в кожній хвилі буде її холодна крижана присутність, і відкрите море підніметься аж до обрію, мов глуха безнадійна стіна. Матьє випростався: він обсох; долонею він почав обтрушувати пісок зі своїх плавок. «Яка ж, мабуть, мерзенна річ, ця війна!» — подумалося йому. А по війні? Це ж буде вже не те море. Море переможених? Море переможців? Через п'ять, через десять років, може, якогось вересневого вечора о цій же порі він знову буде тут, сидітиме на цьому самому піску, перед цим неозорим широм желатинової барви, й ті ж самі золотаві промені сонця струмітимуть над водою. От тільки що він побачить?

Він підвівся і одягнув шляфрок. Сосни на піщаній терасі вже були мов чорні тіні на тлі неба. Він востаннє глянув на море: війна ще не вибухнула; люди спокійно вечеряли у своїх віллах; ні гармат, ні вояків, ні колючого дроту, військовий флот стоїть на рейді в Бізерті й Тулоні; ще дозволяється бачити море в цвітінні, море в один з останніх вечорів миру. Та воно залишалося мляве і байдужне: величезний простір солоної води, який ледве коливається, воно нічого не казало. Він стенив плечима і почав підніматися камінними східцями: вже кілька днів речі одна за одною покидали його. Він згубив пахощі, всі пахощі Півдня, а потім згубив і смаки. Тепер і море. «Як ото щурі тікають із корабля, який має затонути». Коли настане час вирушати, він буде

мов суха губка, йому не буде за чим шкодувати. Він поволі рушив до вілли, а П'єр вистрибнув із фіякра.

— Ходімо, — сказав він, — по твої капці.

Вони зайшли на ринок. Було вже пізно; араби поспішали, щоб добратися на майдан Джемаа-ель-Фна до заходу сонця. П'єр повеселів; метушлива юрба підбадьорила його. Він розглядав жінок у запиналах, і коли вони теж зиркали на нього, то він тішився своєю вродою, що відбивалася в їхніх очах.

— Глянь, — сказав він. — Он твої капці.

На прилавку була сила-силенна всього, якась мішанина тканин, намист, гаптованих черевичків.

— Гарно як, — сказала Мод. — Давай зупинимося.

Вона почала порпатися в тому різношерстому мотлосі, й П'єр трохи відійшов набік: йому не хотілося, щоб араби бачили, як європеець витріщився на жіночі речі.

— Вибери, — неуважно сказав він, — вибери, що тобі до вподоби.

На сусідньому прилавку продавалися французькі книги; він почав знехотя гортати їх. Це була мішанина з детективних романів і кіноповістей. Чутно було, як поруч бряжчать у руках Мод каблучки і браслети.

— Ну, що, знайшла своє щастя? — поспитався він через плече.

— Шукаю, шукаю, — відказала вона. — Треба подумати.

Він знову заглибився у читання. Під стосом «Джека з Техасу» і «Буффало Білла» йому трапилася книга зі світлинами. Це була праця полковника Піко про поранених з обличчя; перші сторінки хтось вирвав, інші були пожмакані. Він хтів було відразу ж покласти її назад, та було пізно: книга сама розгорнулася в його руках; П'єр побачив страхітливе обличчя, від перенісся до підборіддя воно було суцільною дірою, ні губів, ні зубів, праве око було вибите, права щока понівечена широкою близною. У спотвореному обличчі збереглося щось людське, якийсь нищий глузливий вираз. П'єр відчув, як по його потилиці побігли холодні мурашки і подумав: та як же ж ця книжка потрапила сюди?

— Гарна книжчина, — озвався продавець. — Буде чим повтішатися.

П'єр почав гортати сторінки. Він побачив людей без носа, без очей, без повік, з виряченими очними яблуками, мов у підручнику з анатомії. Він був мов зачарований, одну за одною розглядав ті світлини і думав сам собі: та як же ж потрапила вона сюди? Найжахливішим було обличчя без нижньої щелепи; на верхній щелепі бракувало губи, видно було ясна і чотири зуби. Він живе, подумалося йому. Цей чоловік живий. Він підняв очі: у поцяткованому люстрі в золотавій рамці відбилосся його лице; він із жахом утупився в нього...

— П'єре, — озвалася Мод, — а йди-но поглянь, ось я знайшла.

Він вагався: книжка пекла йому долоні, та він не міг рішуче кинути її на прилавок, віддалитися від неї, обернутися до неї спиною.

— Зараз, — відказав він.

І, тицьнувши пальцем у ту книжку, поспитав продавця:

— Скільки?

Юнак метався у маленькій конторі туди-сюди, мов звір у клітці. Ірена передруковувала на машинці статтю про злочини воячини. Врешті вона зупинилася і підняла голову.

— Од вас у мене перед очима все пливе.

— Не піду я, — відказав Філіп, — не піду я звідціля, поки він не прийме мене...

Вона засміялася.

— Що ви кажете! Хочете його бачити? Що ж, він за тими дверми, зайдіть туди та й побачите його.

— Красненько дякую! — відказав Філіп.

Він ступнув крок уперед і зупинився.

— Так... так буде недобре, він розлютиться на мене. Ох, Ірено, може, ви зайдете та попросите його? Востаннє, клянуся вам, востаннє.

— Який же ви зануда, — відказала вона. — Облиште. Пітто — брудний тип: невже ви не тямите, вам пощастило, що він не хоче вас бачити? Від цієї зустрічі вам буде тільки шкода.

— Ох, шкода! — іронічно вигукнув він. — Хіба можна мені нашкодити? Бачу, ви не знаєте моїх батьків: всі вони такі добродішні, а мене вважають утіленням Зла.

Ірена глянула йому в вічі.

— Гадаєте, я не знаю, що він хоче вас?

Молодик зашарівся, однак промовчав.

— І потім, після всього, — стенувши плечима, сказала вона.

— Ідіть і попросіть його ще раз, Ірено, — благально сказав Філіп. — Підіть і ще раз попросіть. Скажіть йому, що я от-от маю прийняти остаточне рішення.

— Та начхати йому на це!

— І все-таки скажіть йому.

Вона відчинила двері й увійшла, не постукавши. Пітто підняв голову і скрикнув.

— Що скоїлося? — сердито поспитався він.

Вона не знітилася перед ним.

— Все гаразд, — відказала вона. — Не треба кричати. Те ж саме: набридло мені панькатися з ним. Ви не проти будете, якщо він зайде на хвилику?

— Я вже сказав: ні, — відрізав Пітто.

— Він каже, що от-от має прийняти остаточне рішення.

— А мені що до того?

— Викручуйтеся, як знаєте. — сказала вона. — Я секретарка, а не нянька.

— Добре, — зблиснувши очима, сказав він. — Нехай заходить! Ах, він має прийняти остаточне рішення! Ах, остаточне рішення! А от я вчиню з ним остаточну розправу.

Вона посміхнулася йому просто в обличчя і, вийшовши, сказала Філіпові:

— Йдіть.

Юнак притяма кинувся до дверей, та на порозі раптом побожно зупинився і вона пхнула його спину, щоб змусити зайти. Потім зачинила двері й сіла за столом. Майже відразу по тому за дверима почувся розлючений галас. Вона байдуже затарабанила по клавішах: їй відомо було, що для Філіпа все втрачено. Він корчив із себе чоловіка, вільного від умовностей, захоплювався Пітто, а той хотів скористатися цим, щоб затягти його в ліжко, причому з чистої розбещеності — він навіть не був педерастом. Останньої миті хлопчисько відступав. Він був таким, як і всі дітваки: хотів усе мати й нічого не давати. Тепер він благав Пітто, щоб той залишався його другом, але Пітто чихвостив його у хвіст і в гриву. «Дай мені спокій нарешті! Ти малий нікчема, обиватель малий, синочок заможних батьків, який корчить із себе блатного». Вона зареготалася і почала друкувати: «Чи можна уявити собі гірших тварюк, ніж високі офіцери, які засудили до смертної кари Дрейфуса?» Гарно він їх, звеселівши, подумала вона.

Двері відчинилися і з гуркотом зачинилися знову. Перед нею стояв Філіп. Він плакав. Ось він схилився над столом і тицьнув їй пальцем у груди.

— Він довів мене до краю, — з відчайдушним виглядом промовив він. — Ніхто не має права доводити людину до краю. — Потім відкинув голову назад і засміявся: — Ви ще почуєте про мене!

— Не суши собі мізки, — зітхнувши, відказала Ірена.

Доглядальниця зачинила кришку валізи: двадцять дві пари черевиків, шевцям небагато було

від нього пожитку, коли одна пара стоптувалася, він кидав її до валізи й купував ще одну, сто пар шкарпеток з дірами на п'ятах і на великому пальці, шестеро костюмів, що порохом поприпадали у шафі, й такий тут бруд у нього, справжнісінький барліг одинака. На п'ять хвилин вона могла його покинути, вона вислизнула в коридор, зайшла до вбиральні й задерла спідницю, на всяк випадок залишивши відчиненими великі двері. Вона хутко справила потребу, сторожко прислухаючись до найменшого шереху: та Арман Віг'є непорушно лежав сам-самісінький у своїй кімнаті, його жовті руки покоїлися на простиралі, його кощаве підборіддя з цупкою сивою бородою стирчало вгору, очі порожні, на вустах була якась відсторонена посмішка. Його ноги мов патики витяглися під простиралом, ступні лежали одна біля одної під кутом вісімдесят градусів, на великих пальцях стриміли нігті — страшенні мов пазурі, кожен три місяці він зрізував їх кишеньковим ножиком, ті нігті упродовж двадцяти п'яти років робили йому діри у всіх шкарпетках. На сидницях у нього були струпи, — хоча йому й підкладали гумовий круг, — та вони вже не кровили: він був мертвий. На нічному столику лежав його лорнет і вставна щелепа у шклянці з водою.

Мертвий. А життя його було там, недосяжне на дотик, суворе і повне мов яйце, настільки наповнене, що ніяка сила на світі уже не змогла б утиснути в нього навіть одного атома, настільки пористе, що проходили через нього і Париж, і цілий світ, розкидане по всьому обширі Франції й цілковито злютоване в кожній точці простору, величезний, непорушний і галасливий ярмарок; тут був гомін, сміх, свист паровозів і вибухи шрапнелів, 6 травня 1917 року, гуркіт бомбардування, що гримів у його вухах, коли він упав поміж двома окопами, — всі ці звуки застигли у ньому, а доглядачка хоч і вслухалася, та не почула нічого, крім свого дзюркотіння. Вона підвелася, — воду вона не спустила з поваги до небіжчика, — повернулася до кімнати й сіла біля узголів'я Армана, що проходив через велике незрушне сонце, яке назавжди осяяло жіноче лице, 20 липня 1900 року, біля Великого мису, в човні. Арман Віг'є був мертвий, життя його линуло, і були в ньому застигли болісті, велика смугаста стяга, що наскрізь пронизує місяць березень 1922 року, його біль поміж ребрами, незнищенні маленькі радощі, веселка суботнього вечора над набережною Берсі, пройшов дощ, бруківка була слизька, регочучись, проїхало двоє велосипедистів, шум дощу на балконі душного березневого полудня, циганська мелодія, од якої йому аж сльози на очі навернулися, сяйливі краплі роси у траві, голуби, що злетіли над площею Святого Марка. Вона розгорну газету, наділа на носа окуляри і почала читати: «Останні звістки. Пан Чемберлен не зустрівся для переговорів сьогодні пополудні з канцлером Гітлером». Вона подумала про свого небожа, якого обов'язково призвуть до війська, відклала газету набік і зітхнула. Мир був тут, як веселка, як сонце Великого Мису, як рука з білястими волосинками, що кучерявляться на світлі. Мир 1939, і 1940, і 1980 року, великий мир поміж людьми; доглядальниця стиснула губи, подумала собі: «Це війна», вона дивилася вдалину, її очі були непорушні, і погляд її проходив крізь мир. Чемберлен похитав головою, сказав: «Звичайно, я зроблю все, що зможу, проте я не маю великої надії». Горас Вілсон відчув, як по спині йому побіг неприємний дроз, йому подумалося: «А чи був він щирий?», а доглядачці подумалося: «Чоловік мій — у чотирнадцятому році, небіж — у тридцять восьмому: я жила поміж двома війнами». Однак Арман Віг'є знає, що мир тільки-но вродився, Шанталь питає його: «Чому ти воював, з твоїми ідеями?», і він йому відповідає: «Щоб ця війна була останньою». 27 травня 1919 року. Назавжди. Він слухає Бріана, який говорить із трибуни, такий малий, під безхмарним небом; він стоїть у натовпі паломників, мир спустився на них, вони доторкаються до нього, бачать його, кричать «Нехай живе мир!» Назавжди. Він сидить на залізному стільці в Люксембурзькому саду, тепер він завжди буде дивитися на квітучі каштани, війна відійшла в минуле, він простягає свої тонкі ноги, дивиться на дітлахів, які гасають туди-сюди, і думає, що вони ніколи не зазнають жаху війни. Прийдешні роки будуть спокійним битим шляхом, час

розпускається, мов те віяло. Він дивиться на свої зігріті сонцем старечі руки, усміхається, думає: «Це завдяки нам. Війни більше не буде. Ні за мого життя, ні після моєї смерти». 22 травня 1938 року. Назавжди. Шарль Віг'є помер, і жодна душа не могла сказати йому, що він мав рацію або ж не мав. Ніхто не міг змінити незнищенної будучности його мертвого життя. Ще день, один-єдиний день, і можливо, усі його надії згасли б, він виявив би, що його життя розчавлене поміж двома війнами, як поміж молотом і кувадлом. Та він помер 23 травня 1938 року о четвертій годині ранку, сім днів пролежавши у комі. І забрав із собою мир. Мир, весь мир світу, такий, здавалося б, надійний. Подзвонили біля входних дверей, вона схопилася, напевне, це була двоюрідна сестра з Анжера, єдина його родичка, напередодні їй надіслали телеграму. Вона побачила невисоку чорняву жіночку зі щурячим писком, трохи затуленим кісьми.

— Я пані Вершу.

— Ага, дуже добре, пані!

— Можна ще його побачити?

— Та певно ж. Він там.

Пані Вершу підійшла до ліжка, глянула на його провалені щоки, запалі очі.

— Він так змінився, — сказала вона.

Двадцять тридцять в Жюан-ле-Пен, двадцять перша тридцять у Празі.

— Не відходьте від приймачів. Зараз буде передано надзвичайне повідомлення. Не відходьте від приймачів. Зараз буде передано...

— Кінець, — сказав Мілан.

Він стояв біля вікна. Анна нічого не відповіла. Нагнулася й почала збирати розбите шкло, складати найбільші камінці у свого фартуха і викидати їх у вікно. Лампа була розтрощена, в кімнаті було похмуро і стояли сині сутінки.

— А тепер, — сказала вона, — я гарно позамітаю тут.

Вона повторила: «Гарно позамітаю» і затремтіла.

— Вони все в нас відберуть, — плачучи, сказала вона, — вони все порозбивають, вони виженуть нас.

— Замовкни, — сказав Мілан. — Не плач, ради Бога!

Він підійшов до радіоприймача, обернув вимикач, і лампи засвітилися.

— Нічогісінко, — вдоволено сказав він.

І зненацька на всю кімнату пролунав механічний, трохи зарізкий голос.

— Не відходьте від радіоприймачів. Зараз буде передано надзвичайне повідомлення. Не відходьте від приймачів. Зараз буде передано...

— Слухай, — тремтячим голосом сказав Мілан, — слухай!

П'єр крокував сягнистою ходою. Мод дріботіла поруч, тримаючи під пахвою свої капці. Вона просто-таки нетямилася від щастя.

— Вони такі гарніюні, — казала вона йому. — Рюбі умре від задрощів; у Фезі вона придбала капці, та вони й наполовину не такі гарні, як ці. Крім того, це так зручно, підвівшись із ліжка, ти відразу влазиш у них і навіть не треба руками їх торкатися, тоді як із пантофлями стільки мороки. От тільки потрібно так робити, аби вони не спадали, гадаю, треба отак задирати великі пальці; нехай-но я спробую в готельної служниці, вона ж арабка.

П'єр знай мовчав. Вона стурбовано зиркнула на нього і сказала:

— Ти теж повинен був би купити такі капці, ти ж завжди ходиш босий по кімнаті; хіба ти не знаєш, що вони підходять і чоловікам, й жінкам?

П'єр зупинився просто посеред вулиці.

— Досить! — голосно сказав він.

Збита з пантелику, вона теж зупинилася.

— Що сталося?

— Вони підходять і чоловікам, і жінкам! — перекривив її П'єр. — Годі, годі! Ти добре знаєш, про що я думаю, слухаючи твою балаканину! І ти теж думала про це, — з притиском додав він. Потім облизнув губи й іронічно посміхнувся. Мод хотіла щось сказати, та глянула на нього й, похолонувши, завмерла.

— Тільки ніхто не хоче дивитися правді у вічі, — провадив він. — Особливо жінки: коли вони думають про одне, то швиденько починають теревенити про інше. Правда ж?

— П'єре, — не тямлячи себе од переляку, сказала Мод, — та ти з глузду з'їхав! Я нічого і нічого не второпаю з того, що ти кажеш. Про що, тобі здається, я думаю? І про ти думаєш?

П'єр дістав з кишені книгу, розгорнув і тицьнув їй під носа.

— Про це, — сказав він.

То було фото скаліченого обличчя. В нього не було носа, на очах була пов'язка.

— Ти... ти купив оце? — приголомшено поспиталася вона.

— Авжеж, — відказав П'єр. — А що? Я — чоловік, я не боюся: мені хочеться глянути, яке в мене буде обличчя у наступному році.

Він помахав тим знімком у неї перед очима.

— Любитимеш мене отаким?

Їй страшно було збагнути, вона все віддала б, аби тільки він замовк.

— Відповідай! Любитимеш чи ні?

— Замовкни, — промовила вона, — благаю тебе, замовкни!

— Ці люди, — сказав П'єр, — мешкають у Валь-де-Грас. З дому вони виходять лише вночі, та й то понадівавши маски на обличчя.

Вона хотіла було забрати в нього книгу, та він вихопив її й поклав до кишені. Вона дивилася на нього, губи її тремтіли, вона боялася, що от-от розплачеться.

— О П'єре, — тихо сказала вона, — то ти, виходить, боїшся?

Він відразу ж замовк і втупився у неї приголомшеним поглядом. Якусь мить вони стояли непорушно, а потім він сказав, насилу вимовляючи слова:

— Всі чоловіки бояться. Всі. Не бояться тільки ненормальні; і це не має нічого спільного з хоробрістю. І ти не маєш права судити мене, бо ти не йдеш на війну.

Вони мовчки пішли далі. Вона думала собі: «Та це ж боягуз!» Вона дивилася на його смагляве чоло, його флорентинський ніс, прегарні вуста й думала: «Боягуз. Як і Люсьєн. Ото вже не щастить мені».

Одетта наполовину була осяяна світлом, решта її тіла була оповита сутінками, які стояли у їдальні, вона стояла, спершись на поруччя балкона, й дивилася на море, Здоровань Луї думав собі: «Яка війна!» Він ішов і багряне вечірнє сонце танцювало на його руках, у його бороді. Одетта спиною відчувала гарний прохолодний покій, затишний прихисток, білу скатертину, що тьмяно відсвічує у темряві, та Одетта стояла на світлі, світло, усвідомлення і війна струміли в неї через очі, вона думала про те, що він піде на війну, у плині згасаючого дня згустками згоралося електричне світло, згустки були мов яєчний жовток, Жаніна обернула вимикач, руки Марсель метушилися в жовтому світлі лампи, вона попросила соли, і від її рук упали на скатертину темні тіні, Даніель сказав: усе це блеф, треба просто зачекати, він обов'язково відкриє карти. Палюче світло, що дере увіччю, мов наждак, на Сході завжди воно таке, до останньої хвилини. Зараз полудень, а потім хутко настане й ніч, П'єр позіхав, хотів дати їй наздогад, що він уже заспокоївся, та вона мовчки крокувала поруч і дивилася на нього поглядом, що був діткливий, як і оте світло. Коли вони опинилися на майдані, то вона злякалася, що він запропонує їй провести ніч удвох, та він зняв капелюха і сказав холодним тоном: «Завтра рано вставати, а тобі треба ще й речі спакувати, тож, гадаю, краще буде, як ти заночуєш у своїх

подруг». Вона відказала: «Я теж гадаю, що так буде краще». І він сказав їй: «До побачення». «До побачення, — сказала вона. — До побачення на кораблі».

«Не відходьте від приймачів, зараз буде передано надзвичайне повідомлення»; він лежав на спині, закривши руки за голову, на душі було невесело, він сказав: «Цю лялю дуже люблять». І вона здригнулася й відказала: «Так...» Як і щовечора, їй було страшно. «Так, я дуже вас люблю!» Часом вона погоджувалася на це, часом казала ні, та цього вечора не насмілиться. «То вділять їй трохи пестоців, вечірніх пестоців?» Вона зітхнула, ото вже соромлива вона була, аж смішно. Вона сказала: «Цього вечора ні». Він ледве чутно зітхнув і сказав: «Бідолашна ляля, вона так розхвилювалася, а це пішло б їй на користь. Щоб гарненько приспати її, га? Не хочете, ні? Ти ж знаєш, це завжди мене заспокоює...» На її обличчі з'явився вираз старшої медсестри, як, бувало, тоді, коли вона садовила його на судно, її обличчя геть завмирало, очей вона не заплющувала, та, схоже було, вона так налаштувала себе, щоб нічого не бачити, а ще її руки під ним, швидко розстібання гудзиків, руки фахівця, а ще її обличчя, що було таке печальне, так смішно, рука проникла, така ніжна, як мигдальне тісто, Одетта здригнулася і сказала: «Ви налякали мене; а Жак із вами?» Шарль зітхнув, Матьє сказав, що ні. «Ні, — сказав Моріс, — потрібно те, що потрібно». Він зняв ключа з дошки, тут смердить вбиральнею, гидота та й годі. «Це малюк пані Сальвадор, — сказала Зезета, — вони виганяє його, коли до неї приходять чоловіки, й тоді він задля розваги кладе купи скрізь, де йому заманеться».

Вони піднялися східцями. «Не відходьте від приймачів, зараз буде передано...» Мілан з Анною схилилися над приймачем, крізь вікна долинав переможний галас. «Зроби тихіше, — сказала Анна, — не треба їх провокувати», ніжна рука, ніжна, мов мигдальне тісто, Шарль набряк, неначе брунька, розпустився, дозрів величезний плід, ось-ось бризне сім'я, плід, що стремить просто у небо, соковитий плід, весну душною ніжності; мовчання, цокання виделок, і довге шоркання в приймачі, мов тканину хтось роздирає, вітер, що пестить величезний ніжний волохатий плід, Анна здригнулася і стисла руку Мілана.

«Громадяни,

уряд Чехословаччини проголошує загальну мобілізацію; всі чоловіки віком до сорока років і військові фахівці будь-якого віку повинні негайно зібратися. Офіцери, унтер-офіцери й солдати запасу і другого розряду запасу всіх звань, а також усі військовики, що перебувають у відпустках, повинні невідкладно прибути у мобілізаційні пункти. Всі повинні бути зодягнені в поношений цивільний одяг, мати при собі військові квитки і запас харчів на дві доби. Крайній термін для повернення на відповідні пункти — четверта година тридцять хвилин ранку.

Всі засоби пересування, автомобілі й літаки підлягають негайній мобілізації. Продаж пального відбувається лише за спеціальним дозволом, який видається військовими властями.

Громадяни! Настала вирішальна година. Успіх залежить від кожного з вас. Нехай кожен докладе усіх зусиль для блага батьківщини. Будьте хоробрими і вірними. Ми воюємо за справедливість і свободу!

Хай живе Чехословаччина!»

Мілан випростався, він горів, ось він поклав долоні на плечі Анни і сказав:
— Нарешті-таки! Анно, це сталося, це сталося!

Жіночий голос прочитав декрет ще і словацькою мовою, вони втямили з нього хіба що декілька розрізнених слів, та звучало це, наче військовий марш. Анна повторювала: «Нарешті! Нарешті!», і сльози котилися по її щоках. А потім вони раптом почули: «Die Regierung hat

entschlossen», це було по-німецькому, Мілан обернув регулятор до краю, і радіо загриміло, голос розбивав об стіни їхні мерзенні пісеньки, їхній святковий галас, ось він полетів з вікон, розтрощить шибки в Єгершміттів, долине аж до їхнього мюнхенського салону, де вони зібралися, немов одна родина, і від нього кров у них похолоне у жилах. Сморід вбиральні й запах кислого молока вже чекав на нього, він глибоко вдихнув їх, вони проникли в нього і, мов помах мітли, вимели з нього чистенькі світлі запахи вулиці Руаяль, це був запах убогости, його запах. Моріс непорушно стояв біля дверей своєї кімнати, і Зезетта вставляла ключ у замкову шпарину, а Одетта радісно казала: «Ну ж бо до столу! До столу! Жаку, на тебе чекає сюрприз»; він почувався дужим і твердим, тому що знову опинився у світі, де владарює гнів і бунт; на другому поверсі верещали дітлахи, їхній батько прийшов додому п'яний мов дим; у сусідній кімнаті чутно було дрібну ходу Марії Пранзіні, чоловік її, покрівельник, упав з даху місяць тому, барви, запахи, все воно мало справжню подобу, він мов би прокинувся зі сну, він опинився у світі, де владарює війна.

Старий обернувся до Гітлера; він дивився на це хирляве дитяче личко, цей комариний писок і почувався приголомшеним до глибини душі. Увійшов Ріббентроп, промовив декілька слів німецькою, й Гітлер подав знак докторові Шміттові. «Щойно стало відомо, — англійською сказав доктор Шмітт, — що уряд Бенеша оголосив загальну мобілізацію». Гітлер мовчки розвів руками, як людина, котра шкодує, що події підтвердили її правоту. Старий люб'язно усміхнувся, і в очах його спалахнув багровий відблиск. Відблиск війни. Йому залишалося тільки вдавати з тебе розгніваного, як робив це фюрер, тільки розводити руками: «Бачите? Отак воно!» і стос тарілок, який балансував у його руках уже сімнадцять днів, як стій брязне додолу. Доктор Шмітт із цікавістю глянув на нього, йому подумалося, що це, мабуть, так спокусливо — розвести руками, коли вже сімнадцять днів тримаєш у них цілий стос тарілок, думалося: «Ось і настала історична мить», думалося, що старому гендляреві з Лондона доведеться скрайніми засобами рятувати свою голу-голісіньку свободу. Тепер фюрер і старий мовчки дивилися одне на одного, й ніякий перекладач уже не був їм потрібен. Доктор Шмітт відступив назад.

Він вмовився на лавці на майдані Желю й поклав біля себе банджо. Під платанами стояли темні голубі сутінки, лунала музика і був уже вечір, щогли рибальських кораблів стриміли немов би з-під землі, прямісінькі, чорні, а потойбіч порту у сотнях вікон спалахувало світло. Якийсь хлопчисько вихлюпував воду із фонтану; на сусідній лавці посідали інші мурини і поздоровкалися з ним. Він був не голодний, і пити йому не хотілося теж, викупався він перед пірсом, та ще зустрів здоровецького кудлатого чолові'ягу, котрий неначе з місяця впав, і той почаствував його вином, — і все це було добре. Він дістав із чохла банджо, йому хотілося заспівати. Ще мить, одна-однісінька мить, він відкашлюється, прочищає горлянку, ще мить — і він заспіває, Чемберлен, Гітлер і Шмітт мовчки чекали війни, ще мить — і вона увійде, нога набрякла, та це минеться, ще мить — і він звільнить її від черевика, сидячи на ліжку, Моріс щосили стягав узуття, ще мить — і Жак з'їсть свій суп, Одетта вже не чула цього ледве чутного дратівливого шоркання, феєрверк, сила-силенна гвинтівок, що мають вибухнути залпом, ще мить — і сонця, кружеляючи, шугонуть угору, її ляля, ще мить — і запахне абсентом, і гаряча патока щедро потече на його паралізовані стегна, і гучний та ніжний голос полине над зеленим листям платанів; ще мить: Мат'є вечеряв, Марсель вечеряла, Даніель вечеряв, Борис вечеряв, Брюне вечеряв, їхні миттєві душі по вінця були наповнені маленькими в'язкими втіхами, ще мить — і вона увійде, закута в сталеві лати, війна, якої боїться П'єр, війна, з якою змирився Борис, війна, якої прагне Даніель, війна, велика війна стоянів, божевільна війна білих. Ще мить — і вона вибухнула в Мілановій кімнаті, ринула всіма вікнами, з ревом увіллялася до помешкання Єгершміттів, блукала докруг кріпосних валів Марракеша, віяла над морем, руйнувала кам'яниці по вулиці Руаяль, наповнила Морісові ніздрі мерзенним сопухом лайна і духом перекислового

молока, її ще не було на ланах, на заводах, на фермах, вона гралася в цура й пека поміж двома дзеркалами троїстого люстра в оздобленому ліпленням салоні готелю «Дрезен». Старий провів долонею по лобі й тихим голосом промовив: «Що ж, якщо хочете, то ми можемо приступити до постатейного обговорення вашого меморандуму». І тоді доктор Шмітт зрозумів, що знову наступив час перекладача.

Гітлер підійшов до столу, й у чистому вечірньому повітрі полинув гучний прегарний голос; на п'ятому поверсі готелю «Массілія» його почула жінка, яка вийшла на балкон подихати вечірньою прохолодою, вона гукнула: «ґомесе! Ось іди послухай цього мурина, це просто диво!» Мілан подумав про свою ногу, і рум'янець на його щоках погас, він міцно стиснув Анніне плече і сказав: «Вони не захочуть мене взяти, я вже ні на що не здамся». А негр співав. Шарль Віґ'є був мертвий, його бліді руки лежали на простиралі, дві жінки сиділи біля нього й балакали про те, що коїться на світі, вона відразу ж перейнялися приязню одна до одної, Жаніна взяла махрового рушника й витерла руки, а потім почала витирати його стегна, Чемберлен сказав: «З приводу першого параграфу в мене є два заперечення», а негр співав: «Bei mir, bist du schon», і це означало: для мене ти найвродливіша.

Коло нього зупинилися дві жінки, він знав їх, Аніна й Долорес, повії з вулиці Ласідон, Аніна сказала йому: «Диви! Ти співаєш?», і він нічого не відповів, просто співав, і жінки усміхалися йому, й Сара нетерпляче гукала: «ґомесе, Пабло, а йдіть-но сюди, що ви там робите? Тут якийсь мурин співає, це просто диво».

Коли вибило шосту годину в Кривілі, татусь Крулар увійшов до жандармерії й постукав у двері. Він думав: «Вони збудили мене». Він подумав, що так і скаже їм: «Навіщо ви мене збудили?» Гітлер спав, Чемберлен спав, його ніс виспівував, мов сопілка, Даніель сидів на ліжку, спливаючи потом, він думав: «Це був усього лиш кошмар!»

— Зайдіть! — гукнув лейтенант жандармерії. — А, це ви, татусю Круларе? Треба буде попрацювати.

Івіш застогнала уві сні й перевернулася на другий бік.

— Мене розбудив малюк, — сказав татусь Крулар. Він зі злістю зиркнув на лейтенанта і сказав: — Либонь, сталося щось важливе...

— Ох, татусю Круларе, — сказав лейтенант, — настала пора намащувати лижі!

Татусь Крулар не любив лейтенанта. Він відказав:

— Я й не знаю, що воно таке, ті лижі. Лиж у мене немає, я ношу тільки сабо.

— Пора намащувати лижі, — повторив лейтенант, — лижі пора намащувати: така халепа, що нехай йому дідько!

Без вусів лейтенант скидався на дівчину. У нього був лорнет і червоні щоки, як в учительки початкових класів. Він схилився вперед і, розставивши руки, вперся у стіл кінчиками пальців. Татусь Крулар дивився на нього й думав собі: «Це він послав розбудити мене».

— Вам сказали, що треба прихопити із собою горнятко з клеєм? — поспитався лейтенант.

Татусь Крулар тримав горнятко з клеєм за спиною в руках; він мовчки показав його.

— А щітки? — поспитався лейтенант. — Все треба швидко зробити, у вас немає часу, щоб збігати додому.

— Щітки у кишені моєї блузи, — з гідністю відказав татусь Крулар. — Мене збудили на гвалт, проте я не забув їх узяти.

Лейтенант простягнув йому якийсь рулон.

— Одну приклейте на фасаді мерії, дві на центральному майдані й ще одну на будинку нотаріуса.

— Пана Бельома? Там заборонено вішати об'яви, — сказав татусь Крулар.

— А мені начхати! — відказав лейтенант. Вигляд у нього був нервовий і веселий, він докинув: — Під мою відповідальність, усе під мою відповідальність.

— А що, мобілізація, не дай, Боже?

— А певно! — відказав лейтенант. — В рукопашну, татусю Круларе, в рукопашну!

— Ох, — сказав татусь Крулар, — гадаю, ми з вами таки залишимося тут!

У двері постукали, і лейтенант хутко побіг відчиняти. Увійшов мер. Він був у сабо, шалик у нього був пов'язаний поверх блузи. Він сказав:

— Що це той малий мені торочив?

— Ось об'яви, — відказав лейтенант.

Мер надів окуляри й розгорнув об'яви. Півголосом прочитав: «Загальна мобілізація» і хутко поклав об'яви на стіл, немовби боявся обпектися. Він сказав:

— Я був у полі й зайшов, щоб узяти шалик.

Татусь Крулар простягнув руку, згорнув об'яви і сховав рулон під блузу. Потім сказав мерові:

— Я так і сказав: щось таки сталося, що мене так рано збудили.

— Я зайшов узяти шалика, — повторив мер. Він занепокоєно глянув на лейтенанта і сказав: — А про реквізицію вони нічого не пишуть.

— Є ще одна об'ява, — відказав лейтенант.

— Боже милий! — вигукнув мер. — Господи Боже милий! Знову все починається!

— А я воював, — сказав татусь Крулар. — П'ятдесят два місяці, й жодної подряпини. — Він примружив очі, звеселівши від цієї згадки.

— Та що там, — сказав мер. — Ви були на тій війні, в цій вам не доведеться воювати. Та й на реквізицію вам начхати.

Лейтенант владно вдарив долонею по столі.

— Треба щось робити, — сказав він. — Відзначити цю подію.

У мера був спантеличений вигляд. Він застромив долоні за шалик і надув щоки.

— Барабанник хворий, — пояснив він.

— Я вмію бити в барабан, — озвався татусь Крулар. — Можу замінити його. — І усміхнувся: ось уже десять років мріяв він стати барабанником.

— Барабанника? — перепитав лейтенант. — То будете бити в набат, ось що будете ви робити!

Чемберлен спав, Мат'є спав, кабін спер драбину об автобус, поклав на плече валізу і почав підніматися по драбині, не беручись за щаблі, Івіш спала, Даніель спустив ноги з ліжка, дзвін як навіжений бемкав у його голові, П'єр дивився на темно-рожеві підосви кабілових ніг, думав: «Це валіза Мод». Але Мод тут не було, вона поїде трохи пізніше з Дусеттою, Франс і Рюбі в автомобілі одного дуже заможного дідугана, котрий був по вуха закоханий в Рюбі; в Парижі, в Нанті, в Маконі клеїли білі об'яви на стіни, в Кревіллі звучав набат. Гітлер спав, Гітлер був маленьким хлопчиком, йому було чотири роки, його зодягнули в гарненького костюмчика, пробіг чорний пес, він хотів було зловити його сачком; звучав набат, пані Ребульє кинулася зі сну і сказала:

— Мабуть, десь пожежа.

Гітлер спав, ножицями для нігтів він кремсав батькові штани на дрібні стьожки. Увійшла Лені фон Ріфенсталь, позбирала фланелеві стьожки і сказала: «Ти в мене з'їси їх замість салату».

Набат звучав і звучав, Моблан сказав своїй дружині:

— Б'юсь об заклад, що це тартак загорівся.

І вийшов надвір. Стоячи у своїй рожевій нічній сорочці біля вікна із зачиненими віконницями, пані Ребульє бачила, як він пройшов попід вікнами й гукнув поштаря, який пробігав по вулиці.

— Гей, Ансельме!

— Оголошено мобілізацію, — крикнув той.

— Що? Що він сказав? — поспиталася пані Ребульє у свого чоловіка, який підійшов до неї. — То це не пожежа?

Моблан глянув на об'яви, півголосом прочитав їх, потім обернувся й пішов додому. Його дружина стояла на порозі, він сказав їй: «Скажи Полю, щоб запрягав бричку». Позаду почувся шум, і він обернувся: це був Шапен на своєму возі; він сказав йому: «Ого, ти мов на пожежу мчиш, куди це ти поспішаєш?» Шапен глянув на нього й нічого не відповів. Моблан зиркнув назад: там було двоє волів, які поволі чвалали на налігачах за возом. Він сказав півголосом: «От гарні волики!» «Гарні, — люто відказав Шапен, — ще б пак, гарні!». Звучав набат, Гітлер спав, старий Френьо сказав своєму синові: «Якщо в мене заберуть двох коней і тебе, то як мені тоді працювати?» Ненетта постукала у двері, й пані Ребульє озвалася до неї: «Це ви, Ненетто? А гляньте-но там на майдані, чому це барабанять набат», і Ненетта відказала: «А ви не знаєте, пані? Оголошено загальну мобілізацію».

Як щоранку, Мат'є думав: «Усе, як і щоранку». П'єр притулювся до шибки: він дивився на арабів, які посідали долі або на барвистих валізах, очікуючи автобус до Уарзата; Мат'є

розплющив очі, сліпі очі щойно народженого немовляти, як і щоранку, він думав: «І до чого все це?» Ранок страху, огненна стріла, що впала на Касабланку, на Марсель, автобус двигтів під його ногами, мотор гуркотів, водій, високий чоловіча у брунатному матер'яному картузі з шкіряним козирком, стояв надворі й, не поспішаючи, допалював цигарку. Він думав: Мод зневажає мене. Звичайнісінький собі ранок, застояний і порожній, як і всі інші ранки, щоденна помпезна церемонія з духовим оркестром, фанфарами і публічним сходом сонця. Колись були інші ранки, — ранки, коли все розпочиналося; дзвонив будильник, Матьє миттю зіскакував з ліжка, мов на поклик сурми, погляд непохитний, сам свіжісінький, мов і не спав. Тепер уже не було чого розпочинати, не було за що братися. Однак треба було вставати, брати участь у цій церемонії, торувати в цій спекоті шляхи і стежини, виконувати обряд, немов священик, який втратив віру. Він спустив ноги з ліжка, випростався, зняв піжаму. «До чого?» І знову впав на ліжко, горізнач, голісінький, заклавав руки за голову і крізь білясту імлу почав розглядати стелю. Пропаший. Геть пропаший. Колись я носив дні на плечах, ганяв їх від одного берега до другого, а тепер вони носять мене. Автобус двигтів, щось бухало, калатало під його ногами, підлога була гаряча, йому здавалося, ніби ноги його розплавилися, велике боягузливе серце П'єра бухало, калатало, калатало об нагріту спинку сидіння, та сам він був немов із криги, думав: «Починається». Скінчиться воно в якійсь дірі біля Седана чи Вердуни, та зараз щойно починається. Зневажливо дивлячись на нього, вона сказала: «То ти боягуз». Перед ним знову постало її поважне гарячкове обличчя з темними очима і тонкими вустами, його немов би в серце щось шпигнуло, й автобус рушив з місця. Іще стояла свіжа ранкова прохолода; Луїзона Корней, що приїхала в Лізьє до своєї хворої сестри, чергової на переїзді, щоб допомагати їй у господі, вийшла на шлях, щоб відкрити переїзд, і сказала: «Ото вже допікає». Вона була в доброму гуморі, тому що була заручена. Заручилася вона два роки тому, та щоразу, як думала про це, в неї поліпшувався настрій. Вона почала обертати колеса і раптом зупинилася. Вона була певна, що позаду, на шляху, хтось є. Виходячи надвір, вона й не глянула туди, та зараз була в цьому впевнена. Обернулася, і їй аж подих перехопило: там було понад сотню возів, бричок, хур, запряжених волами, усяких старих повозів, що, витягнувшись у довжелезну ґерелицю, чекали переїзду. Візники прямо сиділи на ослінчиках із батогами в руках, вигляд у них був недобрий, усі мовчали. Інші приїхали верхи на конях, ще хтось прийшов пішки, ведучи на налигачі вола. Це було так незвичайно, що її охопив страх. Вона хутко обернула колеса й відступила на узбіччя. Візники хльоснули батогами коней, і повози рушили попри неї, автобус котився неозорою червоною рівниною, позаду гомоніли араби. П'єр сказав: «Клятї банабаки, завжди непокоюся, коли вони опиняються за плечима, хтозна, що вони там затівають». П'єр зиркнув у салон автобуса: вони мовчки скупилися, обличчя їхні позеленіли й посіріли, очі були заплющені. Жінка з укривалом на обличчі злягла горізнач на клумаки й лантухи, під запиналом видно було її стулені повіки. «Бідолашний люд, що не кажи, — подумалося йому. — Ще хвилин із п'ять, і їх виверне, шлунок у них геть нікуди». Луїзона впізнала їх, коли вони проїжджали, вони були з Кревіллі, всі вони були з Кревіллі, вона знала кожного на ім'я, та обличчя їхні були не такі, як завжди, оцей рудий здоровань був Шапенів син, вона танцювала з ним на празнику Святого Мартена, вона гукнула до нього: «Гей, Марселю, ти такий пишний!» Він обернувся і так зиркнув на неї, що вона знітилася. Вона поспиталася: «Ви що, на весілля їдете?» Він відказав: «Авжеж, хай йому дідько. Ти маєш слухність: на весілля». Віз, підстрибуючи, перетнув колії, за ним простувало двоє волів, гарних таких воликів. Проїхали й інші вози, вона дивилася на них, притуливши долоню дашком над очима. Вона впізнала Моблана, Турню, Кошуа, ніхто не звертав на неї уваги, вони проїжджали, випроставшись на своїх возах, тримаючи свої батоги, неначе скептри, і скидалися на якихось лихих королів. Серце її стиснулося, й вона гукнула до них: «Це що, війна?» Та ніхто й словом до неї не обізвався. Вони знай собі їхали на своїх повозах, які

підскакували і торохтіли на рейках, за ними з комічною статечністю крокували воли, ось вони один по одному зникли за поворотом, якусь мить вона ще стояла, притуливши долоню над очима, і дивилася на вранішнє сонце, автобус мчав як вихор, повертав, натужно гуркочучи, звертав на закрутах, вона думала про Жана Матра, свого нареченого, який служив у Ангулемі в саперному полку, повози знову вигулькнули, як мухи на білому шляху, приклеєні до схилу пагорба, автобус заїхав у тіснину поміж бурими скелями, він усе завертав і завертав, на кожному закруті араби падали одне на одного і патетичними голосами вигукували: «Ууух!» Жінка з запиналом раптом хутко схопилася, і з її вуст, прикритих білим мусліном, поллялася страшенна лайка; вона струснула над головою грубими, мов стегна, руками з кругленькими тендітними п'ястями і фарбованими нігтями; врешті вона зірвала своє запинало, вихилилася з вікна і, стогнучи, почала блювати. «Ну от, — подумав П'єр, — вони виживуть нас ізвідси». Повози вже немов би й не рухалися, вони, здавалося захрясли на шляху. Луїзона довго дивилася на них: вони повзли, все ж таки вони повзли, піднімалися один по одному на вершину пагорба, а потім їх уже не було видно. Луїзона опустила руку, заморгала своїми сьайливими очима і пішла до хати доглядати дітей. П'єр думав про Мод, Матьє думав про Одетту, вона йому снилася, немовби вони пообнімалися й виспівували баркаролу з «Казок Гофмана» на дерев'яному містку ресторану «Провансаль». А тепер він, спливаючи потом, голий лежав на ліжку, дивився у стелю, й Одетта була в його спогадах. «Якщо я не вмер з нудьги, то тільки завдяки їй». Біляста імла мерехтіла перед його очима, невиразна млість ще тремтіла його в глибині його серця. Каламутна, сумовита млість пробудження, привід для того, щоб полежати горілиць іще кількоро хвиль. Мине хвилин із п'ять — і холодна вода хлюпне на його шию й обличчя, мильна піна зашумить у вухах, зубна паста вкриє зуби, і вже не буде ніякої млости. Барви, світло, запахи, звуки. А потім слова, галантні, поважні, щирі, чудернацькі, і так аж до вечора. Матьє... подумаєш! Матьє — це було майбутнє. А майбутнього вже немає. І немає вже того Матьє, яким сниш від полуночі до п'ятої ранку. Шапен думав: «Такі гарні волики!» На війну йому було наплювати: це ще видно буде. Але цих воликів він плекав п'ять років, сам і кастрував їх, і тепер йому аж серце краялося. Він хльоснув коня і повернув його трохи ліворуч; його бричка почала обганяти Сіменонового воза. «Ти що, з глузду з'їхав?» — поспитав його Сіменон. «Та набридло плентатися, — відказав Шапен, — хочу хутчій добратися». «Та ти ж замориш волів», — сказав Сіменон. «Начхати мені вже», — відказав Шапен. Йому захотілося всіх обігнати, він став на бричці, почав цокати язиком і кричати: «Гаття! Гаття!», випередив Пополового воза, випередив і Пулайового. «Ти що, вирішив перегони вчинити?» — поспитався Пуляй. Шапен промовчав, і Пуляй гукнув йому вслід: «Поглянь на волів! Вони ж геть у милі!», а Шапен подумав собі: «Та здохли б вони!» Хтось стукав; Шапен опинився чолі колони, решта поспішала за ним і лупцювала батогами коней, обганяючи одне одного; хтось стукав, Матьє підвівся і почав протирати очі; хтось стукав; автобус різко взяв убік, об'їжджаючи араба, який віз на рамі свого велосипеда гладку мусульманку з запнутим обличчям; ХТОСЬ СТУКАВ, і Чемберлен схопився і спитав: «Що таке? Хто там стукає?», і чийсь голос відказав: «Сьома година, ваша екселенціє». На в'їзді до казарм стояла дерев'яна перекладина. Перед нею чатував вартовий. Шапен смикнув за віжки і загукав: «Тпру! Тпру, дідько б тебе вхопив!» — «Ого! — сказав вартовий. — Ого! І звідки ви оце такі взялися?» — «Давай-но відчиняй», — сказав Шапен, киваючи на перекладину. «Наказу немає, — мовив солдат. — Звідки ви оце взялися?» — «Кажу тобі, відчиняй». З вартівні вийшов унтер-офіцер. Повози позупинялися; якусь мить він дивився на них, а потім аж засвистів. «А якого дідька вам тут треба?» — врешті поспитався він. «Таж ми мобілізовані, — відказав Шапен. — Ми що, вже не треба вам у таку годину?» — «А в тебе є мобілізаційна посвідка?» — поспитався унтер. Шапен почав нишпорити в кишенях, унтер дивився на цих мовчазних, похмурих чоловіків, які непорушно сиділи на своїх возах і, здавалося, віддавали честь зброєю, і невідь-чому відчув

гордість. Він ступнув уперед і гукнув: «А решта? Мають вони посвідки? Ану дістаньте квитки». Шапен урешті знайшов свій військовий квиток. Унтер узяв його й полистав. «Ну й що? — сказав він. — Ти належиш до третьої категорії, дурнику. Поспішив ти, твоя черга прийде наступного разу». — «Кажу вам, що я мобілізований», — сказав Шапен. — «Ти що, краще від мене знаєш?» — поспитався унтер. — «Авжеж, знаю, — розлючено відказав Шапен. — Я прочитав це на об'яві». Чоловіків, які стояли позаду, почала брати нетерплячка, Пуляй гукнув: «Ну, що скінчили? Можна вже заїжджати?» — «На об'яві? — перепитав унтер. — Поглянь, он твоя об'ява. Варто тільки оком на неї кинути, якщо ти вмієш читати». Шапен поклав свого батога, зістрибнув з воза і підійшов до стіни. Там висіли три об'яви. Дві кольорові: «Вступайте, записуйтеся до колоніального війська», а третя звичайна: «Негайний призов деяких категорій запасу». Він помалу прочитав її півголосом і, похитавши головою, сказав: «В нас не таку повісили». Підійшли Моблан, Пуляй і Френьо. «Ні, — сказали вони, — це не наша об'ява». «А звідки ви?» — поспитався унтер. «З Кревіллі», — відказав Пуляй. «Я й не чув про нього, — сказав унтер, — та мені здається, що в жандармерії цього вашого Кревіллі сидить неабиякий бевзь. Та що там балакати! Давайте ваші квитки й гайда до лейтенанта». На головному майдані Кревіллі, перед церквою, з'юрилися жінки — вони зібралися довкруг пані Ребульє, котра стільки добра зробила для їхнього округу, там була і Марі, й Стефанія, і дружина податника, й Жанна Френьо. Марі тихенько плакала, пані Ребульє була у своєму великому чорному капелюсі, вимахуючи парасолею, вона казала: «Не треба плакати, Марі, зціпте зуби. От-от, треба зціпити зуби. От побачите, ваш чоловік повернеться з нагородами і подяками від командування. І, знаєте, можливо, йому й поталанить. Бо цього разу мобілізували всіх, і чоловіків, і жінок».

Вона тицьнула своєю парасолею на схід і відчула, як відразу ж помолоділа років на двадцять. «От побачите, — сказала вона, — побачите! Може, саме цивільні й виграють цю війну». Та обличчя Марі зробилось як у безмозкої корови, її плечі здригалися від ридань, крізь сльози вона дивилася на пам'ятник полеглим героям і, що найдужче дратувало, нічого не казала. «Слухаюся», — сказав лейтенант. Він притискав слухавку до вуха і повторював: «Слухаюся». А у вуха йому знай вливався вкрадливий, розлючений голос: «То, кажете, вони вже поїхали? Ох, бідолашний мій друже, ну й утнули ж ви. Не буду приховувати, це дорого вам обійдеться!» Через майдан чимчикував татусь Крулар зі своїм горнятком, щітками і білим згортком під пахвою. Марі гукнула до нього: «Що то таке? Що то таке?», й пані Ребульє роздратовано зазначила, що в очах у неї засяяла якась дурнувата надія. Татусь Крулар реготавсь як навіжений, ось він показав білий згорток і пояснив: «Нічого. Просто лейтенант переплутав об'яви!» Лейтенант повісив слухавку і опустився на стілець, ноги його були мов з вати. У вухах його відлунював голос: «Це дорого вам обійдеться». Він підвівся і підійшов до відчиненого вікна: на стіні протилежного будинку квітла свіжісінька, ще вогка, біла мов сніг об'ява: «Загальна мобілізація». Від гніву йому аж подих перехопило; він подумав: «Я ж йому сказав передовсім зняти цю об'яву, а він навмисне залишив її наостанок». Він притьма переліз через підвіконня, підбіг до об'яви і почав здирати її клаптями. Татусь Крулар умочив щітку в горня, пані Ребульє з жалем стежила за його діями, лейтенант знай дер і дер стіну, під нігтями його вже утворилися валики білої маси; в казармі залишилися Бломар і Корм'є; решта повернулися до своїх коней і тепер недовірливо зиркали одне на одного; їм хотілося і реготатися, і лютувати разом, вони почувалися спустошеними, як після ярмарку. Шапен підійшов до своїх волів і погладив їх. Морди і груди їхні були геть у милі, він сумно подумав: «Якби знаття, то хіба ж я їх так заморив би». «Що робимо?» — спитався позаду Пуляй. «Зараз вирушати не можна, — відказав Шапен. — Треба, щоб худоба перепочила». Френьо зиркнув на казарму і щось пригадав собі, ось він штовхнув ліктем Шапена і, тихенько сміючись, мовив: «Послухай! А давай-но гайнемо?» — «Куди це ти хочеш гайнути, хлопче?» — поспитався Шапен. — «А куди ж іще, — сказав Френьо, — як не в бордель!» Кревільські хлопці

оточили його і почали ляскати по спині, реготатися й казати: «Ото вже Френьо! Завжди щось придумас!» Навіть Шапен звеселів і сказав: «Хлопці, я знаю, де це, залазьте-но в бричку та й поїдемо».

Восьма година тридцять хвилин. Лижник уже кружеляв довкруг трампліну, його тягав на линві моторний човен; вряди-годи Мат'є чув, як гаркає мотор, а потім човен даленів, лижник ставав темною цяткою, й більше нічого не було чути. Плоске, непорушне, біле море скидалося на порожню ковзанку. Ще трохи — і воно заголубіє, зашумить, стане плинне і глибоке, й це буде море для всіх, наповнене галасом, поцятковане темними головами плавців. Мат'є перейшов терасу і за хвилю вже простував бульваром. Кав'ярні були ще зачинені, проїхало двоє авт. Він вийшов з дому без якоїсь мети, — купити газету, подихати терпким духом водоростей та евкаліптів, який стояв у порту, та й просто, щоб згаяти час. Одетта ще спала, Жак працював до десятої години. Він звернув на торгову вулицю, що тягнулася до вокзалу, назустріч ішло двоє англійок, вони сміялися; кількоро душ з'юрмилося біля об'яви. Мат'є й собі підійшов до них: тут можна було згаяти хвилю. Якийсь низенький добродій із борідкою хитав головою. Мат'є прочитав:

«Згідно з наказом міністра Національної безпеки, війни і військово-повітряного флоту всі офіцери, унтер-офіцери та запасники, які мають письмовий наказ або ж мобілізаційну посвідку білого кольору з числовою позначкою 2 повинні негайно вирушити до своїх підрозділів, не чекаючи особистих оповісток.

Вони повинні прибути на збірні пункти, вказані в їхніх письмових наказах або ж мобілізаційних посвідченнях, згідно з умовами, які викладені в цьому документі.

Субота 24 вересня 1938 року, 9.00

Міністр Національної безпеки, війни і Військово-повітряного флоту».

«Те-те-те», — з осудливим виглядом сказав низенький добродій. Мат'є усміхнувся йому й уважно перечитав об'яву: це був один з тих нудних документів, які заповнили сторінки газет під заголовками «Заява Форін офісу» або ж «Повідомлення з набережної Д'Орсе», та їх корисно було знати. І завжди треба було перечитувати їх двічі, щоб дійти до кінця. Мат'є прочитав: «Вони повинні прибути на збірні пункти, вказані...» й подумав: «Таж у мене мобілізаційне посвідчення з цифрою 2!» Об'ява враз немов би націлилася на нього; це було так, немов би на стіні крейдою написали його прізвище, а поруч різні образи й погрози. Мобілізований: воно було написано там, на стіні, — і, можливо, це вже читається на його обличчі. Він зашарівся і хутко попростував геть. «Мобілізаційна посвідка номер два. От і все. Мною вже цікавляться». Одетта дивитиметься на нього, намагаючись погамувати хвилювання. Жак прибере свого недільного виразу і промовить: «Що ж, старий, тут нічого не скажеш». Однак Мат'є почувався скромним і не хотів, щоб ним цікавилися. Він звернув ліворуч, на першу-ліпшу вулицю, і наддав кроку: праворуч, на хіднику, гомоніла перед об'явою похмура купка людей. І так у всій Франції. По двоє. По четверо. Перед тисячами об'яв. І в кожному гурті бодай один чоловік, що крізь тканину свого піджака намацує гаманця і військового квитка в ньому, і відчуває, що ним зацікавилися. Вулиця Ляпост. Дві об'яви, два гурти. Теж обговорюють об'яви. Він заглибився у довгий темний провулок. Певен був, що цей провулок об'яви обійшли стороною. Він був сам і міг думати про себе. Він подумав: «От і все». От і все: ця повна і кругла днина, яка повинна була б мирно зістарітися й погаснути над майданом, зненацька витягнулася у стрілу, з хрюскотом врізалася у ніч, прошила темряву, туман, порожні села, гуркіт коліс і вагонів, і він, мов на санчатах із крутої гори, стрімголов полетів у ту ніч і зупиниться хіба що вранці, в Парижі, на

пероні Ліонського вокзалу. І штучне освітлення вже перебило світ білого дня — прийдешні ліхтарі нічних вокзалів. І в очах постав невиразний щем — сухий щем прийдешнього безсоння. Він не засмутився: як не це, то інше... Та й не звеселився: так чи так, а все це було мов анекдот, мальовниче таке. «Треба спитатися, коли вирушає потяг на Марсель», — подумалося йому. Він і не зчувся, як вуличка вивела його до Карнизу. Вийшовши із темного провулку, він зненацька опинився на сонці й піднявся на терасу щойно відчиненої кав'ярні. «Каву і розклад потягів». Біля нього сів якийсь добродій зі шпакуватими вусами. З ним була літня жінка. Добродій розгорнув «Леклерер де Ніс», жінка обернулася до моря. Мат'є мимохідь зиркнув на них і засумував. Йому подумалося: «Треба ж залагодити свої справи. Перевезти Івіш до Парижа, поселити її моєму помешканні, забезпечити її, зробити так, що вона могла отримувати мою платню». Над газетою з'явилася голова того добродія. «Війна», — сказав він. Його дама зітхнула й нічого не відповіла; Мат'є дивився на гладенькі, рум'яні щоки добродія, на його твидовий піджак, на його сорочку з фіолетовими смугами і думав: «Війна».

Війна. Щось було прив'язане до нього тоненькою ниточкою, а тепер воно відірвалося, осіло і повалилося додолу. Це було його життя; воно було мертве. Мертве. Він обернувся і глянув на нього. Віг'є помер, його руки лежали на білому простиралі, по чолі бігала муха, а його майбуття було за межами досяжності, безбережне, поза грою, непорушне, мов його непорушний погляд за мертвими повіками. Його майбуття: мир, майбутнє світу, майбутнє Мат'є. Майбуття Мат'є було тут, під відкритим небом, застигле і склисте, поза грою. Мат'є сидів за столиком у кав'ярні, пив каву і був потойбіч свого майбуття, дивився на нього й думав: «Мир». Пані Вершу показала доглядачці на Віг'є, — та весь час крутила головою й колола її поглядом, — і мовила: «Він був справжньою людиною». А тоді почала шукати слово, церемонніше слово, яким можна було б охарактеризувати його; вона була найближчою його ріднею, тож кому, як не їй, належало зробити висновок. На думку їй спало слово «смирний», та воно здалося їй не досить переконливим. Вона сказала: «Це був мирний чоловік». Мат'є подумав: «У мене було мирне майбуття». Мирне майбутнє: він любив, ненавидів, страждав, і майбуття було тут, довкруг нього, над ним, скрізь, мов той океан, і кожен вибух його гніву, кожне його нещастя, кожна його смішинка живилася цим невидимим, теперішнім майбуттям. Усмішка, простісінька усмішка була запорукою миру на завтрашній день, миру в наступному році, в наступному столітті; інакше я й не зважився б усміхнутися. Цілі роки майбутнього миру були наперед укладені в речі, вони сприяли тому, що речі дозріли, укрилися позолотою; доторкнутися до годинника, до дверної клямки, до жіночої руки означало доторкнутися до миру. Повоєнна пора була початком. Початком миру. Жилося тоді неспіхом, як ранньої пори. Початком був джаз, і кіно, яке я так любляв, теж було початком. І сюрреалізм. І комунізм. Я вагався, довго вибирав, у мене було доста часу. Час і мир — це те ж саме. А тепер це майбуття мертве лежить у мене під ногами. Це було облудне майбуття, омана. І перед ним, неначе морський шир, осяяні сонцем простяглися усі оці двадцять прожитих ним повоєнних літ, і бачилися йому вони тепер такими, якими вони й були: минула кількість днів, затиснута поміж двома височезними мурами безнадії, класифікований період з початком і кінцем, який увійде до підручників з історії під назвою Міжвоєнна Пора. Двадцять років: 1918–1938. Всього лиш двадцять років! Вчора вони здавалися і коротшими, й довшими: нікому, принаймні, не спадало на думку їх рахувати, адже та пора не була скінченною. Тепер усе це скінчилося. Це було несправжнє майбуття. Все, що пережили упродовж цих двадцяти років, було пережито дарма. Ми були старанні й поважні, намагалися збагнути, і от: в цих прегарних днях крилося потаємне чорне майбуття, ті дні обманювали нас, сьогоднішня війна, нова Світова війна викрала їх у нас. Самі того не знаючи, ми зробилися рогоносцями. Зараз війна вже на порозі, моє життя мертве; моє життя було — потрібно все починати спочатку. Він спробував щось пригадати, бодай що-небудь, і першою на думку йому

спала згадка про той вечір у Перуджі, — він сидів на терасі, їв абрикосове морозиво і дивився вдаль, де на курній рівнині височів спокійний Ассізький пагорб. Що ж, то була війна, можна було б угадати з багрового заходу сонця. Якби в тих багряних відблисках, які позолотили стіл і парапет, міг я побачити обіцяння грози і крови, то тепер вони належали б мені, принаймні я врятував би їх. Та я нічого й не підозрював, морозиво тануло на моєму язичку, я думав собі: «Старе золото, кохання, містична слава». І все втратив. Поміж столами проходив офіціант. Матусь погукав його, розрахувався і підвівся з-за столу, сам добре не знаючи, що він робить. Його життя залишилося позаду, я скинув його, мов стару шкуру. Він перейшов на той бік вулиці й сперся на балюстраду, обличчям до моря.

Він почувався нещасним і легким, як пір'їна: він був обдертий, у нього все украли. В мене вже немає нічого мого, навіть минулого. Та це було несправжнє минуле, й мені його не жаль. Йому подумалося: вони звільнили мене від мого життя. Це було вбоге, невдале життя, Марсель, Івіш, Даніель, брудне життя, але тепер мені все одно, бо воно вмерло. З цього ранку, коли вони понаклеювали ті білі об'яви на стінах, невдалим стало кожне життя, мертвим стало будь-яке життя. Якби навіть робив я все, що мені захотілося б, якби навіть раз, один-однісінький раз зумів я стати вільним, то що ж, усе це все одно було б ницим обманом, позаяк був би я вільним для миру, вільним у цьому оманливому мирі й тепер я все одно був би тут, обличчям до моря, спершись ліктями на цю балюстраду, а позаду були б усі оті об'яви; всі ті об'яви, які на всіх стінах Франції кажуть про мене, кажуть, що життя моє вмерло й що миру ніколи не було; не варто було завдавати собі стільки болю, не варто було так шкодувати. Море, пляж, намети, балюстрада — все це холодне, позбавлене життя. Воно утратило своє колишнє майбуття, а нового йому ще не дали: воно плинуло в теперішності. Плив і Матюрен. Він уцілів після катастрофи, він був голий, коло берега, серед крутих водяних валів, серед поламаних ящиків, всіляких невизначених предметів, які викинуло на берег море. Брунатний од загару молодик вийшов із намету, обличчя в нього було спокійне й порожнє, вагаючись, він дивився у море: вцілілий після катастрофи, всі ми зазнали катастрофи, німецькі офіцери усміхалися й віддавали честь, завівся мотор, закрутився пропелер. Чемберлен помахав рукою, всміхнувся, обернувся і ступнув на трап.

Було вавілонське вигнання, було прокляття Ізраїлю, була стіна плачу, та ніщо не змінилося для жидівського народу відтоді, як його сини йшли в кайданах поміж червоними вежами Ассирії під лихим оком завойовників із заплетеними бородами. Шалом дріботів поміж цими людьми з чорним волоссям та прямими, жорсткими пасмами. І думав про те, що нічого не змінилося. Шалом думав про Жоржа Леві. Думав: у жидів уже немає почуття солідарності, оце і є справжнісіньке прокляття господнє! — і настрої у нього був патетичний, та не дуже поганий, тому що він бачив оті білі об'яви на стінах. Він просив допомоги у Жоржа Леві, та Жорж Леві був твердий чоловік, це був альзаський жид; він відмовив. Не прямо відмовив, а стогнав і заламував руки, казав про свою сердешну матір і про кризу. Та всі знали, що матір він ненавидить, а торгівлі хутром криза не торкнулася. Шалом теж почав стогнати і простягнув свої тремтячі руки до неба, він казав про нове вигнання і про бідолашних жидів-емігрантів, які за всіх постраждали і все перенесли на своїй шкурі. Леві був твердий чоловік, недобрий багатий, він почав ще дужче стогнати й підштовхувати Шалом до дверей, сопучи в нього над вухом. Шалом знай стогнав, простягаючи руки до неба, йому кортіло посміхнутися, бо він думав про те, як тішаться за дверима службовці. На розі вулиці Катр-Септамбр була заможна крамниця з сямливою вітриною, де лежали ковбаси; Шалом зупинився, захоплено дивлячись на сосиски в желе, запечені паштети, гори ковбас із лискучою шкоринкою, череваті зморщені сардельки з маленькими рожевими хвостиками і думав про віденські ковбасні крамниці. Він по змозі уникав споживати свинину, та бідолашні емігранти мусять харчуватися тим, що знайдуть. Коли він

вийшов із ковбасної крамниці, то тримав кінчиками пальців за рожеву шворку настільки маленький, настільки делікатний білий пакуночок, що, здавалося, це був пакетик із печивом, і в душі його було обурення. Він думав: «Усі французи — недобрі багатії». Найзаможніший народ у всій Європі. Шалом попрямував вулицею Катр-Септамбр, накликаючи прокляття небес на голови недобрих багатіїв, і небо немов би зглянулося над ним, краєм ока він угледів гурт непорушних французів, які мовчки стояли перед об'явою. Він пройшов зовсім поруч біля них, опустивши очі додолу і стуливши губи, бо в таку мить недобре було б, якби бідного жида застукали на тому, що він усміхається на вулицях Парижа. Бірненшатц, ювелір: це тут. Якусь мить він вагався, потім, перш ніж увійти у двері, сховав пакетик із сардельками у портфель. Мотори гуркотіли, гуркотіли, ревли, підлога дрижала, тхнуло етером і бензином, автобус немов би їхав серед язиків полум'я, ох, П'єре, то ти, виходить, боягуз, літак плив у сонці, Даніель постукував по об'яві голівкою свого ціпка і казав: «Я спокійнісінький, ми не такі дурні, щоб воювати без літаків». Літак мчав понад деревами, над самісінькими їхніми верхівками, доктор Шмітт підняв голову, двигун ревів, він бачив літака крізь листя, у небі блискотіло мов слюда, він подумав: «Щасливо! Щасливо!» й усміхнувся; упокорені, пригнічені, бліді, араби лежали впереміш на підлозі автобуса, з хатини вийшло негрєня, помахало рукою й довго дивилося услід автобусові, бачили отого жидка, він купив у мене півкілограма сардельок, нічого собі, а я думав, що вони не їдять свинини! Негрєня і перекладач повільною ходою верталися до хатини, у їхніх вухах ще звучав гуркіт двигуна. Круглий металевий стіл, пофарбований у зелене, із дірою для парасолі посередині і поцяткований брунатними плямами, мов та груша, на столі лежала газета, «Ле Пті Нісуа», вона була нерозгорнута, Мат'є закашлявся, вона сиділа за столом, снідала собі в саду, як я їй скажу про це? Щоб тільки без балачок, надто ж без балачок, якби ж то могла вона помовчати, ні, помовчати це занадто, от якби вона підвелася і сказала: «Що ж, приготую вам канапки на дорогу». Просто. Вона була у шляфроці, читала свою пошту. «Жак не прийшов, — сказала вона йому. — Він працював до пізньої ночі». Щоразу, як вони зустрічалися, перші її слова були про Жака, далі про нього й мови не було. Мат'є кашлянув і усміхнувся. «Сідайте, — сказала вона, — тут для вас два листи». Він узяв листи й запитав:

— Читали газету?

— Ще ні, Марієтта принесла її мені разом із поштою, і я не зважилася її розгорнути. Я ніколи не була настільки сильною, щоб читати газети, а тепер почуваю до них відразу.

Мат'є усміхнувся і кивнув, та зуби його були зціплені. Між ними все зробилось, як і до того. Достатньо було однісінької об'яви на стіні, і поміж ними все стало, як і до того: вона знову стала дружиною Жака, він більше не знав, що їй сказати. «Шинка, — подумалося йому, — ось що треба мені на дорогу».

— Читайте, читайте листи, — жваво сказала Одетта. — Не зважайте на мене; втім, я піду одягнутися.

Мат'є взяв першого листа, на ньому стояв штемпель Біярріца, так можна було виграти бодай хвилю. Коли вона підведеться, скажу їй: «До речі, я йде до війська...» Ні, це буде звучати вимушено. «Йду до війська». Радше так: «Іду до війська». Він упізнав Борисів почерк і його взяли докори сумління, він подумав: «Я вже не писав йому цілий місяць». У конверті була поштова листівка. Борис написав на ній свою адресу, і з лівого боку наклеїв марку на півлистівки. З правого боку написав декілька рядків:

Любий Борисе.

Почуваю я себе гарно (кепсько)^[4]...

Причини мого мовчання: справедливе обурення, нехіть, раптова зміна, божевілля, недуга, лінощі, звичайнісінька ницість.^[5]

...напишу вам довгого листа через ... днів.

Прийміть мої уклінні вибачення і запевнення в моїй періодичній дружбі.

Підпис:

— Ви смієтеся самі до себе, — сказала Одетта.

— Це від Бориса, — відказав Матьє. — Вони з Лолою в Біяріці. — Він простягнув їй листа, й вона теж засміялася.

— Чудесний хлопчина, — сказала вона. — Йому... скільки йому?..

— Дев'ятнадцять років, — сказав Матьє. — Це залежатиме від того, скільки триватиме війна.

Одетта ніжно глянула на нього.

— Ваші учні скоро на голові у вас будуть сидіти, — сказала вона.

Розмовляти з нею ставало дедалі тяжче. Матьє розпечатав ще одного листа. Він був од Гомеса, чоловіка Сари. Матьє не бачив його, одколи той поїхав до Іспанії. Тепер він був полковником регулярного війська.

Любий мій Матьє.

Я прибув із завданням до Марселя, до мене приїхала Сара із малюком. Назад вирушаю у вівторок, але не можу з вами не побачитися. Приїду потягом о четвертій годині в неділю, замовте мені де-небудь кімнату, я хочу десь зупинитися, щоб гайнути в Жюан-ле-Пен. Нам треба багато про що побалакати.

Ваш друг Гомес.

Матьє поклав листа до кишені, засмучено подумав: «Завтра субота, мені вже треба буде їхати». Йому хотілося побачитися з Гомесом; зараз це був єдиний з його друзів, якого він хотів би побачити: той хоч трохи знав, що таке війна. «Може, мені пощастить побачитися з ним у Марселі, під час пересадки...» Він дістав з кишені пожмаканого листа: Гомес не написав своєї адреси. Матьє роздратовано стенив плечима і кинув листа на стіл; Гомес залишився таким, як і раніше, дарма що був полковником, — так і залишився владним і німим. Одетта врешті зважилася розгорнути газету, вона тримала її у повітрі, у витягнутих руках і старанно переглядала.

— Ох! — вигукнула вона.

Тоді обернулася до нього і легким тоном поспитала:

— Але ж у вас немає мобілізаційної посвідки номер два?

Матьє відчув, як почервонів, і примружив очі.

— Та ні, є, — знічено відказав він.

Одетта дивилася на нього з обуренням, наче він був у чомусь винен. Він додав:

— Та сьогодні я не поїду, залишуся ще на пару діб: до мене приїжджає приятель.

І відчув полегшу від цього раптового рішення: сердечне прощання відкладалося майже до післязавтра. «З Жюан-ле-Пен до Нансі шапкою докинути, вони не будуть зчиняти бучу за кілька годин запізнення». Та погляд Одетти не пом'якшав, і він знітився під цим поглядом, повторив: «Ще на пару діб залишаюся, на пару діб», тоді як Елла Бірншатц тонкими смаглявими руками оповила шию свого батька.

— Ти такий любесенький, татусю, — сказала Елла Бірншатц.

Одетта хутко підвелася.

— Гарзд, покидаю вас, — сказала вона. — Треба все ж таки одягнутися, гадаю, Жак

незабаром спуститься і складе вам компанію.

Й пішла, щільніше загортаючи поли шляфрока на своїх тендітних круглих стегнах. Матє подумав: «Вона була коректна. Щодо цього вона була коректна» й відчув, як його пройняла вдячність. Яка гарнуня доця, яка ж вона гарна, нехай їй усячина, він відштовхнув її, зробивши здивоване обличчя, Вайс стояв біля дверей, він почував себе незручно в святковому одязі.

— Ти мене компрометуєш, — сказав пан Бірненшатц, витираючи щоку. — І замурзуєш помадою. Ціла купа цьомчиків.

Вона зареготалася.

— Ти боїшся, що подумують твої секретарки. Ось тобі! — сказала вона, цілуючи його в носа. — Ось тобі, ось! — Й він відчув її холодні вуста в себе на лобі. Він узяв її за плечі й відхилив од себе на відстань своїх довгих рук. Вона реготалася й відбивалася, він думав: гарна доця, гарнуня доця. Її мати була гладка і квола, з великими переляканими і покірними очима, од їхнього погляду йому завжди було незручно, та Елла пішла в нього, а більше ніхто на неї не вплинув, вона сформувалася сама та ще сформував її Париж; я завжди їм кажу: раса, що воно таке, та раса, хіба скажеш, що Елла жидівка, зустрінувши її десь на вулиці? Тендітна, мов парижанка, з теплим відтінком шкіри, який властивий південкам, з розумним і палким личком, врівноваженим, погожим, без ганджу, без раси, без приділу, справжнісіньким французьким обличчям. Він відпустив її, взяв на столі футляр і простягнув їй.

— Ось тобі, — сказав він. І поки вона розглядала перли, додав: — Наступного року вони будуть коштувати удвічі більше, та то вже будуть останні: намистам прийде кінець.

Вона хотіла було знову його поцілувати, та він сказав:

— Годі, тішся собі, тішся! Йди вже хутчій, а то запізнишся на свої лекції.

Вона пішла, усміхнувшись мимохідь Вайсові; молода дівчина зачинила за собою двері, пройшла через приймальню, де сиділи секретарки, вийшла, і Шалом, який, поклавши капелюха на коліна, сидів на краєчку стільця, подумав собі: гарна жидівочка; в неї було маленьке, витягнуте вперед мавпяче личко, яке можна було обхопити долонею, великі короткозорі й вельми гарні очі, либонь, це була донька Бірненшатца. Шалом підвівся і віддав легкий поклін, який вона не могла не помітити. Він знову сів і подумав собі: дуже розумною вона виглядає; ми, жиди, такі, наші почуття написані на наших обличчях, можна сказати навіть, що ми несемо на собі відбиток страдництва. Пан Бірненшатц думав про перли, казав собі: «Це незлецьке вкладання коштів». Вони коштували сто тисяч франків, йому подумалося, що Елла прийняла їх без особливого захвату, але і небайдуже; ціну речам вона знала, та вважала цілком природним, що в неї завжди є гроші, що їй дарують гарні дрібнички, що вона щаслива. Боже милий, та якби ми зі своєю дружиною і всією ріднею в Кракові доскочили тільки цього одного, якби в житті мені тільки й поталанило, що народити на світ це дівчисько, нащадка польської жидви, дитину, яка не дуже сушить собі мізки, не бавиться у страждання, знаходить цілком природним, що вона щаслива, то я вважав би, що не згаяв дарма свого життя. Він обернувся до Вайса.

— Знаєш, куди вона ходить? — поспитався він. — Б'юся об заклад, що не вгадаєш. На лекції в Сорбонну! Це просто диво якесь.

Вайс невиразно посміхнувся, та з обличчя його не сходив напружений вираз.

— Хазяїне, — сказав він, — я прийшов попрощатися.

Бірненшатц глянув на нього поверх окулярів.

— Ти йдеш?

Вайс кивнув, і Бірненшатц вирячився на нього від подиву.

— Так я і знав! То ти настільки дурний, що маєш посвідку номер 2?

— Це факт, — усміхаючись, відказав Вайс, — настільки я дурний.

— Нічого собі, — сказав Бірненшатц, складаючи руки на грудях, — гарну свиню ти мені

підклав! Що ж я без тебе робитиму?

Він неухажно повторив: «Що я без тебе робитиму? Що ж я робитиму без тебе, га?», намагаючись пригадати, скільки ж у Вайса дітей. Той скося дивився на нього з стурбованим виглядом.

— Та що вже! Ви легко знайдете для мене заміну, — сказав він.

— О ні! Треба буде вже платити тобі, навіть якщо ти нічого й не робитимеш; ти ж не хотів би, щоб я взяв когось. Твоє місце чекатиме на тебе, мій хлопче.

Вайс був схвилюваний, скосивши очі, він потер носа, потворний він був настільки, що нехай йому дідько.

— Хазяїне... — почав було він.

Бірненшатц обірвав його: подяки — це так непристойно, та й не відчував він особливої приязні до Вайса, адже він був одним із тих, у кого їхній приділ на обличчі був написаний, в них були затаєні очі й одвисла нижня губа, яка тряслася від доброти і скорботи.

— Гаразд, — сказав він, — гаразд. Ти не покидаєш нашої фірми, представлятимеш її серед панів офіцерів. Ти ж лейтенант?

— Капітан, — відказав Вайс.

Чортів капітан, подумав Бірненшатц. У Вайса було щасливе обличчя, його великі вуха почервоніли. Чортів капітан — і чортова ця війна, і вся ця військова гієрархія.

— Ото вже дурість, еге? — поспитався він.

— Гм!.. — відказав Вайс.

— А що, не дурість хіба?

— Та певно, — сказав Вайс. — Але я хотів би сказати от що: для нас це не така вже й дурість.

— Для нас? — подивовано запитав Бірненшатц. — Для нас? Про кого ти кажеш?

Вайс опустил очі.

— Для нас, жидів, — сказав він. — Після того, що зробили з жидами в Німеччині, у нас є підстави для того, щоб воювати.

Бірненшатц зробив декілька кроків, він був роздратований.

— А що це означає: ми, жиди? — поспитався він. — Невідомо. Щодо мене, то я француз. Ти почувася жидом?

— Мій двоюрідний брат із Граца живе в мене з березня, — відказав Вайс. — Він показував мені свої руки. Від ліктя до пліч вони попалені сигарами.

Бірненшатц різко зупинився, вхопився своїми джкими руками за спинку стільця, й ув очах його завирувала темна лютя.

— Ті, хто це зробив, — почав він, — ті, хто зробив це...

Вайс усміхався; Бірненшатц заспокоївся.

— Це не тому, що твій двоюрідний брат є жидом, Вайсе. Це тому, що він людина. Я не можу терпіти насильства над людиною. Але що таке жид? Людина, яку інші люди приймають за жиди. Он поглянь на Еллу. Якби ти не знав її, то хіба прийняв би її за жидівку?

Видно було, що Вайса не переконали ці слова. Бірненшатц підійшов до нього й тицьнув йому в груди вказівним пальцем.

— Послухай-но, Вайсику, — мовив він, — ось що я тобі скажу: у 1910 році я покинув Польщу і приїхав до Франції. Мене тут гарно прийняли, я добре влаштувався, тож я сказав собі: гаразд, тепер моя країна — Франція. В 1914 році прийшла війна. Добре: я кажу, що йду на війну, бо це моя країна. І я знаю, що таке війна, я був на Шмен-де-Дам... От тільки тепер я тобі скажу: я — француз. Не жид, не французький жид — француз. Мені шкода берлінських і віденських жидів, які сидять у концентраційних таборах, мене лютить навіть думка про те, що десь катують

людей. Та послухай мене уважно: я зроблю все, щоб завадити навіть одному французові дерти за них горлянку. Я почуваюся ближчим до першого типу, який зустріну сьогодні увечері на вулицях, ніж до своїх дядьків у Ленці чи небожів у Кракові.

Вайсове лице було понуре й уперте. З жалюгідною посмішкою він сказав:

— Навіть якби це й було правдою, хазяїне, то краще було б вам цього не казати. Тим, хто йде на війну, потрібні підстави, щоб на неї йти.

Бірненшатц відчув, як щоким його зашарілися від збентеження. «От бідолашний хлопець», — вколало його сумління.

— Маєш рацію, — хутко відказав він, — я всього лиш старий базіка, й мені не варто говорити про цю війну, адже я не беру в ній участі. Коли ти вирушаєш?

— Потягом о шістнадцятій тридцять, — сказав Вайс.

— Сьогоднішнім потягом? То що ти тут робиш, га? Ану хутчій, хутчій до своєї дружини. Гроші треба?

— Не зараз, дякую.

— То забирайся. Пришлеш свою дружину до мене, я з нею все владнаю. Давай, давай. До зустрічі.

Він відчинив двері й випхав його з кімнати. Вайс попрощався, нерозбірливо бурмочучи слова подяки. Через Вайсове плече Бірненшатц угледів чоловіка, який сидів у приймальні, поклавши капелюх на коліна. Він упізнав Шалома й насупив брови: не любив, коли відвідувачів змушують чекати.

— Зайдіть, — сказав він. — Давно чекаєте?

— З півгодинки, — покійно усміхаючись, відказав Шалом. — Та що таке півгодини? Ви ж так зайняті. А в мене часу багато. Що я роблю з ранку до вечора? Чекаю. Життя у вигнанні — це суцільне очікування, ви ж знаєте.

— Заходьте, — жваво сказав Бірненшатц. — Заходьте. Мене мали б попередити.

Шалом увійшов; він знай усміхався й уклонявся. Бірненшатц увійшов за ним і зачинив двері. Він пречудово впізнав Шалома: «Він відігравав якусь роллю в баварському профспілковому русі». Шалом вряди-годи заглядав до нього, випрошував дві-три тисячі франків і зникав на декілька тижнів.

— Беріть сигару.

— Не палю, — легенько вклонившись, відказав Шалом. Бірненшатц узяв сигару, неуважно покрутив її в руках і знову застромив у футляр.

— Ну? — поспитався він. — Владналися ваші справи?

Шалом шукав стільця.

— Сідайте! Сідайте, — поспішно сказав Бірненшатц.

Ні, Шалом не хотів сидіти. Він підійшов до стільця й поставив на сидіння свого портфеля, щоб почуватися вільніше, потім обернувся до Бірненшатці й глибоко мелодійно зітхнув.

— Ох, та вони ніколи не владнаються, — сказав Шалом. — Недобре, коли людина живе на чужій землі, її там насилу терплять, їй дорікають кожнісіньким шматком хліба, який вона їсть. А ще ж недовіра, яку почувають до нас, ота французька недовіра. Коли я повернуся до Відня, то від Франції в мене залишиться ось яке враження: темні східці, якими насилу підіймаєшся, натискаєш кнопку дзвінка, двері трохи прохиляються: «Що вам потрібно?» і зачиняються знову. Поліція, мерія, черги у префектурі. По суті, це природно, ми ж у них. От тільки придивіться трохи: можна було б дати нам роботу; я тільки того й прошу, щоб бути десь корисним. Та щоб знайти роботу, треба мати дозвіл на роботу, а щоб мати дозвіл на роботу, треба десь працювати. Я прагну цього найдужче у світі, але не можу заробляти на шмат хліба. Можливо, найважче мені зносить те, що я став тягарем для інших людей. Надто ж коли вони отак жорстоко дають вам це

зрозуміти. Та ще і згаяний час: я вже почав було писати мемуари, це дало б мені трохи грошень. Та щодня треба стільки бігати, що я мусив занехаяти свою роботу.

Він був малий на зріст, жвавий наче вивірка, свого портфеля він поставив на стілець, і тепер його руки стали вільні й аж літали довкруг його здоровецьких червоних вух. «Це тому що він може виглядати жидом, цей чоловічок». Бірненшатц недбало підійшов до люстра і хутко зиркнув у нього: зріст метр дев'яносто, переламаний ніс, обличчя мов у американського боксера, великі окуляри; ні, ми не одної породи. І все ж таки він не зважувався дивитися на Шалом, він почувався скомпрометованим. «Нехай він іде собі. Нехай би він зараз же ушився звідси». Та на це не можна було розраховувати. Лише завдяки тривалості свого візиту і грайливій жвавості балачки Шалом у власних очах відрізнявся від простого жебрака. «Треба щось казати», — подумав Бірненшатц. Шалом мав на це право. Він мав право на свої три купюри і якісь там чверть години бесіди. Бірненшатц сів на краєчку свого бюро. Його права рука, яку він застромив до кишені піджака, обмацувала портсигар.

— Французи — жорстокі люди, — сказав Шалом. Голос його зростав і спадав, та в його витрішкуватих очах стрибали веселі чортики. — Жорстокі люди. Чужинець для них у принципі є підозрілою особою, якщо не винуватцем.

Він говорить зі мною, наче я й не француз. Дідько б його вхопив: я жид, польський жид, який приїхав до Франції 19 липня 1910 року, про це тут ніхто й не згадує, а він, бач, не забувся. Жид, якому поталанило. Він обернувся до Шалом і роздратовано глянув на нього. Шалом трохи схилив голову і показав своє чоло, з поваги, звичайно, та дивився з-під напівопущених вій просто в обличчя. Він дивився на нього, його великі світлі очі бачили жида. Двійко жидів, у гарному захистку, в затишній конторі по вулиці Катр Септамбр, двійко жидів, двоє змовників; а довкруг них на вулицях, в інших будинках самі французи. Двоє жидів, один з них гладкий пархач, який зробився великим пуріцом, і другий, худий миршавий жидик, якому не поталанило в житті. Лорель і Гарді.

— Це жорстокі люди! — сказав Шалом. — Безжальні люди!

Бірненшатц різко стеноу плечима.

— Треба стати на... на їхнє місце, — сухо мовив він, — та не зміг сказати: на наше місце, — ви знаєте, скільки чужинців наїхало до Франції з 1934 року?

— Знаю, — сказав Шалом, — знаю. І вважаю, що це велика честь для Франції. Але що робить вона для того, аби на це заслужити? Он погляньте: її молодь вдирається до Латинського кварталу і якщо хтось виглядає на жида, то вона гамселисть його кулаками.

— Міністр Блюм приніс нам багато шкоди, — зауважив Бірненшатц.

Він сказав: нам; він вступив у змову з цим нікчемом сторонцем. Ми. Ми, жиди. Та це було з милосердя. Очі Шалом дивилися на нього з шанобливою наполегливістю. Він був низький і миршавий, його побили і вигнали з Баварії, тепер він був тут, мешкав, мабуть, у якомусь вбогому готелі і гаяв свій час по кав'ярнях. А Вайсового двоюрідного брата вони припікали своїми сигарами. Бірненшатц дивився на Шалом і почувався немов би викачаним у дьоготь. Не симпатію почував він до нього, о ні! Це було, це було...

Вона дивилася на нього, думала: «Це хижак. На них лежить тавро й саме через них виникають війни». Та вона відчувала, що її давня любов ще жива.

Бірненшатц намацав гаманця.

— Врешті, — зичливим голосом сказав він, — будем сподіватися, що довго це не протриває.

Шалом стиснув губи і хутко звів свою невеличку голову. «Зарано я сягнув до кишені», — подумав Бірненшатц.

Хижак. Він силоміць бере жінок, убиває чоловіків. Він гадає, ніби він силач. Та це неправда, на ньому тавро, от і все.

— Це залежить від французів, — сказав Шалом. — Якщо вони збагнуть сенс їхньої історичної місії...

— Якої місії? — зимним тоном поспитався Бірненшатц.

Очі Шалома заблищали від ненависти.

— Німці провокують їх і ображають усіма можливими способами, — сказав він дзвінким твердим голосом. — На що вони чекають? Невже вони гадають, що можуть погамувати гнів Гітлера? Кожна нова поступка Франції продовжує нацистський режим на десять років. Й увесь цей час ми, жертви, перебуваємо тут, очікуємо, кусаючи лікті. Сьогодні я бачив білі об'яви на стінах, і в мені знову спалахнув крихітний вогник надії. Проте ще вчора я гадав: у жилах французів тече не кров, а вода, і я сконаю у вигнанні.

Двоє жидів у конторі по вулиці Катр-Септамбр. Жидівський погляд на міжнародні події. «Же сюї парту» напише завтра: «Жиди підштовхують Францію до війни». Бірненшатц зняв свої окуляри і протер їх носовичком: він аж не тямився від гніву. Лагідно запитав:

— А якщо настане війна, то ви будете воювати?

— Чимало іммігрантів піде на війну, я певен цього, — відказав Шалом. — Та погляньте на мене, — сказав він, показуючи на своє хоровите тіло. — Яка призовна комісія захоче, щоб я служив у її війську?

— То, може, дасте нам спокій? — грімким голосом поспитався Бірненшатц. — Дасте ви нам спокій чи ні? Якого дідька ви причепилися до нас, мов лайно до штанів? Я — француз, я не німецький жид, плювати мені на німецьких жидів. Розпалюйте її деінде, вашу війну.

Шалом якусь мить приголомшено дивився на нього, потім на його обличчі знову з'явилася звична убога посмішка, він простягнув руку, взяв свого портфеля і, задкуючи, почав одступати до дверей. Бірненшатц витяг з кишені гаманця.

— Зачекайте, — сказав він.

Шалом був уже біля дверей.

— Нічого мені не треба, — сказав він. — Часом я прошу допомоги у жидів. Але маєте рацію: ви — не жид, і я помилився адресою.

Він вийшов, і Бірненшатц довго дивився на двері, не рухаючись із місця. Це жорстокий чоловік, хижак, вони вродилися під щасливою зорею і у всьому їм таланить. Та через них і відбувається війна; і смерть, і біль — усе через них. Вони — це полум'я і пожежа, вони завдають болю, він завдав мені болю, я несу цей біль, немов дразку під нігтями, немов пекучу жарину під повіками, мов скабку в серці. Ось що вона думає про мене. В нього не було потреби просити її за це, він знав її, якби він міг заглянути в цю темну кучеряву голову, то неодмінно знайшов би там безжальну затяту думку, вона вперта, на свій лад, і нічого не забуває. Він вихилився у піжамі з вікна, розглядаючи майдан Желю, небо було блідо-голубе, сіре по краях, стояла та пора, коли вода біжить камінною бруківкою, струмує дерев'яними прилавками рибних крамниць, пахло від'їздом і ранком. Ранок, морський простір, за ним життя без докорів совісти, круглі хмарки диму від вибухів гранат на порепаній землі Каталонії. Однак за його спиною, за прохиленим вікном, у кімнаті, наповненій сном і ніччю, була ота мертва думка, вона чатувала на нього, судила його, — там був докір совісти. Завтра він поїде, поцілує їх на вокзальному пероні, і вона з малюком повернеться в готель, плигаючи, підніматиметься монументальними східцями, думатиме: він знову поїхав до Іспанії. Вона ніколи не простить йому того, що він поїхав до Іспанії; це рана, що насилу зарубцювалася на її серці. Він знову вихилився з вікна, щоб відтягнути ту мить, коли доведеться повертатися до кімнати; йому хотілося, щоб тут лунали крики, гіркі пісні, болісні уривчасті стогони, — все що завгодно, аби лише не було цього жахливого супкою. Майданом бігла вода. Вода, вогкі пахоці ранку, ранковий сільський гомін. Майдан під платанами був слизький, мокрий, білий і порський, неначе рибина в морі. А вночі тут

співав негр, і ніч здавалася сухою і тяжкою, мов ніч в Іспанії. Гомес заплющив очі, він почував, що його пронизує гостре бажання Іспанії й війни. Вона цього не розуміє. Ні ночі, ні ранку, ні війни.

— Бах, бах! Бах-бах-бах-бах-бах! — на всю горлянку репетував Пабло.

Гомес обернувся й увійшов до кімнати. Пабло надів свою каску, вхопив за ствол рушницю і розмахував нею, мов ломакою. Він гасав готельним покоем і завдавав таких ударів у порожнечу, що замалим не втрачав рівноваги. Сара дивилася на нього мертвим поглядом.

— Це справжнісінька бійня, — сказав Гомес.

— Я їх усіх убиваю, — не зупиняючись, відказав Пабло.

— Кого це «всіх»?

Сара у шляфроку сіла на краєчку ліжка. Вона церувала панчошу.

— Усіх фашистів, — сказав Пабло.

Гомес відхилився назад і зареготався.

— Повбивай їх! — сказав він. — Жодного не минай. А он того ти пропустив.

Пабло побіг у напрямку, який показав йому Гомес, і прицілився з рушниці.

— Бах, бах! — вигукнув він. — Бах-бах-бах. Нема пощади!

— О Гомесе, — сказала Сара, — бачиш! Як ти міг?

Напередодні Гомес купив Паблові цілий арсенал іграшкової зброї.

— Треба, щоб він навчався воювати, — сказав він, погладивши малюка по голові. — А то виросте боягузом, як оці французи.

Сара підняла на нього погляд, і він побачив, що ці слова глибоко вразили її.

— Не розумію, — сказала вона, — чому людей називають боягузами за те, що вони не хочуть воювати.

— Бувають такі моменти, коли треба, щоб було бажання воювати, — відказав Гомес.

— Ніколи, — сказала Сара. — Ні в якому разі. Немає такої ціни, яку можна було б заплатити за те, щоб я опинилася посеред битого шляху без даху над головою і вбитою дитиною на руках.

Гомес не відповів. Не було чого відповідати. Сара мала слухність. Зі свого погляду, вона мала рацію. Та її погляд на речі належав до тих, якими треба було нехтувати, інакше ніколи нічого не вийде. На її вустах з'явилася насилу помітна гірка посмішка.

— Коли ми з тобою познайомилися, ти був пацифістом, Гомесе.

— На той час треба було бути пацифістом. Мета не змінилася. Проте іншими стали засоби для її досягнення.

Сара спантеличено замовкла. Її рот був трохи розтулений, і нижня губ одвисла, оголивши поточені карієсом зуби. Пабло розмахував рушницею й волав:

— Начувайся, брудний французе, боягузе ти французький!

— Бачиш, — озвалася Сара.

— Пабло, — хутко сказав Гомес, — французів бити не треба. Вони ж не фашисти.

— Французи — це боягузи! — заволав Пабло. І почав раз за разом гамселити віконні штори, які важко гойдалися від ударів. Сара нічого не сказала, та Гомес волів не бачити того погляду, який вона метнула на Пабло. Той погляд був жорстокий, ні, — це був здивований, радше, нерішучий погляд, немов би вона вперше побачила свого сина. Панчошу вона поклала біля себе і знай дивилася на цю чужу істоту, на це мале звіря, яке стинало голови і проламувало черепи, й, напевне, приголомшено думала собі: «Це я пустила його на світ». Гомесові зробилося соромно. «Тиждень, — подумав він. — Достатньо було тижня».

— Гомесе, — раптом озвалася Сара, — ти й справді гадаєш, що буде війна?

— Сподіваюся, та ще й як, — відказав Гомес. — Я сподіваюся, що Гітлер урешті змусить французів битися.

— Гомесе, — сказала Сара, — знаєш, останніми днями я збагнула, що люди — лихі істоти. Гомес знизав плечима.

— Вони ні добрі, ні лихі. Кожен керується своїми інтересами.

— Ні, ні, — заперечила Сара. — Вони лихі. — Вона не зводила очей із малого Пабла, вигляд у неї був такий, наче вона провіщає його долю. — Лихі й ладні знищити одне одного, — додала вона.

— Я не лихий, — сказав Гомес.

— Ні, — не дивлячись на нього, сказала Сара. — Ти лихий, бідолахо Гомесе, ти дуже лихий. І тобі немає прощення: інше бодай нещасні. А ти щасливий та ще й лихий.

Запала довга мовчанка. Гомес дивився на цю вгодовану куцу шию, на це знедолене тіло, яке він стискав у своїх обіймах цілісіньку ніч, і думав: «В неї немає дружніх почуттів до мене. Й ніжності теж. І поваги. Вона мене кохає, от і все: хто ж лихіший з-поміж нас двох?»

Та зненацька його охопили докори совісти: адже увечері він приїхав до Барселони щасливий, дуже щасливий, це таки правда. Він узяв тижневу відпустку. А завтра поїде собі. «Недобрий я», — подумалося йому.

— Гаряча вода є? — поспитався він.

— Тепла, — відказала Сара. — Кран о ліву руч.

— Гаразд, — мовив Гомес. — Що ж, буду голитися.

Він увійшов до вбиральні, покинувши двері відчиненими, пустив воду і пошукав лезо. «Коли я поїду, — подумалося йому, — ця стрілянина тут довго не протриває». Звичайно ж, після його від'їзду Сара зачинить малюка у своїй здоровецькій шафі з ліками; якщо тільки не вирішить, що простіше буде забути його тут. «Вона його навчає тільки дівчачим іграм», — подумав він. Через скільки часу побачить він Пабло і що зробить вона з дитини? А все ж у малюка стійкий вигляд! Він підійшов до умивальниці й угледів у дзеркалі їх обох. Пабло стояв посеред кімнати, захеканий, червоний мов буряк, розставивши ноги і застромивши руки до кишень. Сара стояла перед ним на колінах і мовчки дивилася на нього. «Вона хоче дізнатися, чи схожий він на мене», — подумав Гомес. Йому стало незручно, і він зачинив двері.

«...до мене з малюком. Приїду потягом о четвертій годині в неділю, замовте мені...»; одна долоня важко лягла на його ліве плече, друга лягла на праве. Гарячий і дружній потиск. Ну от: він сховав листа до кишені й підвів очі.

— Вітаю.

— Одетта щойно сказала мені... — мовив Жак, занурюючи свій погляд в очі Матьє. — Бідолахо ти старий!

Не зводячи очей зі свого брата, він сів у фотель, з якого щойно встала Одетта; рука, яку він насилу почував своєю, спритно підсмикнула штани; ноги схрестилися самі. Ці дрібниці його не обходили: він увесь зробився власним поглядом.

— Знаєш, я не вирушаю сьогодні, — сказав Матьє.

— Знаю. Не боїшся, що будуть неприємності?

— Ат! Кількома годинами пізніш...

Жак глибоко зітхнув.

— Що ти хочеш, аби я тобі сказав? Раніше, коли хтось шов на війну, йому могли сказати: захищай своїх дітей, свою свободу або ж край, захищай Францію, врешті, могли знайти підстави для того, щоб ризикувати своєю шкурою. Але сьогодні...

Він стенив плечима. Матьє схилив голову і шкрябав по землі закаблуком.

— Ти не відповідаєш, — проникливим голосом сказав Жак. — Ти вважаєш за краще не відповідати, боїшся, що забагато скажеш. Таж я знаю, що ти думаєш.

Матьє знай шкрябав черевиком по землі; не підводячи голову, він сказав:

— Та ні, цього ти не знаєш.

Запала коротка мовчанка, потім він почув нерішучий братовий голос:

— Що ти хочеш сказати?

— А те, що я взагалі нічого не думаю.

— Нехай буде так, — сказав Жак із прихованим роздратуванням. — Ні про що не думаєш, але у відчаї, це те ж саме.

Мат'є силувано звів голову й усміхнувся.

— І не у відчаї теж.

— Врешті, — сказав Жак, — ти ж не хочеш, аби я повірив, ніби ти йдеш на війну покійно, мов той баран до різника?

— Гаразд, — сказав Мат'є, — тобі не здається, що я таки трохи скидаюся на того барана? Я йду на війну, бо не можу вчинити інакше. І після цього справедлива ця війна чи несправедлива — для мене це другорядна річ.

Жак відкинув голову назад і глянув на Мат'є крізь напівопущені повіки.

— Ти мене дивуєш, Мат'є. Страшенно дивуєш, я просто-таки не впізнаю тебе. Як це? У мене був брат-бунтар, цинічний, задерикуватий, брат, який ніколи не хотів, щоб його пошили в дурні, який ніколи й мізинцем не кивнув без того, щоб не спитати себе, а чому це він кивнув мізинцем, а не вказівним пальцем, і чому кивнув саме мізинцем правої руки, а не лівої. І от війна, його посилають на передову лінію фронту, і мій брат-бунтар, мій розбивач полумисків, нічого не питаючи, люб'язно вирушає в дорогу та ще й каже: я йду на війну, бо не можу вчинити інакше.

— Це не моя вина, — відказав Мат'є. — Я так і не зміг виробити свій погляд на подібні речі.

— Ну, то погляньмо на них, — сказав Жак, — тут все зрозуміло: ми маємо такого собі добродія — назвемо його Бенеш — який узяв на себе рішуче зобов'язання зробити з Чехословаччини федерацію на швейцарський кшталт. Він зобов'язався це зробити, — з притиском повторив Жак, — я прочитав це у протоколах Мирної конференції, як бачиш, у мене свої джерела. І ця обіцянка означала надання судетським німцям справжньої етнографічної автономії. Гаразд. Відтак цей добродій геть забуває про свої обіцянки і заправляє тими німцями, судить тих німців і здійснює в їхньому краю поліційну владу через чехів. Німцям це не подобається: це їхнє святе право. Тим паче що я знаю тих чеських урядовців, бував я в Чехословаччині: вони страшенно занудні! Що ж, тепер їм хочеться, щоб Франція, країна, як вони кажуть, свободи, проливала свою кров за те, аби чеські урядовці й далі чинили дрібні утиски німецькому населенню, — ось чому ти, викладач філософії в ліцеї Пастера, підеш на фронт, аби останні роки своєї молодости провести глибоко під землею, поміж Бітхе й Віссембургом. Що ж, тепер ти зрозумів, що мої вуха трохи зашарілися, коли ти сказав мені, що покійно йдеш на війну й що тобі начхати, справедлива ця війна чи несправедлива.

Мат'є збентежено дивився на свого брата; він думав: «Етнографічна автономія, ніколи не додумався б до такого». Втім для очищення совісти він усе ж таки сказав:

— Тепер Судети хочуть приєднання до Німеччини, а не етнографічної автономії.

Жак зробив страдницьку гримасу.

— Ради бога, Мат'є, не кажи, як мій консьєрж, не прозивай їх Судетами. Судети — це гори. Кажи «судетські німці» або ж просто «німці». Ну й що? Вони хочуть приєднатися до Німеччини? Що ж, їх довели до краю. Якби їм напочатку дали те, що вони просили, то ми не опинилися б у такому становищі. Та Бенеш хитрував, лукавив, бо великі пуріци в нас змусили його повірити, що за ним стоїть Франція: і ось результат.

Він сумовито глянув на Мат'є.

— Все це, — сказав він, — я терпів, бо мусив: давно вже знаю я, чого варті політики. Але те, що ти, чоловік розсудливий, викладач університету, настільки втратив елементарні рефлексії, що спокійнісінько запевняєш мене, ніби йдеш на бойню, тому що не можеш вчинити інакше, — от цього я не можу стерпіти. Якщо більшість із вас думає отаким чином, то Франції кінець, старий ти бідолахо.

— А що ти хочеш, аби ми зробили? — поспитав Матьє.

— Що? Таж у нас іще демократія, Тьє! Гадаю, у Франції існує й громадська думка.

— То й що?

— А те, що нехай би мільйони французів, замість того, щоб тратити сили на дрібні сварки, зібралися разом і сказали нашим урядовцям: «Судетські німці хочуть повернутися в лоно Німеччини? Нехай повертаються собі: це їхня справа!» Не знайшлося б жодного політика, який ризикнув би розпочати війну через таку дрібницю.

Він поклав долоню на коліно Матьє і додав примирливим тоном:

— Знаю, ти не любиш гітлерівського режиму. Та, врешті, не можу поділяти твоєї упередженості проти нього: це молодий, хвацький режим, який уже зарекомендував себе і, що не кажи, приваблює нації осередньої Європи. І врешті, так чи так, а це його справа: ми не повинні туди втручатися.

Матьє погамував позіх і сховав ноги під стілець; він крадькома зиркнув на трохи бундючне лице свого брата і подумав собі, що той старіє.

— Може, — покійно сказав він, — може, ти і маєш рацію.

Одетта спустилася східцями і мовчки сіла біля них. Вона була граціозна й сумирна, мов хатня звірина: сідала, ішла собі й поверталася, певна того, що ніхто її не помічає. Матьє роздратовано обернувся до неї: він не любив бачити їх укупі. Коли поруч був Жак, Одеттине лице не мінялося, воно було гладеньке й порске, немов обличчя статуї з очима без зіниць. Та його слід було читати інакше.

— Жак вважає, що я не досить сумний, аби іти на війну, — всміхаючись, озвався він. — Він силкується впоїти мені смерть у душу, пояснюючи, що я дам себе вбити за ніщо.

Одетта й собі всміхнулася йому. То була не світська усмішка, як він очікував, а усміх, що призначався лише йому; і вмить тут знову опинилося море, і легеньке коливання морської поверхні, й невловні тіні, що ковзали хвилями, і сонячний плин, що мерехтів у морі, й зелені агави і зелена хвоя, що встеляла землю, й шпичасті тіні високих сосон, і круглява біла спекота, й запах смоли, — все розмаїття вересневого ранку в Жюан-ле-Пен. Люба Одетта. Кепсько одружилася, кепсько її люблять; але хто має право сказати, що вона погубила своє життя, якщо вона може усміхатися, викликати у твоїй пам'яті спогад про сад над водою і літню спеку на морі? Він глянув на Жака, жовтого і гладкого; руки його тремтіли, він гарячково ляскав долонею по газеті. «Чого він боїться?» — подумав Матьє. Субота 24 вересня, одинадцята година ранку, Паскаль Монтасрю, народився 6 лютого 1899 року, прізвисько Одноокий дістав за те, що 6 серпня 1907 року загнав собі ножа в ліве око, намагаючись перерізати линви на гойдалці свого малого приятеля Жюло Трюфф'є, аби подивитися, що з того вийде, як і щосуботи, продавав півники й лютики на набережній Пассі, трохи вперед від станції метра; в нього була своя техніка торгівлі, він діставав букети, гарні букети, з плетеного верболозового кошика, який стояв на складаному стільці, спускався на шосе, авто, сигналячи, їхали повз нього, він гукав «букети, гарні букети для ваших пань», вимахуючи букетом золотавих квітів, авто кидалися на нього, мов бугаї на арені, а він і з місця не рухався, він втягував живіт, відхиляв голову назад, авто минало його, немов здоровецька тупа худобина, і він кричав у розчинене вікно: «Букети, гарні букети!», і зазвичай водії ставали, він вилазив на підніжку, й авто під'їжджало до хідника, бо це був вихідний день і вони полюбляли вертатися у свої кам'яниці на вулиці де Вінь або ж на вулиці дю

Ранелаг з букетами для своїх пань. «Гарні букети», він плигнув назад, щоб уникнути авта, либонь, уже сотого, яке минало його, не зупиняючись. «Нічого собі!» Не знаю, що з ними сталося цього ранку. Схилившись над кермом, вони гнали хутко і безцеремонно, глухі, мов пеньки. Вони не звертали на вулицю Чарльза Діккенса чи на авеню Лямбаль, вони простували набережними з усією пишнотою, неначе хотіли доїхати аж до Понтуазі, Одноокий Паскаль нічогісінько не розумів: «Та куди ж вони їдуть? Куди це вони їдуть?», коли ішов звідтіля, дивлячись на свого кошика, де було повно жовтих і рожевих квітів, і було йому страшенно шкода.

— Це ж бо чистісіньке божевілля, — сказав він. — Найбільше самогубство за всю історію. Як це? За останні сто років Франція зазнала двох кровопускань, одного ще за часів Імперії, другого в 1914 році; на додачу до цього щодня знижується показник народжуваності. І тепер вирішили розв'язати нову війну, яка буде коштувати нам від трьох до чотирьох мільйонів людей? Три або чотири мільйони, яких ми не зможемо вже поповнити, — наголошуючи на кожному слові, сказав він. — Переможниця чи переможена, країна все одно переходить у ранг другорядних націй: ось що можна сказати з певністю. І ще одне хочу я тобі сказати: не встигнемо ми промовити «ху», як Чехословаччину проковтнуть. Варто лише глянути на мапу: ця країна мов кавалок м'яса у зубах німецького вовка. І нехай-но вовк стисне щелепи...

— Таж це, — озвалася Одетта, — буде тільки тимчасово: чехословацьку державу відновлять після війни.

— Он як? — зухвало регочучись, поспитав Жак. — Вірю тобі, вірю! Справді, скидається на те, що англійці підуть на те, аби відновити джерело лиха. П'ятнадцять мільйонів мешканців, дев'ять національностей, це виклик здоровому глуздові. Чехам не варто обманювати себе, — суворо додав він, — їхній життєвий інтерес полягає в тому, щоб уникнути цієї війни за будь-яку ціну.

Чого він боїться? Стискаючи в руці непотрібний букет, він дививсь, як проїжджають авта, це було так само, як і на вулиці де Шантільї у вечір перегонів, на дахах декотрих авт були чемодани, матраци, дитячі автомобільчики, швацькі машинки; й усі мало не репалися від валіз, клумаків і кошиків. «Це не жарти!» — сказав Одноокий Паскаль. Вони їхали такі навантажені, що під час кожного струсу щитки аж черкали по шинах; вони дають драла, думав він, дають драла. Він легенько відстрибнув назад, щоб ухилитися від «сальмсона», але й не думав повертатися на тротуар. Вони дають драла, ці добродії з гладенькими, вгодованими пиками, з тлустими дітлахами, вродливими панями, їм пече в зад, вони дають драла від німаків, від бомбувань, від комунізму. Він утрачав усіх своїх клієнтів. Та вона здавалася йому настільки кумедною, оця ґерелиця автомобілів, ця відчайдушна втеча до Нормандії, це було йому такою відплатою, що він залишився на шосе, й машини-втікачки мало не зачіпали його, проїжджаючи мимо, а він почав реготатися на всю горлянку.

— Та і як, питаю я тебе, зможемо ми їх порятувати? Адже врешті нам усе-таки треба буде атакувати Німеччину. Та й що? Як це зробити? На сході — лінія Зігфріда, на ній ми ламаємо зуби. На півночі — Бельгія. Ми що, будемо порушувати її нейтралітет? От скажи, скажи: як? Накинути круга через Туреччину? Це годиться хіба що для роману. Все, що ми зможемо зробити, це чекати зі зброєю в руках, поки Німеччина розправиться з Чехословаччиною. Після чого вона прийде розправитися з нами.

— Гаразд, — сказала Одетта, — саме в цей момент і...

Жак зиркнув на неї, як чоловік на свою дружину.

— І що? — крижаним тоном поспитався він. Тоді нахилився до Мат'є. — Я вже казав тобі про Лорана, який був великим пуріцом у «Ер Франс» і залишився радником у Ко й Гі Ляшамбр? Так от, без коментарів передаю тобі те, що сказав він мені в липні цього року: «На все й про все французька армія має в своєму розпорядженні сорок бомбардувальників і сімдесят винищувачів.

Якщо так буде й далі, то німаки будуть у Парижі в перший же день Нового року».

— Жаку! — люто вигукнула Одетта.

Чого він боїться? Паскаль реготався, реготався, він покинув свій букет, щоб досхочу нареготатися, ось він відскочив назад, і колесо авта проїхало по стеблах квітів. Чого він боїться? Вона розлютилася, бо хтось дозволив собі уявити поразку Франції. Ніяка вона не симпатична: слова викликають у неї страх. Вони бояться дирижаблів і німецьких літаків, я бачив їх у 1916 році, вони тоді у штани наклали, і от усе починається знову; авта на повній швидкості гнали по розчавлених стеблах, і в Паскаля сльози виступили на очах, такою комедією все йому видавалося. Моріс геть не вважав це кумедним. Він поставив приятелям по чарчині, й лопатки його й досі щеміли від їхніх ляскань. Тепер він був сам, і незабаром треба буде звістити про це Зезеті. Він угледів білу об'яву на високому сірій стіні заводу Пеное й підійшов, йому треба було перечитати її самому й повільно:

«Згідно з наказом міністра Національної оборони, війни й міністра військово-повітряних сил». Смерть не була аж таким жахіттям, всього-навсього нещасливий випадок на виробництві, Зезета стійка, вона достатньо молода, щоб улаштувати своє особисте життя, якщо немає дітей, то все це так просто. Що ж до іншого, то нехай, він піде воювати, а потім, після всього, залишить гвинтівку в себе, це вже вирішено. От тільки коли ж воно скінчиться? За два роки? За п'ять? Остатня війна тривала п'ятдесят два місяці. Цілих п'ятдесят два місці треба буде треба буде підкорятися сержантам, офіцерам, усім оцим свинячим рилам, які він так ненавидів. Підкорятися кожному їхньому жестові, кожному поглядові, козирияти їм на вулицях, тоді як досі він засовував руки до кишень, щоб, зустрівши когось із них, не затопити йому в пику. В окопах вони будуть такими, хоч до рани прикладай, бояться, що їм усадять кулю в спину, та під час перепочинку допікають солдатам, як у казармі. О, нехай-но тільки прийде перша атака, я залюбки впораю офіцера, який ітиме попереду. Він рушив далі, почувався він смутним і тихим, як за тої пори, коли боксував і за чверть години до матчу перевдягався в роздягальні. Війна була довгим-довгим шляхом, не треба було про неї думати, а то врешті-решт будеш думати, що ні в чому немає сенсу, навіть кінець війни, навіть повернення додому з гвинтівкою в руках. Довгий-довгий шлях. І, може, він сконає напівдорозі, немовби в нього й мети не було іншої, як тільки дати прострелити собі шкуру заради заводів Шнайдера чи скрині пана де Венделя. Він простував у чорній пилюзі поміж мурами заводу Пеное і будов Жермена; досить далеко праворуч він бачив похилі дахи майстерень Північної залізниці, а потім, ще далі, великий червоний димар горілчаного заводу й думав: «Довгий-довгий шлях». Одноокий реготався, стоячи поміж автами, Моріс крокував у пилюзі, а Мат'є сидів на березі морі, слухав Жака й думав собі: «Може, він і має рацію», думав про те, що йому доведеться покинути своє вбрання, фах, особистість, голим-голісіньким іти на цю найбільш абсурдну з-поміж усіх воєн, на зарання програну війну, й відчував, що провалюється в безіменність; він уже ніким не був, ні старим Борисовим викладачем, ні старим коханцем старої Марсель, ні надто старим закоханим в Івіш; всього-навсього людиною без імені, без віку, людиною, в якій вкрали майбуття і в якій попереду була нескінченна низка непередбачености. Об одинадцятій тридцять автобус зупинився в Сафі, й П'єр вийшов трохи провітритися. Плескати жовті хатини понад асфальтовим шляхом; позаду невидне Сафі, яке спускалося до моря. Араби пеклися на осонні, присівши напочіпки на широкий смузі вохряної землі, літак летів над жовто-сірою шахівницею, це була Франція. «Ну, ці можуть начхати на неї», — заздрісно подумалося П'єрові; він ішов поміж арабами, міг доторкнутися до них і все ж таки не був поміж ними: вони незворушно смалили свій гашиш, а він піде гинути в Альзасі; він спіткнувся об грудомашу, літак провалився у повітряну яму, і старий подумав собі: «Не люблю літаків». Гітлер схилювся на столі, генерал показував щось на карті й казав: «П'ять танкових бригад. Тисяча літаків вирушать із Дрездена, Темпельгофа й Мюнхена», й Чемберлен

притискав хустинку до рота й думав: «Це вдруге мандрую я літаком. Не люблю мандрувати в літаках». Вони не можуть мені допомогти; вони присіли на осонні, схожі на маленькі каструлі з кип'ячою водою; вони задоволені, вони самі на землі; ох, з відчаєм подумалося йому, Боже мій, Боже! Якби ж то я був арабом!

Об одинадцятій годині сорок п'ять хвилин Франсуа Аннекен, фармацевт першого класу з Сен-Флура, один метр сімдесят сантиметрів на зріст, ніс прямий, чоло середнє, невеличка зизоокість, кругла борода, клятий дух із рота й від пахового заросту, до семи років хронічний ентерит, едіпів комплекс подоланийдесь віці тринадцяти років, ступінь бакалавра в сімнадцять, мастурбація аж до служби у війську по два-три виверження на тиждень, читач «Тан» і «Матен» (за передплатою), бездітний чоловік Дікюлафуа Есперанс, віруючий католик, який причащається два-три рази на триместр, піднявся на другий поверх, увійшов до подружньої спальні, де його дружина приміряла капелюшка, й мовив: «Я ж тобі казав, вони призивають запасників із посвідкою номер два». Дружина поклатка капелюшка на столик, вийняла шпильки з рота і сказала: «То ти сьогодні вирушаєш?» — Він сказав: «Авжеж, потягом о п'ятій годині». — «Боже милий, — сказала дружина, — я так хвилююся, не встигну приготувати тобі все. Що ти візьмеш із собою? — спитала вона. — Звичайно ж, сорочки, довгі підштанки, в тебе є вовняні, муслінові й із бавовни, найкраще взяти вовняні. О, а ще ж пояси із фланелі, ти можеш узяти їх п'ять чи шість, згорнувши в рулон». — «Ніяких поясів, — сказав Аннекен, — це гнізда для вошей». — «Який жах, але ж у тебе не буде вошей. Забери їх, прошу тебе, зроби мені таку ласку, там ти побачиш, що вони тобі стануть у пригоді. Слава богу, в мене ще є консерви, бач, це ті, що я купила в тридцять шостому році, коли були страйки, ти ще глузував із мене, ще в мене є слоїк капусти в білому вині, але ж тобі вона буде не до смаку...» — «В мене від неї печія. А от, — сказав він, затираючи долоні, — якщо ти маєш слоїчок рагу...» — «Ох, слоїк рагу! — вигукнула Есперанс. — Сердешний мій друже, а де ж ти його підігрієш?» — «Овва!» — сказав Аннекен. — «Як це — овва? Його ж треба підігрівати на водяній бані». — «Гаразд, але ж є ще курячий холодець, правда?» — «Авжеж, це так, холодець із курки і добра свиняча ковбаса сирого копчення, котру прислали двоюрідні брати з Клермона». — Він помріяв із хвильку і сказав: «Я візьму свого швайцарського ножа». — «Авжеж. А де я поділа термоса для кави?» — «Ох, справді, кава, треба ж мати щось гаряче, аби наповнити живіт; вперше, одколи я одружений, доведеться мені їсти без супу, — меланхолійно усміхаючись, сказав він. — Поклади мені декілька слив, поки ти тут, і плящину коньяку». — «Ти візьмеш жовту валізу?» — Він аж підскочив: «Валізу? Нізащо в житті, це ж незручно, і потім я не збираюся її втрачати; там усе крадуть, я візьму свого наплічника». — «Якого наплічника?» — «А отого, з яким я ходив на рибалку, ще до нашого одруження. Куди ти його запроторила?» — «Куди я його запроторила? Ох, не знаю, сердешний мій друже, в мене голова обертом од тебе йде, либонь, занесла на горище». — «На горище? Боже милий, там же мишва! Оттак-пак.» — «Краще ти взяв би валізу, вона ж бо невеличка, то й наглянути за нею тобі буде легше. Ой, знаю я, де він, — у Матільди, я позичила його їй у похід за місто». — «Ти позичила мого наплічника Матільді?» — «Та ні, навіщо ти торочиш мені про наплічника? Я кажу про термоса». — «А я хочу наплічника», — твердо сказав Аннекен. — «Ох, любий ти мій, що ж ти від мене хочеш, ось поглянь, стільки мені треба всього зробити, допоможи трохи, пошукай-но його сам, того наплічника, подивися на горищі». Він піднявся східцями і пхнув двері на горище, там тхнуло пилюгою, темно було хоч в око стрель, між ногами пробігла миша. «Нехай йому дідько, та його давно вже струбили щурі», — подумалося йому.

Там валялися валізи, лозовий манекен, мапа світу, стара грубка, фотель зубного лікаря, гармошка — все це треба було пересувати. Якби ж то їй, принаймні, спало на думку покласти його до валізи, де не дістане мишва! Він одну по одній відчиняв валізи, а потім люто їх зачиняв.

Наплічник був такий зручний, зі шкіри, із застібкою-блискавкою, в нього можна було напхати силу-силенну всякого добра, крім того, в ньому були два відділення. Отакі речі й допомагають перебути лиху годину; годі було й подумати, які вони помічні. «Так чи так, а з валізою я не поїду, — люто подумав він. — Краще взагалі нічого не братиму».

Він сів на якусь валізу, руки його були аж чорні від куряви, він відчував пилюгу, мов сухий і шорсткий клей, на всьому своєму тілі, руки він тримав у повітрі, щоб не торкатися ними свого чорного піджака, йому здавалося, що він ніколи не набереється хоробрости спуститися з горища, мені геть нічого не хочеться, й ця ніч, яку він пробуде навіть без гарячого супу, щоб наповнити шлунок, все це було такою марнотою, він почувався таким самотнім і загубленим отут нагорі, на самісінькій горі, на валізі, з отим гомінким і похмурим вокзалом, який очікував за двісті метрів од нього, та пронизливий вереск Есперанс змусив його здригнутися: «Ось він! Ось він!» Він відчинив двері і побіг до східців. «Де він був?» — «Знайшла я твого наплічника, він був унизу в стінній шафі». Він спустився східцями, взяв наплічника з рук своєї дружини, відкрив його, глянув і обтрусив долонею, а потім, поклавши на ліжко, сказав: «А скажи-но, любонько моя, чи не купити мені добрячі черевики?»

До столу! До столу! Вони увійшли у сліпучий полуденний тунель; надворі біле від спеки небо, надворі мертві білі вулиці, надворі по man's land,^[6] надворі війна; за причиненими віконницями вони задихалися від спеки, Даніель розгорнув серветку на колінах, Аннекен пов'язав свою серветку довкола шиї, Брюне взяв на столі паперову серветку, зіжмакав її й витер губи, Жаніна завезла Шарля до великої й майже порожньої їдальні, з шибками, що були покарбовані бузковими відблисками, й постелила йому на груди серветку; це був перепочинок: війна, що ж, нехай війна, але ж і спека добряча! Масло у воді, здоровецький кусень на дні, з розмитими оліїстими обрисами, масна сіра вода і крихітні дрібки заков'язлого масла, які плавали горічерева, Даніель дививсь, як у вазочці тануть черепашки з масла, Брюне втер чоло, сир пітнів у його полумиску, мов чоловігяга за роботою, Морісове пиво було тепле, він відштовхнув од себе кухля: «Тьху! Ніби сеч!» Крижана скалка плавала в червоному вині Матьє, він випив, спочатку в його роті було холодно, потім озерце вивіреного вина, ще трохи теплого, але воно відразу ж змішалось з водою; Шарль трохи обернув голову і сказав: «Знову суп! Треба бути йолопом, щоб подавати суп за такої спеки». Йому поставили полумиска на груди, він грів йому шкіру через серветку і сорочку, він дивився на його порцеляновий берег, він занурив ложку навмання, вертикально підняв її, от тільки як лежиш горизнач, то ніколи не можеш бути певним, що несеш її вертикально, частина рідини розіллялася й закапала в полумисок, Шарль помалу поніс ложку до губів, нахилив її, — от же ж хріновина! Завжди так, гаряча рідина потекла йому по щоці й залляла комір сорочки. Війна, ох! авжеж, війна. Ні, ні, сказала Зезетта, не треба радіо, я більше не хочу, не хочу більше про це думати. Та ні, послухаємо трохи музику, сказав Моріс. Шерсо, гуддб, ш шррр, моя зоря, новини, сомбреро й мантильї, «Я чекатиму» на замовлення Югетти Арналь, П'єра Дюкрока, його дружини і двох його дочок із містечка Ля-Рош-Канільяк, панни Еліяни з Кальві та Жана-Франсуа Рокетта для його крихітки Марі-Мадлени та гурту друкарок із Тюлля для їхніх солдатів, я чекатиму вдень і вночі, візьміть же трохи юшки з риби, ні, дякую, відказав Матьє, воно не може не владнатися, радіо хрипіло, струмувало понад мертвими білими майданами, пронизувало шибки, входило у місто, у гарячі душні покої. Одетта думала собі: воно не може не владнатися, це ясно мов білий день, було так гаряче. Панна Еліяна, Зезетта, Жан-Франсуа Рокетт і родина Дюкрок з Ла-Рош-Канільяк думали собі: воно не може не владатися; було так гаряче. Що ж, на вашу думку, вони повинні робити, поспитався Даніель, це фальшива тривога, думав собі Шарль, вони залишать нас тут. Елла Бірненшатц поклатла свою виделку, відкинула голову назад і сказала: ну й що, а я у ту війну не вірю. Я завжди чекатиму твого повернення, літак летів понад закуреною шибкою, що лежала плазом, на краю шибки,

дуже далеко, видно було трохи замазки, Генрі нахилився до Чемберлена і заволав йому на вухо: це Англія, Англія, й натовп, що з'юрмився за турнікетами аеродрому, очікуючи його повернення, моя любов, завжди, на мить його охопила слабкість, було так гаряче, йому хотілося забути про завойовника з ко машиною головою, і про готель «Дрезен», і про меморандум, хотілося вірити, Боже милий, вірити, що все воно ще може владнатися, він заплющив очі, «Люба моя ляля» на замовлення пані Дюранті та її маленької небоги з Деказевілля, війна, Боже милий, авжеж, війна, і спекота, і смутний супокійний пообідній сон; Каса, ось Каса, автобус зупинився на білому й пустельному майдані, П'єр вийшов перший, і пекучі сльози навернулися йому на очі; в автобусі залишалося ще трохи ранку, та надворі, на осонні, була смерть ранку. Кінець ранкові, люба моя лялю, кінець молодості, кінець надіям, ось в чому велика трагедія півдня. Жан Сервен відштовхнув свого полумиска, він читав спортивну сторінку «Парі-Суар», йому ще не трапився на очі декрет про часткову мобілізацію, він був на роботі, зайшов додому пообідати й повернеться туди за дві години; Люсьєн Реньє трощив горіхи в долонях, він прочитав білі об'яви, він думав: це фальшива тривога. Франсуа Десттю, юнак із лабораторії інституту Дер'єн, витирав свого полумиска хлібом і нічого не думав, його дружина не думала теж, Рене Мальвіль, П'єр Шарньє нічого не думали. Вранці війна застряла в їхніх головах гострою різкою крижинкою, а потім розтала, тепер вона була маленькою теплою калюжкою. Моя люба ляля, важкий і похмурий дух бургундської яловичини, запах риби, шматочок м'яса поміж кутніми зубами, випари червоного вина і спека, спека! Любі слухачі, Франція, непохитна, та миролюбна, кидає рішучий виклик своїй долі.

Він стомився, голова його йшла обертом, він тричі провів рукою перед очима, од світла йому було боляче, й Доберн, який смоктав кінчик олівця, сказав своєму побратимові з «Морнінг Стар»: «Йому сонце голову напекло». Він підняв руку і насилу промовив:

— Тепер, коли я повернувся, мій найперший обов'язок полягає в тому, щоб звістити французькому й англійському урядам про результати моєї місії й поки я цього не зроблю, мені важко буде щось сказати про неї громадськості.

Південь огортав його білим саваном, Доберн дивився на нього й думав про довгі пустельні шляхи поміж сірими й іржавими скелями, осяяними небесним огнем. Старий додав ще слабшим голосом:

— Цим я і обмежуся: вірю, що всі зацікавлені сторони і далі докладатимуть зусиль, щоб мирним шляхом вирішити чехословацьку проблему, бо саме в ній полягає мир усієї сучасної Європи.

Вона з зосередженим виглядом збирає крихти хліба зі скатертини. Вона трохи пригнічена, як у ті дні, коли в неї з'являється алергія на квітковий пилок, вона мені сказала: «В мене клубок у грудях», а потім у сум'ятті пролляла декілька сльозин: все це розладнає її звичне життя. Вона гадає, що нещасна, цей похмурий холодок у її голові вона вважає нещастям. Вона тримається прямо, вважає, що не має права попускати собі віжки, що всі жінки у Франції так само нещасні, як і вона. Сповнена гідности, спокійна, бентежна, склавши свої прегарні руки на скатертин, вона має такий вигляд, наче сидить біля каси великого магазину. Вона не думає, вона не хоче думати, що після мого від'їзду їй буде спокійніше. Про що вона думає? Про те, що на підставці для ножів іржава плямка. Вона супить брови, шкрябає пляму кінчиком свого червоного нігтя. Вона заспокоїться. Її мати, її подруги, рукоділля, подружнє ліжко для неї самої, їсть вона мало, вона смажитиме собі яйця на плиті, дівчинку годувати неважко, каші, весь час каші, я їй казав: та давай мені що загодно, завжди те ж саме, не намагайся врізноманітнювати меню, я ніколи не звертаю уваги на те, що їм, а вона затялася: це її обов'язок.

— Жорже?

— Що, люба?

— Хочеш відвару?

— Та ні, дякую.

Зітхаючи, вона п'є відвар, очі її червоні. Та вона не дивиться на мене, вона дивиться на буфет, бо він там, навпроти неї. Їй немає чого мені сказати або ж вона скаже зараз: «Не застудися». Може, вона уявить мене сьогодні ввечері у потязі, маленьку худорляву постать, що припинилася у глибині купе, але потім її уява зупиниться, далі все надто важко: вона думатиме про те життя, котре настане після цього. Про те, що тоді настане порожнеча. Невеличка порожнеча, Андре: я створюю небагато шуму. Я завжди сидів у фотелі з книжкою в руках, вона в'язала панчохи, нам не було чого сказати одне одному. Фотель завжди буде тут. Фотель — це головне. Вона буде мені писати. Тричі на тиждень. Ретельно. Вона зробиться такою поважною, довго шукатиме чорнило, ручку, свої світлі окуляри, а потім із бентежним виглядом сяде за тим незручним секретером, якого вона отримала у спадок від своєї бабусі Вассер. «В малої прорізаються зубки, моя мати приїде на Різдво, померла пані Анселен, Емільєна у вересні виходить заміж, наречений дуже гарний, середнього віку, працює у страховому товаристві». Якщо в малої буде коклюш, то вона приховає це від мене, щоб не тривожити. «Бідолашний Жорж, йому не слід цього знати, він тривожиться через дрібниці». Вона буде надсилати мені посилки, ковбасу, цукор, каву, тютюн, пару вовняних шкарпеток, бляшанку сардин, сухий спирт, солоне масло. Одна посилка з-поміж десяти тисяч, така ж, як і десять тисяч інших; якщо мені помилково дадуть сусідову посилку, я й не помічу цього, посилки, листи, Жанеттині каші, плями на підставках для ножів, курява на буфеті, цього їй вистарчить; увечері вона скаже: я втомилася, з мене вже годі. Газет вона не буде читати. Не більше, ніж дотепер: вона їх ненавидить, бо вони скрізь валяються і на кухні чи у вбиральні ними можна користуватися лише за сорок вісім годин; пані Еберто прийде розказати їй новини: ми отримали велику перемогу або ж про те, що справи йдуть так-сяк, подружко моя, не дуже наші справи, тупцюємо на місці. Анрі й Паскаль вже домовилися зі своїми дружинами, що використовуватимуть шифровану мову, аби звістити, де вони будуть перебувати: для цього треба підкреслити окремі літери. Але з Андре це марно. Аби переконатися, він таки спробував:

— Я можу дати тобі звістку, де я буду.

— А хіба це не заборонено? — здивовано запитала вона.

— Та заборонено, але це можна влаштувати, знаєш, як ото під час війни чотирнадцятого року, наприклад, ти читаєш початкові літери речень.

— Надто вже складно, — зітхнувши, сказала вона.

— Та ні, от побачиш, це дуже просто.

— Авжеж, а потім тебе лапають, листи викидатимуть, а я хвилюватимуся.

— А все ж таки варто ризикнути.

— О, як хочеш, друже мій, але знаєш, географія і я... Ну, гляну я на мапу, побачу круглячок з назвою, й що це мені дасть?

Ну от. В певному розумінні, це й краще, так і набагато краще; вона отримуватиме мою платню...

— Я віддав тобі довіреність?

— Так, любий, я поклала її до шафи.

Так набагато краще. І все ж таки тяжко покидати людину, яка псує собі настрій, почуваясь вразливим. Я відсуваю стілець.

— О ні, сердешний ти мій, не варто згортати серветку.

— А й правда.

Вона не питає, куди я йду. Вона ніколи не запитує куди я йду. Я кажу їй:

— Піду погляну на маленьку.

— Не буди її.

Я не розбуджу її; навіть якби я захотів цього, то не зумів би зчинити достатнього гамору, надто вже я легкий. Він штовхнув двері, одна віконниця відчинилася, й до кімнати струмував сліпучий крейдяний полудень; добра половина кімнати була ще в сутіні, та друга половина сяяла в курному світлі; дівчинка спала у своїй колисці, Жорж сів біля неї. Біляве волоссячко, крихітні чисті губенята й трохи одвислі пухкі щічки, які надавали їй вигляду англійського чиновника. Вона починала мене любити. Сонце пересунулося на неї, він легенько штовхнув колиску назад. Сюди, сюди, ось так! Вона не буде гарненькою, в мене ж бо вдалася. Бідолашне дівча, краще б воно вдалося в свою матір. Ще геть м'яке, можна сказати, без кісток. Та все ж таки вона вже несе в собі ту сувору приділеність, яка є моєю приділеністю, клітини будуть розмножуватись, як у мене, хребці затверднуть, як у мене, череп закостеніє, як ото у мене було. Мала худорба з невиразними рисами обличчя, з тьмяними кісками, сколіозом правого плеча, високою короткозорістю, вона рухатиметься безгучно, не торкаючись землі, далеко обходячи людей і предмети, тому що буде надто кволою, щоб ізсунути їх із місця. Господи! Всі ті роки, які безжально, один по одному випаде їй прожити, і все це так намарне, так надаремно вписані в її тіло, і їй доведеться прожити свою долю хвилина за хвилиною й вірити, що доля підвладна їй, а вся ж бо вона тут, злютована міццю невидимої потуги, мерзенна доля, я заразив її собою, і чому вона повинна крапля за краплею проживати те, що прожив я, чому все повинне повторюватися, повторюватися до нескінченности? Мала худорба, маленька боязка душа-ясновида, все, що потрібно для страдниці. Я йду звідси, мене призвали для інших обов'язків; вона тут підростатиме, вперто і необережно, буде мене тут замінювати. І коклюш, і довгі дні одужання, і цей нещасний потяг до своїх вродливих пишнотілих подруг із рожевою шкірою, й дзеркала, в які вона дивитиметься, думаючи собі: невже я настільки бридка, що мене ніхто не любить? І все воно день при дні, з присмаком уже побаченого, хіба ж це не кара, Боже милий, хіба не кара? Намить вона прокинулася і з поважною допитливістю глянула на нього, для неї це була геть нова мить, їй здавалося, що це зовсім нова мить. Він узяв її з колиски і щосили стиснув ув обіймах: «Крихітко моя! Маленьке моє дитинча! Крихітко моя сердешна!» Та дівчинка злякалася і заплакала.

— Жорже, — пролунав за дверми докірливий голос.

Він обережно поклав дівчинку до її колиски. Якусь мить вона дивилася на нього з поважним і насупленим виглядом, а потім очі її заплющилися, кліпнувши, розплющилися знову і геть заплющилися. Вона вже трохи й любила мене. Слід було б перебувати тут весь час і так при звичаїти її до своєї присутності, щоб вона й не бачила мене. Скільки часу доведеться згаяти на це? П'ять, шість років? Я побачу справжнє дівча, яке приголомшено дивитиметься на мене і думатиме: «Це мій тато!» і соромитиметься мене перед своїми подругами. Я теж цього зазнав. Коли тато повернувся з війни, мені було дванадцять років. Полудень затопив майже всю кімнату. Полудень, війна. Війна повинна скидатися на нескінченний полудень. Він тихо підвівся, обережно відчинив вікно і опустив штору.

Каюта номер дев'ятнадцять, це тут воно. Вона не насмілювалася увійти, вона стояла перед дверима з валізою в руці, намагаючись переконати себе, що ще є надія. А ну ж бо випадково це виявиться справді невеличка гарненька каюта з килимком біля ліжка і, наприклад, квітами у шклянці для полоскання зубів на поличці умивальниці? Таке вряди-годи трапляється, часто можна зустріти людей, котрі кажуть тобі: «На борту того чи того корабля не варто брати другий клас, третій клас там так само розкішний, як і перший». Цієї миті Франс, можливо, вже й примирилася, може, вона каже: «Оттак-пак! Ця каюта не така, як інші. Ото якби каюти третього класу завжди такі були...» Мод уявила себе Франс. Зговірлива і м'яка Франс, котра казала: «От їй-богу, все можна було б уладнати...» Та в глибині душі вона мовби замерзла і вже упокорилася.

Вона почула кроки, не хотілося, щоб побачили, як вона тиняється коридорами, одного разу сталася крадіжка, і її досить прикро допитували, якщо ти вбогий, то треба звертати увагу й на дрібниці, адже люди такі безжалісні: вона зненацька опинилася простісінько посеред каюти і навіть не розчарувалася, цього вона й чекала. Шість місць: три полиці одна понад другою праворуч від неї, три о ліву руч. «Що ж... отак, отак воно!» Ніяких квітів на умивальниці, ніякого килимка біля ліжка; такого вона й уявить собі не могла. Й ні стільців, ні стола. Чотири душі почуватимуться тут трохи затісно, та умивальниця була чиста. Їй хотілося плакати, але навіть цього не варто було робити: адже все було визначене наперед. Франс не могла подорожувати в третьому класі, ось факт, із якого слід було виходити, це не обговорювалося. Так само, як і не обговорювалося те, що Рюбі не могла подорожувати потягом спиною до локомотива. Можна було питатися, чому Франс вперто бере квитки третього класу. Та з цього, так само, як і з будь-якого іншого приводу, Франс не заслуговувала на докори: квитки третього класу вона брала тому, що схильна до ощадності і розумно заправляє фінансами оркестру «Бєбі»; й хто міг би поставити це їй на карб? Мод поставила свою валізку долі, якусь мить вона силкувалася закорінитися в каюті, зробити вигляд, ніби живе тут уже два дні. Тоді полиці, ілюмінатор, пофарбовані жовтим головки шурупів, які стирчали з перегородки, — усе це стане звичним, своїм. Вона переконливо пробурмотіла: «Таж вона така гарненька, ця каюта». А потім вона відчула, що стомилася, взяла валізу і спинилася поміж полицями, не знаючи, що робити, я повинна розпакувати речі, але ми тут напевне-таки не зостанемося і якщо Франс побачить, що я почала влаштовуватися, то з притаманного їй духу протиріччя вирішить піти геть. Вона почувалася тимчасовою в цій каюті, на цьому кораблі, на всій землі. Капітан був високий, огрядний, сивочубий. Вона здригнулася й подумала: «І все ж таки чотирьом тут було б добре, аби тільки ми лишилися тут самі». Та варто було їй кинути оком по каюті, як розвіялася й ця надія: на правій полиці вже хтось поклав багаж: лозового кошика, затуленого іржавою сіткою, й фанерну валізу — навіть не фанерну, а картонну, — з побитими кутами. А потім, на довершення до всього, вона почула невиразний гамір, підняла очі й угледіла тридцятирічну жінку, яка простяглася на правій верхній полиці, дуже бліду, з затиснутими ніздрями і заплющеними очима. Ну от і по всьому. Він дивився на її ноги, коли вона проходила палубою; він палив сигару, вона добре знала цей тип чоловіків, які пахнуть сигарами й одеколоном. Що ж, завтра вони вийдуть, гомінкі й нафарбовані, на палубу другого класу, пасажери вже влаштуються, перезнайомляться і виберуть собі шезлонги. Рюбі йтиме дуже прямо, високо піднявши голову, сміхотлива і короткозора, похитуючи стегнами, а Дусетта скаже своїм високим тенором: «О ні, вовчику мій, іди, бо так хоче капітан». Добродії, що сидітимуть на палубі з укривалами на колінах, проведуть її холодними поглядами, жінки окинуть їх зневажливим оком, а ввечері вони зустрінуть якихось аж надто люб'язних джентельменів з меткими руками. Лишитися, Господи, лишитися тут, поміж цих чотирьох пофарбованих у жовте бляшаних стін, як добре було б, Господи, ми були б тут самі.

Франс штовхнула двері, за нею ввійшла Рюбі. «Багаж іще не занесли?» — якомога гучніше запитала Рюбі.

Мод знаком закликала її замовкнути, показавши на хвору. Франс підвела свої великі світлі очі без вій і глянула на верхню полицю; її обличчя залишалось владним і безпристрасним, як завжди, та Мод зрозуміла, що партія програна.

— Тут непогано, — гаряче сказала Мод, — каюта майже посередині: менше даватиметься взнаки хитавиця.

Рюбі всього лиш стенула плечима. Франс байдуже запитала:

— Як розташуємося?

— Як завгодно. Хочете, я ляжу на верхній полиці? — з готовністю поспиталася Мод.

Франс не могла заснути, якщо відчувала, що під нею сплять ще двоє.

— Побачимо, — відказала вона, — побачимо...

В капітана були холодні світлі очі й червоне обличчя. Відчинилися двері, й з'явилася пані в чорному вбранні. Вона пробурмотіла декілька слів і опустила на свою полицю поміж валізою і лозовим кошиком. На вигляд їй було років із п'ятдесят, вона була дуже убого вбрана, в неї була землиста зморшкувата шкіра і очі, що немовби аж вилазили з лоба. Мод глянула на неї й подумала: «Кінець». Вона дістала з сумочки помаду й почала підфарбовувати вуста. Та Франс так велично і самовдоволено зиркнула на неї краєм ока, що Мод роздратовано кинула помаду назад у сумочку. Настала довга мовчанка, яка вже була знайома Мод: ця мовчанка вже панувала в точнісінько такій же каюті, коли «Сен-Жорж» віз їх до Танжеру, й ще раніше, за рік до того, на пароплаві «Теофіл Готьє», коли вони їхали виступати в «Політейоні» Корінфу. Зненацька тишу порушило чудернацьке шмаркання: пані в чорному дістала свого носовичка і складеним притулила його до обличчя — вона плакала, тихо, але безупинно, як людина, котра ні в чому собі не відмовляє, бо попереду на неї чекає лихо, яке триватиме дуже довго. Далі вона відкрила кошика й дістала з нього скибку хліба з маслом, кусень печеної баранини і замотаний у рушника термос. Плачучи, вона заходилася їсти, потім відкоркувала термоса й наляла у скляночку гарячої кави; рот її був повний, по щокках котилися великі блискучі сльози. Мод побачила каюту по-новому: це була зала очікування, всього лиш зала очікування маленького сумного провінційного вокзалу. Аби лиш не було гірше. Вона шморгнула носом і відкинула голову назад, щоб не розмазався туш на віях. Франс дивилася на неї збоку холодним поглядом.

— Ця каюта надто тісна, — голосно сказала Франс, — нам буде тут дуже зле. В Касабланці мені обіцяли, що ми будемо самі в шестимісній каюті.

Церемонія почалася, в повітрі витало щось зловісне і трохи врочисте; Мод сказала слабким голосом:

— Можна доплатити за квитки.

Франс не відповіла. Вона сиділа на лівій полиці й начебто над чимось міркувала. За мить її обличчя посвітліло, й вона весело сказала:

— Якщо ми запропонуємо капітанові дати безкоштовний концерт у салонах першого класу, то, може, він погодиться перенести наш багаж до більш комфортної каюти?

Мод не відповіла: це належало зробити Рюбі.

— Чудова ідея, — жваво озвалася Рюбі.

Мод зненацька здригнулася і жахнулася сама з себе. Вона обернулася до Франс і сказала благальним голосом:

— Ну ж бо, Франс! Ти ж у нас головна, тобі й іти до капітана.

— Та ні, люба моя, — грайливо сказала Франс. — Хіба ж може йти до капітана така літня жіночка, як я? Він буде набагато люб'язніший із такою кішечкою, як оце ти.

Сивий здоровань із червонястим обличчям і світлими очима. Він, мабуть, дуже ретельно миється, це завжди так. Франс простягнула руку і натиснула кнопку дзвінка.

— Треба залагодити це відразу ж, — сказала вона.

Пані в чорному знай плакала. Раптом вона підвела голову й немовби завважила їхню присутність.

— Ви хочете змінити каюту? — занепокоєно поспиталася вона.

Франс окинула її крижаним поглядом. Мод хутко відказала:

— У нас багато речей, пані. Нам буде тісно, й ми заважатимемо вам.

— О, будьте як удома, — сказала пані. — Я люблю товариство.

У двері постукали, увійшов стюард. «Ставки зроблені», — подумала Мод. Вона дістала помаду, пудреницю, підійшла до дзеркала й почала старанно фарбуватися.

— Запитайте капітана, — сказала Франс, — чи не знайдеться в нього хвилики, аби прийняти панну Мод Дассіні з оркестри «Бебіс».

— О ні, — сказав стюард, — ні. Б'юся об заклад, що ні.

Лозове крісло, тінь від платанів. Даніель купався у дуже давніх і набридливих спогадах; у Віші в 1920 році він задрімав у лозовому фотелі під високими деревами Парку, на вустах у нього була та ж сама ввічлива усмішка, і його мати в'язала поруч із ним, Марсель в'язала поруч із ним шкарпетки для немовляти, вона думала про війну, погляд її був відсутній. Вічне дзижчання мухи, стільки води збігло з часу Віші, а ця муха знай дзижчить, пахло м'ятою; позаду, в передпокої готелю, хтось грав на піяніно вже років двадцять, а, може, і сто. Трохи сонця на пальцях, яке золотило волосинки на фалангах, трохи сонця на дні порожньої чашки гріли калюжку кави і грудочку цукру, брунатну і пористу, з сьйнистими кристаликами. Даніель розчавив цукор задля похмурої втіхи відчутти під ложечкою цей скрегіт солодкого піску. Сад м'яко збігав до річки, вода була тепла і повільна, запах нагрітого зілля і «Ревю де Де Монд», що його залишив полковник у відставці пан де Лестранж на столі потойбіч ганку. Смерть, вічність, її не уникнути, солодка, вкрадлива вічність; над головами зелене закурене листя; одвічні купи першого опалого листя. Еміль, єдиний, хто був живий, копав під каштанами. Це був син господаря, біля нього, на краю ями, лежала торбина з сірого полотна. В торбі була Зізі, дохла собака; Еміль копав могилу, на голові в нього був чималий солом'яний бриль; по його голій спині стікав піт. Куций парубійко, грубий і нікчемний, з примітивним лицем, каменюкою з двома поземними моховитими шпаринами замість очей, йому було сімнадцять років, він уже задирав спідниці дівчатам, був місцевим чемпіоном з більярду і палив сигари, — але в нього було це незаслужено захопливе тіло.

— Ох, — сказала Марсель, — якби ж то я зважилася вам повірити...

Звичайно. Звичайно, вона не наважується йому повірити. І все ж таки що їй з тої війни? Вона й далі нагулюватиме сало десь у забутому богом селі. Та чи хутко вшиється вона звідси, вона ж пропускає пору обіднього відпочинку. Парубійко натискав ногою на заступ і щосили копав; лагідно покласти йому долоні на стегна і піднімати їх, надавлюючи, як масажист, поки він копає, торкнутися рухомих м'язів на спині, зволожити кінчики пальців вогкою тінню пахов; його піт пахне тим'яном. Він ковтнув вина.

— Добре, якби було все так, — сказала Марсель. — І от погляньте: починається мобілізація.

— Але ж, люба моя Марсель, як ви можете дозволити ошукати себе? «Гоум Фліт» зробить невеличку мандрівку Північним морем, у Франції мобілізують двісті тисяч душ, Гітлер зосередить на чеському кордоні чотири бронетанкові дивізії. Потім ці панове, натішившись досхочу, спокійнісінько сядуть побалакати за столом переговорів.

Жіночі тіла липнуть до рук. Гума, м'ясо без кісток, в руках завжди більше, ніж потрібно. А це прегарне тіло чекає ніжних доторків скульптора, воно так і кличе, щоб його витворили в камені. Даніель різко випростався в фотелі й зиркнув на Марсель ярими очима. Тільки не це, ох, тільки не це, я ще не в тому віці. Я випив склянку вина, поважно розмовляю про майбутню війну, й увесь цей час погляд недбало ковзає молодю голою спиною, трохи напруженими стегнами, тішиться всіма розкошами, які дарує літній полудень. Нехай вона вибухне! Нехай же вибухне війна, хай прийде вона приборкати мої очі, вдавити їх у лоба, хай покаже вона їм усім брудні, криваві, розтерзані тіла, нехай видере вона мене з обіймів вічності, відірве від вічних млявих бажань, усмішок, листя, дзижчання мух, огненний гейзер вдарить у небо, полум'я, що обпалює очі й лице, аж здається, ніби вирвало щоки, нехай прийде урешті безіменна мить, яка ні на що не схожа.

— Але ж погляньте, — з ніжною поблажливістю сказала Марсель (вона нітрохи не цінувала його політичної проникливості), — Німеччина не хоче відступати, правда ж? А нам уже нікуди

відступати в своїх компромісах. І що далі?

— Не бійтеся, — відказав Даніель. — Як треба буде, то ми поступимося, тут меж немає. Крім того, Німеччина може дозволити собі розкіш відступити, хто зважиться назвати це відступом? Скажуть, що це великодушність.

Еміль випростався, втер чоло зворотнім боком долоні, його пахва горіла на сонці, усміхаючись, дивився він у небо, як молодий бог. Молодий бог! Даніель дряпнув нігтями підлокітники свого фотеля. Стільки разів, Господи, стільки разів казав він собі: молодий бог, споглядаючи юнака у сонячному сяєві. Заяложені слова старого гомика, я педераст, казав він собі, й це теж були всього лиш слова, вони не зачіпали його, аж раптом він подумав: що може змінити війна? Він буде сидіти на краю бруствера під час затишшя, неуважно дивитиметься на голу спину молодого вояка, який копатиме землю або ж шукатиме на собі бліх, і його вуста за давньою звичкою самі бурмотітимуть: молодий бог; від себе не втекти.

— Ну то й що! — шорстко сказав він. — Чому ми весь час сушимо собі мізки? І що з того, як вибухне війна? Гадаю, ми повинні перейматися нею не більше, ніж усім іншим.

— О Даніелю! — Марсель здавалася приголомшеною. — Як можете ви казати таке? Це ж буде... це буде жах.

Слова. Знову слова.

— Жах у тому, — посміхаючись, відказав Даніель, — що взагалі немає ніякого жаху. Крайнощів немає.

Марсель трохи зачудовано зиркнула на нього, в неї були тьмяні почервонілі очі; її змагає сон, задоволено подумав Даніель.

— Якби ви казали тільки про моральні муки, то я ще зрозуміла б... Але ж, Даніелю! Існують ще й фізичні страждання...

— Ага! — посварився на неї пальцем Даніель. — Ви вже думаєте про свої майбутні страждання. Що, самі побачите! Гадаю, що й вони перебільшені.

Марсель усміхнулася йому, насилу тамуючи позіх.

— Отож, — підводячись, сказав Даніель, — не мордуйте себе, Марсель. Бачите, ви мало не пропустили час обіднього відпочинку. Ви недостатньо спите; у вашому стані потрібно багато спати.

— Це я недостатньо сплю? — позіхаючи й усміхаючись zarazом, запитала Марсель. — Навпаки, мені соромно, я більше нічого не читаю, цілими днями вилежуюся в ліжку.

І слава богу, подумав Даніель, цілуючи їй кінчики пальців.

— Б'юся об заклад, — сказав він, — що ви не написали своїй матері.

— Справді, — відказала вона, — з мене погана дочка. — Вона позіхнула й додала: — Напишу їй перед тим, як укластися в ліжко.

— Ні-ні, — жваво заперечив Даніель, — зараз же лягайте. Я сам напишу їй декілька слів.

— О Даніелю, — збентежено й захоплено вигукнула Марсель, — лист від зятя, вона буде так пишатися ним!

Вона, заточуючись, піднялася на ганок, і Даніель знову сів у фотель. Він позіхнув, час помалу спливав, він завважив, що прислухається до гри на піяніно. Даніель зиркнув на свого годинника: було двадцять п'ять хвилин на четверту. Марсель спуститься о шостій годині, аби погуляти перед аперитивом. В мене дві з половиною години, з побоюванням сказав він собі. Отак воно: колись самотність була для нього мов повітря, він користувався нею, не помічаючи цього. Тепер вона перепадала йому невеличкими гарячковими уривками, і він уже не знав, що з нею робити. Та найбільш разюче те, що, схоже, я нудьгую набагато менше, коли поруч Марсель. Ти хотів цього, сказав він собі, ти цього хотів! На дні шклянки залишалося ще трохи вина, він допив його. Того червневого вечора, коли він вирішив одружитися з нею, його душила тривога,

йому здавалося, ніби він занурюється в якесь жахіття. І все задля того, аби прийти сюди, до цього лозового крісла, присмаку трохи кислого вина у роті, до цієї оголеної спини. Так само буде й на війні. Жах завжди буде завтра. Я одружений, я солдат, скрізь тільки я. Навіть не я: низка коротких ексцентричних перегонів, дрібні доцентрові порухи, а центру немає. І все ж таки центр є. Центр — це я, Я, і жах у центрі. Він підняв голову, муха дзижчала у нього перед очима, він нагнав її. Ще одна втеча. Невеличкий порух рукою, майже ніщо, й уже він утікав од себе самого; що для мене ця муха? Бути з каменю, непорушним, позбавленим чуття, ні поруху, ні шереху, бути сліпим і глухим, мухи, щіпавки, крапчасті сонечка будуть бігати туди-сюди по моєму тілу, люта статуя з білими очима, яка не має ні планів, ні клопотів; може, тоді мені поталанить збігтися із самим собою. Не для того, щоб прийняти себе, ні, боже, збав: для того, щоб стати чистим предметом своєї ненависти. Настав розрив, чотири ноти полонезу, блискавиця цієї спини, свербіння у великому пальці, потім він знову зібрав себе. Бути тим, чим я є, бути педерастом, нікчемою, боягузом, врешті бути покидьком, якому не щастить навіть існувати як слід. Він стулив коліна, поклав долоні на стегна, йому хотілося сміятися: ото, мабуть, добropорядний вигляд у мене, і стенов плечима: йолоп! Більше не перейматися тим, який вигляд у мене, не дивитися більше на себе, бо саме тоді, коли я дивлюся на себе, я роздвоююся. Бути. В темряві, наосліп. Бути педерастом, як дуб є дубом. Погаснути. Погасити внутрішній погляд. Він подумав: «Погасити». Слово пролунало, мов грім, і луною покотилося величезними порожніми залами. Вигнати слова, вони плодяться, мов руді миші, кожне призначає йому побачення в кінці його самого... Настав ще один розрив. Даніель відчув себе сонним, знудженим чолов'ягою, в якого попереду дві години вільного часу, й він розважається, як може. Бути таким, яким вони мене бачать, яким бачить мене Матьє, — і Ральф у своїй мерзенній довбешці; прогнати слова, мов комарів; він почав подумки рахувати, один, два, — і йому спало на думку: розвага курортника. Та він рахував швидше, стулив звена ланцюга, і слова вже не приходили. П'ять, шість, сім, вісім, морські глибини, образ був там, зачасний, гидотний, звичний для цих глибин, морський павук, він розквітав, двадцять два, двадцять три, Даніель помітив, що затамував подих, він видихнув, двадцять сім, двадцять вісім, а той знай копав собі, там, на поверхні; образ: це була зяюча рана, скорботний рот, вона спливала кров'ю, це я, я — дві розтулені губи, і кров, яка клекотить поміж ними, тридцять три, образ був звичний, і все ж таки він відчував його вперше. Образи теж прогнати; його пійняв легкий і чудернацький і легкий страх. Сповзати, упокоритися сповзанню, як ото буває, коли хочеш заснути. Ось зараз я засну! Він здригнувся, вплив на поверхню. Яка тиша зовні; ця давка, напівмертва тиша, яку він марно шукав у собі, вона була тут, зовні, наводила страх. Розсіяне сонце укрило землю блідими рухомими кругами, дохла собака, цей гомін річки у верховіттях дерев, гола спина, така близька, така далека, він відчув себе таким жахливо чужим, що дозволив собі знову рушити, поплив назад, тепер він дивився на сад знизу, мов плавець, який зводить голову й бачить небо крізь товщу води. Без гомону, без голосу, що за тиша довкруг нього, зверху, зверху, й він сам, невеличкий балакучий отвір посеред цієї тиші. Один, два, три, нагнати слово, яке перетинає садову тишу, яке поєднується і збігається в мені, треба вирівняти подих. Поволі, глибоко, нехай кожна повітряна колона, мов кнопку, притисне слова, які намагаються побачити світ. Бути як дерево, як гола спина, як мерехтливі ямки у рожевій землі. Заплющити очі: погляд сягає надто далеко, поза миттєвість, поза мене, він уже там, на листі дерев, на отій спині; зацькований, вкрадливий, біжучий, він завжди наприкінці самого себе, обмацує на відстані. Та він не насмілювався опустити повіки: вряди-годи Еміль, напевне, зиркав на нього знизу, а в нього був вигляд старого добродія, який дрімає собі по обіді; зосередитися на предметі, хутчій, дати поживу поглядові, скувати його, нагодувати й ковзнути всередину самого себе, звільненого від очей у моїй задушливій ночі; він втупився у клумбу праворуч од себе, великий заляклий зелений порух: хвиля, що зупинилася тієї миті, коли вона

розсипається, погляд-блукалець, який перебігає з листка на листок і розчиняється в цьому рослинному безладі. Один (вдихаю), два (видихаю), три (вдихаю), чотири (видихаю). Обертаючись, він спустився, мимохідь його охопило бажання сміятися, я корчу з себе дєрвіша, якщо тільки не проковтну язика, та язик уже над ним, він занурювався, зустрічаючи роздерті на клапті слова: Страх, виклик, який піднімався на поверхню. Виклик ясному небу, він думав про нього без образу, без слів, воно мусить відчинитись, як отвір ринви. Під голубінню гіркий протест, даремне благання, Eli, Eli, lamma sabacthani,^[7] це були останні слова, які йому зустрілися, вони піднімалися мов легенькі бульки, зелена щедротність клумби була там, небачена, неназвана, повнота присутності перед його очима, воно іде, воно йде. Воно розпанахало його, мов серп, воно було надзвичайне, відчайдушне, захопливе. Відкритий, відкритий, стручок репає, відкритий, відкритий, сам переповнений вічністю, педераст, покидьок, боягуз. Я бачу; ні. Навіть не бачу — на мене дивляться. Він був предметом погляду. Погляду, який нишпорив у самісіньких глибинах його істоти, просягав у нього, мов удар ножа, і не був його поглядом; непрозорий погляд, уособлений морок, який чекав на нього там, у глибинах його істоти, і прирікав його бути самим собою, боягузом, лицеміром, педерастом навік. І він сам, який дригонить під цим поглядом, і кидає виклик цьому поглядові. Погляд. Морок. Так, немовби морок був поглядом. Я видимий. Прозорий, прозорий, прошитий наскрізь. Але ким? Я не сам, голосно сказав Даніель. Еміль випростався.

— Що сталося, пане Серено? — поспитався він.

— Я питав, чи скоро ви закінчите, — відказав Даніель.

— Та рухаюся потроху, — сказав Еміль, — за кілька хвилин упораюся.

Він не квапився знову копати, з якоюсь зухвалою допитливістю дивився на Даніеля. Та це був людський погляд, той, яким можна дивитися. Даніель підвівся, він тремтів од страху.

— Ви не втомлюєтеся копати на такій спекоті?

— Я звик, — відказав Еміль.

В нього були прегарні груди, трохи тлусті, з двома крихітними рожевими пипками; він з викликом сперся на заступа; за три кроки... Даніель зазнав химерної втіхи, більш терпкої, ніж звичайне ласолобство; цей погляд.

— Надто вже гаряче тут мені, — сказав він, — піду трохи спочити.

Він ледве помітно схилив голову і піднявся на ґанок. В роті у нього пересохло, та він вирішив: у кімнаті, за опущеними шторами, він продовжить експеримент.

Сімнадцята година п'ятнадцять хвилин у Сен-Флурі. Пані Аннекен проводжала свого чоловіка на вокзал; вони пішли крутою стежиною. Аннекен був у своєму спортивному костюмі й ніс наплічника; він узув нові черевики, які муляли йому ноги. Напівдорозі вони здибали пані Кальве. Вони зупинилася біля будинку нотаріуса, щоб трохи звести подих.

— Ох, бідолашні мої ніженьки, — угледівши їх, сказала вона. — Геть уже стаю старою.

— Ви свіжі, як ніколи, — відказала пані Аннекен, — небагато людей можуть піднятися таким крутим узвозом і не захекатися.

— А куди це ви так біжите? — поспиталася пані Кальве.

— Ох, сердешна моя Жаніно, — сказала пані Аннекен, — таж я проводжаю чоловіка. Він їде, його призвали до війська!

— Не може бути, — вигукнула пані Кальве. — А я й не знала! Нічого, нічого не вдієш! — Аннекенові здалося, що вона дивиться на нього з особливим інтересом. — Напевне, прикро їхати з дому такої гожої днини, — додала вона.

— Овва! — сказав Аннекен.

— Він дуже хоробрий, — сказала пані Аннекен.

— Щасливої дороги, — сказала пані Кальве, усміхаючись Аннекенові. — Вчора я так і

сказала своєму чоловікові: французи мужньо вирушать на фронт.

Аннекен відчув себе молодим і хоробрим.

— Вибачте, — сказав він, — час іти.

— Ну, тоді до зустрічі, — відказала пані Кальве.

— О... до зустрічі, до зустрічі! — твердо виголосив Аннекен.

Вони знову побралися стежиною; Аннекен ішов жвавою ходою, й пані Аннекен сказала йому:

— Помаліше, Франсуа, я не встигаю за тобою, в мене ж серце.

Дорогою вони зустріли Марі, в якої син служив у війську. Пан Аннекен гукнув до неї:

— Може, щось переказати вашому синові, Марі? Можливо, я здибаю його десь; я ж бо знову солдат.

Марі, здавалося, була вражена.

— Ісусе! — вигукнула вона, вдарившись у поли.

Аннекен махнув їй рукою, й вони увійшли до вокзалу.

Квитки компостував Шарло.

— Ну, що, пане Аннекене, — поспитався він, — цього разу буде велике бум-бум?

— Зім-будабум, румба кохання, — відказав Аннекен, простягаючи йому свій квиток.

Нотаріус добродій Піно був на пероні. Він гукнув до них здалеку:

— Ну, що їдемо на гульки в Париж?

— Авжеж! — сказав Аннекен. — Або ж на наших шкурах погуляють в Нансі. — І понуро додав: — Мене призвали.

— Ох, он воно що! — сказав нотаріус. — А що, у вас мобілізаційна посвідка номер два?

— А певно!

— Ти бач! — сказав нотаріус. — Ну, та ви хутко повернетесь: все воно радше задля годиться.

— Я не дуже певний цього, — шорстко відказав Аннекен. — Знаєте, в дипломатії бувають такі вибрики, коли все починається фарсом, а закінчується кров'ю.

— І що... ви ладні воювати за чехів?

— Чехи там чи не чехи, а воюють завжди надаремне, — відказав Аннекен.

Вони зареготалися і помахали одне одному. На вокзал уже заїжджав паризький поїзд, та пан Піно встиг поцілувати руку пані Аннекен.

Аннекен піднявся у своє купе без допомоги рук. Він з маху жбурнув свого наплічника в куток, вийшов у коридор, опустив шибку й усміхнувся своїй дружині.

— Ку-ку, ось і я! В мене все гаразд, — сказав він. — Місця вистачає. Якщо так буде й далі, то я зможу вкластися й подрімати.

— Ох, у Клермоні сяде сила-силенна люду.

— Того я й боюся.

— Пиши мені, — сказала вона. — Потроху щодня, недовгі листи.

— Домовилися.

— Не забувай надівати фланелеві пояси, зроби мені таку милість.

— Клянуся тобі, — з комічною врочистістю сказав він.

Аннекен випростався, пройшов коридором і спустився на східці.

— Поцілуй мене, старенька, — сказав він.

І поцілував її в обидві щоки. Вона пролляла дві сльозини.

— Боже милий! — сказала вона. — Всі... всі ці прикрощі! Тільки їх нам бракувало.

— Ну ж бо, ну! — сказав він. — Цить! Цить! Хіба ж тобі хочеться...

Вони замовкли. Він усміхався їй, вона дивилася на нього, усміхаючись і схлипуючи разом, їм уже не було чого сказати одне одному. Аннекенові хотілося, щоб потяг якомога швидше рушив

з місця.

Сімнадцята година п'ятдесят дві хвилини в Ніюрти. Велика стрілка дзигаря стрибками пересувається з хвилини на хвилину, трохи здригається і зупиняється. Потяг чорний, вокзал чорний. Кіптява. Вона наполягла на тому, щоб проводити. З обов'язку. Казав я їй: «Не варто приходити». Вона приголомшено зиркнула на мене: «Як це, Жорже? Навіть не думай!» Я їй казав: «Не стій довго на пероні, дитину не можна лишати саму». Вона сказала: «Я попрошу матінку Корню, щоб погляділа її. Посаджу тебе на поїзд та й повернуся». І ось вона тут, я вихиляюся з вікна купе і дивлюся на неї. Мені хочеться палити, але я не наслідуюся, мені здається, що це буде непристойно. Вона дивиться в той бік перону, прикриваючи очі долонею від сонця. А потім уряди-годи похоплюється, що я тут і що потрібно дивитися на мене. Вона піднімає голову, переводить погляд на мене, усміхається мені, їй немає чого мені сказати. По суті, я вже вирушив у дорогу.

— Подушки, укривала, помаранчі, лимонад, канапки!

— Жорже!

— Що, любя?

— Хочеш помаранчів?

Мій наплічник натоптаний харчами. Але їй хочеться ще щось дати мені. Бо я їду. Якщо я відмовлюся, то її гризтимуть докори сумління. Не люблю помаранчів.

— Ні, дякую.

— О, ти не хочеш?

— Справді не хочу. Ти дуже люб'язна.

Бліда усмішка. Щойно я поцілував ці прегарні щоки, холодні й повняві, й кутик цієї усмішки. Вона теж поцілувала мене, це трохи мене збентежило: навіщо стільки церемоній, Господи? Тому що я їду? Інші теж їдуть. Щоправда, їх теж цілують. Стільки прегарних жінок стоять отак у промінні вечірнього сонця, оповиті димом і кіптявою, звертаючи нафарбовану посмішку до чоловіків, які висовуються з вікна свого купе! Ну й що з того? Мабуть, у нас трохи кумедний вигляд: надто вже вона вродлива, холодна, й надто вже я негарний.

— Пиши мені, — каже вона (це вона вже казала, та треба ж чимсь наповнити час), — так часто, як тільки зможеш. Не обов'язково довгі листи...

Вони не будуть довгими. Мені не буде чого написати, зі мною нічого не станеться, зі мною ніколи нічого не трапляється. Та й бачив я вже, як вона читає листи. З таким старанним, значущим і знузьгованим виглядом: надіває окуляри на кінчик носа, читає півголосом і весь час перескакує через рядки.

— Ну, що ж, сердешний мій, буду прощатися з тобою. Спробуй трохи поспати сьогодні вночі.

Авжеж, щось треба сказати. Таж вона знає, що я ніколи не сплю в поїзді. Незабаром вона повторить це матусі Корню: «Поїхав він, потяг повнісінький. Бідолашний Жорж, сподіваюся, він усе-таки зможе заснути».

З нещасним виглядом вона роззирається довкруги; великий солом'яний капелюх погойдується на її голові. Біля неї зупиняється двоє молодят.

— Мені треба йти. Через дитину.

Вона каже це трохи гучніше, бо поруч оті двоє. Вони викликають ніяковість, тому що обоє гарні. Та вони не звертають на неї уваги.

— Гаразд, любя. До побачення. Хутчій повертайся додому. Як тільки буде змога, я напишу тобі.

І все ж таки невеличка сльозинка. Навіщо, Господи, навіщо? Вона вагається. А ну ж бо зараз вона простягне до мене руки і скаже: «Все це всього лиш непорозуміння, я кохаю тебе, кохаю!»

— Не застудися.

— Ні, ні. До побачення.

Вона іде геть. Невеличкий помах руки, світлий погляд, і ось вона йде собі геть, помалу, легенько похитуючи своїми тугими прегарними стегнами, сімнадцята година п'ятдесят п'ять хвилин. Мені вже не хочеться палити. Молодята ще стоять на пероні. Я дивлюся на них. Він тримає наплічника, й вони щось казали про Нансі: його теж призвали. Вони вже нічого не кажуть, просто дивляться одне на одного. А я дивлюся на їхні руки, на їхні прегарні руки, на яких немає каблучок. Вона бліда, висока, тендітна, з чорними розпатланими косами; а він кремезний і білявий, з золотою шкірою, голі руки висовуються із голубої шовкової сорочки. Клацають дверцята, вони не чують їх; вони навіть не дивляться одне на одного, їм не треба вже дивитися одне на одного, вони разом усередині.

— Сідайте у вагон. Потяг вирушає до Парижа.

Вона здригається, не кажучи й слова. Він не цілує її, він бере її прегарні голі руки на висоті плечей і поволі ковзає долонями униз, аж зупиняється на зап'ястях. Тонких і тендітних зап'ястях. Вигляд у нього такий, ніби він чимдуж їх стискає. Вона дозволяє йому це, руки її звисають непорушно, обличчя застигло.

— Сідайте у вагон.

Потяг рушає, він плигає на східці, стоїть, учепившись за мідні поручні. Вона обертається до нього, сонце вибілює її обличчя, вона кліпає очима, усміхається. Це широка й гаряча усмішка, така довірлива, така спокійна й така ніжна; неможливо, щоб чоловік, хоч який вродливий, хоч який дужий він був, забрав цю усмішку для себе самого. На мене вона не дивиться, вона бачить лише його, мружить очі, затуляється долонею від сонця, аби бачити його ще мить. Та я усміхаюся їй, повертаю їй її усмішку. Вісімнадцята година. Потяг покинув вокзал, він занурюється в сонце, всі шиби сяють, докруг неї махають хустинками. Вона й не поворухнеться, не вимахує хустинкою, руки її звисають уздовж тіла, та вона усміхається, здається, ніби вона всю себе вкладає в усмішку. Звісно, зараз вона ще усміхається, та її усмішки вже не розгледіти. Видно її саму. Он вона стоїть, для нього, для всіх, хто вирушає в дорогу, для мене. Моя дружина вже в нашій тихій домівці, вона сидить біля дитини, тиша і мир згущуються довкола неї. А я вирушаю в дорогу, бідолашний Жорж, він поїхав, сподіваюся, він зможе поспати, я вирушаю, я занурююся в сонце і щосили усміхаюся маленькій темній постаті, яка лишилася на пероні вокзалу.

Вісімнадцята година десять хвилин. Пітто ходив туди-сюди вулицею Кассет, о вісімнадцятій годині в нього мала бути зустріч, він глянув на годинника, вісімнадцята десять, за п'ять хвилин я піднімуся. За п'ятсот вісімдесят кілометрів на південний схід від Парижа, спершись ліктями об поручень, Жорж ковзав поглядом по вигонах, дивився на телеграфні стовпи, пітнів і усміхався, Пітто сказав собі: «Яку ще хріновину він утнув, цей малий засранець?» Його пронизало шалене бажання піднятися, подзвонити у двері й закричати: «Ну, що він там іще накоїв? Я тут ні до чого». Та він змусив себе описати півколо; дійду-но я до того газового ліхтаря, він рушив назад, передовсім не треба поспішати, він навіть докоряв собі, що прийшов сюди, треба було відповісти на фірмовому бланку: «Пані, якщо ви хочете зі мною поговорити, то я щодня у своєму кабінеті з десятої до дванадцятої години». Він обернувся спиною до ліхтаря й мимохіть наддав кроку. Париж: п'ятсот вісімдесят кілометрів, Жорж утер чоло, він посувався убік Парижа, мов краб, Пітто думав: це брудна справа, він майже біг, потяг був за його спиною, він звернув на вулицю де Ренн, увійшов у будинок номер сімдесят один, піднявся на третій поверх і подзвонив; за шістсот тридцять вісім кілометрів од Парижа Аннекен розглядав ноги своєї сусідки, це були повні й круглясті ноги в панчохах із штучного шовку, трохи волохаті; Пітто подзвонив, утираючи чоло, він чекав на сходовому майданчику, Жорж утирав чоло, колеса гуркотіли, яку ще хріновину він утнув, це мерзенна справа, Пітто важко стало ковтати, а тут ще й шлунок, він був порожній і в ньому бурчало, та він тримався дуже прямо, напружено звівши голову, трохи роздимаючи ніздрі,

на обличчі його видніла звична відразлива гримаса, двері відчинилися, Аннекенів потяг пірнув у тунель, Пітто пірнув у темну прохолоду вітальні, там тхнуло задоволеною курявою, покоївка сказала йому: «Заходьте, коли ваша ласка!», кругленька напарфумлена жіночка з м'якими руками, м'яка свіжа м'якість сорокарічного тіла, сиве пасмо в чорних косах, кинулася до нього, й він відчув її стиглий запах.

— Де він?

Він уклонився, видно було, що вона плакала. Аннекенова сусідка зняла ногу з ноги, й він угледів краєчок стегна, який виднів над підв'язкою, він скорчив свою відразливу гримасу і запитав:

— Про кого ви кажете, пані?

Вона сказала:

— Де Філіп?

І він трохи розчулився, може, вона заплаче перед ним, заламуючи свої прегарні руки, жінка з такого середовища майже напевне голить собі попід пахвами.

З передпокою пролунав чоловічий голос, і він аж здригнувся од того.

— Люба моя, ми гаємо час. Якщо пан Пітто зробить таку милість і зайде до мого кабінету, то ми з'ясуємо йому, про що йдеться.

Попався у пастку! Тремтячи од люті, він увійшов до кабінету, пірнув у білу спеку, потяг виринув із тунелю, потік білого світла ринув у купе. Вони, звичайно ж, сиділи спиною до світла, а я на світлі. Їх було двоє.

— Я генерал Ляказ, — озвався кремезний чоловік у мундирі. Він показав на свого сусіда, меланхолійного здоров'я, і додав: — А це пан Жарді, лікар-психіатр, він люб'язно погодився обстежити Філіпа і останнім часом трохи наглядає за ним.

Жорж повернувся до свого купе і сів, низький чорнявий чоловічок нахилився уперед і казав: «Ваш господар допоможе вам, це дуже добре, але так буває лише в чиновників і службовців. А в мене постійної платні немає, я офіціант у кав'ярні, в мене лише чайові, ось що. Ви кажете мені, що це довго не протриває, що воно, мовляв, лише для того, аби налякати їх, і мені хотілося б вірити, але уявіть собі, що воно протриває два місяці, то що буде їсти моя дружина?»

— Мій пасинок Філіп, — сказав генерал, — не попередивши нас, удосвіта покинув домівку. О десятій годині його мати знайшла цього листа на столі в їдальні. — Генерал простягнув йому листа через стіл і владно додав: — Прошу ознайомитися.

Пітто з відразою взяв листа, цей мерзенний, кривулястий почерк з дрібними літерами, з виправленнями і кляксами, він приходив, чекав цілими годинами, я чув, як він туди-сюди ходить у приймальні, а потім він ішов геть, залишаючи скрізь, долі, під стільцем, під дверми, зіжмакані клаптики паперу, вкриті мушачою базграниною. Пітто дивився на почерк, не читаючи, як на абсурдні й надто вже знайомі мальовидла, од яких його нудило, краще б я його ніколи і в очі не бачив.

«Матусю, настала пора убивць,^[8] я обрав страдництво. Може, це трохи засмутить тебе, але я так вирішив. Філіп».

Він поклав записку на стіл і посміхнувся.

— Пора вбивць? — поспитався він. — Вплив Ремба призвів до страшенно згубних наслідків.

Генерал глянув на нього.

— Про впливи ми ще поговоримо, — сказав він. — Вам відомо, де мій пасинок?

— Звідки це може бути мені відомо?

— Коли ви бачили його востаннє?

Ага, он воно що, подумав Пітто, вони мене допитують! Він обернувся до пана Ляказ і добротливо сказав:

— Їй-богу, не пам'ятаю! З тиждень, напевне.

Голос генерала тепер бив його збоку.

— Вам відомі були його наміри?

— Та ні ж бо, — усміхаючись матері, відказав Пітто. — Ви ж знаєте Філіпа, він робить усе згарячу. Впевнений, що ще вчора ввечері він не знав, що робитиме вранці.

— А після того, — втрутився генерал, — писав він вам чи, може, телефонував?

Пітто вагався, та рука вже поворухнулася, покірна, послужлива, вона полізла до внутрішньої кишені піджака, рішення було прийняте, рука простягнула папірець. Пані Ляказ жадібно вхопила ту картку, їй-богу, я вже не владний над своїми руками. Та своїм обличчям він ще володів, тож, піднявши брову, скорчив гримасу, свою відразливу гримасу.

— Я отримав її сьогодні вранці.

— *Laetus et errabundus*, — старанно прочитала пані Ляказ. — Во ім'я миру.

Потяг котився. Пароплав погойдувався, шлунок Пітто співав, він тяжко підвівся.

— Це означає: радісний і блукаючий, — гречно пояснив Пітто. — Так називається поема Верлена.

Психіатр зиркнув на нього.

— Трохи специфічна поема.

— Це все? — поспиталася пані Ляказ.

Вона крутила папірець у руках.

— На жаль, так, люба пані, це все.

Він почув різкий генералів голос.

— А що ви хочете ще, люба моя? Я вважаю, що цей лист цілком ясний, і дивуюся з того, що пан Пітто начебто не знав про Філіпові наміри.

Пітто різко обернувся до нього, зиркнув на мундир, — не в обличчя, а на мундир, — і кров шугонула йому в голову.

— Пане, — сказав він, — Філіп писав мені отакі цидулки три або чотири рази на тиждень, врешті я перестав звертати на них увагу. Перепрошую, але мушу вам сказати, що в мене є й інші клопоти.

— Пане Пітто, — сказав генерал, — з 1937 року ви очолюєте часопис під назвою «Пацифіст», в якому ви недвозначно зайняли позицію не лише проти війни, а й проти французької армії. Ви познайомилися з моїм пасинком у жовтні 1937 року за невідомих мені обставин і прилучили його до своїх ідей. Під вашим впливом він почав неприпустимо ставитися до мене, бо я офіцер, а також до своєї матері, бо вона вийшла за мене заміж; він прилюдно робив заяви суто антимілітаристського характеру. Сьогодні в розпалі міжнародної напруженості він покинув наш дім звістивши нам отією запискою, яку ви щойно читали, що хоче стати страдником во ім'я миру. Вам тридцять років, пане Пітто, а Філіпові немає ще і двадцяти, тому я не здивую вас, коли скажу, що вважаю вас особисто відповідальним за все, що станеться з моїм пасинком внаслідок його витівки.

«Що ж, — сказав Аннекен своїй сусідці, — зізнаюся: я мобілізований». — «Ох, Боже мильй!» — вигукнула вона. Жорж дивився на офіціанта, він здавався симпатичним, і йому хотілося сказати: «Я теж мобілізований», та він не насмілювався, з ніяковости, потяг страшенно гойдало, «я на колесах», подумалося йому.

— Я заперечую будь-яку відповідальність, — категорично сказав Пітто. — Розумію вашу тривогу, але все ж таки не можу служити для вас цапом-відбувайлом. Філіп Грезінь прийшов до

редакції часопису в жовтні 1937 року, це факт, і я його не заперечую. Він приніс нам вірша, який видався нам дуже талановитим, і ми опублікували його в грудневому номері. Відтоді він часто приходив, і ми зробили все, щоб віднайти його: він здавався нам надто вже екзальтованим, і як по правді, то ми не знали, що з ним робити. (Вмостившись на краєчку стільця, він дивився на Пітто бентежним поглядом голубих очей, наглядав, як він п'є і палить цигарки, як ворущаться його губи, сам він не пив і не палив, тільки вряди-годи колупався пальцем у носі або нігтем у зубах, не відводячи очей).

— Але де ж він може бути? — раптом вигукнула пані Ляказ. — Де він може бути? І що він робить? Ви кажете про нього так, наче він мертвий.

Всі замовкли. Вона нахилилася вперед з тривожним і зневажливим обличчям; Пітто бачив початок її шиї, яка видніла у викоті корсажу; генерал напружено сидів у своєму фотелі, він чекав, він присвятив декілька хвилин тиші законній материнській скорботі. Психіатр глянув на пані Ляказ з виразом очікувальної приязні, немовби вона була одною з його пацієнток. Потім смутно похитав своєю великою головою, обернувся до Пітто і вороже почав:

— Я згоден, пане Пітто, що Філіп не зовсім розумів ваші ідеї. Та не слід скидати з рахунку й те, що це дуже вразливий юнак, який просто-таки обожнював вас.

— Хіба це моя вина?

— Може, й не ваша. Але ви зловживали своїм впливом.

— Де ж пак! — вигукнув Пітто. — Врешті, якщо ви обстежували Філіпа, то мусите добре знати, що він несповна розуму.

— Не зовсім, — посміхаючись, відказав лікар. — Звичайно, в нього тяжка спадковість. З батькового боку, — докинув він, зиркнувши на генерала. — Та це не психопатія. Це був самотній хлопець, непристосований до життя, ледачий і марнославний. Тики, фобії, звичайно, з переважанням сексуальних ідей. Останнім часом він досить часто приходив до мене, ми розмовляли, і він зізнався мені, що... як би його висловитися пристойніше? Вибачте відвертість медика, — сказав він пані Ляказ. — Одне слово, він зізнався, що в нього були часті й систематичні полюції. Знаю, чимало моїх колег вбачають у цім усього лиш наслідок, та я, так само, як і Ескіроль, розглядаю це радше як причину. Тож він тяжко переживав те, що пан Мандус вдало називає кризою підліткової самотності: йому потрібен був провідник. Кепським, кепським пастирем були ви, пане Пітто.

Погляд пані Ляказ немовби випадково зупинився на Пітто; але витримати його було несила. Пітто вирішив краще обернутися до психіатра.

— Прошу вибачення в пані Ляказ, — озвався він, — та якщо ви вже змушуєте мене, то повинен відверто вам заявити, що завжди вважав Філіпа цілковитим дегенератом. Якщо він потребував провідника, то чому ви не взяли його під своє крило? Це ваш обов'язок.

Психіатр сумно посміхнувся і, зітхнувши, облизнув губи. Вона усміхалася, вона стояла, спершись об дверцята каюти, по спині повзли дрижаки, та вона спокусливо усміхалася.

— Гаразд, крихітко моя, — сказав капітан, — загляньте до мене о дев'ятій годині, я подумаю, що можна зробити для вас і ваших подруг. — В нього були порожні світлі очі, червоне обличчя, він погладив її груди і шию й докинув: — Не забудьте, сьогодні увечері о дев'ятій.

— Генерал Ляказ передав мені декілька сторінок з Філіпового щоденника, і я вирішив, що ознайомитися з ними — це мій обов'язок. Пане Пітто, з цього щоденника випливає, що ви шантажували бідолашного хлопця. Знаючи, наскільки він прагне вашої поваги, ви користувалися цим, щоб вимагати від нього певних послуг, про які він замовчує у своєму записнику. Останнім часом він мав намір збунтуватися, і ви з такою зневагою ставилися до нього, що призвели до відчаю.

Що їм відомо? Та його лють була дужча, він теж усміхнувся. Мод усміхалася й кивала на

прощання, її зад був уже надворі, а б'юст іще вклонявся у гарячому пахучому повітрі каюти.

— Та певно ж, капітане. Отож до зустрічі о дев'ятій, о дев'ятій, капітане, домовилися.

— А хто призвів його до відчаю? Хто принижував його весь час? Хіба це я дав йому ляпаса за столом у суботу? Хіба я вважав його несповна розуму, посилав до психіатра і змушував відповідати на принизливі запитання?

— Ви теж мобілізовані? — запитав офіціант.

Жорж усміхнувся йому з нещасним виглядом, та потрібно було говорити, відповідати на запитання двох молодих жінок.

— Ні, — відказав він, — я їду до Парижу в справах.

Від пронизливого голосу пані Ляказ він аж здригнувся.

— Ви замовкнете? Замовкнете ви чи ні? Як ви зневажаєте його! Цій дитині всього двадцять років, а ви роздягнули її, обілляли брудом, а мене ви поважаєте чи ні? Може, він уже кинувся в Сену, а ви тут знай перекладаєте відповідальність один на одного! Ми всі винні, він казав: не доводьте мене до реченця, а ми разом довели його до реченця.

Генерал почервонів, Мод почервоніла.

— Готово, — сказала вона, — незабаром прийдуть забрати наш багаж, ночуватимемо в другому класі.

— Люба моя, — сказала Франс, — от бачиш, ти робила з цього проблему, а все виявилось набагато простіше.

— Розо! — сказав він, не підвищуючи голосу і втупивши в неї свої олив'яні очі. Вона здригнулася і, розтуливши рота, зиркнула на нього.

— Це... це підло! — сказала вона. — Який сором!

Він простягнув свою міцну долоню і стиснув голу руку дружини, потім безпристрасно повторив:

— Розо.

Тіло пані Ляказ охляло, вона закрила рота, струснула головою і немовби прокинулася; ось вона глянула на генерала, й він усміхнувся їй; лад було відновлено.

— Я не поділяю тривоги моєї дружини, — сказав він, — мій пасинок пішов з дому, поцупивши десять тисяч франків із матиного секретеру. Тож мені важко повірити в те, що він хоче накласти на себе руки.

Запала мовчанка. Пароплав уже трохи похитувало; П'єр відчував, як усе його тіло зробилося мовби з тіста, він зупинився перед полицею, відчинив свою валізу, з якої вдарило пахощами лаванди, зубної пасти і світлого тютюну, од яких його аж занудило, він думав: «Стюард так і сказав, плавання буде нелегке!» Генерал над чимсь міркував, у нього був вигляд слухняної дитини. Пітто не розумів, шлунок його співав, голова боліла, він геть нічого не розумів; пароплав піднімався, гоп, а потім клював носом, підлога вібрувала під ногами, повітря було гаряче й липке, він дивився на генерала і вже не мав снаги, щоб ненавидіти його.

— Пане Пітто, — сказав генерал, — як вислід цієї розмови, я вважаю, що ви можете і повинні допомогти нам у пошуках мого пасинка. Зараз я обмежився тим, що підняв на гвалт усі комісаріати поліції. Та якщо за сорок вісім годин ми не знайдемо Філіпа, то я маю намір передати справу до рук мого друга, прокурора Детерна, і принагідно просити його дослідити фінансові джерела «Пацифіста».

— Я... звичайно ж, я допоможу вам, — відказав Пітто. — А в рахунки «Пацифіста» кожен може пхати носа, ми можемо навіть оприлюднити їх.

Корабель пірнув униз, це були справжнісінькі російські гірки, він додав, насилу видихаючи здушеним горлом:

— Я ж... я не відмовляюся допомогти вам. З простісінької людяности, генерале.

Генерал кивнув.

— Саме це я й мав на увазі, — сказав він.

Море поволі, поволі крадькома піднімалося і так само поволі опускалося, не можна було дивитися на полиці чи умивальницю й мимохідь не помітити, що саме цієї миті якась річ опускається чи піднімається, та надворі нічого не було видно, крім темно-синьої і трохи скісної стяги, яка торкалася нижнього краю ілюмінатора й відразу ж пропадала; це був дрібний порух, живий і несміливий, калатання серця, П'єрове серце калатало в унісон; ще години й години море буде знай підніматися й опадати; П'єрів язик зробився у роті неначе великий соковитий плід; ковтаючи, він щоразу чув тихе хрястке клацання десь у вухах, а ще ж цей залізний обруч, який стискав його скроні, і нестримне бажання позіхнути. Та він був спокійнісінький: морська хвороба настає тоді, коли її хочеш. Треба тільки підвестися, вийти з каюти, пройти палубою: він прийде до тями, ця легка нудота минеться. «Побачуся з Мод», — вирішив він. Поставив валізу, рівно і напружено тримаючись покрай полиці, це було немов пробудження. Тепер корабель піднімався і опускався під його ногами, та шлунок і голова були звільнені; знову виринули зневажливі очі Мод — і страх, і сором. Скажу їй, що був хворий, трохи перегрівся на сонці, що випив зайвого. Треба порозумітися з нею, він говоритиме, а вона пронизуватиме його своїм прикритим поглядом, як це стомлює. Він насилу проковтнув слину, вона покотилася горлом із жахливим шовковистим звуком, і прісна волога знову розілллася в його роті, стомлює, стомлює, його думки розбігалися, залишалася лише велика безпомічна млявість, бажання мірно опускатися й підніматися, довго й легко блювати, покласти голову на подушку, вгору-вниз, вгору-вниз, без думок, в обіймах великої світової хитавиці; він вчасно похопився: морська хвороба приходить тоді, коли її хочеш. Він почувався геть штивним і сухим, боягузом, зневаженим коханцем, майбутнім мерцем прийдешньої війни, його знову пійняв безжальний, крижаний страх. Він зняв ще одну валізу з верхньої полиці, поставив її на полиці внизу й заходився відчиняти. Тримався він прямо, не нахиляючись, навіть не дивлячись на валізу, заляклі пальці наосліп намацували замкову шпарину; чи ж варто? Чи варто боротися? Нічого не залишиться, крім незмірної млявості, він уже ні про що не думатиме, нічого не боїтиметься, досить лише махнути на все рукою. «Треба побачити Мод». Він підняв руку і провів нею в повітрі з тремтливою і трохи врочистою млявістю. Мляві порухи, мляве тремтіння моїх вій, солодкий присмак у роті, м'які пахощі лаванди й зубної пасти, пароплав м'яко опускається і піднімається; він позіхнув, і час уповільнився, згустився довкола нього, мов сироп; досить було ступнути декілька кроків, вийти з каюти, на свіже повітря. Але навіщо? Аби знову потрапити в обійми страху? Він скинув валізу на підлогу і повалився на тапчан. Сироп. Цукровий сироп, не було вже ні страху, ні сорому, так чудово було опинитися в полоні морської хвороби.

Він сів на краєчку парапету, звисивши ноги над водою; він зморився, думав собі: «В Марселі було б незлецьки, якби не стільки будинків». Під ним поволі рухалися кораблі, це були маленькі суденця, їх було дуже багато, з квітами або гарнйоніми червоними фіранками і голими статуями.

Він дивився на них, одні плигли мов кози, а другі й з місця не рушали, він бачив голубу воду і великий залізний міст вдалині; на те, що далеко, приємно дивитися, воно заспокоює. В нього щеміли очі; він спав під вагоном, прийшли якісь люди з ліхтарями, освітили й нагнали його, поливаючи лайкою; після цього він знайшов купу піску, та сон уже не йшов до його віч. Він подумав: «Де я спатиму сьогодні вночі?» Десь тут напевне були гарні місцини з м'якою травою. Та їх треба було знати: слід було спитатися в негра. Йому захотілося їсти, й він підвівся, коліна його залякли, вони хряснули. «В мене вже немає їжі, — подумалося йому, — треба зайти до шинку». Він знову рушив, він ішов цілий день, заходив, запитував: «Робота є?», а потім ішов геть: казав же мурин: «Роботи немає». В містах важко ходити, скрізь бруківка. Він скісно перетнув набережну, помалу, озираючись навсебіч, щоб не потрапити під трамваї, він лякався,

коли чув, як вони дзвонять. Було дуже людно, всі йшли хутко, дивлячись під ноги, неначе шукали там щось; проходячи, вони штовхали його і просили вибачення, навіть не дивлячись на нього; він охоче звернувся б до них, та своєю тендітністю вони викликали в нього ніяковість. Він вийшов на тротуар і побачив кав'ярні з гарними терасами, а потім шинки, але не зайшов туди: на столах були скатерки, а він боявся їх замурзати. Він звернув у темну вуличку, де тхнуло рибою, поспитався: «І де ж я їстиму, якщо все тут отаке?» і тут-таки знайшов те, що й треба було: перед низеньким будиночком він угледів кільканадцять дерев'яних столиків, на кожному столі стояло стояло двоє або четверо приборів, а ще невеличка кругла лампа, яка давала небагато світла, і ніяких скатерок. За одним столиком вже вечеряв якийсь добродій з пані, у котрої був досить пристойний вигляд. Здоровань Луї підійшов, сів за сусіднім столиком і всміхнувся їм. Пані суворо зиркнула на нього і трохи відсунула свого стільця. Здоровань Луї погукав служницю, це було нічогеньке дівча, трохи тендітне, але з тугим жвавим задком.

— Що тут можна кинути на зуб, кицю моя?

Дівчина було гарненька і від неї добре пахло, та схоже було, що вона не дуже рада його бачити. Вона нерішуче зиркнула на нього.

— У вас є меню, — мовила вона, показуючи на листок паперу на столі.

— А, добре! — сказав Здоровань Луї.

Він узяв листок і вдав, ніби читає, та боявся, що тримає його догори ногами. Служниця тим часом пішла собі, вона розмовляла з паном, який стояв біля порога. Він слухав її, схиливши голову, й дивився на Здорованя Луї. Врешті він полишив її й сумовито підійшов до нього.

— Що вам треба, друже мій? — поспитався він.

— Попоїсти, що ж іще, — здивовано відказав Здоровань Луї. — У вас же знайдеться тарілка супу і шматок сала?

Пан зажурено похитав головою.

— Ні, — сказав він. — У нас немає супу.

— В мене є гроші, — сказав Здоровань Луї. — Я ж не прошу на борг.

— Не сумніваюся в цьому, — сказав пан. — Та ви, мабуть, не туди втрапили. Тут вам буде незручно, та й нам ви заважатимете.

Здоровань Луї глянув на нього.

— То це не шинок? — поспитався він.

— Так, так, — сказав господар. — Але в нас своя клієнтура... Вам краще перейти на той бік вулиці Канаб'єр, там ви знайдете чимало ресторанчиків, які вам будуть до смаку.

Здоровань Луї підвівся. Він збентежено почухав потилицю.

— В мене є гроші, — сказав він. — Можу вам їх показати.

— Ні, ні, — хутко відказав той пан. — Я й так вам вірю.

Він рішуче узяв його під руку і змусив зробити декілька кроків до виходу.

— Ідіть он туди, — сказав він, — там буде набережна, простуйте вздовж неї й праворуч, ви не заблукаєте.

— Ви дуже люб'язні, — торкнувшись капелюха, сказав Здоровань Луї. Він почувався винуватим.

Він опинився посеред набережної, в натовпі маленьких чорних чоловічків, які бігли йому назустріч, ішов він дуже помалу, щоб не збити когось із ніг, і його огортав сум; о цій порі він спускався з Канігу на Вільфранш, отара дріботіла попереду, вона була його товариством, частенько він зустрічав пана Парду, який піднімався на ферму дю Ветіль і ніколи не пропускав нагоди дати йому сигару і декілька дружніх стусанів у спину, гора була руда й німа, на дні роздолу видніли димки Вільфранша. Він розгубився, всі ці люди йшли дуже прудко, він бачив лише маківки їхніх голів або ж верхи капелюхів, всі вони були дрібнотою. Якийсь хлопчисько

прослизнув у нього між ногами, регочучи, зиркнув на нього і сказав своєму приятелєві:

— Глянь-но на цього довгання, йому, мабуть, нудно самому нагорі?

Здоровань Луї глянув, як вони чкурнули, і відчув себе винуватим; він соромився того, що такий високий. Він сказав: «У них тут свої звички» і сперся об стіну. Він був смутний і тихий, як того дня, коли ото занедужав. Потім подумав про негра, такого чемного й веселого, єдиного його друга, і сказав собі: «Не треба було його відпускати». І тут йому спала на думку незлецька ідея: мурина видно здалеку, його неважко буде знайти; він знову попростував набережною, тепер він почувався не таким самотнім, видивлявся того негра і думав: «Поставлю йому чарчину».

Всі вони були на майдані, обличчя їхні почервоніли од вечірнього сонця. Тут були Жанна, Урсула, сестри Клапо, Марі й усі інші. Спочатку вони чекали вдома, а потім одна по одній повернулися на майдан і почали чекати. Крізь матові шиби вони бачили, як засвітилися перші лампи в кав'ярні вдови Тремблен: три імлісті плями угорі на вікнах. Вони угледіли ці плями і засмутилися: матуся Тремблен засвітила вогні у своїй порожній кав'ярні, сиділа за мармуровим столиком, поклавши на нього кошика з роботою, і спокійнісінько в'язала вовняні панчохи, тому що була вдовою. А вони були надворі й чекали своїх чоловіків, відчуваючи позаду свої порожні домівки й кухні, які поволі наповнювала темрява, й лежав перед ними довгий шлях, на якому чигали різні халепи, а наприкінці того шляху був Кан. Марі зиркнула на церковного дзигаря і сказала Урсулі: «Незабаром дев'ята, може, їх усе-таки залишили...» Мер казав, що це неможливо, та що він там знає, з міськими звичаями він обізнаний не краще, ніж вони. Навіщо ж відправляти назад кремезних чоловіків, які самі приїхали? Мабуть, їм сказали: «Гаразд, якщо вже ви заявилися...» та й залишили. Прибігла маленька Роза, вона геть захекалася і волила: «Ось вони! Ось вони!», і жінки побігли й собі; вони прибігли до ферми Дарбуа, звідки видно було чималий кавалок шляху, і на білій дорозі поміж луками угледіли своїх чоловіків, ті сиділи на возах і їхали довгою ґерелицею, як і тоді, коли вирушали, їхали вони поволеньки і співали собі. Шапен був попереду, він розсівся на лавці, руки насилу тримали віжки, він дрімав, і кінь ішов собі за звичкою; Марі помітила, що око в нього запливло кров'ю, й подумала, що він знову з кимось бився. За ним, стоячи на возі й виспівуючи на всю горлянку, їхав Ренарів син, проте вигляд у нього був невеселий, решта їхали позаду, геть темні на тлі світлого неба. Марі обернулася до Кляпо і сказала їй: «Вони п'яні як дим, цього тільки нам бракувало». Порипуючи, помалу підкотився Шапенів повіз, і вони відступили, пропускаючи його. Віз проїхав, і Луїза Шапен пронизливо завищала: «Боже милий, таж він привів тільки одного вола, де ж він подів другого, пропив, мабуть!» Ренарів син виспівував на всю горлянку, його бричка зиг'загами котилася по дорозі від одного рову до другого, а за ним їхала решта, всі вони стояли на возах і горлали пісень з батогамі в руках. Марі угледіла свого чоловіка, він начебто не був п'яний, та коли вона побачила зблизька його похмуру пику, то зрозуміла, що він таки напився і буде битися. «Це ще гірше, ніж пропити вола», — подумалося їй, і серце її стиснулося. Та попри це вона була задоволена, що він повернувся, на фермі було багацько роботи, нехай собі вряди-годи б'ється по суботах, аби лиш гарував. Він стомлено опустився на стілець на терасі забігайлівки, замовив собі чарчину, йому принесли білого вина в малесенькій шкляночці, ноги його аж гули, він простягнув їх під стіл і поворошив великими пальцями у черевиках. «Дивно», — сказав він собі. Тоді випив і сказав: «Дива та й годі, я ж його добре шукав». Він посадив би його навпроти, дивився б на його добре чорне обличчя; аби лиш бачити його, він засміявся б і мурин теж, у нього був довірливий і лагідний вигляд, мов у звіряти. «Я почаствував би його тютюнцем і шклянкою вина».

Його сусід дивився на нього: він вважає мене диваком, бо я розмовляю сам із собою; це був парубійко років двадцяти, хирлявий недоросток із дівочою шкірою, він сидів із гарним чорнявим чолов'ягою, в якого був переламаний ніс, волосся у вухах і витатуюваний якір на лівому передпліччі. Здоровань Луї зрозумів, що вони балакають місцевою говіркою про нього. Він

усміхнувся їм і погукав офіціанта.

— Ще шклянку того ж самого, хлопче. І якщо в тебе є більші шклянки, то не соромся, неси їх сюди.

Офіціант і з місця не зрушив. Він нічого не казав і дивився на нього так, мовби й не бачив. Здоровань Луї дістав гаманця і поклав його на стіл.

— Що з тобою, хлопчино? Думаєш, не зможу заплатити? Ось глянь!

Він дістав три купюри по тисячі франків і помахав ними офіціантові перед носом.

— Ну, то що скажеш? Ану неси хутчій ще одну шклянку твого пійла.

Він поклав гаманця до кишені й помітив, що кучерявий парубійко гречно всміхається до нього.

— Все клас? — поспитався парубійко.

— Га?

— Все гаразд?

— Все гаразд, — відказав Здоровань Луї. — Шукаю свого мурина.

— Ви нетутешній?

— Ні, — усміхаючись, відказав Здоровань Луї. — Нетутешній. Хочеш хильнути чарчину? Я пригощаю.

— Гріх відмовлятися, — сказав кучерявчик. — Можна, я гукну свого друзяку?

Він сказав своєму приятелеві декілька слів тією говіркою. Той усміхнувся і мовчки підвівся. Вони сіли навпроти Здорованя Луї. Од малого тхнуло парфумами.

— Від тебе смердить повією, — сказав Здоровань Луї.

— Я допіру з перукарні.

— Ага, он воно що... Як тебе зовуть?

— Мене зовуть Маріо, — сказав малий. — А приятель мій — італієць. Його зовуть Стараче, він матрос.

Стараче усміхнувся і кивнув мовчки.

— Він не знає французької, але він утішний, — сказав Маріо. — Ти знаєш італійську?

— Ні, — відказав Здоровань Луї.

— Та це нічого, от побачиш: все одно він утішний.

Вони забалакали між собою італійською. Це була дуже гарна мова, здавалося, вони співають. Здоровань Луї був трохи задоволений з того, що вони тут, бо це було хоч якесь товариство, та в глибині душі він почувався самотнім.

— Що вам замовити?

— Ну, — сказав Маріо, — аперитиву.

— Три аперитиви, — сказав Здоровань Луї. — Це що, вино?

— Ні, ні, це ще краще, от побачиш.

Офіціант поналивав у три шклянки лікеру. Маріо наляв туди води, і лікер зробився шумким білим туманом.

— За твоє здоров'я, — сказав Маріо.

Він випив і втерся рукавом. Здоровань Луї теж перехилив свою шклянку: питво було нічогеньке, пахло ганусом.

— Он глянь на Стараче, — сказав Маріо, — він потішить тебе.

Стараче скосив очі; заразом він морщив носа, задирав брови і ворушив вухами, як той кролик. Здоровань Луї зареготався, та все те не припало йому до смаку: він подумав, що йому не подобається Стараче. Маріо реготав, аж падав.

— Казав же я тобі, — регочучи, мовив він. — Він утішний, цей хлоп'яга. Тепер він покаже тобі фокус із блюдцем.

Стараче поставив свою шклянку на стіл, затиснув блюдце у широкий долоні й тричі провів над нею долонею лівої руки. Після третього разу блюдце зникло. Користуючись подивом Здорованя Луї, Стараче застромив йому руку між коліна. Здоровань Луї відчував, як щось шкрябає йому між ногами, і рука знову виринула над столом, тримаючи блюдце. Здоровань Луї ввічливо засміявся, хоча Маріо ляскав себе по стегнах і просто-таки лягав од сміху.

— Ох ти, старий пройдисвіте! — казав він між двома вибухами реготу. — Казав же я: ти з нами умреш од сміху.

Потроху він угамувався; коли його лице набуло поважного виразу, поміж ними запала тяжка мовчанка. Ця двійця втомила Здорованя Луї, і йому трохи вже хотілося, щоб вони вшилися, та він подумав собі, що незабаром настане ніч і йому знову доведеться навмання іти довгими вулицями, які потонули в пітьмі, нескінченно шукати якийсь закуток, щоб повечеряти, і другий, щоб переночувати, і тоді його серце стиснулося, й він замовив іще три чарчини лікеру. Маріо нахилився до нього, й він відчув його запах.

— То ти, значить, нетутешній? — поспитався він.

— Нетутешній і нікого тут не знаю, — сказав Здоровань Луї. — А єдиного хлопця, котрого я тут знаю, не можу знайти. Може, ви його знаєте, — додав він. — Це мурин.

Маріо невизначено похитав головою.

Зненацька він, примруживши очі, нахилився до Здорованя Луї.

— Марсель — це місто, в якому розважаються, — сказав він. — Якщо ти не знаєш Марселя, то, вважай, ніколи в житті не розважався.

Здоровань Луї не відповів. У Вільфранші він часто розважався. А потім у борделях Перпіньяна, коли служив у війську: ото де було весело! Та він не уявляв собі, як це можна розважатися в Марселі.

— Ти не хочеш порозважатися? — поспитався Маріо. — Не хочеш піти до гарнюніх лялечок?

— Та ні, — відказав Здоровань Луї. — Тільки зараз мені хочеться кинути щось на зуб. Якщо ви знаєте якийсь шинок, то я радо пригостив би вас.

З настанням ночі все немовби розтеклося, лишилася тільки невиразна газоподібна маса, темна імла; вона ішла хутко, нахиливши голову і опустивши плечі, боялася зненацька спіткнутися об линви, а тому трималася біля перегородок; ото розчинитися б у нічній пітьмі, зробитися хмаркою імли в цих велетенських випарах і поволі розлізтися по швах. Та вона добре знала, що її біла сукня була немов сигнальний ліхтар. Вона пройшла палубою другого класу, не почувши ані однісінького звуку, крім вічного хлюпотіння моря; та скрізь були непорушні мовчазні люди, які вирізнялися на темному плоскому тлі моря, й у них були очі: вряди-годи гострий жарук пронизував темряву, вихоплював із неї обличчя, чиїсь очі блищали, дивилися на неї, потім гасли, і їй хотілося вмерти.

Треба було спуститися східцями, пройти палубою третього класу, піднятися ще одними східцями, прямими мов драбина й геть білими; якщо мене побачать, то ніхто й не сумніватиметься, його каюта зверху, вона там одна-однісінька; в цього ж чоловіка є робота, не може бути, що він тримав мене цілу ніч. Вона боялася припасти йому до смаку, а то ще посилатиме щовечора по неї стюарда в салон, як отой грецький капітан, та ні, для такого старого товстуна, як він, я надто вже худа, він буде розчарований, бо знайде одні лиш костوماхи. Їй не хотілося стукати, двері були прохилені, він чекав її у пітьмі, він сказав:

— Заходьте, гарнюня моя.

Якусь мить вона вагалася, їй перехопило горло; рука втягла її до каюти, двері зачинилися. Її зненацька притиснули до тлустого черева, старі губи, що тхнули корком, розплескалися об її вуста. Вона піддалася, покійно думаючи собі: «Це ж професія, частка моєї професії». Капітан

натиснув вимикач, і його лице впливло з темряви, білки його очей були водянисті й трохи голубі, з темною цяткою в лівому оці. Усміхаючись, вона вивільнилася; щойно засвітилася лампа, як усе стало набагато важче; до того моменту вона уявляла його собі темною масою, але зараз він постав перед нею в найдрібніших, найінтимніших деталях, їй доведеться кохатися з єдиною в своєму роді істотою, як і всі істоти на світі, й ця ніч, як і всі ночі, буде єдиною в своєму роді, ніч унікального й непоправного кохання, непоправно втрачена ніч. Мод усміхнулася й мовила:

— Зачекайте, капітане, зачекайте, ви надто поспішаєте: нам треба познайомитися.

Що це? Насторожившись, П'єр звівся на лікоть: пароплав, здавалося б, замер на місці. Його вже три чи чотири рази знудило, один раз блювота, дуже бурхлива, зацебеніла носом, він почувався порожнім, але тверезим. Що це? — подумалося йому. І зненацька утямив, що сидить на полиці, скроні йому стискає залізний обруч, а в серці щеміла вже звична тривога. Час знову рушив з місця, це був безжальний, гарячковий механізм, кожна секунда роздирає його, немов зазубень пилки, кожна мить наближала його до Марсея і до сірої землі, де він сконає. Світ знову був тут, докруг його каюти, жорстокий світ вокзалів, димів, військових одностроїв, спустошених піль, світ, в якому він не міг жити і якого не міг покинути, світ з тим брудним шанцем, який очікував його десь у Фландрії. Боягуз, офіцерський син, який боявся йти на війну: він жахався сам із себе. І все ж таки він відчайдушно хапався за життя. Це було ще огидніше: я хочу жити не тому, що я є цінністю; а... просто так: просто так, тому що я живу. Він ладен був на все, аби лиш порятувати свою шкуру, втекти, благодати пощади, зрадити і все ж таки він не дуже тримався за свою шкуру. Він підвівся: що я їй скажу? Що перегрівся на сонці, що в мене була лихоманка? Що був не зовсім нормальним? Заточуючись, він підійшов до дзеркала й побачив, що лице його жовте, мов цитрина. Оттак-пак, я вже не можу розраховувати на свою мармизу. На додачу до всього ще й, либонь, просмердівся блювотинням. Він протер обличчя одеколоном і прополоскав рота водою. Стільки мороки, роздратовано подумав він. Вперше я турбуюся про те, що подумає про мене якась кішечка. Наполовину повія, наполовину скрипалька з оркестри; а в мене ж були заміжні жінки, матері сімей. Вона тримає мене в руках, подумав він, одягаючи піджак, вона знає.

Він відчинив двері й вийшов; капітан був голісінький, в нього була гладенька воцана шкіра, без волосся, крім чотирьох чи п'яти геть сивих волосин на грудях, інші, мабуть, повипадали від старості, він реготався, він скидався на вгодоване пухке немовля. Мод торкнулася пучками пальців його гладеньких тлустих стегон, і він здригнувся, пробурмотівши:

— Ти лоскочеш мене!

Він знав номер їхньої каюти: двадцять сьомий; він звернув у коридор праворуч, а потім ліворуч; перегородки гриміли від мірних гучних ударів; двадцять сьома, це тут. Молода жінка лежала на спині, бліда, мов небіжчиця; на полиці сиділа стара пані, очі її були червоні й набряклі, вона їла канапку з сиром.

— О, — сказала вона, — три дами? Вони були такі люб'язні. Та вони вже вибралися звідси, їх поселили в другому класі; я так шкодуватиму за ними.

Капітан здивовано глянув на неї й поклав їй руку на грудну кістку.

— Ви така нічогенька, і писок гарніуній, але яка ж ви худа!

Вона засміялася: коли торкалися грудної кістки, їй завжди розбирав сміх.

— А ви не любите худеньких, капітане?

— Ні, чому ж, люблю, люблю, — хутко відказав капітан.

Він бігом піднявся східцями; йому треба було побачити Мод. Тепер він ішов коридором другого класу, це був гарний коридор, із килимовими доріжками, двері й перегородки були пофарбовані сіро-голубою емаллю. Йому пощастило: він наткнувся на Рюбі, за нею йшов стюард

із валізами.

— Добридень, — сказав П'єр. — Ви в другому класі?

— А певно! — відказала Рюбі. — Франс боїться, що занедужає. То ми й погодилися: якщо йдеться про здоров'я, то потрібно жертвувати.

— А де ж Мод?

Мод лежала на боку, капітан з неуважною чемністю лапав її за сідниці; вона почувалася глибоко приниженою. «Якщо я йому не до смаку, то не треба вважати себе зобов'язаним». Вона провела долонею по його стегнах, щоб відповісти на чемність; це була стара шкіра.

— Мод? — перепитала Рюбі своїм гострим, пронизливим голосом. — Хтозна, де вона може бути. Ви ж її знаєте: може, їй захотілося позалицятися до кочегарів, якщо не до капітана, їй страх як подобаються морські мандрівки, вона завжди гасає по всьому кораблю.

— Ач, яка допитлива крихітка! — сказав капітан. Він засміявся і стиснув їй зап'ястя. — Зараз ви зможете обстежити всі угіддя.

І його очі вперше зблиснули. Мод скорилася йому, вона була збентежена через оту зміну кают, все ж таки треба було йому віддячити, вона страх як шкодувала, що така худа, в неї було таке враження, ніби вона обманула його; капітан усміхався, він опускав очі, в нього був цнотливий і потайний вигляд, він стискав зап'ястя Мод і з наполегливою ніжністю спрямовував її руку; Мод була задоволена, вона думала: «Не можна відмовляти в тім, що йому хочеться, після того, що він ото влаштував для нас, тим паче що він не любить худих».

— Дякую! Дякую вам!

Він схилив голову і пішов далі. Треба було знайти Мод; вона, либонь, на палубі. Він піднявся на палубу другого класу, було темно, майже неможливо когось розгледіти, хіба що заглядати в самісіньке обличчя. Ото дурний я, треба просто тут почекати: хоч звідки вона ітиме, а їй доведеться підніматися цими східцями. Капітан геть заплющив очі, у нього був супокійний і побожний вираз обличчя, і це дуже подобалося Мод, рука її стомилася, та вона рада була, що принесла йому втіху, крім того, почувалася геть самотньою, як тоді, коли була маленькою і дідусь Тевенер садовив її на коліна й раптом засипав, киваючи головою. П'єр дивився на море і думав: «Я боягуз». Прохолодний вітерець струмував його щокими і шарпав за чуба, він дививсь, як море піднімається й опускається; він здивовано дивився на себе й думав: «Боягуз. Ніколи не подумав би, що це так». Боягуз із боягузів. Досить було однісінького дня, щоб виявити свою справжню сутність; якби не загроза війни, то він ніколи про це й не дізнався б. Наприклад, якби я народився в 1860 році. Він прогулювався б по життю зі спокійною певністю; він суворо засуджував би чуже боягузство, і ніщо, геть ніщо не відкрило б йому очі на його справжню природу. Не поталанило. Один день, один однісінький день: тепер він знав і був самотній. Авта, потяги, кораблі розтинали цю світлу й лунку ніч, стікалися до Парижа, привозили отаких молодиків, як він, вони не спали, схилялися над поручнями або ж притулялися носом до темних шибок. Це несправедливо, подумав він. Тисячі, може, мільйони людей жили за щасливої пори і не дізналися, яка межа їхніх можливостей: в них була благодать сумніву. Може, Альфред де Він'ї був боягузом. А Мюссе? А Сен-Бев? А Бодлер? Їм поталанило. «А я! — тупнувши ногою, пробурмотів він. Вона нічого й не знала б, вона й далі захоплено дивилася б на мене, хоч і була б зі мною не довше, ніж інші, за три місяці я кинув би її. Але тепер вона знає. Знає. Ця лярва тримає мене в руках».

Надворі було темно, але в барі було стільки світла, що Здоровань Луї просто-таки осліп. Це було радше дивно, бо ламп не видно було: була тільки довга червона рурка, яка звивалася під стелею, і ще одна, біла, і звідти струмувало світло; скрізь вони поначіплювали дзеркал; у дзеркалі, яке висіло навпроти, Здоровань Луї бачив своє обличчя і маківку Стараче, він не бачив ні Маріо, ні Дезі, бо вони були дуже малі. Він заплатив за їжу і чотири порції аперитиву; потім

замавив кон'яку. Вони сиділи в глибині бару, навпроти ляди, було дуже затишно, довкруги стояв заколисуючий ватяний гомін. Здоровань Луї не тямив себе од утіхи, йому хотілося залізти на стіл і співати. Але він не вмів співати. Вряди-годи очі його заплющувалися, він мовби провалювався у якусь прірву і почував пригніченість, немовби з ним сталося щось жахливе, він знову розплющувався, намагався пригадати, що це було, та врешті розумів, що нічого з ним не сталося. Він був немовби сам у собі, та це було йому радше до вподоби, просто трохи незвично, зате зручно; йому було важко сидіти з розплющеними очима. Він простягнув свої довгі ноги під стіл, одну між ногами Маріо, другу між ногами Стараче, він дивився у дзеркало і реготався з себе, намагався скорчити гримасу, як ото робив Стараче, та не вмів ні зачочувати очі під лоба, ні ворухити вухами. Під дзеркалом сиділа маленька пані, на вигляд дуже пристойна, вона замислено палила цигарку й, напевне, подумала, що він з неї кривиться: вона показала йому язика, потім узяла праве зап'ястя лівою рукою, стиснула праву руку в кулак і, посміхаючись, закрутила ним. Здоровань Луї стурбовано опустил очі, він боявся, що образив її.

Дезі сиділа навпроти, маленька, сувора й тепла. Та їй не було діла до нього. Пахло від неї гарно, й нафарбована вона була як слід, та й цицьки в неї були чималі, та Здорованеві Луї вона здавалася надто поважною, йому до вподоби були маленькі сміхотливі киці, які дражняться, приміром, дмухаючи у вухо, і цнотливо нашіптують різні непристойності, які не відразу й утямиш. Дезі була пожвавлена і поважна; вона серйозно розмовляла з Маріо про війну; вона казала:

— Що ж, будемо воювати; якщо треба воювати, то воюватимемо.

Стараче, випроставшись, сидів на стільці навпроти Дезі; здавалося, ніби він уважно слухає, та, звісно ж, він робив це з чемности, тому що нічого не тямив. Здоровань Луї відчув до нього приязнь, адже він був такий спокійний і ніколи не гнівався. Маріо лукаво дивився на Дезі, хитав головою й казав:

— Я не проти, не проти.

Проте переконаности в ньому не відчувалося.

— Як на мене, то краще війна, ніж страйк, — сказала Дезі, — а тобі що, більше війна подобається? От пригадай, чого коштував страйк докерів, і нам, і всім узагалі.

— Та я не проти, — сказав Маріо.

Дезі говорила гаряче й зі скорботним виразом на обличчі; вона знай кивала головою й суворо казала:

— Під час війни страйкам настає край. Всі працюють. От як, от! Якби ти бачив кораблі в 1917 році, ти ще був малюком; я теж була малою, але ж бачиш, я їх пам'ятаю. Це було справжнісіньке свято, вночі вогні видно було аж до Естака. І стільки всіляких облич було на вулицях, аж сама не тямиш, де ти опинилася, і пишаєшся всім оцим, а черги на вулиці Бутрій, там були англійці, американці, італійці, німці, навіть індуси там були, он як! А моя мати так гарно заробляла, що куди там!

— Німців не було, — сказав Маріо, — з ними воювали.

— Кажу тобі, там були німці, — заперечила Дезі. — Ще й ув одностроях, із кокардами на кашкетах. Я ж сама їх бачила, чи як ти собі гадаєш?

— З ними ж воювали, — сказав Маріо.

Дезі стенула плечима.

— Та воювали, але там, на півночі. А ці не з окопів були, а приїжджали з-за моря, щоб торгувати.

Увійшла якась висока мандрьоха, тлуста і біла, наче вершкове масло, але в неї теж був поважний вигляд. Здоровань Луї подумав собі: «Це в них від міського життя». Вона схилилася до Дезі й видавалася геть обуреною.

— А от я не люблю війни, розумієш? Тому що вона мені в печінках сидить, і моєму братові теж, він воював у чотирнадцятому році, ти, може, хочеш, аби його знову відправили на війну? А ферма мого дядька, хіба її не спалили? Це нічого тобі не каже?

Дезі на хвилю збентежилася, але відразу ж оволоділа собою.

— То ти більше любила страйки? — запитала вона. — Скажи, любила?

Маріо глянув на високу білявку, і вона, хитаючи головою, мовчки пішла собі. Вона сіла неподалік од них і почала гаряче щось казати невисокому смутному чоловічкові, який жував соломинку. Вона показувала на Дезі й торохтіла хутко, мов сорока. Чоловічок не відповідав, він жував соломинку, не підводячи очей, здавалося, він навіть не чує її.

— Вона з Седана, — пояснив Маріо.

— Де це? — поспиталася Дезі.

— На півночі.

Вона стенула плечима.

— То чого ж вона свариться? Вони там звичні.

Здоровань Луї щосили позіхнув, і по щоках його покотилися сльози. Йому було нудно, та він був задоволений, тому що любив позіхати. Маріо кинув на нього швидкий погляд. Стараче теж заходився позіхати.

— Наш приятель нудиться, — сказав Маріо, показуючи на Здорованя Луї. — Будь із ним люб'язнішою, Дезі.

Дезі обернулася до Здорованя Луї і обняла його рукою за шию. Тепер її поважний вигляд де й подівся.

— Ти справді нудьгуєш, мій півнику? Нудьгуєш біля такої кралечки, як я?

Здоровань Луї хотів було відповісти їй, аж тут угледів свого мурина. Той стояв біля шинквасу і цмулив якесь жовте питво з великої шклянки. На ньому був зелений костюм і солом'яний бриль із барвистою стьождою. «Чудово!» — сказав Здоровань Луї. Він дивився на мурина й був щасливий.

— Що сталося? — здивовано запитала Дезі.

Він обернув голову до неї, потім до Стараче і приголомшено глянув на них. Йому було соромно сидіти з ними. Він струснув плечима, скидаючи руку Дезі, підвівся і м'якою вовчою ступою підкрався до негра. Той цмулив собі, а Здоровань Луї аж реготався од утіхи. Дезі гостро поспиталася за його спиною: «Що це йому в голову стрілило, цьому йолопові? Він зробив мені боляче». Та Здорованеві Луї начхати було на те: він звільнився від Маріо й Стараче. Він замахнувся правою рукою і щосили ляснув мурина поміж лопатками. Той мало не захлинувся; він закашлявся і сплюнув, а тоді з лютим виглядом обернувся до Здорованя Луї.

— Це я, — сказав Здоровань Луї.

— Ви що, з глузду з'їхали? — гостро поспитався мурин.

— Та ти ж бачиш, це я! — повторив Здоровань Луї.

— Я вас не знаю, — сказав негр.

Здоровань Луї сумно подивився на нього.

— Ти що, не пам'ятаєш мене? Ми ж учора зустрілися, ти якраз викупався!

Мурин закашлявся і сплюнув. Стараче й Маріо підвелися і стали обабіч Здорованя Луї. «Відчепляться вони від мене чи ні?» — люто подумав Здоровань Луї. Маріо легенько сіпнув його за рукав.

— Годі, — сказав він. — Ти ж бачиш, він не хоче впізнавати тебе.

— Це мій мурин, — погрозово сказав Здоровань Луї.

— Заберіть його, — сказав негр. — О котрій годині ви вкладаєте його до ліжка?

Здоровань Луї глянув на негра і відчув себе нещасним: це був він, такий гарний і веселий, у

своєму ловкенькому солом'яному брилі. Чому ж він такий невдячний і забудькуватий?

— Я пригощав тебе вином, — сказав він.

— Ходім-бо! — повторив Маріо. — Це не твій мурин: вони всі однакові.

Здоровань Луї стиснув кулаки і обернувся до Маріо.

— Дай мені спокій, кажу тобі! Це не твоє діло.

Маріо позадкував.

— Всі негри схожі один на одного, — занепокоєно сказав він.

— Облиш його, Маріо. Це ж тварюка, йди-но сюди, — гукнула Дезі.

Здоровань Луї ладен був уже затопити йому, як двері відчинилися і заявився другий мурин, геть точнісінько такий, як і перший, в солом'яному брилі й рожевому костюмі. Він байдуже зиркнув на Здорованя Луї, танцюючим кроком пройшов через бар і сперся ліктями об шинквас. Здоровань Луї протер очі, а потім по черзі зиркнув на обох негрів. Далі зареготався.

— Цей мурин мовби подвоївся, — сказав він.

Підійшов Маріо.

— Ну що, бачиш?

Здоровань Луї був збентежений. Він не любив ні Маріо, ні Стараче, та почувався винним перед ними. Він узяв їх за руки.

— Я думав, це мій мурин, — пояснив він.

Негр обернувся до нього спиною і знову почав пити. Маріо глянув на Стараче, потім вони обоє обернулися до Дезі. Вона стояла, впершись руками в боки, й чекала їх. Вигляд у неї був неприязний.

— Гм! — сказав Маріо.

— Гм! — сказав Стараче.

Вони розвернулися, вхопили Здорованя Луї за руки й потягли до виходу.

— Підемо пошукаємо твого мурина, — сказав Маріо.

Вулиця була вузька й порожня, тхнуло капустою. Над покрівлями видно було зорі. «Вони всі однакові», — сумно подумав Здоровань Луї. І поспитався:

— Багацько їх у Марселі?

— Кого, любчику?

— Муринів.

— Та взагалі немало, — хитаючи головою, відказав Маріо.

«Я геть затурканий», — подумав собі Здоровань Луї, «та я вам допоможу, — сказав капітан, — буду вашою покоївкою». Маріо обхопив Здорованя Луї за попереки, капітан смикнув за бретельку комбінації, Мод не могла втриматися від сміху: «Таж ви тримаєте її навиворіт!» Маріо нахилився вперед, він міцно стискав Здорованя Луї за попереки, він терся головою йому об живіт і повторював: «Це мій любчик, правда, Стараче, коханчик мій, ми кохаєм одне одного». А Стараче мовчки реготався, голова його оберталася, оберталася, зуби блищали, це було якесь марення, голова його дудоніла від галасу і світла, він простував назустріч іншому галасу й іншому світлу, вони не відпустять його до ночі, сміх Стараче, його смагляве лице, яке то вириналило, то опускалося, лисячий писок Маріо, йому хотілося блювати, море підіймалося й опускалося у П'єровому шлунку, він уже втямив, що ніколи не зустріне свого мурина, Маріо пхав його, Стараче тягнув, негр був янголом, а я в пеклі. Він сказав:

— Негр був янголом.

І дві великі сльози покотилися його щоками. Маріо пхав його, Стараче тягнув, вони звернули за ріг, П'єр заплющив очі; було тільки миготливе світло ліхтаря на бруківці й піняве шелестіння води об форштевень.

Віконниці зачинені, вікна зачинені, тхнуло блощицями й формаліном. Він схилився над

паспортом, пломінець свічки освітлював його кучеряву сиву чуприну, але тінь від його голови вкривала всенький стіл. «Чому він не запалює електричного світла, він же зіпсує собі очі». Філіп почухав горло: він мовби потонув у тиші й забутті; «там я існую, нарешті я існую, я міцний, я диктую свою волю, вона не здужала проковтнути шматок, в горлянці у неї стояв давучий клубок, а він був приголомшений, рука, яку він на мене підняв, немовби одсохла, він не думав, що я здатен учинити таке, там я щойно народився, одначе я тут, навпроти цього низького дідка з сивими вусами, який немовби геть забув про мене. Тут; тут! Тут триває моя монотонна присутність серед сліпих і глухих, я розчиняюся в пільмі, а там, у світлі канделябра, поміж кріслом і тапчаном, я існую, там зі мною рахуються». Він тупнув ногою, й дідок підняв підсліпуваті очі, суворі, сльозливі й утомлені.

— Ви були в Еспанії?

— Авжеж, — відказав Філіп. — Три роки тому.

— Ваш паспорт недійсний. Його слід було продовжити.

— Знаю, — нетерпляче сказав Філіп.

— Мені байдуже. Ви говорите еспанською?

— Як французькою.

— Якщо з таким світлим чубом вас приймуть за еспанця, то вам дуже поталанить.

— Є й біляві еспанці.

Дідок стенув плечима.

— Як знаєте, я вас попередив...

Він неухажно погортав паспорт. «Я тут, у фальшувальника». В це важко було повірити. З самісінького ранку важко було у все повірити. Фальшувальник не схожий був на фальшувальника, він скидався на жандарма.

— Ви скидаєтеся на жандарма.

Старий не відповів; Філіпові стало незручно. Незначущість. Вона повернулася сюди, ця прозора незначущість попереднього дня, коли я проходив крізь їхні погляди, коли я був труським шклом на спині шкляра і коли я проходив крізь сонце. Там, тепер я непрозорий, мов небіжчик; вона питає себе: «Де він? Що він робить? Чи думає він усе-таки про мене?»

— Ну? — поспитався Філіп.

Дідок перевів на нього втомлений погляд.

— Вас прислав Пітто?

— Ви вже втретє запитуєте мене про це. Так, мене прислав Пітто, — гонористо заявив Філіп.

— Гаразд, — сказав дідок. — Зазвичай я роблю це задурно; та для вас воно коштуватиме три тисячі франків.

Філіп скорчив гримасу Пітта.

— Та певно ж. Я не збирався просити вас про безкоштовну послугу.

Старий посміхнувся. Мій голос фальшивий, роздратовано подумав Філіп. У мене ще немає природного нахабства. Надто ж у стосунках зі старими. Поміж ними і мною існує давній рахунок неспланих ляпасів. Перш ніж балакати з ними, як рівний, я мушу повернути ці ляпаси. Та на останньому, блискавицею майнуло в його голові, на останньому ще немає дати.

— Ось, — мовив він.

Потім дістав гаманця і поклав на стіл три купюри.

— Йолопе ти малий! — вигукнув дідок. — А я от зараз покладу їх до кишені та й начхаю на твого паспорта.

Філіп занепокоєно зиркнув на нього і простягнув руку, щоб забрати гроші. Дідок зареготався.

— Я гадав... — почав було Філіп.

Старий знай реготався. Філіп з досадою забрав свою руку і спробував усміхнутися.

— Я знаюся на людях, — сказав він. — Знаю, що ви так не зробили б.

Дідок перестав сміятися. У нього був лихий і веселий вигляд.

— Воно знається на людях. Бідолашний мій шмаркачу, ти приходиш до мене, ти вперше мене бачиш, і от ти дістаєш грошенята й кладеш їх на стіл, та тебе вже за це треба вбити. Йди, йди собі, дай мені спокійно попрацювати. Поки що я візьму тисячу франків, на той випадок, якщо ти передумаєш. Решту принесеш тоді, коли прийдеш по документи.

Ще один ляпас, я всі їх поверну. На очах у нього заблищали сльози. Він мусив би розгніватися, та відчував лиш остовпіння. Як це вдається їм бути такими жорстокими, вони ніколи не опускають зброї, вони завжди насторожі, щонайменша помилка — й вони кидаються на тебе і завдають болю. Що я йому зробив? А тим, у голубій вітальні, що їм я зробив? Та нехай, навчусь я правилам їхньої гри, буду жорстоким, вони ще тремтітимуть у мене.

— Коли буде готове?

— Завтра зранку.

— Я гадав... я не сподівався, що на це піде стільки часу.

— Та невже? — поспитався дідок. — А печатки я що, сам роблю? Йди, забирайся геть, прийдеш завтра вранці, часу й так лишилося небагато, щоб усе зробити.

Надворі ніч, огидна й тепла, з її чудовиськами; кроки вже давно лунають позаду, і не посмієш озирнутися, ніч в Сен-Уані; непевний квартал.

Філіп ледве чутно промимрив:

— Коли можна прийти?

— Коли завгодно, з шостої години.

— А тут... є тут якісь готелі?

— Проспект Сен-Уан, які хоч на вибір. Йди вже, йди.

— Я прийду о шостій, — твердо сказав Філіп.

Він узяв свою валізку, зачинив двері й побрався східцями. На майданчику четвертого поверху в нього поллялися сльози, свого носовичка він забувся, втер очі рукавом, шморгнув носом декілька разів, я не боягуз. Старий неотеса нагорі прийняв його за боягуза, те презирство переслідувало його, мов погляд. Вони дивляться на мене. Філіп квапливо спустився останніми східцями. «Двері, будь ласка». Двері відчинилися в сіру каламутну теплу імлу. Філіп занурився в це літепло. Я не боягуз, так думає лише цей брудний дідок. Втім, більше не думає, вирішив він. Більше він про мене не думає, взявся до роботи. Погляд погас, Філіп наддав кроку. «Ну що, Філіпе? Ти боїшся?» — «Не боюся, не можу я». Він скулився під стіною. Пітто пестив йому стегна і груди, помацав його пипки крізь сорочку, а потім двома пальцями правої руки ляснув його по губах. «Прощавай, Філіпе, йди собі. Я не люблю боягузів». Вулиця була наповнена нічними статуями, то були люди, які попритулялися спинами до мурів, вони нічого не казали, не палили і, не рухаючись, дивилися на тебе вогкими очима ночі. Він майже біг, і серце його калатало дедалі швидше. «З твоїм писком? Авжеж, авжеж, ти малий боягуз». Вони ще побачать, всі побачать, він прийде, як інші, прочитає моє ім'я і скаже: «Для дитини заможних батьків, для хлопчиська, це не так і кепсько».

Праворуч од нього вибух світла, готель. На порозі стояв зизоокий служник; він на мене дивиться? Філіп сповільнив ходу, та зробив зайвий крок і поминув двері, служник, напевне, косував йому в спину; з пристойности він уже не міг повернутися. Зизоокий винар або ж дуель циклопів. Або ж іще: халепа для циклопа. Якось він відчув, що негаразд із очима, глянув у дзеркало і побачив: одне око рухається окремо від другого! Який жах. Їх неможливо змусити рухатися удвох, одне віддавна звикло бути саме і тепер косує вбік. На протилежному боці був

другий готель, «Конкарно», маленький одноповерховий будиночок. Піти туди? А якщо вони попросять мої документи? — подумалося йому. Він не зважився перейти вулицю й попрямував тим же боком. Треба бути рішучим, але цього вечора рішучості в мене чортма, той дідок спустошив мене; хіба що, подумав він, зиркнувши на вивіску «Кава, вина, лікери», хильнути задля хоробрости? Він штовхнув двері.

Це була геть мала кав'ярня, циновий шинквас і два столики, до підошов чіплялася тирса. Господар недовірливо зиркнув на нього. «Надто вже добре я вбраний», — роздратовано подумав Філіп.

— Коняку, — сказав він, підходячи до шинквасу.

Господар узяв пляшку, на шийці в неї стирчав бляшаний носик. Він наляв коняку, Філіп поставив долі свою валізку і з цікавістю наглядав за ним: цівка коняку бігла з бляшаного носика, в господаря був такий вигляд, ніби він поливає городину. Філіп ковтнув і подумав собі: «Це, мабуть, злецький коньяк». Він ніколи не пив міцного, коньяк скидався на перекисле вино і обпik йому горлянку; він хутко поставив чарку. Господар дивився на нього. Була іронія в його незворушних очах чи ні? Філіп знову взяв чарку і недбало підніс її до вуст: горлянка палала, з очей текли сльози, він вихилив решту одним духом. Коли він знову поставив чарку, то відчув, що йому море по коліна, і трохи звеселів. Подумав собі: «Якраз нагода роззирнутися». Тижнів зо два тому він виявив, що не вміє спостерігати, я поет, я не аналізую. Відтоді він змушував себе подумки описувати все, хоч би де перебував, наприклад, лічити предмети у вітрині. Він кинув оком довкруги, почну з останнього ряду пляшок, угорі, над шинквасом. Чотири плящини «Бірра», одна «Гудрону», дві «Нуаї», глечичок рому.

Хтось увійшов. Робітник у кашкеті. Філіп подумав собі: «Це пролетар». Йому нечасто випадало бачити їх, та він багато про них думав. Це був тридцятирічний чоловік, мускулястий, але негарно збудований, з надто довгими руками й кривими ногами, напевне, його знівечила фізична праця; під носом у нього була жорстка жовта щетина; на кашкеті видніла триколірна кокарда, і ввесь він здавався похмурим і схвильованим.

— Шклянку білого вина, господарю, хутчій.

— Вже зачинаємо, — відказав господар.

— Ви не хочете наляти шклянку винця мобілізованому? — поспитався робітник.

Він насилу говорив, голос його був хрипкий, немовби він цілий день кричав. Підморгнувши правим оком, він пояснив:

— Завтра вранці я вирушаю.

Господар узяв пляшку і шклянку.

— Куди ви їдете? — поспитався він, ставлячи шклянку на шинквас.

— В Суассон, — відказав той. — Я танкіст.

Він підніс шклянку до рота, рука його тремтіла, вино поллялося на підлогу.

— Ми змішаємо їх із лайном, — сказав він.

— Гм! — сказав господар.

— А певно! — вигукнув робітник.

Він двічі вдарив долонею правої руки по лівому кулаку.

— Хтозна, — сказав господар. — Ці гади теж уміють воювати.

— Кажу, ми їм утремо маку!

Він випив, клацнув язиком і заспівав. Видно було, що він збуджений і водночас утомлений; з кожною хвилиною риси його обличчя марніли, очі заплющувалися, губи никли, та якась невблаганна сила відразу ж піднімала його повіки й підтягала догори кутики вуст: він здавався знесиленою здобиччю веселошів, які не хотіли уриватися. Раптом він обернувся до Філіпа.

— А тебе теж призвали?

— Я... ще ні, — відступивши, сказав Філіп.

— То чого ж ти чекаєш? Треба змішати їх із лайном.

Це був пролетар: Філіп усміхнувся йому і змусив себе ступнути до нього.

— Частую тебе шклянкою білого, — сказав пролетар. — Господарю, дві шклянки білого, одну для вас, другу для нього: я пригощаю.

— Я не хочу пити, — суворо сказав господар. — Крім того, час уже й зачиняти: о четвертій ранку мені вставати.

Однак він поставив шклянку перед Філіпом.

— Зараз хильнемо, — сказав пролетар.

Філіп підняв свою шклянку. Нещодавно в кімнаті фальшувальника, тепер за циновим шинквасом із пролетарем. Якби ж то вони мене бачили!

— За ваше здоров'я, — сказав він.

— За перемогу, — сказав пролетар.

Філіп здивовано зиркнув на нього: напевне, він хотів пожартувати; адже трудящі за мир.

— Скажи, як я, — звелів чолов'яга. — Скажи: за перемогу!

В нього був поважний і невдоволений вигляд.

— Я не хочу цього казати, — мовив Філіп.

— Що? — перепитав чолов'яга.

Він стиснув кулаки. Йому немов заціпило; очі побіліли, щелепа одвисла, а голова мляво хитнулася.

— Скажи, як він, — озвався господар.

Пролетар отямився, він підійшов упритул до Філіпа, від нього тхнуло вином. Ні, я не казатиму «за перемогу».

— Ти не хочеш сказати: за перемогу? Мені, призивникові? Солдатові тридцять восьмого року?

Пролетар згріб його за краватку і притис до шинквасу.

— Ти мені кажеш це? Ти зі мною не хочеш випити?

Що зробив би Пітто? Що він зробив би на моєму місці?

— Послухайте, — суворо сказав господар, — робіть, як він каже: я не хочу неприємностей, та й приміщення пора звільнити — мені вставати о четвертій ранку.

Філіп узяв свою шклянку.

— За перемогу, — пробурмотів він.

Він перехилив шклянку, та горло в нього так перехопило, що він не міг проковтнути питво. Задоволено посміхаючись, чолов'яга відпустив його і втер вуса рукавом.

— Він не хотів казати: за перемогу, — пояснив він господареві. — Я згріб його за краватку: який з тебе француз, якщо ти кажеш таке мені, призивникові, солдатові чотирнадцятого року?

Філіп кинув сорок су на шинквас і квапливо пішов геть. Це пияк, йому треба поступитися, Пітто теж поступився б: так що я не боягуз.

— Гей, хлопчино, зачекай!

Чолов'яга вийшов услід за ним, Філіп чув, як господар зачиняє двері й обертає ключа в замку. Він відчув, як по спині побігли холодні дрижаки: йому здавалося, що його зачиняють наодинці з цим типом.

— Та не біжи так прудко, — сказав чолов'яга. — Ми їх змішаємо з лайном, кажу тобі, це треба обмити.

Він підійшов до Філіпа і обняв його рукою за шию. Маріо взяв руку здорованя Луї й ніжно стиснув її, це було пекло, вони простували темними вуличками, ніде не зупиняючись, Здоровань Луї вже не міг, блювота підкочувала до горла, у вухах дудоніло.

— Та я трохи поспішаю, — сказав Філіп.

— Куди ми йдемо? — поспитався Здоровань Луї.

— Шукати твого мурина.

— Ти що, порядного з себе корчиш? Якщо я плачу, то ти мусиш пити, второпав?

Здоровань Луї глянув на Маріо й перелякався. Маріо приказував: «Ну, що, любчику мій, коханчику ти мій, зморився, еге?» Та обличчя його змінилося. Стараче тримав його за ліву руку, це було пекло. Він спробував було вивільнити праву руку, та зненацька відчув гострий біль у лікті.

— Гей, та ти мені руку поламаєш! — вигукнув він.

Філіп зненацька вирвався й кинувся тікати. Це пияк, нічого поганого немає в тому, що я втікаю від пияка. Стараче відпустив його руку і зайшов ззаду. Здоровань Луї хотів було глянути, що він там надумав, та Маріо повис на його руці. Філіп чув за спиною уривчасте хекання: «Лярво ти мерзенна, гомику ти малий, ага, злякався, зараз я втру тобі бубни!» «Що з тобою, любчику мій, що це з тобою, хіба ми вже не друзі?» Здоровань Луї подумав: вони хочуть мене вбити, холодний жах пройняв його до кісток, вільною рукою він ухопив Маріо за горлянку і підняв над землею; та тієї ж таки миті голова розкололася аж до підборіддя, він відпустив Маріо і повалився на коліна, кров зацебеніла у нього над бровами. Він спробував було вхопити Маріо за піджак. Та Маріо плигнув назад, і більше його Здоровань Луї не бачив. Він бачив мурина, який плив на рівні землі, не торкаючись її, не схожий на інших негрів, усміхаючись, ішов він назустріч йому з розкритими обіймами, Здоровань Луї простягнув руки, в голові у нього був той страшенний біль, що бемкав, неначе дзвін, він заволав негрові: на поміч, але отримав другого стусана по голові й повалився ницьма у канаву, Філіп гнав і гнав, готель «Канада», він зупинився, перевів подих і озирнувся назад, чолов'яга відстав і згубився. Він поправив вузол краватки й мірною ходою увійшов до готелю.

Кілева хитавиця, бортова хитавиця. Кілева хитавиця, бортова хитавиця. Похитування корабля спіраллю підіймалося в його литки і стегна й тупими поштовхами завмирало внизу живота. Та голова його була ясною, всього лиш два чи три напади гіркої нудоти; він міцно стискав поруччя. Одинадцята вечора; в небі висипали зорі, якийсь червоний вогник танцював удалині над морем; може, спогад про це море останнім промайне в моїх очах, коли я з відірваною щелепою горізнач валятимуся у вирві під мерехтливим небом. Цей чистий темний образ із шелестінням пальмового листя і людською присутністю, такою далекою за червоним вогником у пітьмі. Він бачив їх, у військових одностроях, набившись, мов оселедці в діжку, мовчки пливли вони до своєї смерті. Не кажучи й слова, дивилися вони на нього, червоний вогник спливав по воді, вони пливли разом з ним, пропливали перед П'єром і дивилися на нього. Він ненавидів усіх їх, він почувався самотнім і впертим під зневажливим зором ночі; він крикнув їм: я, я маю рацію, коли боюся, я створений для того, щоб жити, жити, жити! Не для того, щоб умерти: немає такого, задля чого можна було б умерти. Вона не йшла; де вона може бути? Він схилився над порожньою нижньою палубою. Лярво, ти мені заплатиш за це очікування. В нього були фотомоделі, манекенниці, танцівниці з прегарними фігурами, та ця мала худорба чи, радше, страховидло, була першою жінкою, яку він так шалено бажав. Пестити її потилицю, вона любить це, в тому місці, де починаються темні коси, відчувати, як хвилювання поволі підіймається від живота до голови, вбирати в себе її дрібні світлі думки, я цілуватиму тебе, цілуватиму, я ввійду в твоє презирство, я прохромлю його, мов бульку; коли ти переповнишся мною і заволаєш «мій П'єре», шалено заводячи очі під лоба, ми побачимо, що станеться з твоїм зневажливим поглядом, побачимо, чи назвеш ти мене боягузом.

— До побачення, любонько моя, до зустрічі, приходьте, приходьте ще!

Це був шепіт, його розвіяв вітер. П'єр обернув голову, й вітер застугонів у його вухах. Там, на

передній палубі, маленька лампа над капітановою каютою освітила світлу сукню, яка надимав вітер. Жінка в білому поволі спускалася східцями, тримаючись за поручні, тому що було вітряно й корабель хитало; її сукня то надималася, то прилипала до стегон, і скидалася на погойдування дзвона. Раптом вона зникла, либонь, проходила через нижню палубу, корабель знову кудись провалився, море було над ним, чорне й біле разом, ось він насилу піднявся, і жіноча голова знову вигулькнула, вона піднімалася східцями на палубу другого класу. Так ось чому їм поміняли каюту. Вона геть упріла, була вогка, її коси трохи були скуйовджені, вона поминула П'єра, не помітивши його, вигляд у неї, як завжди, був чесний і добропорядний.

— Повія! — пробурмотів П'єр.

Він відчув, як його наповнила незмірна пріснота, він більше не хотів її, не хотів більше жити. Пароплав падав, падав у морську безодню, П'єр падав разом із ним, ватяний і млявий, якусь мить він вагався, а потім рот його наповнився жовчю, він схилився над темною водою, і його вивернуло за борт.

— А тепер анкета, — сказав доглядач готелю.

Філіп поставив долі свою валізку, взяв ручку й умочив її в чорнило. Склавши руки на грудях, доглядач дививсь, як він пише. Позіх він тамував чи сміх? Це тому що я добре вбраний, люто подумав Філіп. Всі вони дивляться на вбрання, решта їх не цікавить. Він твердо вивів:

Ізідор Дюкасс.
Комівояжер.

— Проведіть мене, — сказав він доглядачеві, дивлячись йому просто у вічі.

Доглядач зняв із цвяха великого ключа, й вони один за одним піднялися нагору. Східці були темні, подекуди освітлені голубими лампами; доглядачеві пантофлі хляпали на кожній сходинці. Десь у кімнаті плакало немовля, тхнуло вбиральнею. «Це дешевий готель», — подумав Філіп. Дешевий готель — це сумне слово він з відразою зустрічав у натуралістичних романах.

— Ну от, — сказав доглядач, вставляючи ключа у замкову шпарину.

Це була чимала кімната з кахляною підлогою; стіни до половини були пофарбованою вохрою, а вище, до самої стелі, жовтою фарбою. Один стіл, один стілець: вони мовби загубилися посеред кімнати; двоє вікон, умивальниця, схожа на мушлю, величезне ліжко біля стіни. «Мов шлюбне ложе, яке поставили в кухні», — подумалося Філіпові.

Доглядач не йшов. Усміхнувшись, він сказав:

— Десять франків. Прошу заплатити наперед.

Філіп дав йому двадцять франків.

— Здачі не треба, — сказав він. — І збудіть мене о пів на шосту ранку.

На доглядача це, здається, не справило жодного враження.

— Доброго вам вечора, пане, й надобраніч, — виходячи, сказав він.

Якусь мить Філіп сторожко прислухався. Допіру вчухло човгання старих черевиків по східцях, він двічі обернув ключа в замку, замкнув засув і підсунув до дверей стола. Потім поставив на стіл свою валізку й, опустивши руки, подивився на неї. Канделябр у вітальні погас, фальшувальникова свічка згасла, все поглинула пітьма. Безіменна пітьма. Тільки ця довжелезна гола кімната сяяла у пітьмі, така ж безлика, як і ніч. Закляклий і непорушний, Філіп дивився на стіл. Потім позіхнув. Та спати йому не хотілося: він був спустошений. Забута муха, яка ожила напочатку зими, коли всі інші мухи померли, і немає сили літати. Він дивився на свою валізку й думав: треба її відчинити, дістати піжаму. Та бажання ціпеніли в його мізках, в нього не було сили навіть для того, щоб підняти руку. Він дивився на свою валізку, дивився на стіну й думав собі: навіщо? Навіщо не давати собі померти, якщо переді мною існує ця стіна з ницими

зухвалими барвами? Йому навіть страшно не було.

Гоп — море підіймається! гоп — опускається! Він більше не боявся. Миска піднімалася й опускалася, в ній було повно піни, він теж підіймався й опускався, лежачи на спині, й більше не боявся. Стюард бурчатиме, як увійде й побачить, що мене вивернуло просто на підлогу, та мені начхати. Все було таке ніжне, вода в роті, запах блювотиння, цей клубок у грудях, тіло його було суцільною ніжністю, а ще ж те колесо, яке оберталося, оберталося, оберталося, розчавлюючи йому лоба, він бачив його, він тішився з того, що бачить його, це було колесо таксі з сірою й виговчаною шиною. Колесо оберталося, звичні думки оберталися, оберталися, оберталися, та йому — нарешті, нарешті! — було начхати на це, він міг на це начхати, за тиждень в Аргонні в мене будуть стріляти, та мені начхати, вона зневажає мене, гадає, ніби я боягуз, начхати, що може це означати для мене сьогодні, що може воно означати? Начхати мені, начхати, я ні про що не думаю, нічого мені не страшно, нічим я собі не докоряю.

Гоп — море підіймається! гоп — опускається; це так приємно, на все начхати.

Одинадцята година, одинадцять ударів у тиші. Він простягнув руку, відчинив свою валізку, права щока палала в нього, мов смолоскип; одинадцята година, в півночі спалахує свічник, вона сидить у фотелі, мала й пухкенька, зі своїми прегарними голими руками, його щока палала, тортури починалися знову, рука піднімалася, щока палала, я не боягуз, я не боягуз, він розгорнув свою піжаму; одинадцята година, добраніч, мамо, я цілував генералову підложницю в її напарфумлені щоки, дивився на її руки, я схилявся перед ним, надобраніч, Тату, надобраніч, Філіпе, надобраніч, Філіпе. Лише вчора, це було лише вчора. Він приголомшено подумав: це було вчора. Та що ж я зробив? Що сталося відчужено? Я поклав піжаму до валізки, вийшов, як завжди, й усе змінилося: скеля повалилася за мною на шлях, перегородивши його, і я не можу більше повернутися назад. Але коли, коли це сталося? Я взяв свою валізку, тихо відчинив двері, спустився східцями... Це було вчора. Вона сидить у фотелі, він стоїть біля коминка, вчора. У вітальні тепло і світло, я Філіп Грезінь, пасинок генерала Ляказа, ліценціант словесности, майбутній поет, вчора, вчора, вчора і назавжди. Він роздягнувся, надів свою піжаму: в дешевому готелі всі його порухи були нові, непевні, цьому потрібно було вчитися. У валізці був Рембо, та він не дістав його, не було бажання читати. Один-однісінький раз, якби вона повірила мені один раз, оповила мою шию своїми прегарними руками, сказала мені: я вірю, ти хоробрий, ти будеш дужим, то я не пішов би з дому. Це ж бо підложниця, вона приносила до моєї кімнати генералові слова, слова доісторичного чудовиська, випускала їх, вони були заважкі для неї, вони заковувалися під ліжко, п'ять років давав я їм накопичуватися там; якщо відсунути ліжко, то можна їх там усі знайти, батьківщина, честь, шляхетність, родина, вони там, у пілюзі, жодного з них не використав я для свого пожитку. Він стояв босоніж на кахлях, чхнув і подумав: ще застуди вхоплю, вимикач був коло дверей, він погасив світло і помацки добрався до ліжка, він боявся наступити на якусь тварюку, наприклад, здоровецького павука з лапами, мов людські пальці, який скидається на відрубану руку, павука-птахожера, а ну ж бо він є тут, ну ж бо є? Він заліз під укриття, й ліжко зарипіло. Його щока палала, смолоскип у нічній півночі, червоний вогонь, він притулив її до подушки. Вони вкладаються спати, вона вдягає свою рожеву сорочку з мереживами. Цього вечора не так боляче все те уявляти; цього вечора він не зважиться її чіпати, йому буде соромно, а вона, підложниця, все-таки не дозволить цього, тоді як її безпритульна дитина гине від голоду й холоду, вона думає про мене, вдає, ніби спить, та бачить мене, блілого, суворого, зі стиснутими вустами, сухими очима, бачить, як я іду вночі під зорями. Він не боягуз, мій хлопчик не боягуз, мій малюк, моя дитина, любий мій. Якби ж то я був там для неї одної, якби ж то я міг спивати ті сльози, що котяться по її щоках і пестити ті ніжні прегарні руки, мамо, матусю моя. Генерал — це канцлер, сказав чудернацький голос у його вухах. Маленький зелений трикутник відірвався й почав обертатися, генерал — це канцлер.

Трикутник знай обертався, це був Рембо, він ріс, мов гриб, зробився сухим і вкритим струпами, щока з пухлиною, за перемогу, за перемогу, ЗА ПЕРЕМОГУ. Я не боягуз, закричав Філіп, зненацька схопившись зі сну. Він сидів на ліжку, облитий потом, із заціпенілим поглядом, простирадло тхнуло сіркою, за яким правом вони мене судять? Неотеси. Вони судять мене за своїми законами, а я визнаю лише свої. По мені мій гордовитий шал! По мені моя гордість! Я з породи владарів. Ох! — люто подумалося йому. — Згодом! Усе це згодом! А поки що потрібно чекати. Згодом вони почеплять на стіні цього готелю мармурову табличку: тут з 24 на 25 вересня 1938 року ночував Філіп Грезінь. Та я вже буду мертвий. Невиразний і тихий гомін цідився з-під дверей. Ніч зненацька урвалася. Він дивився на неї з глибини майбутнього, очима тих людей у чорних піджаках, котрі балакали під мармуровою табличкою. Кожна хвилина щезала в пільмі, коштовна і священна, вже минула. Колись вона минеться, ця ніч, славетна і минуча, мов ночі Мальдорора, мов ночі Ремба. Моя ніч. «Зезето», — сказав чоловічий голос. Гордість похитнулася, минуле роздерлося, мов завіса, настала теперішність. В замковій шпарині обернувся ключ, його серце шалено закалатало. «Ні, це збоку». Він почув, як у сусідній кімнаті рипнули двері. «Їх щонайменше двоє, — подумалося йому, — чоловік і жінка».

Вони розмовляли. Філіп не чув до ладу, про що вони говорили, та зрозумів, що чоловіка зовуть Моріс, і це його трохи підбадьорило. Він знову ліг, простягнув ноги, відсунув простирадло від підборіддя, тому що боявся заразитися. Почувся якийсь тихий спів. Чудернацький тихий спів.

— Не скигли, — лагідно сказав чоловік, — не скигли, це нічого не дасть.

І нього був теплий і хрипкий голос, він вимовляв слова різко й уривчасто, вони вилітали з його горлянки то дуже швидко, то повільно, шорсткі й нерівні; та потім вони переростали в тихий сумовитий звук. Спів припинився після одного чи двох схлипів. Він схиляється над нею й бере її за плечі. Філіп відчув дві дужі долоні на своїх плечах, над ним схилилося обличчя. Смагляве й худе обличчя, майже чорне, з синюватими щоками, носом боксера і прегарними гіркими вустами, вустами негра.

— Не скигли, — повторив голос. — Не скигли, маленька моя, заспокойся.

Філіп геть заспокоївся. Він чув, як вони туди-сюди ходили кімнатою, немов були простісінько в його номері. Потом потягли по підлозі щось важке. Може, ліжко або валізу. А потім чоловік скинув черевики.

— Наступної неділі, — сказала Зезета.

В неї був трохи вульгарніший, але співучий голос. Філіп не зовсім добре уявляв її собі: мабуть, вона була білява, обличчя дуже бліде, як Соні зі «Злочину і кари».

— Та й що?

— Ох, Морісе, та ти ж забув! Ми ж ідемо в Корбей, до Жанни.

— Підеш без мене.

— Я не зважуся піти без тебе, — відказала вона.

Вони заговорили тихіше. Філіп не розумів, про що вони балакають, та почувався щасливим, бо їм було сумно. Пролетарі. Справжнісінькі пролетарі. А то був просто пияк, неотеса.

— Тобі доводилося бувати в Нансі? — поспиталася Зезета.

— Давно колись був.

— Як там?

— Непогано.

— Надішли мені звідти поштові листівки. Хочу бачити, де ти перебуваєш.

— Вони не залишать нас там, ти ж знаєш.

Справжнісінький пролетар. Йому не хочеться воювати, він не думає про перемогу: він іде до війська зі смертю в душі, тому що в нього немає вибору.

— Велетню мій, — прошепотіла Зезета.

Вони замовкли. Філіп думав: «Їм сумно», й солодкі сльози зволожили його очі. Тихі сумні янголи. Я увійду, простягну до них руки, скажу їм: «Я теж сумний. Через вас, задля вас. Заради вас покинув я батьківський дім. Задля вас і заради тих, що йдуть на війну». Ми з Морісом станемо обабіч неї, і я скажу: «Я страдник миру». Він заспокоївся й заплющив очі: він уже не був самотній, двоє сумних янголів оберігало його сон. Страдник, який лежить горізнач, мов камінна статуя, і двоє смутних янголів біля його узголів'я з пальмовими гілками. Вони шепотіли: велетню, мій велетню, не покидай мене, я кохаю тебе, й ще одне слово, ніжне й коштовне, він уже не пам'ятав його, та це було найніжніше з-поміж ніжних слів, воно закрутилося, спалахнуло, мов полум'яний вінець, і Філіп разом з ним занурився у сон.

— Ох, нехай йому! — сказав Здоровань Луї. — Ох, нехай йому всячина!

Він сидів на хіднику; він уявити собі ніколи не міг, що в нього так може боліти голова, кожен вибух болю просто-таки приголомшував його. «Ох, — сказав він, — ох ти ж, заразо! Ох, лайно, щоб тобі!» Він підняв руку до щоки, на ній було щось липке й лоскітливе, мабуть, кров. «Гаразд, — сказав він собі, — зроблю перев'язку. Куди вони запроторили мою торбину?» Він помацав довкола себе, і його рука наткнулася на твердий предмет, це був гаманець. «Вони що ж, загубили свого гаманця?» — подумалося йому. Він узяв його й відкрив, гаманець був порожній. Він понишпорив у кишені, дістав сірника й черкнув ним по асфальту; то був його гаманець. «Нічогенько, — подумав він, — нічогенько собі!» Його військовий квиток був у кишені сорочки, та гаманець був порожній. «І мені оце робити тепер?» Він помацав довкола себе, потім подумав: «Ні, в поліцію я не піду. Цього робити не слід». На хвилю він заплющив очі й почав глибоко вдихати повітря: голова так боліла, що він подумав було, чи немає там дірки. Він обережно доторкнувся до неї, вона була начебто ціла, та чуприна злиплася ковтунами й коли він натискав на череп, то в ньому починало так дудоніти, наче гамселили молотком. «В поліцію йти не хочеться, — подумав він. — Але що ж мені робити?» Його очі призвичаїлися до напівмороку, й за кілька кроків од себе він розгледів на бруківці щось темне. Це моя торба. Він рачки поплазував до неї, бо не міг триматися на ногах. «Що це?» Його пальці потрапили в якусь калюжу. «Вони розбили мою пляшку», — подумав він, і серце його болісно стислося. Він узяв торбину, полотно намокло, від пляшки лишилися друзки. «А нехай йому! — подумав він. — А щоб йому!» Він поклав торбину, сів у калюжу вина посеред бруківки й заплакав; ридання йшли носом, він увесь здригався, череп немовби розламувався: так ревно він не плакав, одколи померла його мати. Шарль був голісінький, ноги задерті догори, перед шістьма старшими медсестрами, наймолодша махала крильми й ворушила щелепами, це означало: придатний для служби у війську; Мат'є меншав і круглішав, на нього чекала Марсель, розставивши ноги, Марсель була ракеткою, коли Мат'є зробився геть круглим, Жак загилив його, він упав у вирву від снаряда, впав у війну; війна шаленіла, бомба розтросила шибку й підкотилася до узголів'я. Івіш випросталася, бомба розквітла, зробилася букетом руж, з нього вийшов Оффенбах. «Не їдьте, — сказала Івіш, — не йдіть до війська, а то що зі мною буде?» Перемога, Філіп надів багнет на дуло гвинтівки, він кричав: за перемогу, за перемогу, дванадцять царів утікали, цариця була звільнена, він розрізав її пута, вона була гола, маленька і тлуста, в неї були зизі очі; шрапнелі й гранати чимдуж кинулися на командувача, П'єр ловив їх своєю спиною і складав у торбу, вона була схованкою, та четверта хотіла було полетіти, він ухопив її за крильце, вона сичала і дригалася, він зареготався й почав її обскубувати, командувач дивився на нього, лежачи на спині, шрапнель вирвала йому щоки і ясна, та очі лишилися на місці, великі, сповнені зневаги, П'єр щосили кинувся тікати, він дезертирував, дезертирував, він тікав у пустелю, Мод запитала його: «Можу я прибрати зі столу?» Віг'є помер, він смердів; Даніель зняв штани, він думав: є погляд, він постав перед поглядом, боягуз, педераст, негідник, виклик усьому світові. Воно бачить мене, воно бачить мене таким, який я є. Аннекен не міг заснути, він думав: я

мобілізований, і це здавалося йому дивним, голова його сусідки тяжко налягла на його плече, вона пахнула косами й брильянтином, він опустив руку і помацав її стегно, це було приємно, але трохи стомлювало. Він упав на живіт, в нього вже не було ніг. «Коханий мій!» — заволатала вона. — «Що ти кажеш?», — озвався сонний голос. — «Мені щось наснилося, — відказала Одетта, — спи, спи, любий». Філіп зненацька кинувся зі сну: це було не півняче кукурікання, а солодкий жіночий стогін, ох, о-о-о-ох, о-о-ох, спочатку він подумав було, що вона плаче, аж ні, він добре знав отакі стогони, йому частенько доводилося їх чути, коли він притулювся вухом до дверей, блідий від люті й холоду. Та цього разу стогін не викликав огиди. Він був новий і солодкий: стогін янголів.

— О-о-ох, як я кохаю тебе! — хрипко стогнала Зезета. — Ох! Ох! Ох! О-о-ох, о-о-ой!

Настала тиша. Він давив на неї всім своїм кремезним тілом, прегарний янгол із чорною чуприною й гіркими вустами. Вона була розчавлена, упорана. Філіп хутко підвівся й сів, обличчя його перекошилося, серце ревниво защеміло. Проте йому дуже припала до душі Зезета.

— О-о-ох!

Він зітхнув: це був остатній, завершальний стогін; вони скінчили. За мить він почув м'які кроки: хтось босоніж ішов кахляною підлогою, ось заспівав кран, мов пташка на гілці, а потім водяні рури затряслися в жахливому бурчанні. Зезета повернулася до Моріса, свіжа, з холодними ногами; зарипіло ліжко, вона вклалася біля нього, вдихаючи терпкий дух його поту.

— Якщо тебе заб'ють, то мені хіба з мосту та в воду.

— Не кажи так.

— Мені залишиться лише руки на себе накласти, Момо.

— Ну й дурна. Ти гарно збудована, працюєш, полюєш, попоїсти і покохатися всмак, тож глянь, скільки ти втрачаєш.

— Кохатись я полюблюю з тобою. З тобою! — пристрасно відказала Зезета. — Ну, та тобі начхати на це, йдеш на війну й радієш.

— Та ні, не радію, — сказав Моріс. — Мені й самому це в печінках сидить.

Він поїде. Він піде собі, сяде на потяг до Нансі, я їх ніколи не побачу, не побачу його обличчя, він ніколи не дізнається, що я живу на світі. Його ступні ковзнули простирадлом: я хочу їх побачити.

— От якби ти не їхав. Якби міг лишитися...

Моріс лагідно сказав їй:

— Не дурій.

Мені хочеться їх побачити. Він зістрибнув з ліжка. Павук-птахоїд чатував на нього під ліжком, та він біг хутчій від нього, натиснув вимикач і розчинився у світлі. Я хочу їх бачити. Він надів штани, босоніж узув черевики і вийшов. Дві голубі лампи освітлювали коридор. Над дверима дев'ятнадцятого номера висів сірий клаптик паперу з написом: «Моріс Ґуно». Філіп відступив і притулювся до стіни, серце його мало не вискакувало з грудей, він задихався, мов після бігу. Що я можу зробити? Він простягнув руку й легенько доторкнувся до дверей: вони були там, за стіною. Я нічого не прошу, просто хочу їх бачити. Він нагнувся й заглянув у замкову щпарину. В око йому війнув холодний протяг, він закліпав повіками й нічого не угледів: у кімнаті вимкнули світло. Я хочу їх бачити, подумав він, стукаючи у двері. Вони не відповіли. Йому перехопило горло, та він постукав дужче.

— Що це? — поспитався голос. Він був різкий і суворий, та він ще зміниться. Той чоловік відчинить двері, й голос його зміниться. Філіп знову постукав: говорити він не міг.

— Що таке? — нетерпляче поспитався голос. — Хто там?

Філіп перестав стукати. Він задихався. Він глибоко вдихнув повітря й видихнув здавленим горлом:

— Я хочу з вами поговорити.

Запала довга мовчанка. Філіп уже хотів було піти, як раптом почув кроки, подих за дверми, клацання; той чоловік запалює світло. Кроки подаленіли, він надіває штани. Філіп відступив і притулився до стіни, йому було страшно. Заскреготів ключ у замковій шпарині, двері відчинилися, й у прохиленому дверному отворі він побачив кудлату руду голову з широкими вилицями і з побитим віспою обличчям. У чоловіка були світлі очі без вій; він з кумедним подивом дивився на Філіпа.

— Ви переплутали двері, — сказав він.

Це був той самий голос, та зараз його було не впізнати.

— Ні, — відказав Філіп, — не переплутав.

— Ну, й що ви від мене хочете?

Філіп дивився на Моріса й думав: «Не варто було». Проте було пізно. Він сказав:

— Я хотів би з вами поговорити.

Моріс вагався; з очей видно було, що він збирається зачинити, тож Філіп хутко вхопився за стулку дверей.

— Я хотів би з вами поговорити, — повторив він.

— Я вас не знаю, — сказав Моріс. Його безбарвні очі були тверді й кмітливі. Він скидався на слююсаря, котрий прийшов полагодити кран у ванній.

— Що там таке, Морісе? Що він хоче? — почувся стурбований голос Зезети.

Голос був справжній; справжнім було і її невидиме ніжне обличчя. Сном було грубе Морісове обличчя. Маренням. Голос погас; ніжне обличчя згасло; з п'ятьми виринало Морісове обличчя, жорстке й масивне, справжнє лице.

— Тут якийсь незнайомий тип, — відказав Моріс. — Хтозна, що йому треба.

— Я можу стати вам у пригоді, — пробелькотів Філіп.

Моріс окинув його недовірливим поглядом. Він бачить мої фланелеві штани, подумав Філіп, мої черевики з телячої шкіри, мою темну піжамну куртку з хутряним коміром.

— Я... я був поруч у кімнаті, — сказав він, упираючись у двері. — І я... клянуся вам, я можу стати вам у пригоді.

— Йди сюди, — погукала Зезета. — Облиш його, Морісе, нехай йому.

Моріс і далі дивився на Філіпа. Він трохи подумав, і його насуплене обличчя трохи пояснило.

— Вас послав Еміль? — трохи стихивши голос, поспитався він.

Філіп опустив очі.

— Так, — відказав він. — Еміль.

— Далі?

Філіп здригнувся.

— Я не можу тут говорити.

— Звідки це ви знаєте Еміля? — нерішуче поспитався Моріс.

— Дозвольте мені ввійти, — благально сказав Філіп. — Що станеться, якщо ви впустите мене до кімнати? А в коридорі я нічого не можу вам сказати.

Моріс прохилив двері.

— Заходьте, — сказав він. — Але не більше, ніж на п'ять хвилин. Я хочу спати.

Філіп увійшов. Кімната була точнісінько, як у нього. Та на стільцях висів одяг, панчохи, труси, на червоній кахляній підлозі біля ліжка стояли жіночі черевики, а на столі газова плита з каструлею. Тхнуло холодним смальцем. Зезета сиділа на ліжку, запнувши плечі бузковою вовняною хусткою. Вона була негарна, з глибокими і меткими очицями. Вона вороже дивилася на Філіпа. Двері зачинилися, й він здригнувся.

— Ну? Ну, й що ж він хоче від мене, той Еміль?

Філіп тривожно дивився на Моріса; він уже не міг балакати.

— Ну ж бо, кажіть хутчій, — розлюченим голосом озвалася Зезета. — Завтра вранці він їде, нічого нам зараз набридати.

Філіп розтулив рота і зробив відчайдушне зусилля, та марно. Він бачив себе їхніми очима, це було нестерпно.

— Я до вас французькою балакаю чи ні? — поспиталася Зезета. — Кажу ж вам, завтра він їде.

Філіп обернувся до Моріса і здавлено промовив:

— Не треба їхати.

— Куди?

— На війну.

У Моріса був приголомшений вигляд.

— Це нишпорка, — заверещала Зезета.

Опустивши руки, Філіп втупився у червоні кахлі, він геть заляк, це було майже приємно. Моріс узяв його за плече і струсонував.

— То ти знаєш Еміля чи ні?

Філіп не відповів. Моріс дужче струсонував його.

— Ти будеш говорити? Я поспитався в тебе, чи ти знаєш Еміля.

Філіп звів на Моріса відчайдушні очі.

— Я знаю старого, який робить фальшиві паспорти, — тихо і швидко відказав він.

Моріс зненацька відпустив його. Філіп опустив голову й додав:

— І вам зробить.

Запала довга мовчанка, потім Філіп почув переможний голос Зезети:

— Казала ж я тобі, що це провокатор!

Він зважився звести погляд, Моріс люто дивився на нього. Ось він простягнув свою здоровецьку волохату лапу, й Філіп сахнувся назад.

— Неправда, — затуляючись ліктем, вигукнув він, — неправда, я не шпиг!

— То чому ти приліз сюди?

— Я пацифіст, — мало не плачучи, відказав Філіп.

— Пацифіст! — приголомшено повторив Моріс. — Чимало я бачив, але щоб таке!

Якусь мить він чухав потилицю, а потім зареготався.

— Пацифіст! — повторив він. — Скажи, Зезето, ти щось розумієш?

Філіп затремтів.

— Я забороняю вам сміятися! — тихо сказав він. Потім прикусив губи, щоб не заплакати, й додав: — Навіть якщо ви не пацифіст, то все одно мусите мене поважати.

— Поважати тебе? — повторив Моріс. — Поважати?

— Я дезертир, — з гідністю сказав Філіп. — Якщо я пропоную вам документи, то тільки тому що й собі замовив. Завтра я буду в Швейцарії.

Він дивився Морісові просто в обличчя: той насупив брови, на чолі у нього виникла бгanka у вигляді літери Y, здавалося, він міркував.

— Їдьте зі мною, — сказав Філіп. — Грошей у мене вистарчить для двох.

Моріс гидливо зиркнув на нього.

— Смердючко ти мала! — вигукнув він. — Ти бачиш, яка на ньому вдягачка, Зезето? Звичайно ж, війна тебе жахає, звісно ж, ти не хочеш битися з фашистами. Ти радше цілувався б із ними, правда ж? Вони ж боронять твої грошки, паненя ти собаче!

— Я не фашист, — відказав Філіп.

— Ага, виходить, я фашист? — вигукнув Моріс. — Ану вшивайся звідси, лайно! А то мені терпець урветься!

Філіпові ноги хотіли тікати. Його ноги і його ступні. Та він не тікатиме. Насилу ступаючи, він підійшов до Моріса і змусив опуститися свій хлопчачий лікоть, який сам піднімався. Він дивився Морісові в підборіддя; він не зважувався глянути в його світлі очі без вій, він твердо промовив:

— Не підю.

Якусь мить вони стояли один перед одним, потім Філіп вибухнув:

— Які ви жорстокі! Всі. Всі. Я був поруч, я чув, про що ви говорили, і сподівався... Але ви такі ж, як і всі, ви як мур. Завжди засуджувати, ніколи не намагаючись зрозуміти; хіба ви знаєте, хто я? Я дезертирував задля вас; я ж бо міг спокійнісінько лишитися вдома, де я скільки завгодно їм і живу в теплі серед гарних меблів, оточений слугами, та я все покинув заради вас. А ви, вас посилають на бійню, а ви вважаєте, що це добре, ви й мізинцем не хочете поворухнути, вам дають до рук гвинтівки і ви гадаєте, що герої, а якщо хтось чинить інакше, то ви називаєте його собачим паненням, фашистом і боягузом лиш через те, що він не робить так, як усі. Ви брешете, я не боягуз, не фашист, і не моя вина, що я дитина заможних батьків. Знаєте, легше, набагато легше бути дитиною бідняків.

— Раджу тобі вшитися, — безпристрасним голосом сказав Моріс. — Я не люблю паненят і можу розгніватися.

— Я не вшиюся, — тупнувши ногою, сказав Філіп. — Врешті, годі з мене цього! Годі з мене цих людей, котрі вдають, ніби не бачать мене, або ж дивляться на мене з погордою, а за яким правом? за яким правом, га? Я існую, я, і я вартий вас. Я не підю, якщо треба буде, я залишуся на всю ніч, я хочу нарешті все пояснити.

— А, то ти не підеш! — закричав Моріс. — Ти, значить, не підеш!

Він згріб його за барки і потурих до дверей; Філіп хотів було опиратися, та марно: Моріс був дужий, мов бугай.

— Відпустіть мене! — кричав Філіп. — Відпустіть мене, якщо ви мене витурите, то я залишуся під вашими дверми і зчиню гвалт, я не боягуз, я хочу, щоб ви мене вислухали. Відпустіть мене, тварюко! — кричав він, стусаючи Моріса носами.

Він побачив, як Моріс замахнувся, і серце його завмерло.

— Ні! — зойкнув він. — Ні!

Моріс двічі вдарив його кулаком по обличчю.

— Ти там не дуже, — озвалася Зезета. — Це ж хлопчак.

Моріс відпустив Філіпа і з якимсь подивом глянув на нього.

— Я... я вас ненавиджу! — пробелькотів Філіп.

— Послухай, парубче... — нерішуче сказав Моріс.

— Ви ще побачите, — вигукнув Філіп, — усі побачите! Вам буде соромно.

Він вибіг у коридор, увійшов до своєї кімнати й двічі обернув ключа у замку. Потяг котився, пароплав підіймався й опускався, Гітлер спав, Івіш спала, Чемберлен спав, Філіп упав на ліжко й заплакав, Здоровань Луї насилу плентався, будинки, будинки і знову будинки, голова його палала, та він не міг зупинитися, йому потрібно було йти серед цієї підступної ночі, яка чатувала на нього, серед цієї жахливої шамкої ночі, Філіп ридав, в нього не було сил, він плакав, він чув, як вони шепочуться за стіною, він не міг навіть ненавидіти їх, він ридав, викинутий у холодну й жалюгідну ніч, в ніч сірих перехресть, Матє прокинувся, устав з ліжка й підійшов до вікна, він чув шепіт моря, він усміхнувся цій прегарній молочній ночі.

День сорому, день спочинку, день страху, Божий день, сонце сходило над неділею. Маяк, сигнальний вогонь, хрест, щока, ЩОКА, Господь несе свій хрест у церкви, я несу свою щоку недільними вулицями, гляньте, у вас пухлина; та ні: це мені затопили в пику, нікчемний упосліджений чоловік, який несе свої сідниці на мармизі, здоровецька голова, яку тяжко носити, розчереплена довбешка, сповита, гарбуз такий, круглий гарбузяка, вони гупнули ззаду, раз і вдруге, він ішов немовби у своїй голові, підошви дудоніли у голові, неділя, де ж я знайду роботу, двері були замкнені, великі залізні двері, поцвяховані, іржаві, зачинені, там лише морок, тхне тирсою, мастилом і ржавим залізом на підлозі, засміченій іржавою стружкою, вони були замкнені, ці жахливі дерев'яні дверцята, замкнені, там напхот напхано всього, там кімнати, напхані меблями, спогадами, дітьми, ненавистю, густим духом смаженої цибулі, і білий пристібний комірець на ліжку, й замислені жінки за віконними рамами, він простував повз вікна, повз погляди, заціпенівши й закам'янівши під тими поглядами. Здоровань Луї простував поміж цегляними мурами і залізними ворітьми, простував без копійки в кишені, без крихти хліба, яку можна було б кинути на зуб, й голова його калатала мов серце; він ішов, і підошви черевиків гупали йому в голові, бух, бух, вони йшли, уже спітнівши, вбитими недільними вулицями, його щока освітлювала бульвар перед ним, він думав собі: «Це вже вулиці війни». Думав: «Що ж мені кинути на зуб?» Вони думали: «Невже немає жодної живої душі, яка стала б мені у пригоді?» Та маленькі темні чоловічки, дужі трударі з камінними обличчями, голилися, думаючи про війну, думаючи про те, що в них цілий день попереду, аби про неї думати, цілісінька порожня днина, щоб волочити свою тривогу вбитими вулицями. Війна: замкнені крамниці, пустельні вулиці, триста шістдесят п'ять неділь на рік; Філіп звався Педром Касаресом, увечері того ж самого дня Педро Касарес вирушав до Швейцарії, він віз до Швейцарії набряклу прищувату щоку, карбовану долонею з п'ятьма пальцями; жінки дивилися на нього з висоти своїх вікон.

Бог дивився на Даніеля.

Чи назву я його Богом? Однісіньке слово, й усе зміниться. Він притулювся до сірих віконниць, які затуляли крамницю лимаря, люд поспішав до церкви, чорні на рожевій вулиці, вічні. Все було вічне. Пройшла молодичка, білява й легка, її коси були укладені в наперед задуманому безладі, вона мешкала в готелі, чоловік приїжджав побачитися з нею раз на тиждень, він був промисловцем із По; її лице було сонне, тому що була неділя, її тендітні ноги дріботіли до церкви, душа її була срібним озером. Церква: нора; фасад у римському стилі, о праву руч біля входу в другій капличці можна було побачити лежачу камінну статую. Він усміхнувся продавчині з галантереї і її маленькому синові. Чи назову я його Богом? Він не здивувався, він думав: це мало статися. Раніше чи пізніше. Я відчував, що хтось таки є. Все, що я робив, робив я для свідка. Без свідка ти немовби випаровуєшся.

— Добридень, пане Серено, — сказала Надіна Пішон. — Ви йдете до меси?

— Поспішаю, — відказав Даніель.

Він провів її поглядом, накульгувала вона ще дужче, ніж зазвичай, двоє малих дівчаток бігцем наздогнали її й радісно закружляли довкруг неї. Він поглянув на них. Кинути на них мій задивлений погляд! Мій погляд порожнистий, Божий погляд пронизує його із краю в край. «Літературщина якась», — зненацька подумалося йому. Бога тут більше не було. Цієї ночі в просякнутих потом простирадлах його присутність була очевидно, й Даніель почувався Каїном: ось я, ось я такий, яким ти мене створив, боягуз, порожняк, педераст. І що далі? А погляд його був скрізь і всюди, німий, прозорий, таємничий. Врешті Даніель заснув, а коли

прокинувся, то був сам. Тільки згадка про цей погляд. Юрма струмувала з усіх розчинених дверей, чорні рукавички, пристібні порцелянові комірці, кроляче хутро, родинні помники в руках. Ох, подумав Даніель, потрібна метода! Я стомився бути цим безугавним випаровуванням у порожнє небо, я хочу який-небудь дах. Його мимохідь зачепив різник, гладкий рум'яний чолов'яга, який у неділю надівав лорнет, аби підкреслити свою значущість; його волохата рука стискала молитовник. Даніель подумав: він покаже себе на людях, погляд упаде на нього від шиб і вітражів; вони всі показуватимуть себе на людях; половина людства живе під поглядом. Чи ж відчуває він цей погляд на собі, коли рубає сокирою м'ясо, що крається від ударів, оголюючи круглу сизу костомашу? Його бачать, бачать його жорстокість, як бачу я свої руки, його захланність, як бачу я цю рідку чуприну й цю крихту милости, яка просвічує крізь захланність, мов залисина крізь чуба; він це знає, він перегорне загнуті сторінки свого молитовника, застогне: Господи, Господи, я захланний. І на нього впаде згори погляд Медузи, який обертає на камінь. Камінні чесноти, камінні пороки: що за супокій. Ці люди мають перевірені методи, з досадою подумав Даніель, дивлячись на чорні спini, які занурювалися у сутінки церкви. Троє жінок дріботіло біч-о-біч у червонястій вранішній ясності. Троє смутних і зосереджених молодиць, які звикли з усім. Вони затопили у грубі, позамітали підлогу, налляли молока в каву. Вони були всього-навсього рукою на держаку віника, долонею, що стиснула вушко чайника, тією мережею імлі, яка клубочиться над речами, просякаючи крізь мури, куриться над полями й гаями. Тепер вони йдуть туди, в сутінь, стануть тим, чим вони є. Він ішов за ними оподаль; а якщо і я туди піду? Сміх та й годі: ось я, ось я, такий, яким ти мене створив, смутний, боягузливий, невиправний. Ти дивишся на мене, і будь-яка надія тане: я стомився втікати від самого себе. Але під твоїм поглядом я знаю, що більше не зможу втікати від себе. Я увійду, стоятиму посеред цих жінок, що повклякали на коліна, як монумент беззаконню. Я скажу: «Я Каїн. То й що? Це ти мене створив такого, от і терпи». Погляд Марсель, погляд Мат'є, погляд Боббі, погляди моїх котів: всі вони завжди зупинялися на мені. Мат'є, я педераст. Я є, я є, я є педераст, мій Боже. У старого чоловіка зі зморшкуватим обличчям на оці блищала сльоза, він люто кусав кінчики прокурених вусів. Він увійшов до церкви, похилий, немічний, здитинілий, і Даніель увійшов за ним. О цій порі Рібадо, насвистуючи, гуляв крикетним майданчиком, і хлопці шукали до нього: «Ну що, Рібадо, ти у формі?» Згортаючи цигарку, Рібадо думав про це, почувався він так, немов у руках його було порожньо, він сумовито дивився на вагони й ряди діжок, й чогось бракувало йому в руках, тягара цвяхованої кулі, що так зручно лежить у долоні; він дивився на діжки й думав собі: «Як шкода, що сьогодні неділя!» Маріус, Клодіо, Ремі один по одному пішли до війська, гратися в солдатиків; Жюль і Шарло гарували, як могли, вони котили діжки уздовж рейок, удвох піднімали їх і кидали у вагони; вони були міцні, але вже в літах, Рібадо чув як вони хекають, піт цебенів їхніми голими спинами; вони ніколи не закінчать. Якийсь здоровецький чолов'яга з пов'язкою на голові вже чверть години тинявся складом; врешті він підійшов до Жюля, й Рібадо побачив, як губи його заворушилися. Жюль слухав його з непритомним виглядом, а потім наполовину звівся, взявся попід боки й кивнув на Рібада.

— Що таке? — поспитався Рібадо.

Чолов'яга, заточуючись, підійшов до нього; він ступав, ніби качка, ступнями назовні. Справжнісінький драб. Він торкнувся пальцями пов'язки, немовби вітаючись.

— Робота є? — поспитався він.

— Робота? — перепитав Рібадо. Він дивився на чолов'ягу: драб, та й годі, пов'язка замурзана, на вигляд кремезний, та обличчя страшенно бліде.

— Робота? — знову перепитав Рібадо.

Вони нерішуче розглядали один одного, Рібадо подумав, чи не зомліє зараз цей тип.

— Роботи, — чухаючи потилицю, сказав він, — у нас повнісінько.

Чолов'яга кліпнув очима. Зблизька він мав не такий лихий вигляд.

— Я можу працювати, — сказав він.

— В тебе недужий вигляд, — сказав Рібадо.

— Що?

— Кажу, ти скидаєшся на хворого.

Чолов'яга зачудовано глянув на нього.

— Я не хворий, — сказав він.

— Ти білий, мов крейда. І що це за пов'язка?

— Та то мене по голові втелющили, — пояснив чоловік. — Пусте.

— Хто це тебе втелющив? Поліцаї?

— Ні, хлопці. Я можу працювати хоч зараз.

— Хтозна, — сказав Рібадо.

Чолов'яга нагнувся, взяв діжку й підняв її на простягнутих руках.

— Можу працювати, — поставивши її на землю, сказав він.

— Ну й гаспид! — захоплено вигукнув Рібадо. І додав: — Як тебе зовуть?

— Мене зовуть Здоровань Луї.

— В тебе є документи?

— Військовий квиток, — відказав Здоровань Луї.

— Ану давай.

Здоровань Луї понишпорив у внутрішній кишені сорочки, обережно дістав квиток і простягнув Рібадові. Той розгорнув його і засвистів.

— Оттак-пак! — сказав він. — Оттак-пак!

— У мене все гаразд, — занепокоєно сказав Здоровань Луї.

— Гаразд? А ти вмієш читати?

Здоровань Луї хитро зиркнув на нього.

— Щоб носити діжки, читати не треба.

Рібадо простягнув йому квиток.

— Хлопче, у тебе мобілізаційна посвідка номер два. Тебе чекають у казармі в Монпельє. Раджу тобі поспішити, а то тебе зарахують до тих, хто ухиляється од війська.

— В Монпельє? — приголомшено перепитав Здоровань Луї. — Таж мені немає чого робити у Монпельє.

Рібадо розлютився.

— Кажу ж, ти мобілізований! — вигукнув він. — У тебе мобілізаційна посвідка номер два, тебе призвали до війська!

Здоровань Луї запхав квиток до кишені.

— То що, ви не візьмете мене на роботу? — поспитався він.

— Я не беру на роботу дезертирів.

Здоровань Луї нагнувся й підняв діжку.

— Вірю, вірю, — хутко сказав Рібадо. — Ти силань, тут нічого не скажеш. Та який мені з того зиск, якщо тебе заарештують за сорок вісім годин.

Здоровань Луї поклав діжку на плече; насупивши густі брови, він зосереджено дивився на Рібада. Рібадо стенив плечима:

— Шкодую, — сказав він.

Більше не було про що говорити. Він одійшов, думаючи собі: «Дезертир мені не потрібен». Потім гукнув:

— Гей, Шарло!

— Га? — поспитався той.

— Глянь на того чолов'ягу, він ухиляється од війська.

— Шкода, — сказав Шарло. — Він міг би добряче стати нам у пригоді.

— Я не хочу наймати дезертирів, — сказав Рібадо.

— Та певно ж, — відказав Шарло.

Обоє обернулися: високий чолов'яга поставив діжку на землю, він із нещасним виглядом крутив у руках свій військовий квиток.

Юрма оточувала їх, несла, кружеляла їх і, кружеляючи, густішала, Рене вже й сам не знав, стоїть він непорушно чи кружеляє разом із юрбою. Він дивився на французькі знамена, які майоріли над входом у Східний вокзал; війна була там, на кінцях рейок, поки що вона не давалася визнаки, він почував, що йому загрожує набагато ближча катастрофа: юрма, це таке ненадійне, над нею завжди ширяє лихо. Похорони Галлієні, він повзе, він тягне свою білу сукенку поміж чорним корінням юрми, під спекотою сонця, підвищення падає, не дивися, вони понесли непорушну жінку, її нога в червоному мереживі стирчить із роздертого черевичка; юрма оточувала його під світлим і порожнім небом, ненавиджу юрмиська, він скрізь відчував очі, сонця, від яких розпускалися огненні квіти на його спині й животі, які пекли його довгий блідий ніс, від'їзд у передмістя в перші неділі травня, а наступного дня в газетах буде: «Червона неділя», кількоро душ розчавили у натовпі. Ірена захищала його своїм маленьким пухким тілом, не дивися, вона цупить мене за руку, вона тягне мене, і жінка проходить за мною, ковзає над натовпом, наче мрець Гангом. Вона осудливо дивилася на підняті кулаки, вони там, віддалік, під триколірними знаменами, над морем кашкетів. Вона каже:

— Йолопи!

Рене вдає, ніби не чує; та його сестра з переконливою повільністю каже далі:

— Йолопи! Їх посилають на бійню, а вони радіють.

Вона обурливо поводить себе. В автобусі, в кіні, в метрі вона поводила себе непристойно, завжди казала те, що не слід було казати, її м'який голос казав обурливі речі. Він зиркнув позад себе, цей чоловік із лисячим писком, з надто вже пильним поглядом і поточеним носом слухав їх. Ірена поклала йому долоню на плече, вигляд у неї був замислений. Вона допіру пригадала, що доводиться йому старшою сестрою, він подумав, що зараз вона даватиме йому нудні поради, але так чи так вона вибралася провести його на вокзал, і тепер вона була самісінька серед цих чоловіків без жінок, як тоді, коли він водив її на матч із боксу в Пюто, тож не слід було дратувати її. Вона читала, лежачи на дивані, багато палила й сама конструювала свої погляди, мов ті капелюшки. Вона сказала йому:

— Послухай мене, Рене, ти не будеш робити, як ці йолопи.

— Ні, — тихо відказав Рене. — Ні.

— Гарно послухай мене, — знову почала вона. — Ти не будеш вилузуватися зі шкури.

Коли вона була переконана, голос її далеко було чути. Вона сказала:

— До чого це призведе тебе? Йди, якщо вже не можеш уникнути цього, але не висувайся, коли там будеш. Ні в доброму, ні в лихому: все воно виходить на одне. І як тільки зможеш лягти, то лягай.

— Авжеж, — відказав він. — Авжеж.

Вона міцно тримала його за плечі; дивилася на нього вона проникливо, та без захвату; вона розвивала свою думку.

— Я ж бо тебе знаю, Рене, ти малий хвалько і що завгодно втнеш, аби лиш про тебе говорили. Але попереджую, якщо ти повернешся з подякою, то я перестану з тобою балакати, тому що це надто по-дурному. І якщо ти повернешся з одною ногою, яка буде коротша від другої, або з понівеченим обличчям, то не розраховуй, що я жалітиму тебе і не розповідай мені, що це сталося випадково; якщо бути трохи обережнішим, то цього можна цілком уникнути.

— Авжеж, — відказав він, — авжеж.

Він думав, що вона має рацію, та цього не можна було казати. Навіть думати. Це мусить відбуватися саме, спокійно, без слів, силою обставин, так, щоб потім не можна було щось поставити собі на карб. Кашкети, море кашкетів, кашкети, як уранці в понеділок, як у трудові дні, як кашкети докерів, як на суботніх мітингах, в самісінькій гущі натовпу Моріс почувався мов удома. Приплив хилитав підняті кулаки, повільно ніс їх, із раптовими зупинками, з погойдуваннями, з новими поштовхами, до триколірних знамен, товариші, товариші, травневі кулаки, квітучі кулаки плывуть до Гарша, до червоних трибун на моріжку Гарша, мене зовуть Зезета, і соколи співають, співають про чудовний місяць травень, про оновлення світу. Пахло оксамитом і вином, Моріс скрізь, він множився, він пахнув оксамитом, пахнув вином, тер рукавом об шерехату тканину піджака, якийсь кучерявий чоловічок пхав його своїм наплічником у спину, глухий тупіт тисяч ніг струмував його стегнами і вливався у живіт. В небі дудоніло, він підняв голову, побачив літак, потім очі його опустилися, й унизу він побачив перевернуті обличчя, відкид його лиця, він усміхнувся їм. Два світлі озерця на обвітреній шкірі, кучерявий чуб, шрам, він усміхнувся. Усміхнувся він і чоловікові в окулярах, у якого був старанний вигляд, усміхнувся і блідому кощавому бороданеві, який кусав губи й не усміхався. Все це волато у вуха, волато і реготалося, без жартів, Жоліо, це ти, бач, потрібна була війна, щоб ми зустрілися; була неділя. Коли заводи зачинені, коли чоловіки разом і чекають, склавши руки, на вокзалах із наплічниками на спині, а над ними висить залізна доля, то це неділя, й не має великого значення, чи вирушаєш ти на війну, чи в Фонтенебло. Даніель стояв перед молитовним ослінчиком, він вдихав спокійний запах погріба й ладану, дивився на голомозих людей під фіолетовим світлом, однісінький він стояв серед цих людей, які повклякали навколішки, Моріс, оточений чоловіками, які стояли, чоловіками без жінок, в гарячковому запаху вина, вугілля, тютюну, дивився на кашкети під вранішнім світлом і думав собі: неділя, П'єр спав, Мат'є натиснув на тюбик і циліндрик рожевої пасти виліз із сичанням, переламався і впав на щетину зубної щітки. Невисокий парубійко, регочучи, штовхнув Моріса: «Гей, Сімон! Сімон!» Й Сімон обернувся, в нього були червоні щоки, він реготався, гукав: «От скажи-но, га! Хоч бери та співай „Похмуру неділю“!» Моріс засміявся, повторив: „Похмура неділя“, і гарний молодик теж усміхнувся йому, він був із жінкою, нічогенькою і гарною вбраною; вона тримала його за руку і благально дивилася на нього, та він на неї не дивився, якби він дивився на неї, то вони замкнулися б одне на одному, стали б одним цілим. Самотня пара. Він реготався, він дивився на Моріса, жінка не рахувалася, Зезета не рахувалася, вона тяжко дихає, від неї тхне, вона геть м'яка піді мною, любчику мій, увійди в мене, залишалося ще трохи ночі, мов піт між його сорочкою й тілом, трохи кіптяви, трохи прісної й ніжної тривоги, та він реготався на відкритому повітрі, й жінки були тут зайві; війна була тут, війна, революція, перемога. Ми залишимо в себе свої гвинтівки. Всі вони: кучерявий, бородань, той, що в окулярах, високий молодик повернуться зі своїми гвинтівками, співаючи „Інтернаціонал“, і буде неділя. Назавжди неділя. Він підняв кулак.

— Він піднімає кулак. Розумно.

Моріс обернувся з піднятим кулаком.

— Що, що? — поспитався він.

— Вам хочеться вмерти за Судети? — поспитався бородань.

— Заткни пельку, — відказав Моріс.

Бородань нерішуче зиркнув на нього лихим поглядом, здавалося, він намагається щось пригадати. Раптом він заволав:

— Геть війну!

Марсель відступив на крок, і його торбина на когось наштовхнулася.

— Ти замовкнеш? — поспитався він. — Замовкнеш ти чи ні, чорноротий?

— Геть війну! — надрирався бородань. — Геть війну!

Руки його затряслися, очі закотилися під лоба, він уже не міг зупинитися. Моріс дивився на нього з сумним подивом, люті в нього не було, якоїсь миті він подумав було, що треба затопити йому в пику, аби він заткнувся, як ото стукають по спині дітлахів, коли на них нападає гикавка; та на кісточках його пальців іще зберігався дотик до тендітного тіла, і тут не було чим пишатися: він ударив хлопчика; чимало води втече, поки я зроблю це ще раз.

— Іди звідціля, гнидо! — сказав він.

Бородань знай кричав гарно поставленим і трохи стомленим голосом — голосом багатія; і в Моріса зненацька з'явилося прикре відчуття, що все це зроблено навмисне. Він роззирнувся довкруги, й радість його розтанула: винні всі, вони не робили того, що мусили робити. Якщо на мітингу який-небудь тип починає кричати всяку хріновину, то натовп кидається на нього і валить з ніг, видно тільки, як руки здійснюються у повітря, а далі по всьому. А замість цього хлопці відступили, і докруг бороданя утворилася порожнеча; ота молодичка з цікавістю дивилася на нього, випустивши руку свого чоловіка, хлопці відверталися, в них був нещирий вигляд, вони вдавали, ніби нічого не сталося.

Якась величезна чудернацька знеохота налягла на Моріса: це сонце, цей чоловік, який самотньо волав і волав, як заведений, і ці мовчазні чоловіки, які поопускали голови... Його знеохота переросла у тривогу; він плечем розсунув натовп і попрямував до виходу з вокзалу, до справжніх товаришів, які вимахували кулаками під полотнищами знамен. Бульвар Монпарнас був порожній. Неділя. На терасі „Купола“ снідало двоє чи троє відвідувачів; продавчиня краваток стояла на порозі своєї крамниці; на другому поверсі будинку номер дев'яносто дев'ять, над „Космосом“, чоловік без піджака з'явився у вікні й сперся ліктями на балюстраді. Мобер і Тереза радісно заволали: ще одна! Там, на стіні, поміж „Куполом“ і аптекою, висів великий жовтий плакат з червоною облямівкою, „Французе“, ще вогкий. Мобер кинувся, втягнувши голову в плечі, головою вперед. Тереза бігла за ним, вона раділа, мов дурненька: вони вже роздерли шість таких плакатів, на очах у приголомшених добросердих багатіїв, незлецьки було мати молодого дужого захисника, нівроку на зріст і такого, який знає, що робить.

— Мерзота! — вигукнув Мобер.

Він роззирнувся довкруги; поруч зупинилася дівча, йому було років з десять, воно дивилося на них, граючись кісками; Мобер ще голосніше гукнув:

— Мерзота!

І Тереза голосно сказала йому в спину:

— Як це уряд дозволяє, щоб вивішувалися отака мерзота?

Продавчиня краваток не відповіла: це була гладка сонна молодиця, невиразна професійна усмішка завмерла на її вустах.

Французе!

Німецькі вимоги неприйнятні. Ми зробили все, щоб зберегти мир, та ніхто не може вимагати, аби Франція відмовилася від своїх зобов'язань і погодилася стати нацією другого сорту. Якщо сьогодні ми кинемо напризволяще чехів, то завтра Гітлер буде вимагати Ельзас...

Мобер ухопив плакат за край й відірвав, ніби качине крильце, довгу стьожку жовтого паперу. Тереза взяла плакат за правий кут, смикнула, залишився чималий шмат:

від Франції, щоб вона
і погодилася

нацією
якщо сьогодні ми ки
немо

На стіні залишилася жовта нерівна зірка; Мобер відступив, щоб помилуватися своєю роботою: геть тобі жовта зірка, з обірваними, незначущими словами. Тереза усміхнулася і глянула на свої руки в рукавичках, до них прилип уривок плаката, невеличка лушпайка на правій рукавичці: „Респу...“, вона потерла великого пальця об вказівний, і жовтий клаптик скачався у кульку, зсохся і зробився твердий, мов голівка булавки. Тереза розвела пальці, кулька впала, вона тішилася відчуттям своєї могуті.

„Мені потрібен маленький біфштекс, пане Дезіре, маленький біфштекс грамів на триста, гарний такий, але відріжте як слід: вчора мене обслуговував ваш продавець, і я була невдоволена, самі жили. Скажіть, будь ласка, що сталося в тому будинку навпроти? Ну, в двадцять четвертому, з чорними шторами. Там хтось помер? — Ох, не знаю, — відказав різник. — У двадцять четвертому в мене клієнтів немає, вони купують у Бертє. Погляньте, підійде воно вам чи ні, рожеве, ніжне, тендітне, мов піна від шампанського, і жодного сухожилля, його сирим можна їсти. — У двадцять четвертому, — озвалася пані Льєтє, — таж я знаю, там віддав богу душу пан Віг'є. — Пан Віг'є? Не знаю такого. З нових мешканців? — Та ні ж бо, це невисокий чорнявий добродій, ви його знаєте, він пригощав цукерками Терезу. — А-а, такий пристойний пан? От шкода! Я дуже буду шкодувати за ним; пан Віг'є, треба ж таке! — Знаєте, він доста пожив на світі, от і вмер. — Ох, — мовила пані Льєтє, — як я сказала чоловікові, цей дідок помер вчасно, ніби нюхом чув, за півроку ми ще, може, і шкодуватимемо, що не на його місці. Знаєте, що вони винайшли? — Хто? — Та німаки ж. Воно вбиває людей, наче мух, і вони вмирають у жахливих муках. — О, господи, цього тільки бракує! От розбійники! Але що це таке? Що воно таке? — Ох, це щось таке, як газ, чи, може, промінь, так мені пояснили. — Тоді це смертельний промінь, — піднявши голову, сказав різник. — Авжеж, авжеж, щось на кшталт променя. То скажіть, хіба не краще лежати в сирій землі? — Маєте рацію, я ввесь час це кажу. Ніякого більше господарства, ніяких клопотів; мені ось як хотілося б умерти: заснути увечері та й не прокинутися вранці. — Здається, він так і помер. — Хто? — Цей маленький дідок. — Є люди, яким таланить, а нам доведеться усього зазнати, дарма що ми жінки, ви ж бачили, як воно в Іспанії. Ні, антрекот, а крім того, чи немає у вас тельбухів для мого кота? Коли ж я думаю: знову війна! Мій чоловік воював у чотирнадцятому, тепер настала синова черга, люди мов подуріли, кажу вам. Хіба не можна домовитися? — Таж Гітлер не хоче домовлятися, пані Боннетен. — Що, Гітлер? Цей чолові'яга хоче Судети? Знаєте, я віддала б йому. Не знаю, люди це чи гори, а мій син піде складати свою голову за них. Я йому віддала б їх! Віддала б! Вам хочеться їх? Беріть! Тут його і застукали б. Скажіть, — поважно провадила вона, — похорон сьогодні? А не знаєте, о котрій годині, бо я хочу подивитися крізь вікно, як його нестимуть?“ Чого вони сікаються усі до мене з цією війною? Він тримав свого військового квитка, щосили стискав його і не зважувався покласти до кишені: то було єдине, чим він володів на білому світі. Він відкрив його на ходу, побачив своє фото і трохи заспокоївся; ці маленькі темні рисочки, які розповідали про нього, здавалися не такими тривожними, коли він на них дивився, не мали аж такого вже лихого вигляду. Він сказав собі: „Ну й що! Ну й що, — сказав він, — хіба це лихо — не вміти читати!“ Дезертир, невисокий знесилений молодик, піднімався проспектом Кліші, од вітрини до вітрини тягнучи за собою своє відображення, в нього не було ненависти, він не хотів іти у військо, він був дезертиром, був хвацьким бритоголовим хлоп'ягою, який живе в Барселоні, у кварталі Барріо Чіно, його переховує дівчина, яка в нього закохалася. Але як можна бути дезертиром? Якими очима потрібно на себе дивитися?

Він стояв у нефі, священник співав для нього; він думав собі: „Споочинок, супокій, супокій, спочинок“. „Ступивши в вічність, він нарешті став собою“.^[9] Ти створив мене таким, який я є, і незбагненні шляхи твої; я найганебніший із твоїх задумів, ти бачиш мене, і я слугую тобі, повстаю проти тебе, ображаю тебе й, ображаючи, слугую тобі. Я — твоє творіння, ти любиш себе в мені, ти терпиш мене, ти, який створив чудовиська. Задзеленчав дзвоник, віруючі схилили голови, та Данієль стояв прямо, з непорушним поглядом. Ти бачиш мене, Ти любиш мене. Він почувався спокійним і святим.

Похоронна карета зупинилася біля дверей двадцять четвертого будинку. „Ось вони, ось вони“, — сказала пані Боннетен. — „Це на четвертому поверсі“, — сказала консьєржка. Вона впізнала службовця похоронного бюро і сказала йому: „Добридень, пане Рене, як справи?“ — „Добридень, — відказав пан Рене. — Бачте, надумалися хоронити в неділю“. — „Ох, — сказала консьєржка, — такі ми вже вільнодумці!“ Жак подивився на Матьє і, грюкнувши кулаком по столі, сказав: „А якщо ми виграємо цю війну, то знаєш кому від цього буде зиск? Сталінові“. — „А якщо будемо сидіти склавши руки, то зиск отримає Гітлер“, — м'яко відказав Матьє. — „Ну, й що? Сталін — це той самий Гітлер. От тільки угода з Гітлером заощадить нам два мільйони людей і порятує нас від революції“. Ну от. Матьє підвівся і зиркнув у вікно. Він навіть не розлютився; він думав: „Навіщо все це?“ Філіп дезертирував, а небо зберігало свій добротливий недільний вигляд, вулиці пахнули вишуканою кухнею, мигдальними тістечками, курятиною, родиною. Пройшла подружня пара, чоловік ніс тістечка, загорнуті у вощений папір, він тримав пакет на мізинці за рожеву стрічку. Як і щонеділі. Це жарт, це не насправжки, бачиш, яке все спокійне, жодного виру, це маленька недільна смерть, маленька смерть у родинному колі, тобі треба лише виправити свій ґандж, небо існує, продуктова крамниця існує, торт існує; дезертири не існують. Неділя, неділя, перша черга біля пісуару на майдані Кліші, перша денна спекота. Ввійти до ліфта, який щойно опустився, вдихнути в його темній клітці парфуми білявки з четвертого поверху, натиснути білу кнопку, легеньке погойдування, тихий підйом, вставити ключа в замкову шпарину, як і щонеділі, почепити капелюха на третій вішалці, поправити вузол краватки перед люстром у передпокої, штовхнути двері до вітальні, гукаючи: „Ось і я“. Що вона робитиме? Хіба не підійде вона до нього, як і щонеділі, шепочучи: „Милий мій“? Це було так правдоподібно, від правдоподібності аж душило. І все-таки він утратив це назавжди. Якби ж то я міг розлютитися! Він дав мені ляпаса, подумалося йому. Дав ляпаса. Він зупинився, у боці шпигало, він притулився до дерева, він не гнівався. „Ох, — з відчаєм подумав він, — ну, чому я більше не дитина?“ Матьє сів навпроти Жака. Жак говорив, Матьє дивився на нього, і все було таке нудне, бюрко у напівмороці, тиха мелодія потойбіч сосон, мушлі вершкового масла на тарілці, порожні келихи на таці: незначуща вічність. Йому теж хотілося заговорити. Говорити ні про що, аби нічого не сказати, щоб розбити цю вічну тишу, яку не вдавалось пробити братовому голосові.

— Не суши собі мізки. Війна, мир — все воно варте одне одного.

— Як це — варте? — здивовано перепитав Жак. — Скажи-но це мільйонам людей, які готуються до смерти.

— То й що? — добротливо поспитався Матьє. — Вони носять у собі свою смерть від самісінького народження. І навіть якщо їх виполонять до одної душі, то людство все одно буде повне, як і раніше: жодної прогалини, жодної нестачі.

— Крім дванадцяти-п'ятнадцяти мільйонів душ, — сказав Жак.

— Та не в кількості справа, — сказав Матьє. — Воно заповнене лише саме собою, йому нікого не бракує, і воно нікого не чекає. Воно, як і раніше, йтиме нікуди, й такі ж самі люди будуть ставити ті самі запитання й так само марнуватимуть життя.

Жак, усміхаючись, дивився на нього, щоб показати, що він не такий уже й дурний.

— І що ти хочеш оцим сказати?

— Та якраз нічого, — відказав Матьє.

— Ось вони, ось вони, — збуджено закричала пані Боннетон. — Зараз поставлять домовину на мари.

Війна — це ніщо, потяг вирушав, наїжачившись піднятими кулаками, Моріс знайшов товаришів: Дюбеш і Лоран притиснули його до вікна, вони співали: „З інтернаціоналом здобудемо людських прав“. „Ти співаєш, як моя дупа“, — сказав йому Дюбеш. — „Як умію!“ — буркнув Моріс. Йому було гаряче, давило у скронях, це був найкращий день у його житті. Шарлеві було зимно, в животі боліло, він подзвонив утретє; він чув гучання хутких кроків у коридорі, грюкали двері, та ніхто не приходив. „Що вони там дляються, я ще вроблюся тут через них“. Важко гупаючи, хтось пробіг біля кімнати...

— Гей-но! — погукав Шарль.

Тупіт лунав і далі, гомін ущух, та над головою його почали гучно стукати. Нехай їм усячина, якби це була мала Дорліяк, яка дає їм щомісяця п'ять тисяч франків самих лише чайових, то вони очі одна одній повидирали б, аби зайти до її палати. Він здригнувся, напевне, відчинені вікна, струмись холодного повітря тягнув попід дверми, вони провітрюють, ми ще не поїхали. а вони вже провітрюють; гомін, зимний вітер, вигуки просягали до палати, мов у млин, я немовби у громадському місці. Від першого свого рентгену він не пам'ятав такої тривоги.

— Гей-го! Гей-го! — знову погукав він.

За десять одинадцята, Жакліна не прийшла, на увесь ранок його покинули самого. Коли вони вже закінчать той рейвах нагорі? Удари молотка відлунювали йому в очах, таке, наче забивають цвяхами мою домовину. Очі були сухі й щеміли, він зненацька прокинувся о третій над ранком після лихого сну. Втім, це був майже не сон: він залишився в Берку; пляж, лікарні, клініки, все було порожнє: ні хворих, ні медсестер, чорні вікна, порожні зали, й куди око засягне — голий сірий пісок. Та ця порожнеча була не просто порожнеченою, таке бачиш лише уві сні. Сон тривав; очі його були широко розплющені, а сон тривав: він лежав на візку посеред палати, але вона вже була порожня; не мала вона вже ні верху, ні низу, ні правого боку, ні лівого. Залишалися чотири перегородки, саме чотири перегородки, мов на кораблі, які сходилися під прямим кутом між чотирма стінами. Коридором тягли тяжкий нерівний предмет, напевне, здоровецьку валізу багатія.

— Гей-го! — крикнув Шарль. — Гей-го!

Відчинилися двері, увійшла пані Луїза.

— Нарешті, — сказав він.

— Ох, ще хвильку! — сказала пані Луїза. — Нам треба одягнути сто хворих; до кожного дійде черга.

— Де Жаніна?

— Гадаєте, вона має час займатися вами! Вона вбирає малюків Потьє.

— Дайте мені судно, — сказав Шарль. — Хутчій, хутчій!

— Що це з вами? Це ж не ваша пора.

— Я хвилююся, — відказав Шарль. — Либонь, від цього.

— Так, але мені треба буде спорядити вас. Всі мають бути готові до одинадцятої години. Отож поспішайте.

Вона розв'язала поворозки його піжами і стягла штани, потім підняла за стегна і підклала судно. Емаль була холодна і тверда. „В мене пронос“, — із жахом подумав Шарль.

— Як же я їхатиму в потязі, якщо в мене пронос?

— Не хвилюйтеся. Все передбачено.

Вона дивилася на нього, похитуючи в'язкою ключів. Потім сказала:

— Під час мандрівки буде гарна погода.

Його вуста затремтіли.

— Я не хочу їхати, — сказав він.

— Ох, ох! Годі вже вам, — сказала пані Луїза. — Ну що, скінчили?

Шарль натужився востаннє.

Вона понишпорила в кишені халата і дістала паперову серветку й ножиці. Потім розрізала серветку на восьmero клаптів.

— Підведіться, — звеліла вона.

Він почув шурхіт паперу, а потім відчув його дотик.

— Ху! — сказав він.

— От! — мовила вона. — Поки я виноситиму судно, ляжте на живіт; я закінчу вас підтирати.

Він перевернувся ницьма, чув, як вона ходить палатою, а потім відчув ніжний доторк її вмілих пальців. Він полюбляв цей момент. Річ. Маленька покинута річ. Прутень набубнявів під ним, і він попестив його об свіже простирадло.

Пані Луїза перевернула його, мов клумак. Вона глянула на його живіт і зареготалася.

— Ох, дотепнику! — сказала вона. — Шкодуватимуть тут за вами, пане Шарлю, ви ж бо справжнісінький мартопляс.

Вона відкинула укривало і зняла з нього піжаму.

— Трохи одеколону на обличчя, — протираючи його, сказала вона. — Що ж, сьогодні умивання буде скорочене. Підніміть руки. Добре. Тепер підштанки, не дригайтеся так, я не можу надіти вам шкарпетки.

Вона відступила, оцінюючи свою роботу, і вдоволено сказала:

— Ну, тепер ви як нова копійка.

— Довго ми будемо їхати? — хрипко поспитався Шарль.

— Може, й довго, — відказала вона, одягаючи на нього куртку.

— А куди нас повезуть?

— Хтозна. Гадаю, спочатку ви зупинитеся в Діжоні.

Вона роззирнулася зокола.

— Гляну, чи не забула чогось. Ох, — похопилася вона, — а кухлик! Ваша голубий кухлик! Ви ж так його любите.

Вона взяла його з етажерки і схилилася над валізою. То був голубий порцеляновий кухлик із червоними метеликами. Він був такий гарнющій.

— Я покладу його поміж сорочками, щоб він не розбився.

— Дайте-но його сюди, — звелів Шарль.

Вона здивовано глянула на нього, а потім простягнула кухню. Він узяв його, звівся на лікоть і, замахнувшись, пожбурих у стіну.

— Вандал! — обурено закричала пані Луїза. — Якщо вже не хотіли брати з собою, то краще віддали б мені.

— Я не хотів ні брати його з собою, ні віддавати, — відказав Шарль.

Вона стенула плечима, підійшла до дверей і розчинила їх настежень.

— Ну, що, вирушаємо? — поспитався він.

— Те певно ж, — відказала вона. — Ви ж не хочете пропустити потяг?

— Ну, то хутчій! — сказав Шарль. — То хутчій давайте!

Вона зайшла ззаду і штовхнула візок; він простягнув руку, щоб мимохідь доторкнутися до стола, на мить побачив вікно і шматок стіни у дзеркальці, прикріпленому над головою, а потім більше нічого, він був у коридорі, у хвості довгої низки візків, які вишикувалися під стіною; йому

здавалося, ніби в нього видирають серце.

Похоронний поїзд рушив з місця. „Рушають, — сказала пані Боннетен. — Гляньте-но, небагато людей проводить його в останню путь“. Вони рухалися помалу, зупиняючись майже на кожному кроці, наприкінці дороги чекала темна могила, медсестри пхали візки удвох, та ліфт був один, і вони згаяли багато часу.

— Довго так, — сказав Шарль.

— Без вас не поїдуть, — відказала пані Луїза.

Похоронна карета проїхала попід вікнами; невисока пані в жалобному вбранні, мабуть, родичка, консьєржка замкнула своє приміщення на ключ, вона йшла поруч із огрядною пані в сірій сукні й голубому капелюсі, доглядачкою. Пан Боннетен сперся ліктями на балконі біля своєї дружини. „Татусь Віг'є був братом-масоном“, — сказав він. — „Звідки ти це знаєш?“ — „Ха! Ха!“ — самовдоволено зареготав він. І докинув за мить: „Коли він потискав мені руку, то малював пальцем трикутник на моїй долоні“. Кров кинулася в скроні пані Боннетен, бо її чоловік так непоштиво казав про небіжчика. Вона провела поглядом похоронний поїзд і подумала собі: „От бідолаха“. Він лежав, простягнувшись на спині, вперед ногами його везли до могили. Бідолаха, як сумно не мати родини. Вона перехрестилася. На всю довжину; його пхали до темної могили, він відчув, як з-під нього вислизає ліфт.

— Хто їде з нами? — поспитався він.

— Від нас ніхто, — сказала пані Луїза. — Призначили трьох медсестер з норманського шале й Жоржету Фуке, вона з клініки доктора Роберталя.

— А, бачив я її, — сказав Шарль, поки вона обережно пхала його до ями. — Чорнявка з гарними ногами. На вигляд вона з норовом.

Він частенько бачив її на пляжі, де вона наглядала за гуртом малих рахітиків і по заслугі роздавала їм потиличники; в неї були голі ноги, й вона носила полотняні черевички. Гарнйоні ноги, нервові й волохаті, він подумав тоді, що був би не проти, аби вона його доглядала. Вони спустять його на мотузках у могилу, й ніхто не нахилиться над ним, крім цієї невисокої жіночки, яка не дуже побивається за небіжчиком, як сумно так помирати; пані Луїза пхнула його до кабіни ліфта, під стіною там уже стояв якийсь візок.

— Хто там? — поспитався Шарль, мружачи очі.

— Петрюс, — озвалися з візка.

— А, це ти, стара срако! — сказав Шарль. — То що? Переїжджаємо?

Петрюс не відповів, поштовх, Шарлю здалося, ніби він висить за кілька сантиметрів над візком, вони пірнали у могилу, підлога четвертого поверху була вже над його головою, він покидав своє життя зверху, через каналізаційну діру.

— Але де ж вона? — коротко схлипнув він. — Де Жаніна?

Пані Луїза ніби не почула його, і Шарль погамував ридання, тому що поруч був Петрюс. Філіп ішов, йому вже несила було зупинитися; якщо він перестане іти, то зомліє; Здоровань Луї йшов, він примудрився поранити праву ногу. Якийсь панок чимчикував пустельною вулицею, невисокий опецьок зі здоровецькими вусами і в солом'яному брилі, Здоровань Луї простягнув до нього руку.

— Послухай-но, — сказав він, — ти вмієш читати?

Панок сахнувся од нього й наддавав кроку.

— Та не тікай, — гукнув до нього Здоровань Луї. — Я ж тебе не з'їм.

Панок побіг прудкіше, Здоровань Луї закульгав услід за ним, простягаючи йому військовий квиток; врешті, панок завдав ноги на плечі і чкурнув од нього, волаючи з переляку, мов худобина. Здоровань Луї став і, чухаючи голову під пов'язкою, дивився, як той біжить: панок зробився малий і круглий, ніби м'яч, ось він підкотився до рогу вулиці, підстрибнув, звернув за ріг і щез.

— Оттак-пак! — сказав Здоровань Луї. — Оттак-пак!

— Не треба плакати, — сказала пані Луїза.

Вона витерла йому сльози своєю хустинкою, а він не думав, що плачу. Він трохи розчулився: так приємно було оплакувати самого себе.

— Тут я був такий шасливий.

— Ніколи б не повірила, — сказала пані Луїза. — Ви завжди на когось бурчали.

Вона відсунула ґрати ліфта і пхнула візок у вестибюль. Шарль звівся на ліктях, він угледів Тютора і малу Гавальду. Мала Гавальда була бліда, мов полотно; Тютор сховався під уктивало і заплющив очі. Чоловіки в кашкетах хапали візки біля дверей ліфта, котили їх через поріг клініки і зникали в парку. Один з них підійшов до Шарля.

— Гей! — вигукнув Шарль. — Уважайте-но. Як немає звички, то може статися лихо.

— Нічого, — сказав чоловік, — велике диво — пхати вашу шгукенцію. Тачки на вокзалі в Дюнкерку, вагонетки в Ленсі, візки в Анзені, а всеньке життя тільки це й роблю.

Шарль замовк, йому було страшно: паруб'яга, який котив малу Гавальду, обернув її візка на двох колесах і подряпав планку об мур.

— Зачекайте! — погукала Жакліна. — Зачекайте, а його повезу на вокзал.

Вона бігом спустилася східцями, вона була геть захекана.

— Пане Шарлю! — сказала вона.

Вона дивилася на нього з сумним захватом, її груди здіймалися, щоб доторкнутися до нього, вона вдала, ніби поправляє на нім уктивало; виходить, він ще володіє чимось на землі; хоч де б він був, а володітиме цим великим турботливим і поштивим серцем, яке й далі буде битися для нього в Берку, в порожній клініці.

— Бачте, — сказав він, — кинули ви мене.

— Ох, пане Шарлю, так довго тягнуся час. Та я не могла прийти, пані Луїза, мабуть, казала вам про це.

Вона обійшла візок, смутна і заклопотана, твердо тримаючись на двох ногах, і він аж затремтів од ненависти: вона була зі стоянів, в неї були вертикальні згадки, недовго ж зберігатиме вона його у своєму серці.

— Гайда, гайда, — сухо сказав він. — Поспішаймо: везіть мене.

— Увійдіть, — сказав кволий голос.

Мод штовхнула двері, й від запаху блювотиння їй аж подих перехопило. П'єр лежав на полиці. Він був блідий, тільки очі блищали на лиці, та вигляд у нього був спокійний. Вона відступила назад, але змусила себе увійти до каюти. На стільці біля узголів'я стояла миска, наповнена каламутною пінявою рідиною.

— Я вже блюю самим слизом, — рівним голосом сказав П'єр. — Все, що було в шлунку, давно вже виригалось. Прибери миску й сідай.

Затамувавши подих, Мод узяла миску й поставила її біля умивальниці. Потім сіла; двері вона залишила відчиненими, аби провітрити каюту. Запало мовчання; П'єр дивився на неї з бентежною цікавістю.

— Я не знала, що ти недужий, — сказала вона, — а то прийшла б раніше.

П'єр звівся на лікті.

— Мені вже краще, — сказав він, — але я ще дуже слабкий. Зучора я знай ригаю і ригаю. Може, з'їсти щось пополудні, га? Я саме хотів було замовити куряче крильце.

— Та не знаю, — роздратовано відказала Мод. — Ти сам повинен відчувати, чи треба тобі їсти.

П'єр стурбовано дивився на уктивало.

— Звичайно, — сказав він, — ризикуєш перевантажити шлунок, але мені треба

покріпитися, а, з другого боку, якщо нападе блювота, то буде буде чим ригати.

Мод ошелешено зиркнула на нього. Потім подумала: „Справді, щоб пізнати чоловіка, треба з ним пуд солі з'їсти“.

— Гаразд, скажу стюардові, щоб приніс тобі овочевий бульйон і курячу грудинку. — Вона роблено засміялася й докинула: — Якщо тобі хочеться їсти, то ти не такий уже і хворий.

Запала мовчанка. П'єр підняв очі й розглядав її з бентежною сумішшю уваги і байдужности.

— Гаразд, розповідай: ви вже в другому класі?

— Хто це тобі сказав? — невдоволено поспиталася Мод.

— Рюбі. Вчора я здибав її в коридорі.

— Авжеж, — відказала вона, — в другому.

— А як це ви примудрилися?

— Ми запропонували дати концерт.

— А! — сказав П'єр.

Він знай дивився на неї. Ось він простягнув свої руки на простирадлі й м'яко сказав:

— Крім того, ти переспала з капітаном?

— Що ти верзеш? — обурилася Мод.

— Я бачив, як ти виходила з його каюти, — відказав П'єр. — Ніякої помилки.

Мод не знала куди подітися. З одного боку, вона вже не повинна була звітуватися перед ним; та з другої, порядніше було б попередити його. Вона опустила очі й закашлялася; вона почувалася винною, і це збудило в ній якусь ніжність до П'єра.

— Послухай-но, — сказала вона, — якби я відмовилася, то Франс не зрозуміла б мене.

— А до чого тут Франс? — кволим голосом поспитався П'єр.

Вона різко підняла голову: він усміхався, на його обличчі видно було ту ж саму мляву допитливість. Вона відчула, що її образили, краще б він кричав на неї.

— Як хочеш знати, — сухо сказала вона, — коли ми подорожуємо пароплавом, я завжди сплю з капітаном, щоб оркестра „Бєбіс“ могла їхати в другому класі. От.

Якусь мить вона чекала, що він обуриться, та він і слова не сказав. Вона схилилася над ним і гаряче додала:

— Але я не повія.

— А хто каже, що ти повія? Ти робиш те, що тобі хочеться, або те, що можеш. Не бачу в цьому нічого поганого.

Їй здалося, ніби він шмагонував її батогом по обличчю. Вона схопилася на ноги.

— Ага, ти не бачиш у цьому нічого поганого! — вигукнула вона. — Нічого поганого не бачиш!

— Ні, не бачу.

— Так от, ти помиляєшся, — схвильовано сказала вона. — Дуже помиляєшся!

— То це погано, чи як? — жартома поспитався П'єр.

— Ох, не заплутуй мене! Ні, поганого тут немає; справді, що тут поганого? Хто ж каже, щоб я не робила цього? Ніхто: ні чоловіки, які крутяться довкола мене, ні мої подруги, які використовують мене, ні матуся, яка вже не заробляє ні копійки і якій я посилаю гроші. А от ти повинен вважати, що це погано, бо ти мій коханець.

П'єр схрестив руки на ковдрі; у нього був понурий і блудний погляд недужого.

— Не кричи, — тихо сказав він. — У мене голова болить.

Вона погамувалася і холодно глянула на нього.

— Не бійся, — півголосом сказала вона, — більше я не кричатиму. Тільки знай, між нами все скінчилося. Бо, розумієш, мені вже в печінках сидить те, що я дозволяю м'яшкорити себе цьому старому лантухові з гайном, і якби ти дав мені ляпаса чи пожалів мене, то я вирішила б,

що ти трохи любиш мене, й це мене підбадьорило б. Та якщо я сплю, з ким хочеться, а всім, і навіть тобі, до того байдуже, тоді я брудна сучка, мандрьоха. Що ж, любий мій, мандрьохи бігають за багатіями, й у них немає потреби лигатися з такими бидлаками, як ти оце.

П'єр не відповів; очі його були заплющені. Вона загилила ногою свого стільця і, грюкнувши дверми, вийшла з каюти.

Він плив, звівшись на лікоть, поміж шале, клініками, сімейними пансіонатами; скрізь було порожньо, сто двадцять двоє вікон готелю „Брюн“ були відчинені, в саду вілли „Оаза“ недужі чекали, лежачи у своїх домовинах; попіднімавши голови, вони дивилися на парад візків; цілий гурт візків котився до вокзалу. Ніхто не розмовляв, чутно було тільки, як порипують осі й глухий стукіт коліс, які з'їжджають із хідника на бруківку. Жаніна йшла хутко; вони випередили огрядну баберу з червоним обличчям, котру котив низенький заплаканий дідок, випередили Зозо, на вокзал його котила мати, доглядачка громадської вбиральні.

— Гей! Гей! — погукав Шарль.

Зозо здригнувся, трохи звівся і глянув на Шарля своїми порожніми світлими очима.

— Не щастить нам, — зітхнувши, сказав він.

Шарль упав на спину; праворуч і ліворуч від себе він відчував оці поземні присутності, десять тисяч маленьких похоронів. Він знову розплющив очі й побачив шматок неба й сотні людей, котрі, вихилившись із вікон будинків на Великій вулиці, махали хустинками. Негідники! Негідники! Це ж не 14 липня. Чаїна згряя з криком закружляла над його головою, й Жаніна висякалася за візком. Вона плакала під своїм своєю креповою вуаллю, доглядачка втупилася в єдиний вінок, який погойдувався позад карети, та чула, як та плаче, вона не повинна так побиватися, вже десять років вона його не бачила, та завжди зберігаєш десь у глибині душі соромливий і непогамований смуток, який смиренно очікує похорону, першого причастя, весілля, аби пролляти сльози, які зазвичай не зважаєшся виказати; доглядачка подумала про свою паралізовану матір, про війну, про небожа, якого незабаром заберуть до війська, про тяжкий свій приділ доглядачки і теж заплакала, вона була задоволена, родичка плакала, за нею почала плакати консьєржка, бідолашний дідок, так мало людей проводить його в останню дорогу, хоча у всіх смуток на обличчі; Жаніна плакала, котячи візок, Філіп ішов, я зараз зомлію, Здоровань Луї йшов, війна, недуга, смерть, від'їзд, убогість; була неділя, Моріс співав біля вікна свого купе, Марсель зайшла до цукерні купити тістечок із кремом.

— Щось не дуже ви балакучі, — сказала Жакліна. — А я гадала, вам тяжко буде покидати мене.

Вони звернули на вулицю, що провадила до вокзалу.

— Вам здається, що я недостатньо засмучений? — поспитався Шарль. — Мене запаковують, везуть бозна-куди, не питаючи моєї згоди, а ви ще й хочете, аби я шкодував за вами?

— Черствий ви.

— Нехай, — шорстко відказав він. — Хотів би я, щоб ви опинилися на моєму місці. Глянув би тоді я на вас.

Вона не відповіла, і він угледів над головою темну стелю.

— Приїхали, — сказала Жаніна.

Кого волати на порятунок? Кого потрібно благати, щоб не везли мене, я зроблю все, що вони захочуть, аби тільки мене залишили тут, вона мене доглядатиме, возитиме на прогулянки, голубитиме своїми пальчиками...

— Ох, — сказав він, — чую я, що здохну під час цієї мандрівки.

— Та ви з глузду з'їхали! — тривожно вигукнула Жаніна. — Ви геть ума рішилися, як ви можете казати таке?

Вона обійшла довкруг візка і нахилилася до нього, він відчув її гарячий подих.

— Годі, годі! — сказав він, регочучись їй ув обличчя. — Не треба вдавати. Вже хто-хто, а ви не будете сумувати, якщо я помру. Хіба що та гарнюня чорнявка, медсестра лікаря Роберталя.

Жаніна хутко випросталася.

— Вона мов баба-яга, — сказала вона. — Ви уявити собі не можете, скільки прикростей завдала вона Люсьєні. О, ця залляла б вам сала за шкуру, — крізь зуби додала Жаніна. — І їй голову не задуриш, вона не така дурненька, як я.

Шарль підвівся і занепокоєно роззирнувся довкруги. В залі вишикувалося понад дві сотні візків. Один по одному носії викочували їх на перон.

— Я не хочу їхати, — пробурмотів він крізь зуби.

Жаніна раптом розгублено глянула на нього.

— Прощайте, — сказала вона йому. — Люба, люба моя лялю, прощайте.

Він хотів було відповісти, та візок сіпнувся. Дрижаки пробігли по ньому від ніг до потилиці; він відкинув голову назад і побачив, як над схилилося червонясте обличчя.

— Пишіть мені, — гукнула Жаніна, — пишіть!

Він був уже на пероні, в гаморі свистків і прощальних вигуків.

— Оце... оце наш потяг? — тривожно поспитався він.

— Не подобається? А ви що хотіли? Східний експрес? — іронічно запитав служник.

— Таж це товарні вагони!

Служник сплюнув собі під ноги.

— В пасажирському вагоні ви не помістилися б, — пояснив він. — Треба було б знімати сидіння, знаєте яка це морока?

Носії брали лежаки за два кінці, знімали їх із візків і несли до вагонів. Біля вагонів стояли служники у кашкетах, вони нагиналися, брали лежаки, як могли, і заносили їх у темряву. Красунчик Самуель, найбільший джигун у Берку, в якого було вісімнадцять костюмів, проплив у руках носіїв біля Шарля і догори дригом зник у вагоні.

— Таж є санітарні потяги, — обурено сказав Шарль.

— Ох, маєте слушність. Але хто б це напередодні війни подавав санітарні потяги у Берк, щоб вивозити калік?

Шарль хотів було відповісти, але його лежак раптом гойднувся, і його підняли в повітря униз головою.

— Несіть мене прямо, — заволав він, — прямо несіть мене!

Носії зареготалися, зяйлива діра наблизилася, побільшала, вони випустили мотузки, і домовина м'яко гупнула об свіжу землю. Схилившись над могилою, доглядачка і консьєржка гірко заридали.

— От бачиш, — сказав Борис, — от бачиш, усі вони дають драла.

Вони сиділи у передпокої готелю біля обвішаного орденами добродія, котрий читав газету. Порт'є привіз ліфтом дві валізи зі свинячої шкури і поставив їх біля входу, поруч з іншими.

— П'ятеро зранку вибуває з готелю, — байдуже сказав він.

— Поглянь на ці валізи, — сказав Борис, — вони зі свинячої шкіри. Ці люди не заслужили їх, — суворо докинув він.

— Чому, красунчику мій?

— Вони мають бути обклеєні наліпками.

— Але ж тоді не видно було б свинячої шкіри, — заперечила Лола.

— От-от. Справжню розкіш потрібно приховувати, до того ж, це замінило б чохли. Якби я мав такі валізи, то мене тут не було б.

— А де ти був би?

— Та де завгодно: в Мексиці або в Китаї. — Він додав: — Із тобою.

Висока жінка в темному капелюсі схвильовано пройшла через передпокій; вона гукала:

— Маріетто! Маріетто!

— Це пані Делярів, — сказала Лола. — Вона виїжджає сьогодні ополудні.

— Незабаром ми залишимося в готелі самі, — сказав Борис. — Ото буде цікаво: щовечора мінятимемо кімнату.

— Вчора в казіно, — сказала Лола, — мене слухало душ із десять. Тому я більше не надриваюся. Я попросила, щоб усіх їх зібрали до купи, за столиками посеред зали, та й муликаю їм свої пісеньки на вухо.

Борис підвівся й пішов глянути на валізи. Він потайки помацав їх і вернувся до Лоли.

— Чому вони їдуть звідси? — знову сідаючи, сказав він. — Їм і тут велося б незлецьки. Якщо це станеться, то їхні домівки розбомбують відразу ж після їхнього повернення.

— Воно, звісно, так, — відказала Лола, — та це ж їхні домівки. Невже ти не розумієш?

— Ні.

— Так воно ведеться, — сказала вона. — З певного віку очікуєш на неприємності вдома.

Борис зареготався, й Лола занепокоєно випросталася: в неї давненько вже таке було — якщо він сміявся, то їй здавалося, що сміється він із неї.

— Чому ти регочеш?

— Бо вважаю, що ти дуже зухвала. Ти пояснюєш мені, що відчують люди певного віку. Але ж ти нічогісінько не тямиш, сердешна моя Лоло: в тебе ніколи не було домівки.

— Не було, — сумно відказала вона.

Борис узяв її руку й поцілував долоню. Лола зашарілася.

— Ти такий люб'язний зі мною. Кажу ж, ти так змінився...

— Щось не так?

Лола міцно стиснула його руку.

— Ні, все гаразд. От тільки хотілося б знати, чому це ти такий люб'язний.

— Бо дорослішаю, — відказав він.

Вона випустила його руку й, усміхаючись, відкинулася у фотелі. Він тішився тим, що вона щаслива: йому хотілося залишити їй добру згадку про себе. Він погладив її руку й подумав: рік; в мене один лиш рік життя з нею; він розчулився: їхня історія вже мала чар минувшини. Раніше він тримав її у вуздечці, але це було мов угода без обмеження в часі: це дратувало його, він волів мати зобов'язання на визначений термін. Один рік: він принесе їй усе те щастя, котрого вона заслуговує, він виправить усі свої несправедливості, а потім кине її, але не зробить це мерзотно, не задля іншої жінки чи тому що вона остогидла йому: все воно влаштується саме, силою обставин, тому він буде доросліший і його пошлють на фронт. Він зиркнув на неї краєм ока: в неї був молодявий вигляд, її прегарні груди хвилювалися від утіхи; він сумно подумав: „Я буду чоловіком одної жінки“. Мобілізований у 1940 році, вбитий у 1941, ні, в 1942 році, бо ще ж піде часу на військову підготовку, от і вийде, що за свої двадцять два роки він пізнав одну жінку. Ще три місяці тому він мріяв спати зі світськими жінками; тому що хлопчиськом був, безжалісно подумав він. Йому доведеться вмерти, не пізнавши герцогинь, та він не шкодував за цим. З одного боку, за ті місяці, які йому лишилися, він міг колекціонувати перемоги, та йому не хотілося: так лише розтринькаєш себе. Коли тобі лишилося жити всього два роки, то треба радше зосередитися на одному. Жюль Ренар казав синові: „Вивчай одну жінку, але вивчай добре, лише тоді ти пізнаєш усіх їх“. Треба було ретельно вивчати Лолу, в ресторані, на вулиці, в ліжку. Він провів своїм вказівним пальцем по Лолиному зап'ясттю й подумав: я ще не дуже добре знаю її. Були ще куточки її тіла, яких він не знав, та й не завжди він знав, що відбувається в її голові. Але в нього був ще рік. І до цього слід було братися негайно. Він обернув до неї голову й почав уважно розглядати її.

— Чому ти так дивишся на мене? — поспиталася Лола.

— Я тебе вивчаю, — відказав Борис.

— Не люблю я, коли ти на мене так дивишся, завжди боюся, що здаватимуся тобі старою.

Борис усміхнувся до неї: вона залишалася недовіркою, ніяк не могла звинути до свого щастя.

— Не переймайся, — сказав він.

Вдова сухо привіталася з ними й сіла у крісло біля обвішаного орденами добродія.

— Ну, що, любя пані, — сказав добродій. — Слухатимемо промову Гітлера.

— Ох! А коли ж це? — поспиталася вдова.

— Сьогодні ввечері він виступатиме в Sportpalaats.^[10]

— Бр-р-р! — здригнувшись, мовила вона. — Тоді я раніше вклядуся до ліжка та ще й голову сховаю під укривалом, щоб не чути його. Гадаю, нічого втішного для нас він не скаже.

— Боюся, що так, — відказав добродій.

Запала мовчанка, потім він знову озвався:

— Бачите, найбільшу помилку зробили ми в 1936 році, під час демілітаризації рейнської зони. Туди треба було послати десять дивізій. Якби ми вищипали зуби, то німецькі офіцери отримали б наказ про відступ. Але Сарро чекав згоди від Народного фронту, а Народний фронт вирішив, що краще буде віддати нашу зброю еспанським комуністам.

— Англія не пішла б за нами, — зауважила вдова.

— Вона за нами не пішла б! Вона за нами не пішла б! — нетерпляче повторив добродій. — Гаразд, пані, тепер я поставлю вам запитання. Знаєте, що зробив би Гітлер, якби Сарро оголосив мобілізацію?

— Ні, не знаю, — відказала вдова.

— На-клав-би-на-се-бе-ру-ки, пані; мені відомо це з надійного джерела: вже двадцять років я знайомий із офіцером із 2-го відділу.

Вдова сумно схилила голову.

— Стільки втрачених нагод! — зітхнула вона.

— А хто винен, пані?

— Ох! — сказала вона.

— От-от! — сказав добродій. — Тож бо й воно! Ось що значить голосувати за червоних. Француза не виправити: війна вже на порозі, а він знай вимагає оплачуваних відпусток.

Вдова підняла голову: її обличчя було стривожене.

— То ви гадаєте, що буде війна?

— Про війну, — сказав добродій, — і думати немає чого. О-о, не так швидко вона буде. Ні, Даладьє не дитина, він, звичайно ж, поступиться. Але ми матимемо гірші неприємності.

— Негідники, — крізь зуби процідила Лола.

Борис із симпатією глянув на неї. Як на її думку, то чехословацьке питання було просте: на цю маленьку країну напали, Франція мусить її захистити. Вона не дуже зналася на політиці, зате була великодушна.

— Ходімо снідати, — сказала вона, — ці двоє діють мені на нерви.

І підвелася. Він глянув на її гої пругкі стегна і подумав: жінка. Це була жінка, вся жінка, якою він володітиме сьогодні вночі. Він відчув, як від бажання в нього аж вуха зашарілися.

Позаду вокзал — і Гомес у потязі, з ногами на лавці, він прискорив прощання: „Не люблю обіймів на пероні“. Вона спускалася монументальними східцями, потяг ще стояв на вокзалі, Гомес палив і читав газету, залізши з ногами на лаву, в нього були нові черевики з телячої шкіри. Вона бачила його черевики на сірій оббивці лави; він їхав у першому класі; війна має свої переваги. Ненавиджу його, подумала вона. Вона була суха і спустошена. Якусь мить вона ще

бачила сліпуче море, порт і пароплави, потім усе зникло: темні готелі, дахи і трамваї.

— Пабле, не біжи так! А то впадеш.

Малюк зупинився на сходинці, нога зависла в повітрі. Він побачить Мат'є. Він міг іще один день провести зі мною, але він волів провести його з Мат'є. Її руки палали. Поки він був тут, життя було мукою; тепер, коли він поїхав, я не знаю, куди мені йти.

Малий Пабло поважно дивився на неї.

— А тато поїхав? — поспитався він.

Навпроти висів годинник, він показував тридцять п'ять на другу. Вже сім хвилин, як потяг був у дорозі.

— Так, — відказала Сара, — поїхав.

— Воювати? — поблискуючи очима, спитався Пабло.

— Ні, — відказала Сара, — побачитися з другом.

— Так, але ж потім він воюватиме?

— Потім, — сказала Сара, — він змушуватиме воювати інших.

Пабло зупинився на передостанній сходинці; він зігнув коліна і, звівши ноги до купи, плигнув на тротуар, а потім обернувся і, гордо усміхаючись, глянув на матір. Мартопляс, подумала вона. Не усміхнувшись у відповідь, вона одвернулася й окинула оком монументальні східці. Над її головою їхали, зупинялися і знову рушали потяги. Гомесів потяг прямував на схід, поміж крейдяними бескидами чи, може, поміж будинками. Вокзал угорі був пустельний, величезний сірий пухир, наповнений сонцем і димом, пахне вином і сажею, блищать рейки. Вона схилила голову, їй було прикро думати про цей покинутий вокзал, нагорі, в білій полуденній спекоті. В квітні 1933 року він їхав тим самим потягом, на ньому був сірий твідовий костюм, в Каннах його чекала місіс Сімпсон, вони тоді провели разом два тижні в Сан-Ремо. Краще було б це, подумалося їй. Маленький кулачок мацнув її руку. Вона розтулила долоню й зімкнула її на Пабловому зап'ясті. Потім опустила погляд униз і глянула на нього. На ньому була матроська блуза й полотняний капелюшок.

— Чому ти так дивишся на мене? — поспитався Пабло.

Сара одвернулася і глянула на шосе. Вона жажнулася зі своєї черствости. Це всього лиш дитина, подумала вона. Всього лиш дитина! Вона знову глянула на нього, силкуючись усміхнутися, та так і не змогла, зуби її зціпилися, рот задерев'янів. Губи малюка затремтіли, й вона зрозуміла, що він зараз заплаче. Вона різко смикнула його за руку й пішла сягнистими кроками. Малюк здивувався і, забувши про сльози, задріботів поруч з нею.

— Куди ти йдеш, мамо?

— Не знаю, — відказала Сара.

Вона звернула праворуч, у першу-ліпшу вулицю. Вулиця була пустельна; всі крамниці були зачинені. Вона ще дужче надала кроку і звернула ліворуч, у вулицю, що тяглася поміж темними брудними будинками. І знову нікого.

— Ти змушуєш мене бігти, — поскаржився Пабло.

Не відповідаючи, Сара стиснула його руку й потягла його далі. Вони звернули на велику вулицю, яка була праворуч, з трамвайними коліями. Не видно було ні трамваїв, ні авт, тільки опущені залізні жалюзі й рейки, що провадили в порт. Вона згадала, що сьогодні неділя, й серце її стиснулося. Вона люто смикнула Пабла за руку.

— Мамо! — запхивкав Пабло. — Ой, мамо!

І побіг, щоб устигнути за нею. Він не плакав, обличчя було бліде, мов стіна, з темними синцями попід очима; він здивовано й недовірливо зиркнув на неї. Сара зненацька зупинилася; на очах її заблищали сльози.

— Бідолашна дитино, — сказала вона. — Невинна бідолашна дитино.

Вона присіла перед ним: яка різниця, ким він стане згодом? Поки що він був з нею, богу душу винний і негарний, з малесенькою тінню під ногами; врешті, хіба він просив народжувати його на світ?

— Чому ти плачеш? — поспитався Пабло. — Тому що тато поїхав, еге?

Сарині сльози вмить висохли, і їй захотілося сміятися. Та Пабло стурбовано дивився на неї. Вона підвелася й, одвернувши голову, сказала:

— Авжеж. Авжеж, тому що тато поїхав.

— А ми швидко прийдемо додому?

— Ти стомився? Ми ще далеко від нашої домівки. Ходімо, — сказала вона, — ходімо. Тепер ми підемо помаленьку.

Вони пройшли декілька кроків, а потім Пабло зупинився і тицьнув пальцем убік.

— Поглянь! — з майже болісним захватом сказав він.

Це була афіша на дверях геть голубого кінотеатру. Вони підійшли до неї. З темного прохолодного холлу тхнуло формаліном. На афіші ковбой гнався за вершником у масці, стріляючи з револьвера. Знову постріли, знову револьвери! Важко дихаючи, Пабло дивився на афішу; незабаром він надіне каску, візьме гвинтівку і буде гасати кімнатою, вдаючи розбійника в масці. В неї забракло мужности повести його. Касирка махала на себе віялом у шклянній будці. Це була гладка чорнява молодиця з блідою шкірою і вогнистими очима. За шибкою на підвіконні стояли в горщику квіти; на стіні вона прикріпила кнопками фото Роберта Тейлора. Добродій середнього віку вийшов із глядацької зали і підійшов до каси.

— Скільки? — поспитався він у віконце.

— П'ятдесят три квитки, — відказала вона.

— Так я й думав. Вчора шістдесят сім. А такий гарний фільм, із погонями!

— Люди сидять удома, — стенувши плечима, відказала касирка.

Якийсь чолов'яга зупинився біля Пабла, він, тяжко дихаючи, дивився на афішу, та немовби й не бачив її. Він був високий, блідий, з роздертим одягом, закривавленою пов'язкою на голові й грязюкою, що позасихала на щоці й на руках. Мабуть, він прийшов здалеку. Сара взяла Пабла за руку.

— Ходімо, — сказала вона.

Вона силкувалася іти помалу, через малюка, та їй хотілося бігти, в неї було таке враження, ніби хтось дивиться їй у спину. Перед нею блищали рейки, м'яко плавився асфальт на сонці, біля ліхтаря легенько тремтіло повітря, це вже була не та неділя. „Люди сидять удома“. Зовсім нещодавно вона вгадувала за гуртом кам'яниць радісні й заповнені людом бульвари, які пахнули рисовою пудрою і світлим тютюном; вона простувала тихою вулицею в передмісті, її супроводжував невидимий і близький натовп. Досить було одного слова, й бульвари спорожніли. Тепер вони спускалися в порт, білі й пустельні; поміж глухими мурами тремтіло повітря.

— Мамо, — сказав Пабло, — той пан іде назирці за нами.

— Та ні, — відказала Сара, — він іде своєю дорогою.

Вона звернула ліворуч, і це була така сама вулиця, нескінченна й непорушна; тільки одна вулиця йшла тепер через увесь Марсель. І Сара була на цій вулиці, а всі марсельці сиділи у своїх домівках. П'ятдесят три відвідувачі. Вона думала про Гомеса, про Гомесів сміх: та певно ж, усі французи боягузи. Ну, й що? Вони сидять удома, це природно; вони бояться війни, і цілком мають рацію. Та їй було недобре. Вона помітила, що наддала кроку, і хотіла було сповільнити ходу, з нею ж Пабло. Та малюк потяг її вперед.

— Хутчій, хутчій! — здушено промовив він. — Ой, мамо!

— Що сталося? — сухо запитала вона.

— Знаєш, він ще йде за нами.

Сара трохи обернула голову й уздріла волоцюгу; певно ж, він ішов за ними. Серце її закалатало в грудях.

— Тікаймо! — сказав Пабло.

Вона подумала про закривавлену пов'язку і різко повернула. Чолов'яга тут-таки зупинився і глянув на них каламутними очима. Сара злякалася. Малюк вчепився в неї обома руками і чимдуж тягнув її назад. „Люди сидять удома“. Вона могла скільки завгодно гукати, волати на гвалт — ніхто й носа не висуне.

— Вам щось треба? — запитала вона, дивлячись волоцюзі у вічі.

Він знічено усміхнувся, і страх її розвіявся.

— Ви вмієте читати? — поспитався він.

І простягнув їй якусь стару подерту книжку. Вона взяла її до рук, це був військовий квиток. Пабло обхопив її ногу обома руками, вона відчувала його маленьке гаряче тіло.

— То й що? — запитала вона.

— Я хотів би знати, що тут написано, — сказав чолові'яга, тицяючи пальцем у сторінку.

Попри його синє напівзаплющене око в нього був добротливий вигляд. Якусь мить Сара дивилася на нього, потім глянула на сторінку.

— Таке лихо, — пробурмотів чолові'яга. — Таке лихо — геть читати не вмію.

— Що ж, у вас біла посвідка, — відказала Сара. — Ви мусите їхати в Монпельє.

Вона простягнула йому квиток, але чолові'яга не відразу взяв його. Він поспитався:

— Це правда, що буде війна?

— Не знаю, — відказала Сара.

Вона подумала: незабаром він поїде. А потім подумала про Гомеса. І запитала:

— Хто вам зробив цю перев'язку?

— Таж я сам, — відказав волоцюга.

Сара понишпорила в сумочці. В неї були шпильки і два носовички.

— Сядьте на тротуар, — владно звеліла вона.

Чолов'яга тяжко опустився долі.

— Ноги аж гудуть, — усміхнувшись, пояснив він.

Сара роздерла носовички. Гомес читав „Юманіте“ у першому класі, вилізши з ногами на лаву. Він побачиться з Мат'є, потім поїде в Тулузу, а звідти літаком вирушить до Барселони. Вона розв'язала закривавлену пов'язку і, легенько сіпаючи, зняла її. Чолов'яга тихо застогнав. Липкий чорний струп укривав половину голови. Сара простягла носовичок Паблові.

— Біжи намочи в фонтані.

Малюк побіг, зрадівши, що може піти. Чолов'яга глянув на Сару. Він сказав:

— Я не хочу воювати.

Сара лагідно поклала йому руку на плече. Їй хотілося попросити в нього вибачення.

— Я пастух, — сказав він.

— А що ви робите в Марселі?

Він струснув головою.

— Я не хочу воювати, — повторив він.

Прибіг Пабло, Сара сяк-так промила рану і хутко перев'язала її.

— Встаньте, — сказала вона.

Волоцюга підвівся. Він розгублено дивився на неї.

— То що, мені треба їхати в Монпельє?

Вона понишпорила в сумочці й дістала дві стофранкові купюри.

— Це вам на дорогу, — сказала вона.

Чолов'яга не відразу взяв їх: він пильно дивився на неї.

— Беріть, — тихо й поспішно сказала Сара. — Беріть. І якщо можете цього уникнути, то не йдіть на війну.

Він узяв гроші. Сара міцно потиснула його руку.

— Не йдіть на війну, — повторила вона. — Що завгодно робіть, поверніться додому, сховайтесь, — краще вже це, ніж воювати.

Він безтямно дивився на неї. Вона вхопила Пабла за руку, обернулася, й вони попрямували далі. За мить вона озирнулася: він дивився на пов'язку і мокрий носовичок, які Сара кинула додолу. Врешті він нагнувся, навпомацки підняв їх і сховав до кишені.

Піт краплями цебенів з його чола на скроні, збігав по щоках від ніздрів до вух, спочатку він подумав було, що то комахи, й ляснув себе по щоці, та рука його розмазала теплі сльози.

— Боже милий, — сказав його сусід ліворуч, — оце духота!

Він упізнав той голос, це був Бланшар, вгодований бугай.

— Вони навмисне це роблять, — сказав Шарль. — Годинами тримають вагони на самісінькому осонні.

Запала тиша, потім Бланшар поспитався:

— Це ти, Шарлю?

— Я, — відказав Шарль.

І пошкодував, що обізвався. Бланшар полюбляв різні витівки, бризкав на людей із водяного пістолета або скочувався до них і чіпляв їм на ковдру картонного павука.

— Бач, зустрілися, — сказав Бланшар.

— Атож.

— Малий же цей світ.

В обличчя Шарлеві вдарила цівка води. Він утерся й почав відпльовуватися; Бланшар сміявся.

— Йолоп! — сказав Шарль. Він дістав носовичка й витер шию, змушуючи себе засміятися. — Це знову твій водяний пістолет?

— А певно, — регочучи, відказав Бланшар. — Я ж не змилив, еге? Простісінько в рило! Не гнівайся, в мене фортелів повні кишені: будемо тішитися в дорозі!

— Ох і йолоп, — щасливо регочучи, сказав Шарль. — Ох і йолоп, діттак якийсь!

Він трохи боявся Бланшара: їхні лежаки були поруч, якщо він захоче мене вщипнути або кинути мені колючку під укривало, йому досить руку простягнути. Не щастить мені, подумалося йому; треба матися на бачності, аж поки приїдемо. Він зітхнув і завважив, що дивиться на стелю, велику похмуру площину з силою-силенною заклепок. Він обернув своє люстерко назад, шкло було чорне, мов закіптюжена шкляна пластинка. Шарль трохи звівся і кинув оком доокруж. Розсувні двері вони залишили відчиненими навстіж; у вагон цідилося бліде світло, воно пробігало лежачими тілами, торкалося укривал, падало на обличчя. Та освітлений простір обмежувався дверним прозором; о праву й о ліву руч лежала майже цілковита темрява. Ото щасливці, мабуть, вони тицьнули щось носіям; тепер у них буде і світло, і свіже повітря; звівшись на ліктях, вони вряди-годи можуть побачити і зелені дерева. Він знесилено впав на лежак; сорочка його просякла потом, хоч викручуй. Швидше б уже рушали! Та потяг знай стояв, покинутий, оповитий сонцем. Чудернацький дух, — прілої соломи і парфумів „Убіган“, — стояв на рівні підлоги. Він витягнув шию, щоб уникнути його, бо той дух викликав у нього нудоту, але піт стікав у нього по обличчю, тож він знову ліг і сопух накрив його з головою. Надворі видно було рейки, і сонце, і порожні вагони на запасних коліях, і білі від пилюги кущі: пустеля. А трохи далі була неділя. Неділя в Берку: дітлахи, які гралися на пляжі, родини, що смакували каву на терасах кав'ярень. Цікаво, подумалося йому, цікаво. В тому кінці вагона почувся голос:

— Денісе! Агов, Денісе!

Ніхто не відповів.

— Морісе, ти тут?

Запала тиша, потім голос із досадою сказав:

— Негідники!

Тиша обірвалася. Поруч із Шарлем хтось простогнав:

— Ох і спека.

І слабкий, тремтячий голос, голос важко хворого відказав:

— Коли потяг рушить, буде легше.

Вони розмовляли навмання, не впізнаючи одне одного; хтось захихотів і сказав:

— Отак їздять солдати.

І знову запала тиша. Спека, тиша, тривога. Раптом Шарль уздрів дві гожі ноги в панчохах із білих ниток, його погляд піднявся білим халатом: це була вродлива медсестра. Вона допіру залізла у вагон. В одній руці вона тримала валізу, в другій складаний стільчик; вона роздратованим поглядом окинула вагон.

— Божевілля, — сказала вона. — Чистісіньке божевілля.

— Як-як? — поспитався знадвору чийсь грубий голос.

— Якби ви бодай трохи подумали, то, напевне, второпали б, що не можна тримати жінок в одному вагоні з чоловіками.

— Ми позаносили їх у тому порядку, в якому їх нам подали.

— І як мені тепер опрацювати їх одних перед одними?

— Треба було бути тут, коли їх заносили.

— Не можу ж я бути скрізь заразом. Я наглядала за реєстрацією багажу.

— Оце безлад! — сказав якийсь чоловік.

— Ще б пак.

Запала мовчанка, далі медсестра сказала:

— Будь ласка, погукайте ваших колег: ми перенесемо чоловіків ув останній вагон.

— Обійдетесь! Ви що, заплатите нам за додаткову роботу?

— Я подам скаргу, — сухо сказала медсестра.

— Та хоч сто скарг! Подавайте, кралю, чхав я на них.

Медсестра стелула плечима й одвернулася; вона обережно пройшла поміж тілами і вмовстилася на складаному стільці неподалік від Шарля, скраю світляного прямокутника.

— Гей, Шарлю! — озвався Бланшар.

— Що? — здригнувшись, поспитався той.

— Тут самки є.

Шарль не відповів.

— А що ж робити, — голосно поспитався Бланшар, — якщо мені захочеться на горщик?

Шарль почервонів од люті й сорому, але згадав про колючку і змовницьки захихотів.

На підлозі хтось вовтузився, мабуть, чоловіки, які в'язи собі вивертали, аби поглянути, чи є в них сусідки. Та загалом у вагоні висіло якесь збентеження. Лунав і відразу ж ущував шепіт. „А що ж робити, якщо я захочу на горщик?“ Шарль почувався брудним ізсередини, кім'яхом липких і мокрих тельбухів: який сором, якщо він попросить судно у присутності дівчат. Він зціпився і подумав собі: „Я триматимуся до кінця“. Бланшар голосно сопів, його ніс виводив якусь невинну мелодію, Господи, він зумів заснути. У Шарля з'явилася надія, він дістав цигарку і черкнув сірником.

— Що там таке? — поспиталася медсестра.

Вона поклала в'язання на коліна. Шарль бачив її розгніване обличчя, дуже високо і дуже далеко над собою, в голубій сутіні.

— Припалюю цигарку, — сказав він; голос його видався йому чудернацьким і нескромним.

— О ні, — сказала вона, — й не думайте. Тут не палять.

Шарль погасив сірника і помацав довкруг себе пучками пальців. Поміж двома укривалами він наткнувся на вогку й шерехату дошку, пошкріб її нігтем, перш ніж покласти туди тоненьку, наполовину обвуглену трісочку; зненацька цей дотик нагнав на нього жаху, і він поклав руки на груди; я на рівні землі, подумалося йому. На рівні землі. Долі. Під столами і стільцями, під закаблуками медсестер і носіїв, розчавлений, наполовину змішаний із болотом і соломою, будь-яка комаха, що гасає у шпаринах поміж дошками, може вилізти мені на живіт. Він поворушив ногами, пошкріб п'ятами лежак. Обережно, щоб не збудити Бланшара. Піт цебенів йому по грудях; він зігнув коліна під укривалом. Ці шпаркі мурашки в стегнах і ногах, невиразні й шалені збурення в усьому тілі попервах безнастанно мордували його в Берку. А потім усе ущухло: він забув про свої ноги, природним вважав, що його пхають, котять, несуть, що він зробився річчю. „Це не повернеться, — з тривогою думав він. — Господи, невже це не повернеться?“ Він простягнув ноги, заплющив очі. Треба було думати: я всього-навсього каменюка, просто каменюка. Його стиснуті долоні розтулилися, він відчув, як його тіло помалу кам'яніє під укривалами. Каменюка серед інших каменюк.

Він рвучко випростався, розплющив очі, шия напружилася; поштовх, потім скрегіт, монотонний рух, цілющий, мов дощ: поїзд рушив із місця. Він щось минав; надворі видніли масивні й тяжкі од сонця об'єкти, вони ковзали повз вагони: невиразні тіні, спочатку помалу, а потім швидше і швидше пробігали освітленою стіною навпроти відчинених дверей; це було так, мов на екрані в кінотеатрі. Світло на стіні трохи зблякло, потім посіріло, а потім зненацька заяріло. „Виїжджаємо з вокзалу“. В Шарля боліла шия, та він почувався спокійнішим; він знову ліг, підняв руки і обернув своє люстерко на дев'яносто градусів. Тепер у лівому куті він бачив шматок освітленого прямокутника. Цього йому було достатньо: ця сяйлива поверхня жила, на ній відбивався овид; світло то тремтіло і блідло, немовби мало й геть розтанути, то знову твердло, застигало і прибирало вигляду вохряної побілки; а потім рвійно скидалося, пронизане скісними хвилястими коливаннями, і брижалося, наче од вітру. Шарль довго дивився на нього: згодом він відчув себе вільним, немовби сидів на сходинці вагона, звисивши ноги, й дивився, як пропливають дерева, лани і море.

— Бланшаре, — прошепотів він.

Ніякої відповіді. Він трохи зачекав і знову прошепотів:

— Ти спиш?

Бланшар не відповів. Шарль тихо й полегшено зітхнув, розслабився і повністю простягнувся, не зводячи очей із люстерка. Він спить, він уже спить; коли він увійшов до кав'ярні, то насилу на ногах тримався; він упав на лавку, та очі його були люті, вони казали: не впоратися вам зі мною. З дуже лихим виглядом він замовив каву, такий вигляд буває в людей, які вважають офіціантів своїми ворогами: це зелені молодики, які гадають, ніби життя — це суцільна боротьба, вони прочитали це у книжках і починають цю боротьбу з кав'ярень: замовляють гранатовий сік і так дивляться на офіціанта, що мороз по спині йде.

— Каву, — сказав Фелікс, — і дві чашки китайського чаю на терасу.

Вона натиснула на кнопку і обернула ручку. Філіп підморгнув їй і показав на молодика, який заснув. Це була не боротьба, це болото, тільки-но поворухнешся, то відразу й грузнеш, та вони це не відразу усвідомлюють, перші роки вони дуже метушаться, і це призводить до того, що вони грузнуть; я теж так робила, теж; тепер я постаріла, залишаюся спокійною, руки притиснуті до боків, не рухаюся, головне в моєму віці — більше не грузнути. Він спав, рот був розтулений, щелепа одвисла, він був геть негарний, набряклі червоні повіки, червоний ніс робили його схожим на барана. Я відразу вгадала, щойно побачила, як він заходить до порожньої зали, мов

сліпий, і це сонце надворі, й клієнти на терасі, я сказала собі: він має написати листа чи, може, чекає жінку або ж у нього якесь лихо. Він підняв свою довгу бліду руку й, не розплющуючи очей, відігнав мух, — але їх тут не було. Прикрощі були в нього й уві сні; а певно, прикрощі йдуть за тобою скрізь, я сиділа тоді на лаві, дивилася на рейки й тунель, щебетала якась пташина, а я була в тяжі, вагітна я була, мене вигнали, я всі сльози виплакала, в сумочці не було ні копійки, тільки квиток, я заснула, мені снилося, що мене вбивають, тягнуть за коси, обзивають блудягою, а потім потяг прийшов, і я сіла в нього. Я знай кажу собі, що він отримає допомогу, давно працює, інвалід, йому не можуть відмовити, а то думаю собі, що вони зроблять усе, аби лиш не дати її, жорстокі вони; і ось я тут, стара, не метушуся дарма, та знай думаю. Він вдягнений, мов паненя, звісно ж, у нього є мати, яка стежить за його вбранням, але черевики його білі від куряви; що він накоїв? Де він волочився? В молодиків гаряче кров, якби він сказав мені: слухай-но, я вбив батька і матір, адже й таке може бути; може, він убив отаку стару, як я оце; вони його хутко заарештують, от побачите, він геть знесилений; може, вони прийдуть прямісінько сюди, й „Матен“ опублікує його фото, на ньому всі побачать мерзенну пику бешкетника, зовсім не схожу на нього, і завжди знайдуться такі, що скажуть: в нього й лице убивці; що ж, а я кажу: щоб засуджувати, не треба їх бачити зблизька, тому що коли дивишся, як день при дні вони потроху грузнуть, то думаєш собі, що ніхто нічого не може і врешті все сходить на одне: пити каву з молоком на терасі або ж заощаджувати грошенята, щоб купити будинок, або ж убити свою матір. Задзеленчав телефон, і вона здригнулася.

— Гало? — сказала вона.

— Я хотів би поговорити з пані Кюзен.

— Це я, — сказала вона. — Ну, що там?

— Мені відмовили, — сказав Жюло.

— Що? — перепитала вона. — Що-що?

— Вони відмовили мені.

— Цього не може бути.

— Мені відмовили.

— Але ж ти інвалід і давно працюєш; а що вони тобі сказали?

— Що я не маю права.

— Ох! — сказала вона. — Нічого собі!

— До вечора, — сказав Жюло.

Вона повісила слухавку. Вони відмовили йому. Інвалідові, давньому працівникові, сказали, що він не має права. Тепер я переживатиму, сказала вона собі. Молодик хропів, вигляд у нього був дурнуватий і повчальний. Фелікс вийшов, несучи на таці каву і дві чашки китайського чаю; він штовхнув двері, й ринуло сонце, над сонним хлопчиськом заяріло дзеркало, потім двері зачинилися, дзеркало потьмяніло, вони лишилися самі. Що він накоїв? Де він волочився? Що в його валізі? Тепер він буде розплачуватися — упродовж двадцяти, упродовж тридцяти років, якщо тільки його не уб'ють на війні, бідолашний юнак, він призовного віку. Він спить, хропе, в нього прикрощі, на терасі розмовляють про війну, мій чоловік не отримав допомоги. Господи, подумала вона, змилуйся, змилуйся над нами, бідолахами!

— Пітто! — скрикнув молодик.

І раптом прокинувся; якось мить він дивився на неї червоними очима, роззявивши рота, потім клацнув щелепами, стиснув губи, і обличчя його прибрало розумного й лихого вигляду.

— Офіціанте!

Фелікс не чув; вона бачила, як він туди-сюди ходить терасою, приймає замовлення. Молодик утратив свою певність, він ляснув по мармуровому столику, крутячи головою із зацькованим виглядом. Йй стало шкода його.

— Двадцять су, — сказала вона з висоти каси.

Він кинув на неї ненависний погляд, жбурнув на стіл п'ятифранкову монету, взяв свою валізу й, накульгуючи, пішов геть. Зблиснуло дзеркало, галас і спека вдерлися до зали; настала самотність. Вона дивилася на столи, люстра, двері, на всі ті давно знайомі предмети, які вже не здатні були утримувати її думку. „Починається, — подумала вона, — тепер я буду переживати“.

Його забризкало світлом. Хтось ізбоку націлив на нього кишенькового ліхтарика. Він одвернув голову і лайнувся. Ліхтарик висів на рівні підлоги; він закліпав очима. Світло яріло мов сонце, і хтось за тим світлом спокійно і невблаганно дивився на нього, це було нестерпно.

— Що таке? — поспитався він.

— Це він, — сказав співучий голос.

Жінка. Довгастий оберемок о праву руч од мене — це жінка. На мить він відчув задоволення, а потім люто подумав, що вона освітила його, мов предмет; спрямувала на мене світло, ніби я мур. Він сухо сказав:

— Я вас не знаю.

— Ми часто зустрічалися, — відказала вона.

Ліхтарик погас. Його засліпило, перед очима кружляли фіолетові кола.

— Я вас не бачу.

— А я бачу, — відказала вона. — Бачу навіть без ліхтарика.

Голос був молодий і гарний, та він почував до нього недовіру. Він сказав:

— Не бачу я вас; ви мене засліпили.

— А я бачу в темряві, — гордо сказала вона.

— Ви що, альбінос?

Вона засміялася.

— Альбінос? Ні, червоних очей у мене немає, так само, як і білого волосся, якщо ви це маєте на увазі.

В неї була різка вимова, од чого всі її фрази прибирали питальної інтонації.

— Хто ви?

— А вгадайте, — відказала вона. — Це неважко: ще позавчора ви зустріли мене і зиркнули з ненавистю.

— З ненавистю? В мене ні до кого немає ненависти.

— О ні, — сказала вона. — Як на мене, то ви всіх ненавидите.

— Зачекайте-но! У вас є хутро?

Вона знову засміялася.

— Простягніть руку, — сказала вона. — Помацайте.

Він простягнув руку і доторкнувся до великої безформної маси. Це було хутро. Під хутром були, напевне, укривала, потім оберемки одягу, а далі м'яке біло тіло, равлик у своїй черепашці. Ото, либонь, гаряче їй! Він легенько погладив хутро, й до нього долинули важкі теплі пахощі. Так ось чим тут ще пахнуло. Він погладив хутро проти шерсти, і це принесло йому втіху.

— Ви білявка, — переможно сказав він, — у вухах носите золоті сережки.

Вона засміялася, і ліхтарик засвітився знову. Та цього разу вона спрямувала його на своє обличчя; хитаючи погойдувала ліхтарик у її руці; світло бігало від грудей до чола, пропливало по нафарбованих устах, золотило легенький світлий пушок в кутиках вуст, кидало червоні тіні в ніздрі. Загнуті темні вії крихітними лапками стирчали над набряклими повіками, ніби перекинуті на спину жучки. Вона була білява: коси легкою хмаркою пінилися довкруг голови. У нього здригнулося серце. Він подумав: така гарна, й хутко відсмикнув руку.

— Впізнав я вас. З вами завжди був добродій, який котив вашого візка; ви проїжджали й ні на кого не дивилися.

— Я дуже гарно роздивилася вас крізь вії.

Вона трохи звела голову, й він цілком її впізнав.

— Ніколи й на думці не мав, що ви можете дивитися на мене, — сказав він. — У вас був вигляд такої заможної пані, куди нам до вас; я гадав, що ви лікуєтеся в пансіонаті „Бокер“.

— Ні, — сказала вона. — Я була в „Моншале“.

— Не сподівався я зустріти вас у вагоні для худоби.

Світло згасло.

— Я дуже вбога, — сказала вона.

Він простягнув руку і м'яко доторкнувся до хутра.

— А це?

Вона засміялася.

— Все, що лишилося в мене.

Її знову огорнула темрява. Великий клумак, безформний і темний. Та погляд його ще зберігав її образ. Він склав руки на животі і втупився у стелю. Бланшар тихо сопів; недужі почали балакати поміж собою, по двоє, по троє; потяг зі стогоном гнав у безвість. Вона була вбога й молода, лежала на підлозі у вагоні для худоби, її вдягали й роздягали, мов ту ляльку. І вона була гарна. Гарна, мов кінозірка. Поруч із ним лежала вся ця упосліджена врода, це довге, чисте й осквернене тіло. Вона була гарна. Вона співала в мюзик-голі, й дивилася на нього крізь вії, й хотіла познайомитися з ним; йому здалося, ніби його знову поставили на ноги.

— Ви були співачкою? — поспитався він.

— Співачкою? Де там. Я граю на піяніні.

— А я думав, що ви співачка.

— Я австрійка, — сказала вона. — Всі мої гроші лишилися там, у німців. Я покинула Австрію після аншлюсу.

— Ви були вже хворою?

— Вже лежала на дошці. Батьки привезли мене потягом. Як оце сьогодні, тільки було видно і я лежала на полиці у вагоні першого класу. Над нами пролітали німецькі літаки, і вся боялися, що вони зараз кидатимуть бомби. Мати плакала, я ж трималася бадьоро, я відчувала, як небо давить на мене крізь стелю. Це був останній потяг, який вони пропустили.

— А потім?

— Потім я приїхала сюди. Мати моя в Англії: вона заробляє для нас на життя.

— А той старий добродій, який котив вашого візка?

— Та то старий дурень, — гостро сказала вона.

— Виходить, ви самі?

— Сама-самісінька.

Він повторив:

— Сама-самісінька на світі, — й відчув себе дужим і міцним, як дуб.

— Як ви дізналися, що це я?

— А ви черкнули сірником.

Він просто не тямився од радощів. Вона була тут, в запасі, тяжка й безіменна, майже забута; це через неї голос його так щемко тремтів! Та він беріг це почуття на ніч, хотів тішитися ним сам.

— Бачили світло на стіні вагона?

— Авжеж, — відказала вона. — Я вже з годину дивлюся на нього.

— Гляньте, гляньте: дерево пропливає.

— Або ж телеграфний стовп.

— Поїзд іде помалу.

— Ні, — сказала вона. — Ви що, поспішаєте?

— Та ні. Хтозна, куди нас везуть.

— Авжеж! — весело відказала вона. Голос її теж тремтів.

— Врешті, — сказав він, — тут не так і погано.

— Свіже повітря, — погодилася вона. — І, крім того, можна тішитися тінями, які пропливають по стіні.

— Пам'ятаєте міт про печеру?

— Ні. А що воно таке, той міт про печеру?

— У глибині печери прив'язані раби. Вони бачать тіні на стіні.

— А навіщо їх там прив'язали?

— Хтозна. Це написав Платон.

— А, справді! Платон... — невиразно пробурмотіла вона.

„Я розповім їй про те, хто такий Платон“, — сп'яніло подумав Шарль. В нього трохи крутило у животі, та він хотів, що цій мандрівці не було кінця.

Жорж посмикав клямку дверей. Через шибку він бачив високого вусаня і молодичку з рушником на голові, вона мила чашки і шклянки за дерев'яним шинквасом. Біля столу дрімав якийсь вояк. Жорж люто смикнув клямку, й шибка задеренчала. Та двері не відчинилися. Молодичка і чоловігя, здавалося б, нічого не чули.

— Не відчинять вони.

Він обернувся: якийсь гладун, усміхаючись, дивився на нього. Він був у чорному піджаці, військових штанах, обмотках, м'якому капелюсі й накрохмаленому комірці. Жорж показав йому напис: „Їдальня відчиняється о п'ятій годині“.

— Вже п'ята, — сказав він.

Той знизав плечима. На лівому плечі в нього висів чималий наплічник, на правому — протигаз: він мусив розставити руки і тримати лікті зігнутими.

— Вони відчиняють, коли їм захочеться.

У дворі казарми було повно чоловіків середнього віку, вигляд у них був такий, ніби вони нудьгують. Багато хто гуляв поодиноці, вступившись у землю. Одні були вбрані у військові куртки, інші в штани кольору хакі, решта лишилася в цивільному і новісіньких сабо, які стукали по асфальту. Високий рудий чоловігя, якому поталанило запопасти повне обмундирування, замислено походжав туди-сюди, застромивши руки до кишень військової куртки і хвацько збивши котелок набакир. Лейтенант розбив натовп на групи і хутко попрямував до їдальні.

— А ви не ходили отримувати форму? — поспитався низенький гладун. Він підтягав попруги наплічника, щоб закинути його на спину.

— В них більше нічого немає.

Гладун сплюнув собі під ноги.

— А мене видали оце. Я задихаюся в ньому на сонці, здохнути можна. Ото вже безлад!

Жорж показав на офіцера.

— А йому потрібно віддавати честь?

— Як? Не можу ж я скидати перед ним капелюха.

Офіцер поспішно пройшов, навіть не глянувши на них. Жорж провів поглядом його кощаву спину і відчув знеохоту. Було гаряче, шибки військових будівель були пофарбовані голубим; за білими мурами стелилися білі шляхи, а там, за овидом, лежали зелені аеродроми; будівля казарми гостро вирізнялася на тлі невеликого плоского й закуреного майдану, де, мов по вулицях міста, туди-сюди походжали зморені чоловіки. О цій порі його дружина трохи піднімала жалюзі; сонце заглядало до їдальні; тут воно було скрізь: у будинках, в казармах, у селах. Він сказав собі: „Скрізь однаково“. Та не дуже добре знав, що ж саме однаково. Потім подумав про війну і

втямив, що не боїться смерті. Вдалині засигналив потяг, і це було так, наче хтось йому всміхнувся.

— Послухайте, — сказав він.

— Га?

— Потяг.

Низенький гладун нетямуще зиркнув на нього, потім дістав з кишені носовичок і почав утирати чоло. Потяг засигналив знову. Він вирушав, у ньому було повно цивільних, гарних жінок і дітей; за вікнами пропливали мирні лани. Потяг засигналив і збавив ходу.

— Зараз зупинимося, — сказав Шарль.

Заскреготіли осі, й потяг зупинився; рух витік із Шарля, він лишився сухий і порожній, немовби з нього витекла вся кров, це була маленька смерть.

— Не люблю, коли зупиняються потяги, — сказав він.

Жорж думав про посажирські поїзди, які прямують на південь, до моря, до білих вілл на морському березі; Шарль відчував зелену траву, яка росла під вагоном поміж рейками, відчував її крізь листи бляхи, бачив у світляному прямокутнику, який виділявся на стіні, безкраї зелені поля, поїзд був оточений луками, мов корабель кригою, трава поповзе колесами, протиснеться у шпарини поміж дошками, поле подекуди перетинало непорушний потяг. Потрапивши у пастку, поїзд жалісно сигналив і сигналив; далекий посвист лунав так поетично; потяг ішов поволеньки, голова Морісового сусіда тряслася в брунатному комірці, це був гладкий чолов'яга, від якого тхнуло часником, з самого початку мандрівки він співав „Інтернаціонал“ і випив два літри вина. Врешті він, белькочучи, зліг на Морісове плече. Морісові було гаряче, та він не зважувався поворухнутися, серце підкочувало до горла від цієї спекоти, білого вина і сонця, що засліплювало його крізь брудні шиби, він думав собі: „Хоч би вже приїхати“. Очі його щеміли, вони набрякли і напружилися, він заплющив повіки, чув, як стугонить у вухах кров, і сонце світило крізь повіки; він відчував, як навалюється білий, пітний, сліпучий сон, сусідова чуприна лоскотала йому шию й підборіддя, був полудень, і була безнадія. Гладун дістав із гаманця фото.

— Це моя дружина, — сказав він.

То була жінка невизначеного віку, як виглядають на фото усі жінки, про неї годі було щось сказати.

— Нівроку собі, — сказав Жорж.

— Їсть як не в себе, — сказав чолов'яга.

Вони нерішуче сиділи один навпроти одного. Жорж не почував особливої приязні до цього рум'яного гладуна, який балакав задихаючись, та йому захотілося показати фото своєї дочки.

— Ти одружений?

— Атож.

— Діти є?

Ледве посміхаючись, Жорж мовчки глянув на нього. Потім хутко застромив руку до кишені, дістав гаманця, витяг із нього фото і, опустивши очі, простягнув його товстуніві.

— Моя донька.

— У вас добрячі черевики, — беручи фото, сказав чолов'яга. — Вони вам стануть у пригоді.

— Та в мене мозолі, — поскаржився Жорж. — Гадаєте, мені їх залишать?

— З радістю. Мабуть, у них немає взуття для всіх.

Якусь мить він ще дивився на Жоржеві черевики, а потім з жалем одвернувся і глянув на фото. Жорж відчув, що шаріється.

— Гарна дитина! — похвалив чолов'яга. — Скільки вона важить?

— Не знаю, — відказав Жорж.

Він знічено розглядав гладуна, який дивився своїм безбарвним поглядом поверх фотографії.

Потім сказав:

— Коли я повернуся, вона не впізнає мене.

— Можливо, — відказав товстун. — Якщо не...

— Авжеж, — кивнув Жорж. — Якщо тільки не...

— Ну що? — поспитався Сарро. — Я піду?

Він крутив у пальцях листок. Даладье обстругав сірника кишеньковим ножем і запхнув його в зуби. Розсівшись на стільці, він мовчав.

— То що, мені йти? — повторив Сарро.

— Це війна, — сказав Бонне. — І програна війна.

Даладье здригнувся і кинув на Бонне тяжкий погляд. Мов нічого й не сталося, Бонне зиркнув на нього своїми глибокими світлими очима. Він скидався на мурахоїда. Шампетье де Ріб і Рейно стояли трохи ззаду, мовчазні й понурі. Даладье геть змалів.

— Ідіть, — буркнув він і мляво махнув рукою.

Сарро підвівся і вийшов з кімнати. Він спустився східцями, думаючи про те, що в нього болить голова. Всі вони були тут і, коли він увійшов, позамовкали і прибрали ділового вигляду. „Ватага покидьків“, — подумалося йому.

— Зараз я прочитаю вам комюніке, — сказав він.

Всі загомоніли, й він скористався цим, аби протерти окуляри, потім прочитав:

— Рада кабінету міністрів вислухала доповідь пана Президента Ради і пана Жоржа Бонне про меморандум, який передав панові Чемберлену рейхсканцлер Німеччини.

Вона одноголосно схвалила заяви, які пани Едуар Даладье й Жорж Бонне пропонують надіслати в Лондон англійському уряду.

„Ну от, — подумав Шарль. — Я хочу срати“. Це сталося вмить: його живіт наповнився по саме нікуди.

— Авжеж, — сказав він, — авжеж. Я теж так гадаю. Авжеж.

Голоси лунали паралельно, вмиротворені. Він хотів би геть сховатися в своєму голосі, зробитися поважним голосом поруч із цим прегарним співучим світлим голосом. Та передовсім він був отією спекотою, тією трепетною непевністю, тим кім'яхом вогкої маси, яка бурчала в його тельбухах. Запало мовчання; вона лежала біля нього, свіжа і сніжиста; він обережно підняв руку і провів нею про мокрому чолі. „Ох!“ — раптом застогнав він.

— Що сталося?

— Нічого, — відказав він. — То мій сусід хропе.

Його живіт охопило щось на кшалт божевільного сміху, то було темне і шалене бажання відкритися і вивергнутися знизу; наляканий метелик тріпотів крилами поміж його сідницями. Він стиснув їх, і піт зацебенів по його чолі, заструмував до вух, лоскочучи щоки. „Я зараз вроблюся“, — з жахом подумав він.

— Ви більше нічого не кажете, — озвався світлий голос.

— Я... — сказав він, — я думав... Чому ви хотіли зі мною познайомитися?

— У вас гарні очі, які дивляться з погордою, — сказала вона. — Крім того, мені хотілося дізнатися, чому ви ненавидите мене.

Він трохи посунувся, щоб обманути потребу. І сказав:

— Я ненавидів усіх, тому що я вбогий. У мене кепський характер.

Це вирвалося у нього під тиском бажання; він відкрився зверху: зверху чи знизу, а треба було відкритися.

— Кепський характер, — тяжко зіпаючи, повторив він. — Заздрісник я.

Він ніколи такого не казав. Нікому. Вона доторкнулася кінчиками пальців до його руки.

— Не треба ненавидіти мене: я теж убога.

Його прутень залоскотало: винні були не ті тоненькі гарячі пальчики, що лежали на його руці, воно походило здалеку, з великої голої кімнати на березі моря. Він дзвонив, приходила Жаніна, вона піднімала ковдру, підкладала судно під його стегна, дивилась, як він оправляється, і часом брала його дядька великим і вказівним пальцями, він страх як полюбляв це. Тепер його плоть стояла сторч, звичка та й годі; всі його бажання оправитися були отруєні гіркою знемогою, млосним бажанням відкритися, вивергатися під фаховим поглядом. „Ось який я“, — подумалося йому. І він впав у відчай. Він жахався самого себе, він струснув головою, і піт обпік йому очі. „Рушить цей поїзд чи ні?“ Йому здавалося, що якби вагон рушив з місця, то він вирвався б сам із себе, полишив би на місці всі свої болісні двозначні бажання і зміг би ще трохи протриматися. Він здушив іще один стогін: він страждав, зараз він роздереться, мов полотно; він мовчки стиснув м'яку й таку тоненьку руку. Руки, м'які, ніби мигдальне тісто, вміло беруть його дядька, дядько радіє, млявий, трохи понуривши голову, дівчина з ковбасної крамниці бере своїми пальчиками сардельку на підложжі з холодцю. Голісінький. Розпанаханий. Видимий. Шкаралуца репнула, це весна. Жах! Він ненавидів Жаніну.

— У вас така гаряча рука, — сказав голос.

— В мене лихоманка.

Хтось тихо застогнав на сонці, один із хворих, які лежали біля дверей. Медсестра підвелася і, переступаючи через тіла, підійшла до нього. Шарль підняв праву руку і хутко обернув люстерко; в ньому раптом відбилася медсестра, яка схилилася над огрядним рум'яним клаповухим підлітком. У нього був квапливий і вимогливий вигляд. Вона випросталася і повернулася на своє місце. Шарль почув, як вона нишпорить у своїй валізі. Потім, тримаючи в руці шклянку, медсестра обернулася до них обличчям. Вона голосно спитала:

— Може, ще комусь закортіло? Якщо комусь хочеться, то краще сказати зараз, під час зупинки, так буде зручніше. Не стримуйтеся і не соромтеся одне одного. Тут немає ні чоловіків, ні жінок — є тільки хворі.

Вона окинула вагон суворим поглядом, та ніхто не озвався. Огрядний парубійко квапливо вхопив шклянку і заховав його під ковдру. Шарль міцно стиснув руку своєї подруги. Досить було гукнути, сказати: „Мені, мені хочеться“. Медсестра нагнулася, взяла шклянку і підняла її. Вона саяла на сонці, наповнена гарною жовтявою і пінявою рідиною. Медсестра підійшла до дверей і вихилилася надвір; Шарль побачив її тінь на стіні й підняту руку, яка вирізнялася у світляному прямокутнику. Вона перехилила шклянку, і звідти виллялася тінь саяливої рідини.

— Пані, — почувся кволий голос.

— Ага, — сказала вона, — ви теж зважилися! Йду.

Вони здадуться одне за одним. Жінки триматимуться довше од чоловіків. Вони засмердять своїх сусідок; чи насміляться після цього вони розмовляти з ними? „Покидьки“, — подумалося йому. Він почув, як на підлозі почали вовтузитися; соромливі тихенькі поклики залунали з усіх боків. Серед них Шарль упізнав жіночі голоси.

— Зачекайте, — сказала медсестра. — По черзі.

„Тут є тільки хворі“. Гадають, їм усе дозволено, бо вони хворі. Мовляв, ні чоловіки, ні жінки: хворі. Він страждав, та пишався тим, що страждає: я не здамся; я — чоловік. Медсестра ходила від одного до другого; чутно було рипіння її черевиків і вряди годи шурхотіння паперу. Прісний теплий дух наповнив вагон. „Не здамся“, — конаючи від болю, думав він.

— Пані, — пролунав світлий голос.

Він подумав було, що не розчув, та голос повторив, соромливо і співуче:

— Пані! Пані! Сюди.

— Зараз, — відказала медсестра.

Гаряча тонка рука конвульсивно стислася в Шарлевій долоні, потім вислизнула з неї.

Почулося рипіння черевиків: медсестра стояла над ними, висока й сувора, мов архангел.

— Одверніться, — прошепотів благальний голос. І ще раз: — Одверніться.

Він одвернувся, йому хотілося затулити носа й вуха. Медсестра нагнулася, вона була як величезна згряя чорних птахів, його люстерко потемніло. „Це хвора“, — подумав він. Вона, мабуть, відкинула своє хутро: на мить парфуми заглушили усе, а потім потроху крізь них промкнувся потужний їдкий дух, який наповнив його ніздрі. Це хвора. Це недужа; прегарна гладенька шкіра була напнута на слабеньких хребцях, на гнійних тельбухах. Він вагався, його охопили водночас і відраза, й нестримне бажання. А потім ув однісінький мент він зімкнувся, його нутрощі зіціпилися, мов кулак, він уже не відчував свого тіла. Це хвора. Всі потреби, всі бажання щезли, він почувався чистим і сухим, немовби до нього знову повернулося здоров'я. Недужа. „Вона трималася, скільки могла“, — з любов'ю подумав він. Зашурхотів папір, медсестра підвелася, декілька голосів уже гукало її з протилежного кінця вагона. Він уже не гукатиме її; він був над ними за декілька ступнів над підлогою. Він не річ, не якесь там немовля. „Вона вже не могла утриматися“, — подумав він із такою ніжністю, що на очах у нього виступили сльози. Вона більше не говорила, не зважувалася вже і словом озватися до нього; їй було соромно. „Я захищатиму її“, — з любов'ю подумав він. Навстоячки. Навстоячки, схилившись над нею і вдивляючись у її ніжне розгублене обличчя. Вона тяжко дихала у темряві. Він простягнув руку і провів долонею по хутру. Молоде тіло напружилось, та Шарль знайшов руку і заволодів нею. Рука опиралася, він притягнув її до себе, чимдуж стискав він її. Недужа. Він був тут, сухий і твердий, звільнений; він захищатиме її.

— Як вас зовуть? — запитав він.

— Ну ж бо, читайте! — нетерпляче сказав Чемберлен.

Лорд Галіфакс узяв послання Масарика і почав читати. „Немає необхідності читати таким урочистим тоном“, — подумав Чемберлен.

„Мій уряд, — читав Галіфакс, — вивчив документи і мапу. Це ультиматум де-факто, який зазвичай надсилають переможеній нації, а не пропозиція суверенній державі, яка виявила щонайбільшу готовність зробити все можливе для замирення Європи. Уряд пана Гітлера ще не виявив анінайменших ознак такої готовності. Мій уряд здивований змістом меморандуму. Вимоги виходять далеко за межі пропозицій, які ми висловили у так званому англо-французькому проекті. Вони позбавляють будь-якого захисту нашу національну незалежність. Ми повинні здати без бою наші старанно укріплені фортифікації і дозволити німецьким військам глибоко вторгнутися на нашу територію ще до того, як ми організуємо нову базу або ж зробимо найменші приготування до оборони. Наша національна і економічна незалежність автоматично зникне після прийняття плану пана Гітлера. Процедура переселення спричиниться до величезної паніки серед тієї частини населення, котра не приймає гітлерівський режим. Громадяни змушені будуть покинути їхні домівки, не взявши власного майна, селяни не зможуть забрати своїх корів.

За дорученням свого уряду я офіційно заявляю, що вимоги пана Гітлера в їхній теперішній формі цілковито і беззастережено неприйнятні для нас. Цим новим жорстким вимогам ми готові протиставити рішучий опір і будемо чинити його з Божою поміччю. Нація святого Вацлава, Яна Гуса і Томаша Масарика ніколи не буде нацією рабів.

Ми розраховуємо на допомогу двох великих західних демократій, чиїм порадам ми улягали всупереч власному бажанню, і гадаємо, що в пору рішучих випробовувань вони будуть на нашому боці“.

— Все? — поспитав Чемберлен.

— Все.

— Що ж, ось і нові труднощі, — сказав він.

Лорд Галіфакс не відповів; він стояв прямо, наче втілене сумління, ввічливий і стриманий.

— Французькі міністри будуть тут за годину, — сухо сказав Чемберлен. — Цей документ видається мені щонайменше... невчасним.

— Гадаєте, він може вплинути на їхнє рішення? — з ледве помітною іронією запитав лорд Галіфакс.

Старий не відповів; він узяв папір і почав, бурмочучи, його читати.

— Корів! — роздратовано вигукнув він. — До чого тут корови? Це так недоречно.

— Я не вважаю це недоречним. Мене воно зворушило, — відказав лорд Галіфакс.

— Зворушило? — зареготавши, перепитав старий. — Любий мій, ми провадимо переговори. Той, хто буде зворушений, програє їх.

Рожеві, червоні, бузкові тканини, бузкові сукні, білі сукні, голі шиї, гожі перса під хустинками, сонячні плями на столах, руки, густі, золотаві напої, знову руки, стегна, що світять з-під шортів, веселі голоси, знову червоні, й рожеві, й білі сукні, веселі голоси, що кружляють у повітрі, стегна, вальс із „Веселої вдови“, сосновий дух, запах гарячого піску, ванільні пахощі відкритого моря, всі видні й невидні в сонці острови світу, острів Вітрів, острів Паски, Сандвічеві острови, крамнички з дорогим начинням уздовж моря, на якійсь пані плащ за три тисячі франків, кліпси, червоні, рожеві й білі квіти, руки, стегна, „музика ллється сюди“, веселі голоси, які кружляють у повітрі, Сюзано, а як же твій режим? А, дідько його бере! Вітрила у морі, й лижники, які, простягнувши руки, плигають із хвилі на хвилю, поривами сосновий дух, мир. Мир в Жюан-ле-Пен. Він залишався тут, охлялий, забутий, киснув тут. Люди клювали на те: хащі кольорів, чагарі мелодій приховували від них їхню дрібну наївну тривогу; Мат'є помалу простував уздовж кав'ярень, уздовж крамничок, о ліву руч було море: Гомесів потяг прибував лише о вісімнадцятій сімнадцять; за звичкою він дивився на жінок, на їхні мирні стегна, їхні мирні груди. Але в нього було почуття вини. З третьої години сорок п'ять хвилин було в нього почуття провини: о третій сорок п'ять потяг вирушив до Марселя. „Я вже не тут. Я в Марселі, в кав'ярні на Вокзальному проспекті, чекаю паризького поїзда, я в паризькому поїзді. Я в Парижі сонного досвітку, я в казармі, ходжу туди-сюди казармовим двором в Есе-ле-Нансі“. В Есе-ле-Нансі Жорж перестав говорити, бо довелося б волати на всю горлянку, з громовим ревом над покрівлями пронісся літак, Жорж провів його поглядом, він летів понад мурами, понад покрівлями, над Нансі, над Ніором, він був у Ніорі, в своїй кімнаті з маленькою донькою, відчував на вустах присмак пилу. Що він мені скаже? Він вискочить із потяга, жвавий і чорний од засмаги, мов курортник із Жюан-ле-Пену, тепер я так само смаглявий, як і він, але мені немає чого йому сказати. Я був у Толедо, в Гвадалахарі, а ти що робив? Я жив... Я був у Малазі, я покинув місто останнім, а ти що зробив? Я жив. Ох! — роздратовано подумав він, я ж бо друга чекаю, а не суддю. Шарль сміявся, вона нічого не казала, їй ще було трохи соромно, він тримав її за руку і сміявся. „Катріна, яке гарне ім'я“, — ніжно сказав він. Як подумати, то Гомесові поталанило, він воював ув Еспанії, він міг воювати, без зброї, з динамітом проти танків, орлині гнізда на узбережжі, кохання в пустельних готелях Мадрида, маленькі розрізнені димки в долині, окремі розрізнені сутички, Еспанія не втратила свого запаху; а на мене чекає сумна війна, нудна й церемонна; протитанкові рушніці для танків, колективна, технічно устаткована війна, епідемія. Еспанія лишилася там, стяга, що котиться вдалині голубою гладінню моря. Мод сперлася на поруччя й дивилася на Еспанію. Там боролися. Корабель плив уздовж берега; там чути гармати; шуміли хвилі, над водою майнула летюча рибина. Мат'є прямував до Еспанії, ліворуч було море, праворуч була Франція. Мод пливла уздовж берега, о ліву руч був Алжир, її несло праворуч, до Франції; Еспанія була цим спекотним подихом і цією імлою. Мод і Мат'є думали про еспанську війну, і це давало їм змогу спочити від іншої війни, війни, в якій було забарвлення мідянки, війни, яка готувалася о праву руч од них. Треба було проповзти до

зруйнованого муру, обігнути його і повернутися, тоді завдання буде виконане. Марроканець плазував поміж почорнілого каміння, земля була гаряча, вона понабивалася йому під нігті рук і ніг, йому було страшно, він думав про Танжер; у верхній частині Танжеру стояла жовта двоповерхова кам'яниця, з якої видно було вічне мерехтіння моря, в ній мешкав мурин із сивою бородою, який клав собі до рота гадюк, щоб тішити англійців. Треба було думати про ту жовту кам'яницю. Мат'є думав про Іспанію, Мод думала про Іспанію, мароканець плазував порепаною еспанською землею, думав про Танжер і почувався самотнім. Мат'є звернув на яскраво освітлену вулицю, Іспанія обернулася, спалахнула, зробилася всього лиш невиразним відкидом вогню о ліву руч од нього. Ніцца праворуч, за Ніццою діра, Італія. Перед ним вокзал; перед ним Франція і війна, справжня війна, Нансі. Він був у Нансі; попри вокзал він прямував до Нансі. Йому не хотілося пити, він не відчував спеки, не був зморений. Тіло його було під ним, безіменне й наче з вати; барви і звуки, сонячні зблиски, запахи пропадали в його тілі, все те його вже не стосувалося. Отак починається недуга, подумалося йому. Філіп переклав свою валізку в другу руку; він був геть зморений, але потрібно було протриматися до вечора. До вечора: відпочину в потязі. Тераса „Срібної вежі“ гомоніла, наче вулик, червоні, рожеві, бузкові сукні, панчохи зі штучного шовку, рум'янок на щоках, солодкі трунки, юрма, липка мов сироп, серце його пронизувала жалість: їх вирвуть із кав'ярень, із їхніх помешкань і пошлють на війну. Йому було шкода їх, шкода себе; вони варилися в цьому світлі, липкі, ситі, охоплені відчаєм. Від утоми і гордощів Філіпові зненацька голова запаморочилася: я їхня совість.

Ще одна кав'ярня. Мат'є дивився на цих гарних смаглявих чоловіків, таких вгодованих, таких сповнених гідності, й почувався відірваним од них. О праву руч од них було казино, о ліву — пошта, позаду було море; і все те, Франція, Іспанія, Італія, було наче лампи, які незабаром для них погаснуть. Вони тут, всі вони ще тут, а війна усього лиш примара. Я примара, подумалося йому. Вони стануть лейтенантами, капітанами, спатимуть у своїх ліжках, голитимуться щодня, а потім багато хто зуміє влаштуватися в запіллі. Він не засуджував їх. Чом би їм так не вчинити? З солідарності із тими, хто йде на бійню? От я іду на ту бійню. І не вимагаю ніякої солідарності. А чому йду я туди? — раптом подумалося йому. „Уважайте!“ — заточившись, крикнув Філіп. Потім нагнувся, щоб підняти свою валізку; високий чолов'яга у стоптаних черевиках навіть не обернувся. „Тварюка!“ — пробурмотів Філіп. Він стояв навпроти кав'ярні й розлючено дивився на людей. Та ніхто й не помітив тієї okazji. Якесь дитина плакала, мати втирала їй очі хустинкою. Біля сусіднього столу за шклянками з апельсиновим соком сиділо троє зморених чоловіків. Не такі вже вони й невинні, подумав Філіп, окидаючи натовп безжалісним поглядом. Чому вони йдуть на війну? Їм варто лише сказати „ні“. Авто їхало собі. Потонувши у подушках сидіння, Далад'є смоктав згаслу сигару і дивився на перехожих. Йому страх як не хотілося їхати до Лондона, тут не було аперитиву, розтовстієш мов той кабан, якась простоволоса жінка реготалася, він подумав: „Таж вони нічого не тямлять“ і понунив голову. Філіп подумав: „Їх посилають на бійню, а вони нічого не тямлять. До війни вони ставляться покірно, мов до недуги. Та війна — це не хвороба, — люто думав він. — Це нестерпне лихо, бо воно передається від людини до людини“. Мат'є пхнув дверцята. „Я зустрічаю друга“, — сказав він доглядачеві на пероні. Вокзал з'яв, пустельний і мовчазний, мов цвинтар. Чому я йду на війну? Він вмовився на зеленій лавці. Будуть такі, хто відмовиться туди йти. Та це не моє діло. Відмовитися, скласти руки або ж утікати до Швейцарії. Навіщо? Не втямлю цього. То не моє діло. І війна в Іспанії теж не була моїм ділом. І комуністична партія. Але що ж є моїм ділом? — з якоюсь тривогою поспитався він сам себе. Блищали рейки, потяг прибуде з лівого боку. Ліворуч, при самісінькому кінці, там, де змикалися рейки, мерехтіло те озерце, то був Тулон, Марсель, Пор-Бу, Іспанія. Безглузда, нічим не виправдана війна, Жак сказав, що її наперед програли. Війна — це хвороба, подумалося йому, моє діло — витерпіти її як хворобу. Просто так. Задля чистоти. Я буду мужнім

хворим, от і все. Навіщо воювати? Я не схвалюю цієї війни. Але чому не воювати? Моя шкура не варта того, щоб її рятувати. Ось, подумав він, ось у чім справа: мною керують. Я на службі». І залишили йому лише печальний стоїцизм службовців, які все терплять, бідність, недуги і війну, з поваги до себе самих. Він усміхнувся і сказав собі: «А я навіть себе не поважаю». Страдник, їм потрібен страдник, подумав Філіп. Він плив, купався в утомі, це не було неприємно, та цьому слід було піддатися; просто він не дуже добре бачив, дві віконниці ліворуч і праворуч затуляли йому вулицю. Юрма стискала його, люди виходили з усіх дверей, дітлахи гасали в нього під ногами, обличчя мружилися від сонця, пропливали над ним і під ним, завжди те саме обличчя, хитливе обличчя, що киває назад і вперед, так-так-так. Так, ми згодні з цими жебрацькими зарплатнями, так, підемо на війну, так, відпустимо на війну своїх чоловіків, так, стоятимемо у чергах по хліб, тримаючи на руках дітей. Натовп; це був натовп, величезна мовчазна згода. А якщо їм пояснити, то вони намнуть тобі шию, подумав Філіп, відчуваючи, як палає його щока, затопчуть тебе, волаючи «так». Він дивився на ці мертві обличчя, вимірював своє безсилля: їм нічого не можна казати, їм потрібен страдник. Той, хто зіпнеться навшпиньки і заволає: «НІ!». Вони кинуться на нього й роздеруть його на клапті. Та ця кров, пролита ними і для них, надасть їм нової потуги; дух страдника поселиться в них, вони піднімуть голови, вони не мружитимуться, і років відмови покотиться натовпом із краю в край, мов грім. Я цей мученик, подумалося йому. Втіха катованого охопила його, невимовна втіха; голова його схилилася, він впустив свою валізку, впав на коліна, охоплений всесвітньою згодою.

— Вітаю, — гукнув Мат'є.

Ґомес біг до нього, на ньому не було кашкета, і, як завжди, він був гарний. Якась імла увіччю, він закліпав повіками, де я? Над ним лунали голоси: «Що з ним таке? Він зомлів, яка ваша адреса?» Над ним схилилося чиесь обличчя, це була якась баба, вона що, вкусить мене зараз? Ваша адреса! Мат'є і Ґомес, регочучи, дивилися одне на одного, ваша адреса, ВАША АДРЕСА, він зробив відчайдушне зусилля й підвівся. Потім усміхнувся і сказав:

— Нічого, пані, це від спеки. Я мешкаю недалеко, зараз піду додому.

— Треба провести його, — сказав хтось позаду, — він сам не дійде, — й голос той згубився в шелесті листя: — Так, так, ТАК, треба його провести, треба провести.

— Облиште мене, облиште! — закричав він. — Не чіпайте мене! Ні! Ні! Ні! Ні!

Він глянув у їхні обличчя, глянув у їхні зморені, ошелешені очі й крикнув: «Ні!» Ні війні, ні генералам, ні бездушним матерям, ні Зезеті й Морісові, ні, дайте мені спокій. Вони розступилися, й він побіг, мов на олив'яних підощвах. Він гнав, гнав, хтось поклав йому руку на плече, й він мало не розплакався. Це був молодик з вусиками, він простягав йому валізку.

— Ви забулися свою валізку, — посміхаючись, сказав він.

Марроканець зненацька зупинився: він угледів гадюку, яку прийняв було за суху галузку. Маленька гадюка; треба камінець, щоб розтрощити їй голову. Та гадюка раптом звинулася, пронизала землю брунатною блискавицею і щезла в рові. Це була щаслива прикмета. Ніщо не порушилося за муром. Я повернуся сюди, подумав він.

Мат'є взяв Ґомеса за плечі.

— Вітаю, — сказав він. — Вітаю, полковнику!

Ґомес шляхетно й загадково усміхнувся.

— Генерал, — сказав він.

Мат'є опустил руки.

— Генерал? Хутко ж у вас просуваються.

— Кадрів бракує, — не перестаючи усміхатися, відказав Ґомес. — Ви так засмагли, Мат'є!

— Це засмага нероби, — збентежено сказав Мат'є. — Її заробляєш на пляжі задарма.

Він шукав на Ґомесових руках, на його обличчі сліди випробувань, готовий був до будь-яких

докорів сумління. Та Ґомес, жвавий і тонкий у своєму фланелевому костюмі, випнувши вузькі груди, не відразу розкривався: поки що він скидався просто на курортника.

— Куди підемо? — поспитався він.

— Пошукаємо тихий ресторанчик, — відказав Мат'є. — Я мешкаю в брата з невісткою, та до них не запрошую: вони нецікаві.

— Мені хотілося б у таку місцину, де є жінки й музика, — сказав Ґомес. Він глянув на Мат'є й цинічно додав: — Цілий тиждень я згаяв у родинному колі.

— Ага! — сказав Мат'є. — Гаразд. Що ж, підемо в «Провансаль».

Черговий не суворо, з професійним виглядом дивився, як вони підходять. Він стояв, трохи згорбившись, поміж двома автоматичними касами для квитків; сонце багряними відблисками падало на його гвинтівку і каску. Гукнув він їх лише тоді, коли вони опинилися поруч із ним.

— А ви куди?

— В Есе-ле-Нансі, — відказав Моріс.

— Вийдіть з вокзалу, сядьте на трамвай о ліву руч і вийдете на кінцевій зупинці.

Вони вийшли. Це був понурий майдан, який зазвичай буває перед вокзалом, з кав'ярнями й готелями. В небі курівся дим.

— Треба було б трохи розім'яти ноги, — зітхнувши, сказав Дорньє.

Моріс підняв голову і, мружачись, усміхнувся.

— Трамвая й близько нема, — сказав Бебер.

Якась жінка приязно глянула на них.

— Він ще не прийшов! Куди вам їхати?

— В Есе-ле-Нансі.

— Треба чекати з чверть години. Він ходить раз на двадцять хвилин.

— Можна ще хильнути по чарчині, — сказав Дорньє Морісові.

Було прохолодно, потяг ішов собі, повітря було червонясте; його тілом пробігли щасливі дрижаки, і він сіпнув за край укривала. Він погукав: «Катріно!», й вона не відповіла. Та щось торкнулося його грудей, мов пташина, й легенько пробігло до шиї; потім пташина пурхнула і раптом сіла йому на чолі. То була рука, її ніжна запахуца рука, вона ковзнула йому до носа, легенькі пальчики торкнулися вуст, йому було лоскітно. Він ухопив руку і притиснув її до губів. Рука була тепла; він ковзнув пальцями по зап'ястю і відчув, як б'ється живчик. Він заплющив очі, поцілував цю тоненьку руку, і живчик забився під його пальцями, мов пташине серденько. Вона засміялася. «Ми наче сліпі, знайомимось пальцями». Він і собі простягнув руку, він боявся завдати їй болю; він доторкнувся до залізного стержня люстерка, а потім до світлих кіс, що розметалися на укривалі, потім до скроні, далі до щоки, ніжної й повної, як і будь-яке жіноче тіло, а тоді теплі вуста вхлинули його пальці, зуби куськали їх, а тисячі голок штрикали все його тіло від стегон до потилиці; він прошепотів: «Катріно!» й подумав собі: «Ми кохаємося». Вона випустила його руку й зітхнула. Моріс дмухнув на свого кухля і здмухнув піну на підлогу, він пив; Катріна спитала: «Як називаються оті човни, де люди лежать біч-о-біч?» Моріс прикусив верхню губу, облизнув її і сказав: «Холодненьке!» «Не знаю, — сказав Шарль, — може, гондоли». — «Ні, не гондоли, та це не має значення: ми немовби в одному з тих човнів». Він узяв її за руку, вони пливли за течією, вона була його коханкою, кінозіркою зі світло-золотими кісьми, він зробився зовсім іншою людиною, він захищав її. Він сказав: «Хотів би я, щоб поїзд ніколи не зупинявся». Даніель кусав ручку, у двері постукали, й він затамував подих, невидючим поглядом утупившись у білий листок бювару. «Даніелю! — почувся голос Марсель. — Ви тут?» Він не відгукнувся; тяжка хода Марсель подаленіла, вона спускалася східцями, сходишки рипіли одна за одною; він посміхнувся, вмочив перо в чорнильницю й написав: «Любий Мат'є». Зціплена рука в сутінках, рипіння пера, Філіпове обличчя виринає з тіні й рухається йому назустріч, бліде в сутінках

люстра, невелика кілева хитавиця, крижане пиво булькоче в горлянці, й од нього аж подих перехоплює, поїзд із надувними шинами пробігає тридцять три метри поміж Парижем і Руаном; секунда людини, тритисячна частка секунди двадцятої години двадцять четвертого дня місяця вересня 1938 року. Утрачена секунда, що покотилася за Шарлем і Катріною в теплому полі, поміж рейками, покинута Морісом у тирсі темної й прохолодної забігайлівки, секунда, що пливе в пінявій струмині за кормою пароплава компанії «Паке», секунда, що причепилася до пера в озерці свіжого чорнила, секунда, яка мерехтить і засихає у вигинах літери М у слові «Матьє», поки перо дряпає і дере папір, поки Даладьє, потонувши в подушках сидіння, смокче згаслу цигарку і розглядає пішоходів. Йому в печінках сидів цей Лондон; він уперто переводив погляд на дверцята, щоб не бачити гидомирної мармизи Бонне і замкненого лица того англійського ошелепка; він думав собі: «Вони нічогісінько не тямлять!» Він уздрів простоволосу жінку, яка сміялася, широко роззявивши рота. Вони байдуже дивилися на авто, двоє чи троє гукнули: «Ура!», та вони геть нічого не тямили, не розуміли, що воно везе війну і мир на Давнінг-стріт, війну або мир, пан або пропав, ось що воно везе, це чорне авто, яке, сигналячи, котилося вулицями Лондона. Даніель писав. Капітан зупинився перед салоном першого класу, він читав на дверях: «Сьогодні о дев'ятій годині годині вечора жіноча оркестра „Бебіс“ виступить з концертом камерної музики у салоні першого класу. Люб'язно запрошуємо всіх пасажирів будь-якого класу». Він посмоктав люльку й подумав: «Надто вже вона худа». І саме цієї миті він відчув теплий запах, почув тихе лопотіння крил, то була Мод, він обернувся; вечірнє сонце в Мадриді золотило зруйнований фасад Університетського містечка; вона дивилася на нього, він ступнув до неї, марокканець повз поміж руїнами, бельгієць прицілився в нього, Мод і капітан дивилися одне на одного. Марокканець звів голову й угледів бельгійця; вони дивилися один на одного, а далі Мод сухо всміхнулася і одвела голову, бельгієць натиснув спуск, марокканець умер, капітан ступнув було до неї, та потім подумав собі: «Надто вже вона худа» й зупинився. «Клятий виродок», — сказав бельгієць. Він глянув на мертвого марокканця і повторив: «Клятий виродок!»

— Гаразд, — сказав Ґомес. — А Марсель? Сара сказала мені, що між вами вже по всьому.

— По всьому, — відказав Матьє. — Вона вийшла заміж за Даніеля.

— Даніеля Серено? Дивно, — сказав Ґомес. — Що ж, нарешті ви звільнилися.

— Звільнився? — перепитав Матьє. — Від чого?

— Марсель вам не пасувала, — сказав Ґомес.

— Овва! — сказав Матьє. — Овва!

Столи під білими скатерками півколом оточували піщаний майданчик, посипаний сосною хвоєю. «Провансаль» був порожній; лише якийсь добродій смакував куряче крильце, попиваючи воду «Віші». Музики мляво піднялися на естраду, посідали, грюкаючи стільцями, й почали перешіптуватися, настроюючи інструменти; ще можна було розрізнити море, яке темніло поміж соснами. Матьє простягнув ноги під столом і відпив ковток портвейну. Вперше за тиждень він почувався вдома; він умить зібрався. Він цілком був у цьому чудернацькому місці, наполовину приватному салоні, наполовину священному гаї. Сосни були немовби вирізані з картону, маленькі рожеві лампочки посеред м'якої природної темряви кидали на скатерку затишне світло; поміж деревами засвітився прожектор і раптом вибілів майданчик, який здався зробленим із бетону. Але над головами їхніми була порожнеча, і в небі мигтіли зорі, мов якісь заклопотані звірята; пахло живицею, і вітер з моря, рвучкий і неспокійний, шарпав скатертини і немовби тицявся холодним писком у шию.

— Давайте поговоримо про вас, — озвався Матьє.

Ґомес немовби здивувався.

— А що, більше нічого не сталося? — поспитався він.

— Нічого, — відказав Матьє.

— За два роки?

— Нічогісінько. Ви знайшли мене таким, яким і залишили.

— Кляті французи! — зареготався Ґомес. — Всі ви якісь вічні.

Саксофоніст засміявся: скрипаль щось казав йому на вухо. Рюбі нахилилася до Мод, яка настроювала свою скрипку.

— Поглянь на того дідугана в другому ряду, — сказала вона.

Мод пирснула: дід був лисий, мов коліно. Її погляд пробіг аудиторією, там зібралось сотень із п'ять слухачів. Вона уздріла П'єра, який стояв біля дверей, і перестала сміятися. Ґомес понуро глянув на скрипаля, а потім зиркнув на порожні стільці.

— Що ж до спокійної місцинки, то, гадаю, кращої й не буває, — покірним голосом сказав він.

— Тут є музика, — сказав Матьє.

— Бачу, — відказав Ґомес, — ще й як бачу.

Він осудливо глянув на музик. Мод читала осуд у всіх очах, щоки її горіли, як завжди; вона думала: «Боже милий, навіщо? Навіщо?» Та Франс, яка стояла поруч, пінява і трибарвна, виявляла всі ознаки радощів, усміхалася й зарання відбивала такт; смичок вона тримала, виставивши мізинець, наче то була виделка.

— Ви обіцяли мені жінок, — сказав Ґомес.

— Ох, справді! — засмучено сказав Матьє. — Не знаю, що сталося: минулого тижня о цій порі всі столики були зайняті й, клянуся вам, жінок тут було та й було.

— Це все через останні події, — тихо сказав Ґомес.

— Звичайно.

Події; що правда, то правда: для них там теж існують «події». Вони воюють, притиснувшись спиною до Піренеїв, їхні очі звернені до Валенсії, до Мадрида, до Тарраґони; але вони теж читають газети і думають про все це муравлисько людей і зброї за їхніми спинами, і мають свій погляд на Францію, Чехословаччину й Німеччину. Він засовався на стільці: рибина підпливла до стіни акваріума й дивилася на нього своїми круглими очима. Він змовницьки усміхнувся Ґомесові і невпевнено мовив:

— Люди починають розуміти.

— Вони нічогісінько не розуміють, — сказав Ґомес. — Еспанець може зрозуміти, чех теж і, може, навіть німець, тому що вони у цій сутичці. Французи ж геть осторонь неї; вони нічого не розуміють — вони бояться.

Матьє відчув себе ураженим; він хутко сказав:

— Не можна докоряти їм за це. Мені немає чого втрачати, і не так уже й засмучує мене те, що доводиться йти на війну; це розважить мене. Та якщо дуже прив'язаний до чогось, то нелегко перейти від миру до війни.

— Я зробив це за годину, — відказав Ґомес. — Гадаєте, я не був прив'язаний до свого малярства?

— Ну, — сказав Матьє, — ви — це зовсім інша справа.

Ґомес знизав плечима.

— Ви кажете, як Сара.

Вони позамовкали. Матьє не те щоб дуже поважав Ґомеса. Менше ніж Брюне, менше ніж Даніеля. Та він почувався винним перед ним, тому що Ґомес був еспанцем. Він здригнувся. Рибина за шклом акваріуму. А він почувався французом під цим поглядом, французом по крові й по кістках. Винним. Винним і французом. Йому хотілося сказати: «А нехай йому дідько! Я ж бо стояв за втручання в еспанську війну». Та питання було не в цьому. Те, що він хотів особисто, не

рахувалося. Він був французом, і ні до чого було те, що він не погоджувався з іншими французами. Я був проти втручання в еспанську війну, я не посилав зброї, я закривав кордони для добровольців. Треба було або ж боронити цю країну разом з усіма, або бути винним разом з усіма, разом з метрдотелем і цим добродієм, який попивав мінеральну воду, щоб краще перетравлювати їжу.

— Може, це й по-дурному, — сказав він, — але я гадав, що ви прийдете в формі.

Ґомес усміхнувся.

— У формі? Вам хочеться побачити мене в формі?

Він дістав з гаманця пачку фотографій і одна по одній почав простягати їх Мат'є.

— Ось вам людина.

На знімках був офіцер з суворим обличчям, який стояв на східцях церкви.

— У вас тут не дуже сумирний вигляд.

— Так треба, — відказав Ґомес.

Мат'є глянув на нього й зареготався.

— Авжеж, — сказав Ґомес, — я пожартував.

— Та я не це подумав, — сказав Мат'є. — Просто запитав себе: невже і в мене буде такий недоладний вигляд в однострої, як у вас оце?

— А ви офіцер? — зацікавлено поспитався Ґомес.

— Простий вояк.

Ґомес роздратовано махнув рукою.

— Всі французи прості вояки.

— А всі еспанці — генерали, — жваво відказав Мат'є.

Ґомес щиро зареготався.

— Гляньте ось на це, — сказав він, простягаючи йому фото.

Це була геть молода дівчина, смаглява й понура. І дуже вродлива. Ґомес тримав її за стан і зухвало всміхався, як завжди він робив, позуючи для фотографа.

— Марс і Венера, — сказав він.

— Впізнаю вас, — відказав Мат'є. — Скажіть-но, а ви що, любляєте молодих?

— Цій п'ятнадцять, але на війні дівчата хутко дорослішають. А ось я в бою.

Мат'є побачив маленького чоловічка, який зачаївся під зруйнованим муром.

— Де це?

— В Мадриді. Університетське містечко. Там і досі йдуть бої.

Він воював. Він і справді лежав під тим муром, і в нього стріляли. За тої пори він був капітаном. Може, йому бракувало набоїв і він думав собі: «Кляті французи». Відкинувшись на спинку стільця, Ґомес допивав портвейн, потім неквапливо узяв пачку сірників, запалив цигарку, його шляхетне й комічне лице на мить виступило з темряви і відразу ж погасло. Він воював; та в очах його війна не залишила і сліду. Западала ніч, вона огортала його ніжністю, вид його набрав голубої барви над рожевою лампою, оркестра грала «No te quiero mas», вітерець легенько шарпав скатертину, увійшла жінка, заможна й самотня, й сіла неподалік, до них долинули пахощі її парфумів. Ґомес глибоко вхлинув їх, роздимаючи ніздрі, лице його ствердло, він із доскіпливим виглядом обернув голову.

— Праворуч, — озвався Мат'є.

Ґомес втупив у неї свій вовчий погляд і споважнів. Він сказав:

— Гарна дівка.

— Це акторка, — відказав Мат'є. — В неї більше десятка пляжних піжам. Її утримує промисловець із Ліона.

— Гм! — сказав Ґомес.

Вона відповіла на його погляд і, ледве усміхнувшись, одвернулася.

— Ну, — сказав Мат'є, — цей вечір ви не згаєте!

Ґомес не відповів. Він поклав руку на скатертину, Мат'є дивився на його волохаті руки з перснями на пальцях, вони рожевіли у світлі лампи. Він тут, голубий із рожевими руками, він вдихає парфуми цієї білявки, надить її поглядом. Він воював. За його плечима були обпалені міста, вихори червоної куряви, облізлі конячі крупы й вибухи снарядів, які не залишили жодного відблиску в його очах. Він воював і знову повернеться на війну, й от він тут, і бачить ті ж самі білі скатертини, що і я бачу. Мат'є спробував побачити сосни, майданчик, жінок Ґомесовими очима, цими очима, що спалені полум'ям війни; на мить це вдалося йому, а потім непокійна і раптова гіркота, що пронизала його, кудись поділася. Він воював, таж він... який він романтичний! А я не романтичний, подумав Мат'є. «Ні, — сказала Одета, — лише два прибори: пан Мат'є не прийде вечеряти». Вона підійшла до відчиненого вікна, чула музику з «Провансаля», це було танго. Вони слухали музику; Мат'є подумав: «Він тут проїздом». Офіціант приніс їм супу. «Ні, — сказав Ґомес, — не хочу супу». Вони грали «Котяче танго»; скрипка Франс зринала у світлі й раптом занурювалася в сутінь, мов летюча рибина. Франс усміхалася, приплющивши очі, вона пірнула зі своєю скрипкою, смичок дер, скрипка нявчала, Мод чула, як у неї над вухом нявчить скрипка, чула, як кахикає лисий дідуган, а П'єр дивився на неї, Ґомес зареготався, вигляд у нього був недобрий.

— Танго, — сказав він. — Танго! Якби французи наважилися зіграти отак танго в мадридській кав'ярні...

— Їх закидали б печеними яблуками? — поспитався Мат'є.

— Камінцями! — відказав Ґомес.

— Не дуже нас там полюбляють? — запитав Мат'є.

— Ще б пак! — вигукнув Ґомес.

Він штовхнув двері: «Баскський бар» був порожній. Якось увечері Борис зайшов туди, бо його привабила назва: «Bar basque» скидалося на «barbaque»^[11] а це слово неможливо було вимовити без реготу. А потім виявилось, що бар був просто-таки чудовий, і Борис ходив туди щовечора, коли Лола виступала на естраді. Крізь відчинені вікна чутно було далеку музику казино; якось йому навіть здалося, ніби він чує Лолин голос, та це більше не повторилося.

— Добридень, пане Борисе, — сказав господар.

— Добридень, пане, — відказав Борис. — Налийте-но мені білого рому.

Він почувався геть блаженно. Подумав, що вип'є два келишки білого рому, а потім, десь об одинадцятій, з'їсть канапку з ковбасою. Опівночі піде зустрічати Лолу. Господар схилився над ним і наповнив келишок.

— А марсельця немає? — запитав Борис.

— Ні, — відказав господар. — В нього професійний бенкет.

— О, перепрошую!

Марселець був агентом із продажу корсетів, ще був тут другий чоловік, якого звали Шарльє, друкар. Борис часом грав із ними в белот, деколи вони балакали про політику і про спорт або ж просто сиділи мовчки, хто біля шинквасу, хто за столом у залі; вряди-годи Шарльє порушував тишу, щоб сказати: «Авжеж! Авжеж, це так!», похитуючи головою, й час минав із утіхою.

— Не дуже завізно сьогодні у вас, — обізвався Борис.

Господар стенув плечима.

— Всі дають драла. Зазвичай у мене відчинено до Свята всіх святих, — відказав він, повертаючись до ляди. — Та якщо це триватиме й далі, то першого жовтня я зачиню цю забігайлівку і теж ушиюся додому.

Борис перестав пити й завмер. В будь-якому випадку Лолин контракт закінчиться до 1 жовтня, вони поїдуть звідси. Та йому було не до вподоби, що після нього «Баскський бар» зачиниться. Казино теж зачиниться, так само, як і готелі, Біярріц стане пустою. Це все одно, що думати про смерть: коли певен, що інші люди по тобі ще будуть пити білий ром, купатимуться в морі, слухатимуть джаз, то це збадьорює; та варто лише подумати, що разом з тобою помруть усі й людство зачинить свою крамничку, то відразу ж занепадаєш духом.

— А коли ж ви знову відчинитесь? — поспитався він, щоб заспокоїтися.

— Якщо буде війна, — відказав господар, — то я взагалі не відчиню.

Борис полічив на пальцях: двадцять шосте, двадцять сьоме, двадцять восьме двадцять дев'яте, тридцять, я прийду сюди ще п'ять разів, а потім край; більше я ніколи не побачу «Баскський бар». Це було цікаво. П'ять разів. Ще п'ять разів питиме він білий ром за цим столиком, а потім настане війна, «Баскський бар» зачиниться, а в жовтні 1939 року Бориса призвуть до війська. Лампи у вигляді свічок у дубових люстрах кидали на столи гарне руде світло. Борис подумав собі: «Вже ніколи не побачу я цього світла. Саме такого: рудого на чорному». Звичайно, він побачить чимало іншого, нічні вибухи над полем битви, кажуть, це непогано. Та оце світло погасне першого жовтня, й Борис ніколи вже його не побачить. Він з повагою глянув на світлу пляму, котра лежала на столі, і подумав, що за ним є провина. Він завжди ставився до речей, як до ложок і виделок, ніби вони здатні нескінченно відновлюватися: це було величезною помилкою; існує обмежена кількість барів, кінотеатрів, будинків, міст і сіл, і в кожному з них людина може побувати лише певну кількість разів.

— Може, ввімкнути радіо? — поспитався господар. — Воно трохи розважить вас.

— Ні, дякую, — відказав Борис. — Добре й так.

В момент своєї смерті в 1942 році він поснідає триста шістдесят п'ять помножити на двадцять два рази, себто вісім тисяч тридцять разів, якщо враховувати годівлю у віці немовляти. А якщо припустити, що він їв омлет один раз із десяти, то він з'їв вісімсот три омлети. Всього вісімсот три омлети? — здивовано подумав Борис. Ох ні! Ще ж вечері, це буде шістнадцять тисяч шістдесят сніданків і тисяча шістсот шість омлетів. Так чи так, для любителя це не так багато. А ще ж кав'ярні, продовжував він. Можна підрахувати, скільки разів я ще зайду до кав'ярень: нехай двічі за день, а мобілізують мене через рік, значить, це буде сімсот тридцять разів. Сімсот тридцять — так мало! Це справило на нього враження, та не дуже і здивувало: він завжди знав, що помре замолоду. Він завжди казав собі, що сконає від сухот або від Лоли. Проте в глибині душі він ніколи не сумнівався, що загине на війні. Він працював, готувався до іспиту на ступінь бакалавра чи до ліценціату, та це було, радше, для того, що згаяти час, як ото дівчата ходять на лекції до Сорбони, поки не вийдуть заміж. Цікаво, подумалося йому, були ж епохи, коли люди вивчали право або ж подавали на конкурс здобуття посади викладача філософії, гадаючи, що в сорок років у них буде нотаріальне бюро, а в шістдесят викладацька пенсія. От і думай собі, що ж було у них в голові. Люди, в яких було десять, п'ятнадцять тисяч вечорів у забігайлівках, сорок тисяч омлетів, дві тисячі ночей кохання! І якщо вони покидали місце, яке їм до вподоби, то цілком могли сказати собі: наступного року або навіть за десять років ми сюди таки повернемося. Вони, либонь, накоїли дурниць, суворо виснував він. Не можна заправляти своїм життям на відстані сорока років. От він поводить себе набагато скромніше: у нього були плани на два роки, потім усе скінчиться. Скромним треба бути. Голубою річкою помалу пропливла джонка, і Борис раптом засмутився. Ніколи не поїде він ні до Індії, ні до Китаю, ні навіть до Берліна, життя його набагато скромніше, ніж він того бажав. Декілька місяців ув Англії, Лаоні, Біярріці, Парижі, — а стільки ж людей здійснило мандрівку навколо світу. Одна-однісінька жінка. Таке малесеньке життя; в нього вже був скінченний вигляд, бо наперед відомо все, чого в ньому ніколи не буде. Треба бути скромним. Він випростався, ковтнув рому і подумав

собі: воно й ліпше, не ризикуєш розтринькати себе.

— Ще рому, господарю.

Він підняв голову і старанно почав розглядати електричні лампочки.

Навпроти нього над люстром вибив годинник; він бачив у дзеркалі своє обличчя. Він подумав: «Дев'ята сорок п'ять», подумав: «О десятій годині!» й погукав офіціантку.

— Те саме.

Офіціантка пішла й повернулася з пляшкою коньяку та блюдцем. Налляла коньяку в Філіпову шклянку і поставила блюдо на троє інших. Вона іронічно посміхалася, та Філіп тверезо дивився їй просто у вічі; він твердо узяв шклянку і підняв її, не вихлюпнувши і краплини; потім відпив ковток і поставив шклянку, не зводячи очей із офіціантки.

— Скільки?

— Хочете розрахуватися? — запитала вона.

— Авжеж, негайно.

— Ну, то дванадцять франків.

Він дав їй п'ятнадцять франків і жестом відіслав геть. Подумав собі: «Тепер я нікому нічого не винен!» І засміявся, затуляючись долонею. Він подумав: «Нікому!» Побачив своє сміхотливе обличчя і дзеркалі й зареготався ще дужче. Коли пролунає останній удар годинника, він устане, забере у люстра своє відображення, й розпочнеться його страдництво. Поки що він почувався радше веселим, розглядав ситуацію мов дилетант. Кав'ярня була гостинна, то була «Капуя», лава була м'яка, наче матрац із пуху, він геть потонув у ній, з-за шинквасу долинала тиха музика і бряжчання посуду, яке нагадувало йому коров'ячі дзвіночки в Зелісберзі. Він бачив себе в дзеркалі, він міг би так і сидіти, дивитися на себе і цілісіньку вічність наслухати цю мелодію. О десятій годині. Він підведеться, візьме руками своє відображення, здере його із дзеркала, наче мертву шкіру, мов полуду з ока. Дзеркало після операції на катаракті...

Катаракти дня.

В дзеркалах, прооперованих на катаракті.

Або ж:

День провалюється в катаракту дзеркала, прооперованого на катаракті.

Або ж іще:

Ніагара дня в катаракті дзеркала, прооперованого на катаракті.

Слова розсипалися пилом, і він ухопився за холодний мармур, вітер несе мене, в роті липкий присмак алкоголю, СТРАДНИК. Він глянув на себе в дзеркало, подумав, що дивиться на страдника; він усміхнувся собі й віддав честь. За десять десятя, ха! — з утіхою подумалося йому. — Час видається мені довгим. Минулі п'ять хвилин, вічність. Ще дві вічності, без руху, без думки, без страждання, у спогляданні виснаженого обличчя страдника, а потім час зі стогоном провалиться у таксі, в потяг, до Женеви.

Атараксія.

Ніагара часу.

Ніагара дня.

В дзеркалах, прооперованих на катаракті.

Я поїду геть на таксі.

В Гобург, у Бібракт.

Де станеться акт, станеться акт!

Від катаракт.

Він зареготався, потім затнувся, озирнувся довкруг, кав'ярня тхнула вокзалом, потягом, шпиталем; йому захотілося кричати на гвалт. Сім хвилин. Що буде більш революційним? — подумалося йому. — Поїхати чи не поїхати? Якщо я поїду, то вчиню революційний акт щодо

інших; якщо ж залишуся, то вчиню його проти себе, це сильніше. Все підготувати, поцупити, зробити фальшиві папери, урвати всі зв'язки, а останньої миті пух-х! — тиць, моя радість, я не їду. Свобода другого ступеня; свобода, що спростовує свободу. За три хвилини десята він вирішив розіграти свій від'їзд монетою. Він чітко бачив порожню залу вокзалу Орсе, де струмить світло, бачив східці, що спускаються під землю в чаді локомотивів, він відчував присмак чаду в роті; він дістав монету в сорок су, якщо орел, то їду; він підкинув її в повітря — їду! орел, я їду. Вона впала тим боком, де орел. Що ж, я їду! — сказав він своєму відображенню. Не тому що ненавиджу війну, не тому що ненавиджу свою родину, навіть не тому що поклав собі їхати: з суто випадкового збігу, тому що монета лягла цим боком, а не тим. Пречудово, подумалося йому, я на крайній вершині свободи. Страдник задурно; ото якби вона побачила, як я підкидаю монету! Ще хвилина. Кинуто жереб! Дзень, ніколи, дзень, дзень, кинутий жереб, дзень, не ска, дзень, дзень, совує, дзень, дзень, випадку. Дзень! Він підвівся, він ішов прямо, він ставив ноги одну за одною на шпарини паркету, спиною він відчував погляд офіціантки, та він не дасть їй нагоди посміятися з себе. Вона погукала його:

— Пане!

Він, здригнувшись, обернувся.

— Ваша валізка.

А нехай йому! Він бігцем перетнув залу, вхопив свою валізку і, спіткнувшись, подався назад. Насилу підбіг до дверей під сміх відвідувачів кав'ярні, вийшов, погукав таксі. В лівій руці він стискав свою валізку, в правій монету в сорок су. Авто зупинилося перед ним.

— Адреса?

У водія були вуса й бородавка на щоці.

— Вулиця Пігаль, — відказав Філіп. — До «Кубинської хатини».

— Ми програли війну, — сказав Ґомес.

Мат'є знав це, але гадав, що Ґомес цього ще не знає. Оркестра грала «I'm looking for Sallie», ^[12] під лампою лисніли полумиски, і світло прожекторів падало на танцювальний майданчик, мов потворне місячне сяєво, сяєво місяця мов реклама для Гонолулу. Ґомес сидів тут, місячне сяєво лежало праворуч од нього, ліворуч йому ледве усміхалася жінка; незабаром він знову вирушить до Еспанії, і йому відомо, що республіканці програли війну.

— Ви не можете бути певні цього, — сказав Мат'є. — Ніхто не може бути цього певний.

— Ні, — відказав Ґомес, — ми певні цього.

Він не виглядав засмученим: просто він констатував факт, та й годі. Він спокійно й відкрито глянув на Мат'є. Тоді сказав:

— Всі мої солдати певні, що програли війну.

— І все-таки вони воюють? — поспитався Мат'є.

— А що їм робити, як ви гадаєте?

Мат'є стеновав плечима.

— Та звісно.

Я беру свого келишка, відпиваю два ковтки «Шато-марґо», мені кажуть: вони воюють до останнього патрона, нічого іншого їм не залишається, я відпиваю ковток «Шато-марґо», знижую плечима, кажу: та звісно. Покидьок.

— Що це таке? — запитав Ґомес.

— Турнедо Россіні, ^[13] — відказав метрдотель.

Він узяв страву руками й поставив на столі.

— Незлецьки, — сказав він. — Незлецьки.

Турнедо стояло на столі; одне для нього, друге для мене. Він має право смакувати свою порцію, роздирати м'ясиво своїми гарним білими зубами, має право дивитися на вродливу

дівчину ліворуч од себе і думати собі: гарна ж лярва! А я ні. Якщо я їм, то сотня мертвих еспанців хапає мене за горлянку. Я не заплатив за це.

— Пийте! — сказав Ґомес. — Пийте!

Він узяв пляшку і наповнив шклянку Мат'є.

— Ви самі попросили, — усміхнувшись, сказав Мат'є. Він узяв шклянку і вихилив її. Турнедо зненацька опинилося в нього на тарілці. Він узяв виделку й ножа.

— Якщо так хоче Еспанія, — пробурмотів він.

Ґомес ніби не почув його. Він якраз наливав собі «Шато-марґо»; ось він випив і усміхнувся.

— Сьогодні турнедо, завтра — турецькі боби. Це мій останній вечір у Франції, — сказав він. — І єдина пристойна вечеря, котру я тут з'їв.

— Як, — здивувався Мат'є, — а в Марселі?

— Сара ж вегетаріанка, — відказав Ґомес.

Він дивився просто перед собою, вигляд у нього був симпатичний. Він сказав:

— Коли я вирушив у відпустку, вся Барселона вже три тижні була без тютюну. Це нічого вам не каже, ціле місто без тютюну?

Він звернув погляд на Мат'є і зненацька немовби побачив його. Погляд його знову набув прикрого виразу.

— Ви теж зазнаєте цього, — сказав він.

— Не обов'язково, — відказав Мат'є. — Війни ще можна уникнути.

— О, звичайно ж, — сказав Ґомес. — Війни завжди можна уникнути.

Він посміхнувся й додав:

— Досить кинути чехів напризволяще.

«Ні, старий, — подумав собі Мат'є, — ні, старий! Еспанці можуть давати мені уроки щодо Еспанії, це їхнє право. Та для чеських уроків я вимагаю присутності чеха».

— А як по правді, Ґомесе, — поспитався він, — потрібно їх підтримувати? Ще ж не так давно комуністи вимагали автономії для судетських німців.

— Чи потрібно їх підтримувати? — перекривляючи його, перепитав Ґомес. — А нас потрібно було підтримувати? А потрібно було підтримувати австрійців? А вас? Хто вас підтримає, якщо надійде ваша черга?

— Не про нас мова, — сказав Мат'є.

— Мова про вас, — відказав Ґомес. — Про кого ж іще?

— Ґомесе, — сказав Мат'є, — їжте своє турнедо. Я дуже добре розумію, що ви нас усіх ненавидите. Та сьогодні останній день вашої відпустки, м'ясо на тарілці холодне, вам усміхається жінка, а крім того, я був за втручання.

Ґомес похопився.

— Знаю, — всміхнувшись, сказав він, — знаю я.

— І потім, дивіться, — провадив Мат'є, — в Еспанії ситуація була ясна. Та коли ви кажете мені про Чехію, то я не зовсім розумію вас, позаяк для мене там усе не таке ясне. Є правове питання, яке мені не вдається розв'язати: ану ж бо судетські німці справді не хочуть бути чехами?

— Облиште правові питання, — стелюючи плечима, сказав Ґомес. — Ви шукаєте підстави для того, щоб воювати? Є лише одна підстава: якщо ви не будете воювати, то вам клямка. Гітлерові потрібна не Прага, не Відень, не Данціґ — йому потрібна Європа.

Далад'є зиркнув на Чемберлена, зиркнув на Галіфакса, а потім одвернув погляд і зиркнув на позолоченого дзигаря на консолі; стрілки показували десяту тридцять п'ять; таксі зупинилося перед «Кубинською хатиною». Жорж перевернувся на спину і ледве чутно застогнав, йому заважало спати сусідове хрюпіння.

— Я можу, — сказав Даладье, — повторити лише те, що вже заявляв: французький уряд узяв на себе зобов'язання щодо Чехословаччини. Якщо уряд у Празі відкине німецькі пропозиції і якщо внаслідок цієї позиції він стане жертвою агресії, то французький уряд вважатиме своїм обов'язком виконати взяті зобов'язання.

Він закашлявся, глянув на Чемберлена й зачекав.

— Авжеж, — сказав Чемберлен. — Авжеж, звичайно.

Здавалося, він ладен додати декілька слів; та слова не пролунали. Даладье очікував, креслячи носом свого черевика круги на килимі. Врешті він підняв голову і спитався змореним голосом:

— Якою ж за цієї ситуації буде позиція британського уряду?

Франс, Мод, Дусета й Рюбі підвелися і вклонилися. В перших рядах пролунали мляві оплески, а потім юрма посунула до виходу, грюкаючи стільцями. Мод пошукала очима П'єра, та він уже зник. Франс обернулася до неї, щоби її пашіли, вона усміхалася.

— Гарний вечір, — мовила вона. — Справді гарний вечір.

Війна була тут, на білому танцювальному майданчику, вона була мертвим блиском штучного місячного сяєва, фальшивою гіркотою затканої труби і цим холодом на скатертині, в пахоцях червоного вина і ледве помітній старості в Гомесових рисах. Війна; смерть; поразка. Даладье дивився на Чемберлена, війн читав війну в його очах, Галіфакс дивився на Боне, Боне дивився на Даладье; вони мовчали, а Матьє бачив війну в своїй тарілці, в чорній очистій підливі турнедо.

— А якщо й ми програємо війну?

— Тоді Європу заповнить фашизм, — легко відказав Гомес. — Незлецька підготовка до комунізму.

— А що буде з вами, Гомесе?

— Гадаю, мене заб'ють поліцаї в мебльованих кімнатах або ж я бідуватиму в Америці. Яке це має значення? Я житиму.

Матьє з цікавістю дивився на Гомеса.

— А ви не шкодуєте? — поспитався він.

— Нітрохи.

— Навіть за малярством?

— Навіть за малярством.

Матьє сумно похитав головою. Він любив Гомесові картини.

— Ви писали гарні полотна, — сказав він.

— Я ніколи вже не зможу писати.

— Чому?

— Хтозна. Це щось фізичне. Я згубив терпіння; це видаватиметься мені нудним.

— Але на війні теж треба бути терплячим.

— Це геть інше терпіння.

Вони замовкли. Метрдотель приніс оладки на олив'яній тарелі, полляв їх ромом і кальвадосом, а потім підніс до них запаленого сірника. Примарний племінець на мить затріпотів у повітрі.

— Гомесе! — раптом сказав Матьє. — Ви такий дужий; ви знаєте, за що воюєте.

— Хочете сказати, що ви цього не знаєте?

— Ні. Гадаю, що знатиму. Та я думаю не про себе. Є люди, в яких немає нічого, крім їхнього життя, Гомесе. Й ніхто нічого не робить для них. Ніхто. Жоден уряд, жоден режим. Якщо сьогодні фашизм замінить Республіку, то вони цього навіть не завважать. Візьміть, наприклад, пастуха з Севен. Гадаєте, він знає, за що воює?

— У нас пастухи найзапекліші, — відказав Гомес.

— За що вони воюють?

— Кожен за своє. Я знав таких, котрі воювали за те, щоб навчитися читати.

— У Франції всі вміють читати, — сказав Мат'є. — Якщо я зустріну в своєму підрозділі пастуха з Севен і побачу, як він умирає поруч зі мною за те, щоб зберегти для мене республіку і мої свободи, то не пишатимуся цим. Ох, Ґомесе, невже вам не буває соромно від того, що ці люди вмирають за вас?

— Мене це не бентежить, — відказав Ґомес. — Я так само ризикую своєю шкурою.

— Генерали вмирають у ліжку.

— Я не завжди був генералом.

— Все одно це не те ж саме, — сказав Мат'є.

— Я не шкодую їх, — відказав Ґомес, — в мене жалости до них немає. — Він простягнув над скатеркою руку і схопив Мат'є за плече. — Мат'є, — тихо й повільно сказав він, — війна — це гарно.

Лице його палало. Мат'є надався було вивільнитися, та Ґомес міцно стиснув його за руку і провадив:

— Я люблю війну.

Більше не було про що балакати. Мат'є збентежено засміявся, й Ґомес випустив його руку.

— Ви справили страшенне враження на нашу сусідку, — сказав Мат'є.

Ґомес крізь свої гарні вії кинув погляд ліворуч.

— Справді? — перепитав він. — Що ж, куватимемо залізо, поки воно гаряче. На цьому майданчику можна танцювати?

— Авжеж.

Ґомес підвівся, застібаючи свого піджака. Він попрямував до акторки, і Мат'є побачив, як він уклонився їй. Вона закинула голову назад і, засміявшись, глянула на нього, потім вони віддалилися й почали танцювати. Вони танцювали; від неї нітрохи не тхнуло негритьянкою, мабуть, вона була з Мартініки. Філіп думав: «Мартініканка», а на вустах було слово «малабарка». Він пробурмотів:

— Моя прегарна малабарка.

Вона відказала:

— Ви добре танцюєте.

В її голосі вчувалася мелодія сопілки, це було теж непогано.

— Ви добре говорите французькою, — сказав він.

Вона обурено зиркнула на нього.

— Я народилася у Франції.

— Пусте, — сказав він. — Все одно ви добре розмовляєте французькою.

Він подумав: «Я п'яний» і зареготався. Вона незлобливо сказала йому:

— Ви геть п'яні.

— Угу, — відказав він.

Він більше не почував втоми; танцювати він міг би до самісінького ранку; проте він поклав собі переспати з муринкою, це було важливіше. Найбільш утішною у сп'янінні була та влада, яку воно давало йому над речами. Не було потреби доторкатися до них: один-однісінький погляд — і ти ними володієш; він володів цим чолом, цими темними косами; він пестив свої очі цим гладеньким лицем. Далі все ставало наче імла; був огрядний добродій, який пив шампанське, а потім люди, які немовби сиділи одне на одному і яких він насилу бачив. Танок скінчився; вони посідали на свої місця.

— Ви так добре танцюєте, — сказала вона. — У такого гарнющика, напевне, було багато жінок.

— Я дівич, — відказав Філіп.

— Брехунець!

Він підняв руку.

— Клянуся вам, що я дівич. Життям своєї матери клянуся.

— Он як? — розчаровано перепитала вона. — То жінки вас не цікавлять?

— Хтозна, — сказав він. — Треба перевірити.

Він глянув на неї, він володів нею очима, ось він скорчив гримасу і сказав:

— Я розраховую на тебе.

Вона видихнула йому в обличчя цигарковий дим і відказала:

— От побачиш, що я вмію.

Він узяв її за коси і притягнув до себе; зблизька від неї все-таки трохи тхнуло салом. Він легенько поцілував її в уста. Вона сказала:

— Незайманець. У мене буде чималий виграш.

— Виграш? — перепитав він. — Завжди буває тільки програш.

Йому геть не хотілося її. Та він був задоволений, тому що вона була гарна і не бентежила його. Він почувався геть невимушено і подумав собі: «Вмію я розмовляти з жінками».

— Уважай! — сказав він. — Ти щоразу, п'яна?

Вона підняла валізку.

— Тпрусь! Не чіпай, це дипломатична валізка.

— А я хочу подивитися, що там усередині, — по-дитячому сказала вона. — Любчику, скажи мені, що там.

Він хотів було видерти валізку, та її вже відчинили. Вона побачила піжаму і зубну щітку.

— Книжка! — сказала вона, розгортаючи Ремба. — Що воно таке?

— Це, — сказав він, — чоловік, який поїхав.

— Куди?

— А тобі що до того? — буркнув він. — Поїхав та й годі.

Він забрав у неї книжку й поклав назад до валізи.

— Це поет, — іронічно сказав він. — Так тобі зрозуміліше?

— Авжеж, — сказала вона. — Треба було зразу сказати.

Він зачинив валізку і подумав собі: «А я не поїхав», і хміль відразу ж вивітрився йому з голови. «Чому? Чому я не поїхав?» Тепер він дуже добре розрізняв добродія, котрий сидів навпроти їхнього столика: той був не дуже гладкий, і в нього були вилупкуваті очі. Людські грона розліпилися самі; видно було жінок, чорних і білих; видно було й чоловіків. Йому здалося, ніби всі на нього дивляться. «Чому я тут? Чому я сюди зайшов? Чому я не поїхав?» В його спогадах була прогалина: він підкинув монету в повітря, погукав таксі, й ось тобі: тепер він сидить за цим столом, перед ним келих шампанського, поруч ця муринка, від якої тхне риб'ячою лускою. Він дивився на того Філіпа, який підкидав у повітря монету, намагався розгадати його, думав собі: «Я інший», думав: «Я не впізнаю себе». Він обернув голову до негритянки.

— Чому це ти на мене дивишся? — запитала вона.

— Так собі.

— Гарна я, еге?

— Та нічогенька.

Вона закашлялася, і її очі зблиснули. Вона трохи підняла свій зад над стільцем і вперлася долонями в скатерку.

— Якщо для тебе я потворна, то можу й піти: ми ж не одружені.

Він понишпорив у кишені й дістав три тисячофранкові купюри.

— Тримай, — сказав він. — Візьми їх собі й залишся.

Вона взяла гроші, розгорнула їх, розгладила і, сміючись, знову сіла на стілець.

— Капосний хлопчисько, — сказала вона. — Малий капосний хлопчисько.

Прірва сорому зазяяла просто перед ним: йому залишалося лише впасти в неї. Йому надавали ляпасів, побили, витурили, він навіть не поїхав. Він схилився над прірвою, й у нього запаморочилась голова. Там, на дні, на нього очікував сором; йому залишалося тільки обрати його для себе. Він заплющив очі, й уся денна змора навалилася на нього як стій. Змора, сором, смерть. Обрати для себе сором. Чому я не поїхав? Чому я зробив цей вибір — не їхати? Йому здалося, ніби на плечах у нього цілісінький всесвіт.

— А ти небалакучий, — сказала вона.

Він доторкнувся пальцем до її підборіддя.

— Як тебе зовуть?

— Флоссі.

— Це не малабарське ім'я.

— Я вже ж казала тобі, що народилася у Франції, — роздратовано відказала вона.

— Послухай, Флоссі, я дав тобі три тисячі франків. Тобі хочеться, щоб я ще й балакав з тобою?

Вона стенула плечима й одвернулася. Чорна прірва була поруч, і в її глибині був сором. Він глянув на неї, схилився над нею, а потім зненацька утямив, і серце його стислося від тривоги: та це ж пастка, якщо я впаду туди, то вже ніколи не зможу поважати себе. Ніколи. Він випростався і шалено подумав: «Я не поїхав, тому що був п'яний!», і прірва стулилася: він зробив вибір. «Я не поїхав, тому що був п'яний». Він дуже наблизився до сорому; йому було дуже страшно; тепер він обрав ніколи не соромитися. Ніколи в житті.

— Я мав сісти у потяг, уяви собі. Але був надто п'яний.

— Поїдеш завтра, — сказала вона, вдаючи з себе добру дитину.

Він здригнувся.

— Чому ти кажеш це мені?

— А що, — здивовано відказала вона, — коли запізнюються на потяг, то їдуть наступним.

— А я більше не поїду, — наступивши брови, сказав він. — Передумав. Знаєш, що таке прикмета?

— Прикмета? — перепитала вона.

— У світі повнісінько прикмет. Все є прикметою. Треба лише уміти їх розгадати. Ти мав поїхати, напився й не поїхав: а чому? Бо не треба було, щоб ти їхав. Це прикмета: тобі краще лишитися тут.

Вона кивнула.

— Правда, — сказала вона. — Ти кажеш правду.

Краще тут. Юрма на майдані Бастілії, він виступить там. На майдані. Щоб дати себе роздерти на майдані. Орфей. Геть війну! Хто зважиться сказати, що я боягуз? Я проллю свою кров за них усіх, за Моріса, Зезету, за Пітта, за генерала, за всіх тих людей, які роздеруть мене на кавалки. Він обернувся до муринки і ніжно глянув на неї: ніч, однісінька ніч. Моя перша ніч кохання. Остання моя ніч.

— Ти прегарна, Флоссі.

Вона усміхнулася йому.

— А ти можеш бути чемним, якщо захочеш.

— Гайда потанцюємо, — запропонував він. — Я буду чемним аж до третіх півнів.

Вони танцювали. Мат'є дивився на Ґомеса; він думав: «Остання його ніч» і всміхався; негритьянка любила танцювати, вона танцювала, трохи приплющивши очі, він думав: «Остання моя ніч, моя перша ніч кохання». Йому вже не було соромно; він був зморений, було гаряче;

завтра я проллю свою кров за мир. Та світанок був ще далеко. Він танцював, почувався він комфортно і почував, що має рацію, видавався собі романтичним. Світло пливло по стіні; потяг збавляв ходу, рипіння, поштовхи, ось він зупинився, світло залляло вагон, Шарль примружив очі і випустив руку Катріни.

— Лярош-Міжен, — гукнула медсестра. — Приїхали.

— Лярош-Міжен? — перепитав Шарль. — Таж ми не проїхали Париж.

— Нас провезли манівцями, — сказала Катріна.

— Збирайте свої речі, — гукнула медсестра. — Вас будуть виносити надвір.

Бланшар зненацька прокинувся.

— Що, що? — поспитався він. — Де це ми?

Ніхто не відповів. Медсестра пояснила:

— Завтра ми знову сядемо у потяг. Ніч перебудемо тут.

— В мене болять очі, — сміючись, сказала Катріна. — Це від світла.

Він обернувся до неї, вона сміялася, затуляючи очі рукою.

— Збирайте свої речі, — гукнула медсестра. — Збирайте свої речі.

Вона схилилася над лисим чолов'ягою, череп його лиснів.

— Скінчили?

— Та де там, у дідька, ще хвилину! — відказав той.

— Поспішайте, — сказала вона, — зараз прийдуть носії.

— От, от! — сказав він. — Можете забирати, через вас мене перехотілося.

Вона випросталася; в її простягнутій руці було судно; переступаючи через тіла, вона попрямувала до виходу.

— Можна не хвилюватися, — сказав Шарль. — У них не більше десятка носіїв, а розвантажити треба двадцять вагонів. Поки вони доберуться до нас...

— Якщо тільки не почнуть із хвоста.

Шарль затулив очі рукою.

— Куди вони занесуть нас? В залу очікування?

— А певно.

— Мені щось не хочеться покидати цей вагон. Я тут нагрів собі місце. А ви?

— Я теж, — сказала вона. — Відколи я опинилися поруч із вами...

— Ось вони! — вигукнув Бланшар.

До вагону ввійшли чоловіки. Постаті їхні були чорні, тому що вони затулили собою світло. Їхні тіні вирізнялися на стіні вагона; здавалося, ніби вони увійшли одночасно з обох боків. Запала тиша; Катріна тихо сказала:

— Казала ж я, що вони почнуть із нас.

Шарль не відповів. Він побачив, як двоє чоловіків схилилося над хворим, і серце його стислося. Жак спав, ніс його тоненько висвистував; вона не могла заснути; вона не зможе заснути, поки він не повернеться. Якраз навпроти своїх ніг Шарль угледів здоровецьку тінь, яка зігнулася удвоє, вони понесли чоловіка перед ним, потім буде моя черга, ніч, куриво, холод, хитавиця, пустельні перони, йому було страшно. Під дверима була світляна стьожка, вона почула гомін на першому поверсі, ось і він. Вона упізнала його кроки на сходах, і її огорнув супокій: він тут, під нашим дахом, я маю його. Ще одна ніч. Остатня. Матє відчинив двері, потім зачинив їх, розчухнув вікно і зачинив віконниці, вона почула, як біжить вода. Він укладається спати. Потойбіч стіни, під нашим дахом.

— Це по мене, — сказав Шарль. — Скажіть їм, щоб виносили вас відразу ж після мене.

Він міцно стиснув її руку, поки двоє носіїв схилилося над ним і простісінько в обличчя йому садонуло мов із горілчаного барила.

— Гоп! — сказав чолов'яга позад нього.

Йому раптом зробилося страшно, і поки вони піднімали його, він обернув своє дзеркальце, йому хотілося бачити, чи її несуть услід, та побачив він лише плечі носія і його писок, який скидався на дзьобак якоїсь нічної пташини.

— Катріно! — гукнув він.

Відповіді не було. Він погойдувався над порогом, чолов'яга вигукував накази позад нього, ноги його опустилися, йому здалося, ніби він падає.

— Обережно! — сказав він. — Обережно.

Та він уже бачив зорі в темному небі, й було холодно.

— А її несуть за мною? — поспитався він.

— Кого це? — поспитався чолов'яга з пташиною головою.

— Мою сусідку. Це моя подруга.

— Жінками будемо займатися потім, — відказав чолов'яга. — Ви не будете в одному приміщенні.

Шарль затремтів.

— Та ж я гадав... — почав було він.

— Не хочете ж ви, щоб вони опраправлялися у вашій присутності.

— Я гадав, — повторював Шарль, — я ж гадав, що...

Він провів рукою по чолі й раптом загорлав:

— Катріно! Катріно! Катріно!

Він розгойдувався в їхніх руках, він бачив зорі, в очі йому вдарило світло ліхтаря, потім зорі, потім знову ліхтар, а він знай волав:

— Катріно! Катріно!

— Та він з глузду з'їхав, цей тип! — сказав носій позаду. — Замовкнете ви чи ні?

— Я ж навіть прізвища її не знаю, — сказав Шарль, і голос його тремтів од сліз. — Я назавжди її утрачу!

Вони поставили його на підлогу, відчинили двері, знову підняли, він побачив зловісну жовту стелю, почув, як зачинилися двері, це була пастка.

— Мерзотники! — сказав він, поки вони опускали його долі. — Мерзотники!

— Замокни, ти! — сказав чолов'яга з пташиною головою.

— Нехай, — сказав другий. — Ти ж бачиш, у нього з макітрою негаразд.

Він почув, як стихають їхні кроки, двері відчинилися і знову зачинилися.

— От ми й зустрілися, — почув він голос Бланшара.

Тієї ж миті Шарль отримав струмінь води простісінько в писок. Та він мовчав, непорушно заляк мов небіжчик і широко розплющеними очима дивився в стелю, а вода текла йому в вуха і за комір. Вона не хотіла спати, вона непорушно лежала горізнач у темній кімнаті; він укладається в ліжку, незабаром він засне, а я охороняю його сон. Він дужий, він чистий, сьогодні вранці він дізнався, що йде на війну, і навіть оком не моргнув. Але зараз він беззбройний; він буде спати, це його остання ніч. Ох, подумала вона, який він романтичний!

Це був запахущий теплий покій з єдвабним світлом і квітами скрізь.

— Заходьте, — сказала вона.

Ґомес увійшов. Він роззирнувся довкруг, побачив ляльку на дивані й подумав про Теруель. Там він спав у такому самому покої з лампами, ляльками і квітами, та без пахошів і без стелі; посеред підлоги була діра.

— Чому ви всміхаєтеся?

— Тут так гарно, — відказав він.

Вона підійшла до нього.

— Якщо кімната вам до вподоби, то ви можете приходити сюди так часто, як вам захочеться.

— Я завтра їду, — сказав Ґомес.

— Завтра? Куди?

Вона дивилася на нього гарними невиразними очима.

— В Еспанію.

— В Еспанію? То ви...

— Авжеж, — відказав він. — Я солдат у відпустці.

— На якому боці? — поспитала вона.

— А вам на якому хочеться?

— На боці Франко?

— А от і ні!

Вона обняла його за шию.

— Мій вродливий вояк.

В неї був прегарний подих; вона поцілувала його.

— Одна-однісінька ніч, — сказала вона. — Небагато. І саме тоді, коли я знайшла чоловіка, який мені подобається!

— Я повернуся, — сказав він. — Коли Франко виграє війну...

Вона ще раз поцілувала його і м'яко вивільнилася.

— Зачекай мене. На столику є джин і віскі.

Вона відчинила двері туалету і зникла. Ґомес підійшов до столика й налив собі джину. Ваговози їхали, шиби тремтіли, Сара зненацька прокинулася й сіла на ліжку. «Та що це таке? — подумала вона. — Йому кінця немає». Тяжкі ваговози, уже з камуфляжем, з сірими чохлами і зеленими та брунатними басамагами на капотах, в них, мабуть, було повнісінько людей і зброї. Вона подумала: «Це війна» і заплакала. Катріно! Катріно! Два роки її очі були сухі; й коли Ґомес сів у потяг, то вона й сльозини не пролляла. Тепер сльози текли дзюрком. Катріно! Ридання підняли її, вона впала на подушку, плакала, кусаючи її, щоб не збудити малюка. Ґомес відпив ковток джину і подумав, що він нічогенький. Потім ступнув кілька кроків покоем і сів на ліжку. В одній руці він тримав шклянку, другою взяв ляльку за шию і поставив її собі на колінах. Він чув, як біжить вода з крана у туалеті, знайома млість підіймалася уздовж його стегон, мов дві гладенькі долоні. Він був щасливий, він випив і подумав собі: «Я дужий». Ваговози їхали, шиби тремтіли, вода бігла із крана, Ґомес думав: «Я дужий, я люблю життя і ризикую своїм життям, я очікую смерті завтра, незабаром, і я не боюся її, я люблю розкіш, і незабаром я зазнаю голоду і злиднів, я знаю, чого я хочу, знаю, за що воюю, я командую, й мені підкоряються, я від усього відмовився, від малярства, від слави, і я цілком задоволений». Він подумав про Мат'є і сказав собі: «Не хотів би я опинитися у його шкурі». Вона відчинила двері, вона була гола під рожевим шляфроком. Вона сказала:

— Ось і я.

— Нічого собі! — сказала вона. — А нехай йому!

Вона згаяла цілих півгодини в туалетній кімнаті, милася й напарфумлювалася, тому що білі завжди не люблять її запаху, ось вона, всміхаючись, підійшла до нього і розкрила обійми, а він голісінький спав у ліжку, з головою залізши в подушку. Вона вхопила його за плече і люто струснула.

— Ану прокидайся, — просичала вона. — Негіднику малий, ти прокинешся чи ні?

Він розплющив повіки і зиркнув на неї каламутними очима. Він поставив шклянку на етажерці, ляльку на диван, неквапливо підвівся і обняв її. Він був щасливий.

— Ти можеш це прочитати? — поспитався Здоровань Луї.

Службовець відштовхнув його.

— Ти вже третє про це питаєш. Я ж сказав, що тобі треба в Монпельє.

— А коли буде потяг у Монпельє?

— Він вирушає о четвертій ранку; його ще не сформували.

Здоровань Луї неспокійно глянув на нього.

— Правда? А що ж мені робити?

— Ляж собі в залі очікування та придави хропака до четвертої. Квиток є?

— Ні, — сказав Здоровань Луї.

— Ну, то купи. Ні, ні, не там. Ох і телепень! У віконечку, йолопе.

Здоровань Луї подався до віконця. За шклом дрімав касир в окулярах.

— Гей! — крикнув Здоровань Луї.

Касир аж підскочив.

— Я їду в Монпельє, — сказав Здоровань Луї.

— В Монпельє?

Касир був здивований; певно ж, він ще не прокинувся. Однак у душу Здорованя Луї промкнулася підозра.

— Тут справді написано Монпельє?

Він простяг свого військового квитка.

— Монпельє, — potwierдив касир. — Зі скидкою буде п'ятнадцять франків.

Здоровань Луї простягнув йому сто франків тієї жіночки.

— А тепер, — поспитався він, — тепер що мені робити?

— Ідіть у залу очікування.

— О котрій годині буде потяг?

— О четвертій над ранком. Ви що, читати не вмієте?

— Ні, — сказав Здоровань Луї.

Перш ніж піти, він повагався. Потім запитав:

— Це правда, що буде війна?

Касир стенив плечима.

— А я звідки знаю? В розкладі руху поїздів цього не написано, правда ж?

Він підвівся і пішов собі вглиб кімнати. Він вдавав, ніби дивиться в папери, та за мить сів, підпер голову руками і знову задрімав. Здоровань Луї роззирнувся довкруг себе. Він хотів знайти кого-небудь, хто пояснив би йому всі ці балачки про війну, та зала була порожня. Він сказав собі: «Гаразд, піду в залу очікування». І нога за ногою перетнув залу: йому хотілося спати, стегна боліли.

— Дай мені поспати, — простогнав Філіп.

— Нічого собі, — сказала Флоссі. — Дівич! Треба, щоб ти скуштував цього, воно принесе мені щастя.

Він штовхнув двері й увійшов до зали. Там було повнісінько людей, котрі спали на лавах, і сила-силенна клунків та валіз на підлозі. Світло було похмуре; зашклені двері в глибині відкривалися у темряву. Він підійшов до лави і сів поміж двома жінками. Одна геть упріла і спала з роззявленим ротом. Піт стікав у неї по щоках, залишаючи рожеві пасмути. Друга розплющила очі й дивилася на нього.

— Мене призвали до війська, — сказав їй Здоровань Луї. — Я їду в Монпельє.

Жінка хутко відсунулася і кинула на нього погляд, в якому було повно осуду. Здоровань Луї подумав, що вона не любить вояків, але все ж таки запитав у неї:

— А що, буде війна?

Вона не відповіла: закинула голову назад і знову заснула. Здоровань Луї боявся заснути. Він сказав собі: «Як засну, то вже ніколи не прокинуся». Він простягнув ноги; зараз він охоче кинув

би щось на зуб, наприклад, хліба чи ковбаси; в нього ще залишалося трохи грошенят, та була ніч, усі крамниці були зачинені. Він сказав собі: «Але з ким же воюють?» Звичайно ж, із німаками. Може, за Ельзас-Лотарингію. На підлозі під його ногами валялася газета, він підняв її, а потім подумав про ту жіночку, яка перев'язала йому голову, й подумав: «Я не повинен був їхати». Він сказав собі: «Ну нехай, але що ж мені було робити, грошей же немає». Він сказав: «У казармі мене будуть годувати». Але він не любив казарм. Зали очікування теж. Раптом йому стало сумно і порожньо. Вони напоїли його й побили, а тепер відправляють у Монпельє. Він подумав: «Господи, таж я нічогоісінько в цім не тямлю». Подумав: «Це того що я не вмію читати». Всі ці люди, які спали тут, знали більше, ніж він; вони читали газети і знали, чому буде війна. А він був сам-самісінький серед ночі, самотній і такий мізерний, він нічого не знав, нічого не тямив, немовби мав от-от умерти. Потім він відчув у своїх руках газету. Там про все пишуть. Вони про все написали: про війну, про те, яка погода буде завтра, про ціни, про розклад потягів. Він розгорнув газету й поглянув на неї. Він побачив тисячі чорних цяток, наче коліщата шарманки з дірами на папері, які грають, коли покрутити корбу. Якщо довго на них дивитися, то паморочиться голова. Там було і фото: чепурний, гарно причесаний чоловік, який сміється. Здоровань Луї випустив газету й заплакав.

Шістнадцята година тридцять хвилин. Всі дивляться в небо, я дивлюся в небо. Дюмюр каже: «Вони не запізнюються». Він уже дістав свого «Кодака», він дивиться в небо, кривить обличчя від сонця. Літак то чорний, то блискучий, він більшає, та гуркіт його такий самий, гарний гучний гуркіт, який любо чути. Я кажу: «Не пхайтеся ж!» Вони всі тут і товпляться за мною. Я обертаюся: вони закидають голови назад, мружаться, вони зелені на сонці, а їхні тіла невиразно сіпаються, мов у безголових жаб. Дюмюр каже: «Настане така днина, коли ми дивитимемося ось так у небо десь у полі, от тільки будемо в хакі, а літак буде „Мессершмідтом“». Я кажу: «Тільки не завтра, духу в них замало». Літак описує кола в небі, він знижується, знижується, торкається землі, піднімається, знову торкається, підстрибуючи, біжить по траві, зупиняється. Ми біжимо до літака, нас п'ятдесят душ, Сарро, зігнувшись удвоє, біжить попереду; з десяток добродіїв у котелках, вивертаючи ноги, біжать моріжком, усі завмирають на місці, літак стоїть непорушно, ми мовчки дивимося на нього, дверцята кабіни ще зачинені, можна подумати, що вони мертві там усередині. Чолов'яга в голубій сорочці привозить трап і приставляє його до літака, двері відчиняються, якийсь чоловік спускається додолу, потім другий, а потім Дальдье. Моє серце мало не вискакує з грудей. Даладье піднімає плечі й опускає голову. Сарро підходить до нього, я чую, як він каже:

— Ну як?

Даладье витягає руку з кишені і робить невиразний жест. Понуривши голову, він іде вперед, тічка кидається навперейми і перекриває шлях. Я не рухаюся, знаю, що він нічого не скаже. Генерал Гамелен вискакує з літака. Він жвавий, в нього гарні чоботи й бульдожача голова. Він дивиться просто себе молодю і пронизливо.

— Ну, як? — допитується Сарро. — Як, генерале? Війна?

— О Господи! — каже генерал.

В мене пересихає у роті; здохну, їй-богу! Я кричу Дюмюрові: «Вшиваюся, фотографуй сам!» Я біжу до виходу, вибігаю на шлях, гукаю таксі, кричу: «В „Юманіте!“» Водій усміхається, я теж йому всміхаюся, він каже:

— Ну як, товарищу?

Я відповідаю йому:

— Готово! Цього разу вона у них у дупі; вони не змогли ухилитися.

Таксі мчить на повній швидкості, я дивлюся на будинки й перехожих. Люди нічого не знають, вони не звертають уваги на таксі, а таксі мчить крізь них, несучи того, хто знає. Я притуляю голову до дверцят, мені хочеться крикнути їм, що це сталося. Я вискакую з таксі, плачу водієві, чимдуж біжу східцями. Всі тут, Дюпре, Шарвель, Ренар і Шабо. Всі вони в тенісках, Ренар палить цигарку, Шарвель пише, Дюпре дивиться у вікно. Вони з подивом дивляться на мене. Я кажу їм:

— Ходімо, хлопці, гайда униз, моя черга пригощати.

Вони знай дивляться на мене; Шарвель піднімає голову і теж дивиться на мене. Я кажу:

— Готово! Готово! Війна! Гайда униз, тепер моя черга, я ставлю могорич.

— Гарний у вас капелюх, — сказала господарка.

— Правда? — перепитала Флоссі. Вона глянула на себе в дзеркало у передпокої й задоволено сказала: — З пір'їнами.

— О, авжеж, — потвердила господарка. І додала: — У вас хтось є; Мадлен не змогла прибрати в кімнаті.

— Знаю, — відказала Флоссі. — Нічого, сама приберу.

Вона піднялася сходами і пхнула двері своєї кімнати. Віконниці були зачинені, в кімнаті тхнуло ніччю. Флоссі тихенько вийшла й постукала до п'ятнадцятої кімнати.

— Хто там? — почувся хрипкий голос Зу.

— Флоссі.

Зу відчинила, вона була в трусенятах.

— Заходь хутчій.

Флоссі ввійшла. Зу відкинула коси назад, стала посеред кімнати й почала запихати свої здоровецькі цицьки у ліфчик. Флоссі подумалося, що вона повинна голити у себе під пахвами.

— Ти допіру встала? — поспиталася вона.

— Я лягла спати о шостій ранку, — відказала Зу. — Що сталося?

— Підди-но глянь на мого котика, — сказала Флоссі.

— Що ти мелеш, муриночко?

— Підди поглянь на мого котика.

Зу накинула пенюар і вийшла за нею в коридор. Притуливши пальця до вуст, Флоссі запровадила її до кімнати.

— Нічогісінько не видно, — сказала Зу.

Флоссі підштовхнула її до ліжка і прошепотіла:

— Дивися.

Обоє нахилилися, й Зу безгучно зареготалася.

— А нехай йому! — промовила вона. — Та це ж дітвак!

— Його зовуть Філіп.

— Яке ж воно гарнунє!

Філіп спав, лежачи горізнач; він був мов янгол. Флоссі дивилася на нього з захватом і образою.

— Він ще світліший, ніж я, — сказала Зу.

— Незайманець, — сказала Флоссі.

Зу глянула на неї й захихотіла.

— Був.

— Що?

— Ти кажеш: незайманець. А я кажу: був незайманцем.

— А, звісно ж! Хоча, знаєш, мені здається, він ним і лишився.

— Та невже?

— Він спить з другої години ночі, — сухо сказала Флоссі.

Філіп розплющив очі, побачив двох жінок, які схилилися над ним, зойкнув: «Ой!» і перевернувся на живіт.

— Поглянь! — сказала Флоссі.

Вона відкинула ковдру, з'явилося голе біле тіло. Зу витріщила очі.

— Оце смаколик! — видихнула вона. — Прикрий його, а то я не знаю, що зроблю.

Флоссі легенько провела долонею по вузьких стегнах, тендітних юних сідницях молодика і, зітхнувши, вкрила його ковдрою.

— Дайте мені, — сказав Бірненшатц, — наливки з чорної смородини.

Він опустився на лавку й утер чоло. Через шиби дверного тамбура він міг пильнувати вхід у свою контору.

— Що ви будете пити? — поспитався він у Не.

— Те саме, — відказав той.

Офіціант пішов, Не гукнув йому:

— Принесіть мені «Ленформасьйон».

Вони мовчки презирнулися, потім Не раптом підняв руки в повітря.

— Ох, ох! — сказав він. — Ох, ох! Мій бідолашний Бірненшатце!

— Авжеж, — відказав Бірненшатц.

Офіціант наповнив келихи і простягнув Не газету. Не глянув на денний курс, скривився і поклав газету на стіл.

— Кепсько, — сказав він.

— А певно. А що ви од них хочете? Вони чекають промови Гітлера.

Бірненшатц окинув похмурим поглядом стіни і дзеркала. Зазвичай він полюбляв бувати в цій маленькій прохолодній і затишній кав'ярні; сьогодні ж він дратувався, бо почувався незатишно.

— Залишається лише чекати, — озвався він. — Даладьє зробив усе, що міг, Чемберлен теж зробив усе, що міг. Тепер треба тільки чекати. Будемо вечеряти без апетиту, а о пів на дев'яту крутитимемо радіо, щоб почути цю промову. На що чекати? — раптом вигукнув він, грюкнувши кулаком по столу. — На примху одного чоловіка. Одного-однісінького чоловіка. Справи зійшли на пси, Біржа занепадає, у моїх службовців голова обертом іде, сердегу Зе призвали до війська — і все воно через однісінького чоловіка; війна і мир в його руках. Мені соромно за людство.

Брюне підвівся. Пані Самбульє глянула на нього. Він трохи подобався їй; мабуть, добряче він кохався — глухо, мирно, з селянським непоквапом.

— Ви не залишитеся? — запитала вона. — Повечеряли б зі мною.

Вона показала на радіоприймач і докинула:

— Задля кращого травлення пропоную вам промову Гітлера.

— О сьомій у мене побачення, — сказав Брюне. — І, як по правді, мені начхати на промову Гітлера.

Пані Самбульє нетямуче глянула на нього.

— Якщо капіталістична Німеччина хоче вижити, — сказав Брюне, — їй потрібні всі європейські ринки; тож їй належить силоміць усунути всіх промислових конкурентів. Німеччина повинна розпалити війну, — з силою додав він, — і повинна програти її. Якби Гітлера вбили на фронті в 1914 році, то сьогодні ми були у такому самому становищі.

— Отож, — здушеним голосом поспиталася пані Самбульє, — чеська справа — не блеф?

— В Гітлеровій голові це, може, і блеф, — відказав Брюне. — Але те, що в його голові, не має ніякого значення.

— Він ще може не допустити війни, — сказав Бірненшатц. — Якщо захоче, то може не допустити. У нього в руках усі козири: Англія не хоче війни, Америка надто далеко, Польща йде з ним; якби він захотів, то завтра став би володарем світу без жодного пострілу. Чехи прийняли французько-англійський план; йому залишається теж прийняти його. Якби він дав доказ своєї стриманості...

— Він уже не може відступити, — сказав Брюне. — За ним стоїть уся Німеччина, вона підштовхує його.

— Але ж ми можемо відступити, — сказала пані Самбульє.

Брюне глянув на неї й зареготався.

— Ох, і справді, — сказав він, — ви ж пацифістка.

Не перевернув коробку, й доміно висипалося на стіл.

— Ох, ох! — сказав він. — Я боюся Гітлерової помірності. Ви уявляєте собі, як це підніме його престиж?

Він нахилився до Бірненшатца і шепотів йому на вухо. Бірненшатц роздратовано відсунувся: Не ніколи не міг і трьох слів сказати, щоб не шепотіти з виглядом змовника, вимахуючи при цьому руками.

— Якщо він прийме англо-французький план, то за три місяці до влади прийде Доріо.

— Доріо... — пробурмотів Бірненшатц, знизуючи плечима.

— Доріо чи хтось інший.

— Ну й що?

— А ми? — ще дужче стишивши голос, поспитався Не.

Бірненшатц глянув на його великий страдницький рот і відчув, як від гніву в нього аж вуха запалали.

— Це краще, ніж війна, — шорстко відказав він.

— Дайте-но вашого листа, мала віднесе його на пошту.

Він поклав конверта на стіл, поміж каструлею і циновкою таріллю: панні Івіш Сергін, 12, вулиця Межісеррі, Лаон. Одета зиркнула на адресу, та нічого не сказала; вона якраз закінчувала обмотувати шворкою здоровецький пакунок.

— Ось-ось, — сказала вона. — Зараз закінчую, потерпите.

Кухня була біла й охайна, ніби медпункт. Пахло живицею і морем.

— Я поклала вам двоє курячих крилець, — сказала Одета, — і трохи желе, ви ж любляєте його, а ще декілька скибок петльованого хліба і канапки з вудженою шинкою. Вино у термосі. Термос залиште собі, він стане вам у пригоді.

Він хотів було зловити її погляд, та вона опустила очі й дивилася на згорток, вдаючи дуже заклопотану. Потім побігла до буфету, відрізала чималий шмат мотузка і біжком повернулася до згортка.

— Він добре зав'язаний, — сказав Мат'є.

Мала служниця засміялася, та Одета не відповіла. Вона взяла шворку в зуби, тримала її, стиснувши уста, і хутко перевернула згорток. Пахощі живиці зненацька наповнили ніздрі Мат'є, і вперше з позавчорашнього дня йому здалося, що довкруги є щось таке, за чим він може шкодувати. Супокій цього полудня в кухні, неквапливе порання у господарстві, притлумлене шторами сонце, що золотими крихтами падало на кахляну підлогу, і, крім усього цього, може, й дитинство, і певний спосіб життя, спокійного і зайнятого справами, життя, від якого він раз і назавжди відмовився.

— Притисніть отут пальцем, — звеліла Одета.

Він підійшов, схилився над її потилицею, притиснув пальцем шворку. Йому хотілося сказати їй декілька ніжних слів, та Одетин голос не допускав ніжності. Вона звела на нього погляд.

— Ви їсте круто зварені яйця? Покладете їх до кишень.

В неї був вигляд молодої дівчини. Він не шкодував за нею. Може, тому що вона була дружиною Жака. Йому подумалося, що він хутко забуде це таке скромне обличчя. Та він хотів, щоб його від'їзд завдав їй трохи болю.

— Ні, — відказав він, — дякую. Не треба крутих яєць.

Вона тицьнула згорток йому в руки.

— Ось, — мовила вона. — Гарненький сидір.

Він сказав їй:

— Проведіть мене на вокзал.

Вона струснула головою.

— Не я, Жак вас проведе. Гадаю, він хотів би залишитися з вами наодинці аж до останньої хвилини.

— Тоді прощайте, — сказав він. — Ви писатимете мені?

— Мені буде сором: я пишу справжнісінькі листи малої дівчинки, з орфографічними помилками. Ні, я надсилатиму вам посилки.

— Краще б ви писали мені, — сказав він.

— Ну що ж, вряди-годи ви знаходитиме записочки поміж бляшанкою сардин і шматком мила.

Він простягнув їй руку, й вона хутко стиснула її. Долоня її була суха й гаряча. Йому невиразно подумалося: «Шкода». Довгі пальчики ковзнули в його пальцях, мов гарячий пісок. Він усміхнувся і вийшов із кухні. Жак уляк у салоні на колінах перед радіоприймачем і крутив регулятори. Мат'є пройшов біля дверей і почав поволі підніматися східцями. Він не переймався тим, що їде. Коли він підходив до своєї кімнати, то почув позаду легенький шурхіт і обернувся: то була Одета. Вона стояла на останній сходинці, вона була бліда й дивилася на нього.

— Одето, — сказав він.

Вона не відповіла, тільки й далі прикро дивилася на нього. Він збентежився і задля годиться взяв згорток у ліву руку.

— Одето... — повторив він.

Вона підійшла до нього, в неї було відкрите й пророче обличчя, якого він у неї ніколи не бачив.

— Прощайте, — сказала вона.

Вона була геть поруч. Вона заплющила очі й раптом притиснула свої губи до його вуст. Він поворухнувся, щоб обняти її, та вона вислизнула з його рук. На її обличчі знову з'явився скромний вираз; вона спускалася східцями, не обертаючи голови.

Він увійшов до своєї кімнати й поклав згорток до своєї валізи. Вона була так напхана, що йому довелося стати колінами на кришку, аби зачинити її.

— Що таке? — поспитався Філіп.

Він хутко схопився і з жахом дивився на Флоссі.

— Це я, хлопчику мій, — відказала вона.

Він упав горілиць і поклав долоню на лоба. Потім простогнав:

— У мене болить голова.

Вона відчинила шухляду нічного столика й дістала слоїк з аспірином; він відчинив дверцята столика, дістав звідти шклянку і пляшку перна, поставив їх на президентське бюро і сів у своє крісло. Двигун літака ще й досі гучав йому в голові; в нього було чверть години, рівно чверть години, аби добрести до тями. Він наляв перно у шклянку, взяв на столі карафку з водою й перекинув її над шклянкою. Рідина заколихалася й зануртувала срібними бульками. Він відклеїв недопалок від нижньої губи й кинув його в кошик для паперів. Я зробив усе, що зміг. Він почувався спустошеним. Подумав собі: «Франція... Франція...» і відпив ковток перна. Я зробив усе, що зміг; тепер слово за Гітлером. Він відпив ковток перна і цокнув язиком, подумав: «Позиція Франції чітко окреслена». Подумав: «Мені залишається тільки чекати». Він був геть вичерпаний; він простягнув ноги під столом і з якоюсь утіхою подумав: «Мені залишається тільки чекати». Як і всім. Ставки зроблені. Він сказав тоді: «Якщо чеські кордони будуть порушені, Франція виконає свої зобов'язання». І Чемберлен відповів: «Якщо внаслідок цих зобов'язань французьке військо активно виступить проти Німеччини, то ми вважатимемо своїм обов'язком підтримати його».

Підійшов сер Невіл Гендерсон, сер Горацій Галіфакс стояв трохи позад нього і тримався шттивно; сер Невіл Гендерсон простягнув послання рейхсканцлерові; рейхсканцлер узяв послання й почав читати. Коли рейхсканцлер скінчив, то поспитався сера Невіла Гендерсона:

— Це і є послання пана Чемберлена?

Далад'є відпив ковток перна, зітхнув, а сер Невіл Гендерсон твердо відказав:

— Так, це і є послання пана Чемберлена.

Далад'є підвівся і пішов поставити пляшку перна в шухляду; рейхсканцлер сказав хрипким

голосом:

— Можете розглядати мою вечірню промову як відповідь на послання пана Чемберлена.

Даладьє думав: «Ох і наволоч! Ох і наволоч! Що ж він скаже?» Легеньке сп'яніння вдарило йому в голову, він думав: події вислизують від мене. Це було наче великий починак. Він подумав: «Я зробив усе, щоб уникнути війни; тепер війна і мир уже не в моїх руках». Вже не було чого вирішувати, залишалося тільки чекати. Як і всім. Як і вугляреві на розі. Він усміхнувся, він був тим вуглярем на розі, з нього зняли будь-яку відповідальність; позиція Франції чітко визначилася... То був великий спочинок. Він дивився на темні візерунки на килимі, відчував, як його охоплює запаморочення. Мир, війна. Я зробив усе, щоб зберегти мир. Та зараз він запитував себе, чи не хотілося йому, щоб цей велетенський потік підхопив його, мов соломинку, питався, чи не хотілося йому цих великих вакацій: війни.

Він остовпіло роззирнувся довкруги і закричав:

— Я не поїхав!

Вона пішла відкрити штори, потім повернулася до ліжка і схилилася над ним. Вона була гаряча, він вдихнув її риб'ячий дух.

— Що це ти торочиш, негіднику малий? Що це ти верзеш, га?

Вона поклала йому на груди свої дужі чорні руки. Сонце олійною плямою лягло на його ліву щоку. Філіп глянув на неї й відчув глибоке приниження: в неї були зморшки довкола очей і в кутиках вуст. «А в світлі ламп вона була така вродлива», — подумалося йому. Вона дихала йому в обличчя і застромила свого рожевого язика поміж його вустами. Я не поїхав, подумав він. І сказав їй:

— А ти не така й молода.

Вона зробила химерну гримасу і стулила рота. Сказала йому:

— Не така молода, як ти, негіднику.

Він хотів було вилізти з ліжка, та вона міцно тримала його; він був голий і беззахисний, тож відчув себе жалюгідним.

— Негіднику ти малий, — сказала вона, — малий ти негіднику.

Чорні руки поволі спускалися уздовж його стегон. Врешті, подумалося йому, не всім випадає нагода втратити цноту з негритьянкою. Він повалився горізнач, й чорні та сірі спідниці закружляли за кілька сантиметрів од його лиця. Чоловік позад нього вже волав не так голосно, це було радше харчання, щось на кшталт булькання. Над головою в нього піднявся черевик, він побачив підошву з гострим носакон, на закаблукові прилипла грудочка землі; підошва з рипінням стала біля його лежача; то був здоровецький чорний черевик із гудзиками. Він звів погляд, угледів сутану й, вище в повітрі, дві чорні волохаті ніздрі над брижами. Бланшар прошепотів йому на вухо:

— Либонь, геть йому зле, нашому приятелеві, якщо вже до нього погукали попа.

— Що з ним? — поспитався Шарль.

— Хтозна, от тільки П'єро каже, що незабаром він богу душу віддасть.

Шарль подумав: а чому не я? Він бачив своє життя і думав собі: чому не я? Біля нього пройшло двоє чоловіків із бригади, він упізнав їх за сукном штанів; позаду лунав солодкий і спокійний голос священика; недужий уже не стогнав. «Сконав, либонь», — подумав Шарль. Пройшла медсестра, в руках вона тримала миску; він несміло сказав:

— Пані, не могли б ви зараз туди піти?

Шаріючись від люті, вона опустила на нього очі.

— Це знову ви? Що вам потрібно?

— Може, ви послали б когось до жінок? Її зовуть Катріна.

— Ох, дайте мені святий спокій! — відрубала вона. — Ви вже вчетверте просите за це.

— Просто запитайте її прізвище і скажіть їй моє, це ж не забере у вас багато часу.

— Тут вмирає людина, — гостро сказала вона. — Гадаєте, мені є коли займатися вашими дурницями.

Вона пішла, і той чоловік знову застогнав; це несила було терпіти. Шарль обернув своє люстерко; він угледів тіла, котрі, мов хвилі у морі, лежали одне біля одного, а в глибині величезний зад священика, який укляк навколішки біля недужого. Над ними був комин із дзеркалом у рамі. Священик підвівся, і носії схилилися над тілом, понесли його.

— Він помер? — поспитався Бланшар.

На Бланшаровому лежакові не було рухомого дзеркальця.

— Не знаю, — відказав Шарль.

Носії пройшли біля нього, збиваючи хмару куряви. Шарль закашлявся, потім угледів спину носіїв, які прямували до дверей. Чиясь сукня крутонулася біля нього й раптом завмерла. Він почув голос медсестри.

— Ми геть відрізані од світу, не знаємо, що там відбувається. Як там, панотче?

— Недобре, — відказав священик. — Геть недобре. Сьогодні ввечері виступатиме Гітлер, не знаю, що він скаже, та, гадаю, буде війна.

Голос його полотнами спадав на Шарлеве обличчя. Шарль зареготався.

— Чого це ти втішаєшся? — запитав Бланшар.

— Тішусь, бо священик сказав, що буде війна.

— Не бачу в цьому нічого втішного, — сказав Бланшар.

— А я бачу, — відказав Шарль.

«Зароблять вони її, свою війну; вона їм застряне, мов костриця в сраці». Він знай реготався: за один метр і сімдесят сантиметрів над його головою була війна, муки, ображена честь, патріотичний обов'язок; та на рівні долівки не було ні війни, ні миру; лише злигодні й сором неповноцінних людей, гниляччя, нерушів. Бонне її не хотів; Шампетьє де Ріб її хотів; Даладьє дивився на килим, це був страшний сон, він не міг позбутися цього запаморочення, яке охопило його з потилиці; нехай же вона вибухне! нехай вона вибухне! нехай він проголосить її сьогодні ввечері, цей лютий берлінський вовчисько. Він щосили деронув черевиком по паркету; лежачи долі, Шарль відчував, як запаморочення підіймається з черева до голови: сором, солодкий, солодкий затишний сором, йому залишається тільки це. Медсестра підійшла до дверей, вона переступила чиесь тіло, і священик відійшов, аби пропустити її.

— Пані! — гукнув Шарль. — Пані!

Вона обернулася, висока й дужа, з гарним обличчям, де над верхньої губою пробивався темний пушок, і лютими очима.

Шарль промовив ясным голосом, який пролунав на всю залу:

— Пані, пані! Хутчій же, хутчій! Дайте мені судно, а то біда!

Ось він! Ось він, їх пхали ззаду, вони пхнули поліцая, він відступив на крок, розставивши руки, вони горлали: «Ура, ось він!» Він простував спокійним рівним кроком, тримаючи під руку свою дружину, Фред був розчулений, мої батько й мати у неділю в Гринвічі; він заволав: «Ура!», так добре було бачити їх тут, таких спокійних, хто зважиться боятися, бачачи, як здійснюють вони свою денну прогулянку, немов літнє, згуртоване подружжя? Він міцно стиснув свою валізку, махав нею над головою і волав: «Нехай живе мир, ура!» Обоє обернулися до нього, й Чемберлен особисто йому всміхнувся; Фред відчув, як серце його до самісіньких глибин заповонив спокій і мир, його захищали, ним керували, його зміцнювали, а старий Чемберлен ще знаходив часину для того, щоб спокійно погуляти вулицями, мовби нічого й не сталося, і особисто йому подарувати усмішку. Довкруг нього всі кричали «ура», Фред дивився на кощаву спину Чемберлена, який віддалявся ходою протестантського пастора, думав: це Англія, і сльози

скипали на його очах. Маленька Саді нагнулася і зробила знімок попід рукою поліція.

— В чергу, пані, в чергу, як і всі.

— А що, треба стояти у черзі, аби купити «Парі-Суар»?

— Авжеж! І якщо вам дістанеться газета, то я дуже здивуюся.

Вона вухам своїм не повірила.

— Та нехай йому всячина! Не стоятиму я в черзі, щоб купити «Парі-Суар», бракувало ще, аби я вистоювала чергу задля газети!

Вона обернулася до них спиною, під'їхав велосипедист із пакою листків. Він поклав її на столі біля ятки, і вони почали їх рахувати.

— Ось вони! Ось вони!

Натовп зануртував.

— Послухайте, — вигукнула продавчиня, — дасте ви мені перелічити їх чи ні?

— Не пхайтеся! — сказала пристойно вбрана пані. — Не пхайтеся, кажу вам!

— Та не пхаюсь я, пані, — відказав невисокий опецьок, — мене самого пхають.

— А я, — озвався кощавий чолов'яга, — прошу вас бути чемним із моєю дружиною.

Пані в траурі обернулася до Емілії.

— Це вже третя сварка, яку я спостерігаю сьогодні.

— Ох, — сказала Емілія, — все від того, що люди за цієї пори зробилися такі нервові.

Літак наближався до гір; Гомес поглянув на них, а потім глянув на річки і поля внизу, ліворуч було геть кругле місто, все було таке кумедне і таке мале, то була Франція, зелена і жовта, з килимами трави і її спокійними річками. «Прощай! Прощай!» Він заглибився в гори, прощайте турнедо Россіні, сигари і вродливі жінки, він, ширяючи, спуститься до червоної голої землі, до крові. Прощай! Прощай; всі французи були там, під ним, у круглому місті, в полях, на берегах річок: вісімнадцята година тридцять п'ять хвилин, вони кишать, наче мурашки, чекають промови Гітлера. За тисячі метрів піді мною вони чекають промови Гітлера. А я нічого не чекаю. За чверть години він більше не побачить цих спокійних лук, величезні кам'яні брили відокремлять його від цієї землі страху й захланності. За чверть години він спуститься до марних людей зі жвавими порухами й суворими очима, до своїх людей. Він був щасливий, у горлі застряв давкий клубок тривоги. Гори наближалися, тепер вони були брунатні. Він подумав: якою ж я побачу Барселону?

— Увійдіть, — сказала Зезета.

Це була пані, повнява і дуже гарна, в солом'яному капелюшку і в картатому костюмі. Вона роззирнулася довкруги, роздимаючи ніздрі, й відразу ж люб'язно всміхнулася.

— Пані Сюзана Таєр?

— Так, це я, — відказала заінтригована Зезета.

Вона підвелася. Подумала, що в неї червоні очі й зіперлася об підвіконня. Пані дивилася на неї, кліпаючи очима. Якщо гарненько її роздивитися, то вона видавалася старшою. У неї був зморений вигляд.

— Я часом не потурбувала вас?

— Та ні, — відказала Зезета. — Сідайте.

Пані нахилилася над стільцем, глянула на нього, а потім сіла. Трималася вона дуже швидко, її спина не торкалася спинки стільця.

— З сьогоднішнього ранку я піднялася на сорок поверхів. А люди не завжди здогадуються запропонувати стілець.

Зезета помітила, що на пальці в неї ще стримить наперсток. Вона зняла його й кинула до коробки з нитками. Цієї миті на плиті почав шкварчати біфштекс. Вона зашарілася, підбігла до плити й вимкнула газ. Та запах лишився.

— Я, мабуть, заважаю вам снідати...

— Ох, та часу в мене доста, — сказала Зезета.

Вона дивилася на пані й відчувала, що в ній борється і бентега, і бажання зареготатися.

— Вашого чоловіка мобілізували?

— Він поїхав учора вранці.

— Вони всі їдуть, — сказала пані. — Це жах. Ви, напевне, опинилися у скрутній... матеріальній ситуації...

— Гадаю, мені доведеться повернутися до свого давнього ремесла, — відказала Зезета. — Я квітникарка.

Пані кивнула.

— Це жахливо! Жахливо! — В неї був такий сприкрений вигляд, що Зезета відчула до неї симпатію.

— Ваш чоловік теж пішов до війська?

— Я незаміжня. — Вона глянула на Зезету і хутко докинула: — Але в мене є двоє братів, які теж мають іти до війська.

— Що ж ви хочете? — сухо поспиталася Зезета.

— А ось чого, — сказала пані й усміхнулася їй. — Я не знаю ваших переконань, і те, про що я вас буду просити, лежить поза політикою. Ви палите? Хочете цигарку?

Зезета повагалася.

— Давайте, — сказала вона.

Вона стояла біля газової плити, і руки її стискали за спиною край стола. Запах біфштекса і парфуми відвідувачки тепер перемішалися. Пані простягнула їй свій портсигар, і Зезета ступнула крок уперед. В неї були тендітні білі пальчики з доглянутими нігтями. Зезета взяла цигарку червоними пальцями. Вона дивилася на свої пальці й пальчики тієї пані, і їй хотілося, щоб та якмога хутчій ушилися звідси. Вони запалили цигарки, й пані поспиталася:

— Вам не здається, що потрібно будь-що завадити цій війні?

Зезета позадкувала до плити й недовірливо глянула на гостю. Її охопила тривога. Вона угледіла, що на столі валяються підв'язки і панталони.

— Чи не здається вам, — сказала пані, — що як ми поєднаємо наші сили...

Зезета недбалим кроком перетнула кімнату; опинившись біля столу, вона запитала:

— Хто це — ми?

— Ми, жінки, — пристрасно сказала пані.

— Ми, жінки, — повторила Зезета. Вона хутко відчинила шухляду й кинула туди підв'язки разом з панталонами, а потім з полегшею обернулася до гості. — Ми, жінки? Але що ми зможемо вдіяти?

Пані палила, мов чоловік, пускаючи дим крізь носа; Зезета дивилася на її костюм і нефритове намисто, і їй було незручно казати «ми» цій жінці.

— Сама ви нічого не вдієте, — добродивно сказала пані. — Але ви не сама: зараз п'ять мільйонів жінок бояться за життя дорогих їм людей. На поверсі під вами мешкає пані Паньє, в якої щойно забрали до війська її брата і чоловіка, залишивши її з шістьма дітьми. В будинку навпроти булочниця. В Пассі — герцогиня де Шоле.

— Ого, герцогиня де Шоле!.. — пробурмотіла Зезета.

— Та й що?

— Нам вона не рівня.

— Чому не рівня? Чому це, га? Тому що одні їздять на автах, коли інші самі пораються у господарстві? Ох, пані, я перша вимагаю справедливішого соціального ладу. Але невже ви гадаєте, що цей лад принесе нам війна? Класові питання так мало важать перед лицем

небезпеки, яка нам загрожує. Насамперед ми жінки, пані, жінки, в яких відбирають найдорожче. Уявіть собі, що всі ми візьмемося за руки й гукнемо разом: «Ні!» Послухайте, хіба ви не хочете, щоб повернувся ваш чоловік?

Зезета струснула головою: їй здавалося комедією, що вона прозиває її пані.

— Війні не можна завадити, — сказала вона.

Пані легенько зашарілася.

— Чому ж це? — поспиталася вона.

Зезета стенула плечима. Ця хоче завадити війні. Інші, такі, як Моріс, хотіли ліквідувати злидні. Врешті-решт ніхто нічому не зарадив.

— Тому що, — сказала вона. — Війні не можна завадити.

— О ні, не треба так думати, — докірливо сказала гостя. — Саме ті, хто так думає, й наближають війни. Крім того, потрібно трохи подумати і про інших. Хоч хто б ви були, ви все одно солідарні з нами.

Зезета не відповіла. Вона стискала в пальцях згаслу цигарку, і враження в неї було таке, наче вона опинилася в комунальній школі.

— Ви повинні поставити підпис, — сказала гостя. — Гляньте сюди, пані: потрібен ваш підпис.

Вона дістала із сумочки листок паперу і тицьнула його Зезеті під носа.

— Що це? — поспитала Зезета.

— Петиція проти війни, — відказала пані. — Ми вже зібрали тисячі підписів.

Зезета півголосом прочитала:

«Французькі жінки, які підписали цю петицію, заявляють про те, що вірять: уряд Французької республіки збереже мир будь-якими засобами. Вони цілковито переконані, що війна є злочином, хоч за яких обставин вона виникає. Переговори, обмін думками — завжди; насильство — ніколи. За загальний мир, проти війни у всіх її формах. 22 вересня 1938 року. Ліга французьких матерів і дружин».

Вона перегорнула сторінку: зворотній бік був укритий підписами, вони притискалися один до одного, поземні, скісні, висхідні, спадні, темним, фіолетовим, голубим чорнилом. Декотрі були накреслені широко, великими кривобокими літерами, інші, скупі й шпичкуваті, соромливо тулилися у куточку. Біля кожного підпису була адреса: пані Жана Племе, 6, вулиця д'Обіняк; пані Соланж Пер, 142, проспект Сент-Уан. Зезета пробігла поглядом прізвища усіх цих пань. Всі вони схилилися над цим папером. Були тут ті, в кого у сусідній кімнаті галасували дітлахи, а були й такі, що підписували його в будуарі золотим пером. Тепер їхні прізвища стояли поруч, і вони були схожі одна на одну. Пані Сюзана Таєр: досить їй попросити ручку в цієї жінки, й вона теж стане пані, її прізвище, вагоме й суворе, ляже на папір поруч з іншими.

— І що ви з усім оцим робитимете? — поспиталася вона.

— Коли ми зберемо достатньо підписів, то пошлемо делегацію жінок, яка віднесе їх до канцелярії Ради.

Пані Сюзана Таєр. Вона була пані Сюзана Таєр. Моріс весь час утовкмачував їй, що треба бути солідарною лише зі своїм класом. А тепер у неї спільні обов'язки з герцогинею де Шоле. Вона подумала: «Підпис: я не можу відмовити їй у цьому».

Флоссі сперлася об подушку і глянула на Філіпа.

— Ну що, негіднику? Як воно тобі?

— Та нічого, — відказав Філіп. — Та, либонь, ще краще було б, якби не боліла голова.

— Мені треба вставати, — сказала Флоссі. — Піду з'їм що-небудь, а потім у шинок. Ти йдеш?

— Я геть зморився, — відказав Філіп. — Йди без мене.

— Почекаєш мене тут, гаразд? Поклянися, що будеш чекати!

— Авжеж, — насупивши брови, відказав Філіп. — Хутчій приходь, я чекатиму тебе.

— То що, — поспиталася пані, — підписуєте?

— В мене немає ручки, — відказала Зезета.

Пані простягнула їй перо. Зезета взяла його і підписалася внизу сторінки. Вона вивела каліграфічними літерами своє прізвище й адресу біля підпису, потім підвела голову і глянула на пані: їй здавалося, ніби зараз мусить щось статися.

Та нічого не сталося. Пані підвелася. Вона взяла листок і уважно глянула на нього.

— Чудово, — сказала вона. — Що ж, на сьогодні досить.

Зезета розтулила рота: їй здавалося, ніби вона має поставити силу-силенну запитань. Та запитання не спадали на думку. Вона лише запитала:

— І що, ви понесете це Даладье?

— Авжеж, — відказала пані. — Авжеж.

Вона помахала листком, потім склала його і заховала до сумочки. Коли сумочка зачинилася, Зезета відчула, як серце її стиснулося. Пані підвела голову і глянула їй просто у вічі.

— Дякую, — сказала вона. — Дякую за нього. За нас усіх дякую. Ви хоробра жінка, пані Таєр.

І простягла їй руку.

— А тепер, — сказала вона, — покидаю вас.

Зезета потиснула її руку, витерши свою долоню об хвартуха. Її пійняло гірке розчарування.

— І це... це все? — запитала вона.

Пані засміялася. Зуби в неї були мов перлини. Зезета повторила подумки: «Ми солідарні». Але ті слова вже не мали сенсу.

— Так, поки що все.

Вона прудким кроком дійшла до дверей, відчинила їх, востаннє обернула своє усміхнене обличчя до Зезети і зникла. Запах її парфумів ще витав у кімнаті. Зезета почула, як стихають її кроки, і два-три рази шморгнула носом. Їй здавалося, ніби в неї щось поцупили. Вона підійшла до вікна, відчинила його і вихилилася надвір. Біля хідника стояло авто. Пані вийшла з під'їзду, відчинила дверцята і сіла до авта, яке відразу ж рушило з місця. «Дурницю я скоїла», — подумала Зезета. Авто звернуло на проспект Сен-Уан і зникло, назавжди забравши з собою її підпис і гошу напарфумлену пані. Зезета зітхнула, зачинила вікно і знову запалила газ. Смалець заклекотів, запах смаженого м'яса забив пахощі парфумів, і Зезета подумала собі: «Якщо Моріс колись дізнається про це, то втре мене гарної бубни».

— Мамо, я хочу їсти.

— Котра година? — поспиталася мати в Матьє.

То була гарна дужа марселька з пушком над верхньою губою.

Матьє зиркнув на свого наручного дзигарка.

— Двадцять хвилин на дев'яту.

Жінка взяла під ногами кошика, заціпнутого залізною клямкою.

— Радій, горе моє, зараз їстимеш.

Вона обернула голову до Матьє.

— Вона і святого в гріб зажене.

Матьє невизначено і доброзичливо усміхнувся їм. «Двадцять хвилин на дев'яту, — подумалося йому. — За десять хвилин виступатиме Гітлер. Вони у вітальні, Жак уже чверть години крутить ручки радіоприймача».

Жінка поставила кошика на лаві; вона відчинила його, Жак заволав:

— Зловив! Зловив! Зловив я Штудгарт!

Одета стояла біля нього, вона поклала йому руку на плече. Вона почула гомін, і їй здалося, ніби в обличчя їй ударив подих довгої склепінчатої зали. Мат'є трохи посунувся, щоб дати місце кошикові: він не полишив Жюан-ле-Пен. Він був поруч з Одетою, навпроти неї, та він був сліпий і глухий, потяг ніс його вуха й очі до Марселя. В нього не було кохання до неї, то було щось інше: вона глянула на нього так, ніби він ще не зовсім умер. Він хотів надати подобу цій безформній ніжності, котра тяжіла в ньому; він пошукав у пам'яті Одетине лице, та воно втікало, замість нього двічі з'являлося Жакове обличчя, Мат'є врешті угледів непорушну постать у фотелі, краєчок схиленої потилиці й уважний вираз на виду, позбавленому рота і носа.

— Вчасно, — сказав Жак, обертаючись до неї. — Він ще не почав говорити.

Мої очі тут. Він бачив кошика: гарна біла серветка з червоними і чорними стягами укривала його вміст. Мат'є ще мить дивися на чорняву потилицю, а потім відпустив її: цього було замало для такої тяжкої ніжності. Потилиця провалилася в п'їтму, і серветка почала розростатися до неймовірних розмірів, вона затулила йому очі, закриваючи мішанину образів і думок. Мої очі тут. Приглушений дзвоник змусив його здригнутися.

— Хутчій, хутчій, любонько! — сказала марселька.

Вона обернулася до Мат'є з вибачливим сміхом.

— Це будильник. Я завжди ставлю його на половину дев'ятої.

Мала мерщій відчинила валізку, застромила туди руку, і будильник замовк. Восьма година тридцять хвилин, він увійшов у Sportpalast. Я в Жюан-ле-Пені, я в Берліні, та очі мої тут. Десь довге темне авто зупинилося біля дверей, з нього вийшли люди в брунатних сорочках. Десь на північному сході, о праву руч од нього і за ним: але тут була тільки ця серветка, яка затуляла йому овид. Пухкі пальці в перснях спритно витягли її за кути, вона зникла. Мат'є побачив термос, який лежав на боці, й купу тартинок: він був голодний. Я в Жюан-ле-Пені, я в Берліні, я в Парижі, та в мене вже немає життя, в мене вже немає долі. Але тут мені хочеться їсти. Тут, поруч із цією гладкою чорнявкою і цим дівчам. Він підвівся, знайшов на багажній полиці свою валізку, відчинив її й навпомацки дістав Одетин згорток. Потім сів, узяв ножа і перерізав шворку; він квапився їсти, немовби повинен був вчасно скінчити, щоб послухати промову Гітлера. Він заходить; від страшенного ревиська дзеленчать шиби, ось воно затихає, він піднімає руку. Десь ті десять тисяч озброєних людей, голови підведені, руки простягнені. Десь за його спиною Одета схилилася над радіоприймачем. Він говорить, він каже: «Мої співвітчизники», і вже голос його не належить йому, він стає інтернаціональним надбанням. Його чують у Бересті Литовському, в Празі, в Осло, в Танжері, в Каннах, в Морле, на великому білому пароплаві компанії «Паке», який курсує поміж Касабланкою і Марселем.

— Ти певен, що зловив Штудгарт? — запитала Одета. — Нічого не чути.

— Цить, цить, — сказав Жак. — Авжеж, я певен.

Лола зупинилася перед входом до казино.

— Що ж, бувай, — сказала вона йому.

— Гарно там співай, — сказав Борис.

— Авжеж. Ти куди зараз, любий?

— До «Баскського бару», — відказав Борис. — Там друзяки, які не тямлять німецької, попросили, щоб я перекладав їм промову Гітлера.

— Бр-р-р! — здригнулася Лола. — Невесело ж тобі доведеться.

— А я страх як полюблюю перекладати, — відказав Борис.

Він говорить! Мат'є зробив відчайдушне зусилля, щоб почути його, а потім відчув якусь пустку і перестав. Він їв; навпроти нього дівча маламурило тартинку з варенням; чути тільки спокійний стукіт коліс, то був медовий вечір, все зачинено. Мат'є одвів погляд і зиркнув на море крізь шибу. Рожевий круглий вечір стулявся над ним. І все ж таки голос пронизував те цукрове

яйце. Голос той скрізь, потяг занурюється в нього, і він у потязі, під ногами дівчати, у косах цієї пані, у моїй кишені, якби в мене було радіо, то я змусив би його зазвучати на багажній полиці або під лавою. Він тут, величезний, він перекрикує гуркіт потяга, змушує деренчати шибки, — а я його не чую. Він був зморений, угледів удалині вітрило на воді й думав лише про нього.

— Слухай, — переможно вигукнув Жак, — слухай!

З радіоприймача зненацька почувся страшенний галас. Одета відступила на крок, це було майже несила терпіти. «Як їх багато, — подумала вона. — І в якому захваті вони від нього!» Там, за тисячі кілометрів, десятки тисяч негідників. І от їхні голоси наповнили спокійну родинну вітальню — і там вирішувалася саме її доля.

— Ось воно, — сказав Жак, — ось воно!

Ревисько потроху стихало; можна було розрізнити тверді й гугняві голоси, а потім запала тиша, й Одета зрозуміла, що зараз він буде говорити. Борис пхнув двері в бар, і господар махнув йому рукою, щоб він поспішив.

— Хутчій, — сказав він, — зараз почнеться.

Їх було троє, вони сперлися об цинову ляду: тут був марселець Шарльє, друкар з Руана і здоровецький кремезний здоровань, який продавав швацькі машинки, звали його Шоміс.

— Вітаю, — тихо сказав Борис.

Вони швидко з ним поздоровкалися, і він підійшов до радіоприймача. Він поважав їх, бо вони не побоялися скоротити свою вечерю, аби послухати, як просто в обличчя їм скажуть самі прикрощі. Це були тверді люди, які дивилися правді у вічі.

Він сперся долонями об стіл, дивився на неозору морську гладінь, наслухав гомін хвиль. Він підняв праву руку, й море вгамувалося. Він каже:

— Любі мої співвітчизники.

Є межа, коли вже неможливо поступатися, тому що це було б фатальною слабкістю. Десять мільйонів німців перебували поза межами Райху на двох великих штучно створених теренах. Ці німці прагнули знову прилучитися до свого Райху. Я не мав би права увійти в історію Німеччини, якби дозволив собі байдуже кинути їх напризволяще. Я не мав би морального права бути фюрером свого народу. Я вже достатньо поступився і достатньо пожертвував. Тут лежить межа, якої я не можу переступити. Плебісцит в Австрії засвідчив, наскільки обгрунтовані ці почуття. Це був яскравий приклад, і таких результатів не сподівався цілий світ. Та ми вже переконалися, що для демократій плебісцит стає зайвим і навіть шкідливим, якщо не приносить їм того результату, якого вони прагнуть. Однак на щастя для всього німецького народу ця проблема таки вирішилася.

А тепер перед нами стоїть остання проблема, яку потрібно вирішити і яка буде вирішена.

Море забурхало біля його ніг, і якусь мить він мовчки дивився на його велетенські хвилі. Одета притиснула долоню до грудей, од цього ревиська в неї щоразу мало серце не вискакувало. Вона схилилася до Жакового вуха, який сидів, насупивши брови, з винятково уважним виглядом, хоча Гітлер уже декілька секунд тому перестав говорити. Вона без особливої надії запитала:

— Що він каже?

Жак претендував на знання німецької мови, бо колись упродовж трьох місяців був у Ганновері й уже десять років ретельно слухав по радіо всіх берлінських промовців і навіть передплачував «Frankfurter Zeitung» задля фінансових статей. Та його розповіді про те, що він почув або прочитав, завжди були невиразні. Він стенув плечима:

— Те саме, що й завжди. Про жертви і щастя німецького народу.

— Він ладен піти на жертви? — жваво поспиталася Одета. — Це означає, що він ладен поступитися?

— Звичайно ж, ні... Знаєш, це просто слова.

Він простягнув руку, й Карл перестав кричати: це був наказ. Він обернувся ліворуч і праворуч, бурмочучи: «Слухайте! Слухайте!», і йому здалося, ніби німий наказ фюрера пронизав його з ніг до голови і втілювався у його голосі. «Слухайте! — сказав він. — Слухайте!» Він був усього лиш покірним знаряддям, резонатором: од утіхи він аж затремтів увесь. Всі замовкли, залу огорнула тиша й ніч; Гесс, Герінг і Геббельс щезли, в цілісінькому світі не було нікого, крім Карла і його фюрера. Фюрер виголошував промову під великим червоним штандартом зі свастикою, він говорив для Карла, лише для нього одного. Голос, єдиний на світі голос. Він промовляє за мене, він мислить за мене, він вирішує за мене. Мій фюрер!

— Це остання територіяльна вимога, яку я хочу поставити перед Європою, але це вимога, від якої я не відступлюся і яку втілю в життя, якщо буде на те воля Господня.

Він зробив паузу. І тоді Карл зрозумів, що йому дозволили кричати, і щосили загорлав. Всі почали волати, голос Карла зріс, злетів попід склепіння, і від нього затремтіли шибки. Він палав од захвату, в нього було десять тисяч горлянок, і він відчував, що творить історію.

— Заткни пельку! Заткни пельку! — заволав Міміль до радіоприймача. Він обернувся до Робера і сказав йому: — Уяви собі! Ото вже покидьки! Ці йолопи задоволені лише тоді, коли репетують усі разом. Мабуть, у них усі розваги ото такі. У Берліні в них величезні озіяки, туди може напхатися двадцять тисяч душ, ото вони приходять туди в неділю, репетують хором і жлуктять пиво.

Радіоприймач знай галасував.

— Ого, — сказав Робер, — та вони не дають йому і слова сказати!

Вони обернули регулятор, голоси ущухли, і їм раптом здалося, ніби кімната виринула з мороку, тепер вона була тут, довкола них, спокійна і затишна, напихваті в них був коньяк, варто було тільки обернути регулятор, і весь той несамопитий лемент знову вдерся до їхнього шинку, прегарний мірний вечір вливався крізь вікно, французький вечір, і вони були поміж французами.

— Ця чеська держава почала з великої брехні. Автор цієї брехні називається Бенеш.

Шквал у радіоприймачі.

— Цей пан Бенеш з'явився у Версалі й почав з того, що існує якась чехословацька нація.

Регіт і свист у радіоприймачі. Голос люто провадить:

— Він мусив вигадати цю брехню, щоб надати мізерній кількості своїх співвітчизників сякої-такої ваги і в такий спосіб виправдати її існування. І англо-саксонські державці, які ніколи не були достатньо обізнані з етнічними й географічними питаннями, вирішили, що не потрібно перевіряти достеменність Бенешевих тверджень.

Оскільки ця держава не була достатньо життєздатною, вони просто загарбали три з половиною мільйони німців попри їхнє законне право на свободу і самобутність.

Радіоприймач репетував: «Геть! Геть! Геть!» Бірненшатц вигукнув: «Брехун! Цих німців не відібрали в Німеччини!» Елла дивилася на батька, червоний од обурення, він палив сигару в фотелі, дивилася на матір і сестру Іві й майже ненавиділа їх. «Як можуть вони таке слухати!»

— А що цього було замало, то вони долучили ще мільйон угорців, потім карпатських русинів і врешті кілька сотень тисяч поляків.

Ось що становить собою ця держава, яку згодом назвали Чехословаччиною, всупереч правам народів на самовизначення, всупереч недвозначно вираженій волі пригнічених націй. Розмовляючи з вами тут, я співчуваю долі цих уярмлених народів — словаків, поляків, українців, але, звичайно, кажу лише про долю німців, моїх співвітчизників.

Неймовірний лемент наповнив кімнату. Як можуть вони слухати таке? А ці «Гайль! Гайль!» просто-таки у серце їй шпигали. Врешті, ми жиди, роздратовано подумала вона, ми не повинні слухати нашого ката. Ну, нехай тато, я завжди чула, як він казав, що жидів не існує. Але ж мама, подумала вона, дивлячись на матір, мама ж знає, що вона жидівка, вона почуває себе жидівкою і

все-таки залишається біля приймача. Пані Бірненшатц ще позавчора пророче вигукнула: «Це війна, діти мої, і війна програшна, жидівському народові залишається тільки знову взяти свою жебрацьку торбу». Тепер вона дрімала серед цього репету, вряди-годи розплющуючи свої підведені очі, й її велика голова з чорними, як вороняче крило, кісьми рвучко здригалася. А голос знову почав, перекикуючи бурю:

— А тепер починається цинізм. Ця держава, якою заправляє меншина, зобов'язує своїх підданців провадити політику, яка змусить їх стріляти у своїх братів.

Вона підвелася. Ці хрипкі слова, які тяжко виривалися із натрудженої горлянки, були мов удари ножа. Він катував жидів: поки він говорить, тисячі конають у концентраційних таборах, а голосові його дозволяють вільно розлягатися у нашому домі, в цій вітальні, де ми ще вчора приймали двоюрідного брата з обпеченими повіками, якого катували в Дахау.

— Бенеш вимагає від німців: якщо я воюватиму з Німеччиною, ти повинен стріляти у німців. А якщо відмовишся, то будеш зрадником і я накажу тебе розстріляти. Те саме він вимагає від угорців та поляків.

Голос був тут, грімкий і розкотистий голос ненависти; цей чоловік був поруч з Еллою. Широкі німецькі рівнини, гори Франції зникли, він був геть біля неї, поза віддаллю, він шаленів у її домі, він дивиться на мене, він бачить мене. Вона обернулася до матері, до Іві, та вони відсунулися назад, Елла ще могла їх бачити, та не могла до них доторкнутися. Париж так само опинився поза межами засягу, світло, що промикалося крізь вікна, мертве падало на килим. Сталося непомітне розокремлення людей і предметів, вона залишилася одна-однісінька на світі з цим голосом.

— Двадцятого лютого цього року я заявив у райхстазі, що потрібно змінити життя десяти мільйонів німців, які мешкають поза кордонами Німеччини. Проте пан Бенеш учинив інакше. Він вдався до ще дужчого гніту.

Він говорив з нею наодинці, віч-на-віч, з дедалі більшою роздратованістю і прагненням залякати її, завдати їй болю. Вона була мов зачаклована й невідступно дивилася на ебонітовий корпус приймача. Вона не чула, що він каже, та голос його немовби здирив із неї шкіру.

— Ще дужчий терор... пора винищення...

Вона різко обернулася і вийшла з кімнати. Голос переслідував її у передпокої, невиразний, розчавлений, так само отруйний; Елла хутко увійшла до своєї кімнати і замкнула двері на ключ. А він знай нахвалявся, там, у вітальні. Та вона чула тільки невиразне бубоніння. Вона втомлено сіла на стілець: невже немає ані однісінької душі, матері замордованого жида, дружини розстріляного комуніста, яка взяла б револьвер і пішла та застрелила його? Вона стиснула кулаки, вона думала, що якби була німкенею, то знайшла б у собі сили забити його.

Мат'є підвівся, взяв у кишені плаща одну з Жакових сигар і штовхнув двері у коридор.

— Якщо це через мене, — сказала марселька, — то можете курити тут: мій чоловік палить люльку, і я вже звикла.

— Дякую, — відказав Мат'є, — просто я хочу трохи розім'яти ноги.

Насправді йому йому просто не хотілося їх бачити. Ні дівчинки, ні молодичі, ні кошика. Він ступнув кілька кроків коридором, зупинився і запалив сигару. Море було голубе і спокійне, він ковзав уздовж моря, думав собі: «Що зі мною відбувається?» Тож відповідь цього чоловіка була недвозначною: «Розстрілюймо, заарештовуймо, ув'язнюймо». І все воно для тих, хто так чи так його не влаштовує; Мат'є хотів напружено вдуматися і збагнути. Ніколи не бувало такого, щоб він чогось не зрозумів; це була єдина його потуга, єдиний його захист, його остання гордість. Він дивився на море й думав: «Я не розумію, й тоді я поставив нюрнберзькі вимоги. Ці вимоги були цілком ясні: передовсім чому я йду на війну», — сказав він собі. Це виглядало не дуже хитро, і все ж таки воно було не зовсім ясне. Те, що стосувалося особисто його, було просте і чітке: він

зробив ставку і програв, його понівечене життя позаду. Я нічого не залишаю, ні за ким не шкодую, навіть за Одетою, навіть за Івіш, я ніхто. Залишалася сама подія. Я проголосив, що нині, за двадцять років після заяви президента Вільсона, нарешті вступає в силу право на вільне пересування для трьох з половиною мільйонів людей, все, чого він досі досягнув, було сумірне з людськими можливостями, невеликі прикромчі й катастрофи, він бачив, як вони надходять, він дивився їм у вічі. Коли він брав гроші в Лоліній кімнаті, то бачив купюри, доторкався до них, вдихав запах парфумів, який витав у тій кімнаті; й коли він назавжди поривав із Марсель, то, розмовляючи з нею, дивився їй у вічі; труднощі його були завжди пов'язані лише з ним самим; він міг сказати собі: «Я маю рацію, я не маю рації»; він міг судити лише самого себе. Тепер це стало неможливо, і знову пан Бенеш дав свою відповідь: знову смерті, знов ув'язнення, знову. Він подумав: я йду на війну, і це не має значення. З ним сталося таке, що перевершувало його. Війна перевершувала його. Річ не в тому, що вона перевершує мене, а в тому, що вона не тут. Де вона? Скрізь: вона зароджується скрізь, потяг занурюється у війну, Гомес приземляється у війну, ці курортники в білих костюмах прогулюються у війні, немає жодного удару серця, котрий не живив би її, жодної свідомості, яка не була б нею пронизана. І все ж таки вона мов голос Гітлера, який наповнив цей потяг і якого я не можу почути: Я чітко заявив панові Чемберлену те, що нині ми розглядаємо як єдино можливе рішення; вряди-годи здається, ніби зараз доторкнешся до неї, де завгодно, хоча б у соусі турнедо, простягаєш руку, а її вже нема: залишається лише шматок м'яса в соусі. Ох, подумалося йому, треба бути одночасно скрізь.

Мій фюрере, мій фюрере, ти промовляєш, і я обертаюся в камінь, я більше не думаю, я більше нічого не хочу, я всього лиш твій голос, я зачекаю його біля виходу, я прицілюся йому в серце, та передовсім я є речником німців і саме заради німців я заявив, що не збираюся бути пасивним стороннім спостерігачем божевільних витівок політиків із Праги, я буду страдником, я не поїхав до Швейцарії, тепер мені залишилося лише бути страдником, я клянуся бути ним, клянуся, клянуся, клянуся, цить, сказав Гомес, ми слухаємо промову біснуватого.

— Говорить Паризьке радіо, не відходьте від приймачів: за хвилину ми передаватимемо французький переклад першої частини промови канцлера Гітлера.

— От бачиш, — сказав Жермен Шабо, — бачиш! Не варто було спускатися і дві години бігати за «Ентрансіжан». Казав же я тобі: вони завжди так роблять.

Пані Шабо поклала в'язання у кошик і підсунула крісло.

— Зараз дізнаємося, що він там сказав, — мовила вона. — Не люблю я цього. У мене від нього якась порожнеча всередині. А в тебе?

— Так само, — відказав Жермен Шабо.

Приймач хрипів, кілька разів щось пробурмотів, і Жермен ухопив свою дружину за руку.

— Слухай, — сказав він.

Вони трохи нахилилися, прислухаючись, і в динаміку зазвучала «Кукарача».

— Ти певен, що це Паризьке радіо? — поспиталася пані Шабо.

— Авжеж.

— Значить, вони хочуть, щоб ми почекали.

Голос проспівав три куплети, потім платівка зупинилася.

— Ну от, — сказав Шабо.

Почувся легенький тріск, і гавайська оркестра заграла «Honey Moon».^[14]

Треба бути скрізь. Він сумно дивився на кінчик своєї сигари: скрізь, а то пошиєшся в дурні. Я солдат, який іде на війну. Ось що потрібно бачити: війну і солдата. Кінчик сигари, білі вілли на березі моря, монотонний рух вагона по рейках і цей надто вже знайомий пасажир, Фез, Марракеш, Мадрид, Перуджа, Сієнна, Рим, Прага, Лондон, який уже бозна вкотре палить у вагоні третього класу. Ні війни, ні солдатів: треба бути скрізь, потрібно бачити себе скрізь, з

Берліна як тримільйонну частку французького війська, Гомесовими очима як одного з цих боягузливих французьких псів, котрих женуть в атаку носачами, Одетиними очима. Потрібно бачити себе очима війни. Але де ж очі війни? Ось я тут, перед моїми очима пропливають великі світлі рівнини, я ясновида, я бачу — і все ж таки орієнтуюсь я навіпомацки, наосліп, а кожен мій порух запалює лампу або вмикає дзвоник у світах, яких я не бачу. Зезета зачинила віконниці, та світло ще просягало крізь шпарини, вона почувалася змороною і мертвою, жбурнула свою комбінацію на стілець і голяка прослизнула під ковдру, я завжди так гарно сплю, коли в мене горе; та щойно вона опинилася під укривалом, саме в цьому ліжку Момо голубив її позавчора, щойно вона провалювалася в забуття, як він приходив до неї, він давив на неї, а коли вона розплющувала очі, його вже не було, він спав там, у казармі, і ще це кляте радіо, яке горлало чужою мовою, то був приймач Гайнеманів, німецьких утікачів з другого поверху, хрипкий гадючий голос, який висотував нерви, боже милий, воно не закінчується, воно ніколи не скінчиться! Матьє позаздрив Гомесові, а потім сказав собі: Гомес бачить не більше, ніж я, він воює проти невидимців — і перестав йому заздрити. Що він бачить: мури, телефон на своєму столі, обличчя свого ад'ютанта. А якщо казати про війну, то всі ми воюємо: я піднімаю руку, смокчу сигару, і я воюю; Сара проклинає людське безумство, стискає в обіймах Пабла — вона теж воює. Одета воює, коли загортає в папір канапки з шинкою. Війна бере все, збирає все, вона нічого не пропускає, жодної думки, жодного поруху, й ніхто не може її побачити, навіть Гітлер. Ніхто. Він повторив: ніхто — і зненацька на мить побачив її. Це було химерне тіло, яке годі навіть уявити собі.

— Говорить Паризьке радіо, не відходьте від приймачів: за хвилину ми передаватимемо французький переклад першої частини промови канцлера Гітлера.

Вони й не поворухнулися. Вони презирнулися краєм ока, й коли Ріна Кетті заспівала «Я чекатиму», вони усміхнулися одне одному. Та наприкінці першого куплету пані Шабо вибухнула реготом.

— Я чекатиму! — сказала вона. — Гарно сказано! Вони збиткуються з нас.

Величезне тіло, планета, у просторі ста мільйонів вимірів; істоти трьох вимірів навіть уявити цього собі не можуть. І все ж таки кожен вимір був самостійною величиною. Якщо спробувати поглянути на планету прямо, то вона розсиплеться на друзки, залишаться лише окремі свідомості. Сто мільйонів вільних свідомостей, кожна з яких бачила стіни, червоний жарук сигари, звичні обличчя і під власну відповідальність будувала свою долю. І все таки якщо ти був одною з цих свідомостей, то з нечутних дотиків, з непомітних змін ти помічав, що міцно пов'язаний з величезною невидимою колонією. Війна: кожен вільний, і все-таки ставки зроблено. Вона тут, вона скрізь і всюди, це сукупність усіх моїх думок, всіх слів Гітлера, всіх учинків Гомеса: та нікого немає, щоб підбити підсумок. Вона існує лише для Бога. Але Бог не існує. А війна існує все одно.

— Я не сумніваюся, що настав край і німецькому терпінню. Не сумніваюся, що терпіння є одною з найбільш характерних рис німецької ментальности, але настала година, коли з ним потрібно покінчити.

— Що він сказав? Що він сказав? — спитався Шоміс.

Борис пояснив:

— Він каже, що німецькому терпінню теж наступає край.

— Нашому також, — сказав Шарльє.

У приймачі всі почали репетувати, аж ось до кімнати ввійшов Герера.

— О, вітаю! — сказав він Гомесові. — Ну що? Гарно відпочив?

— Та так собі, — відказав Гомес.

— Французи... так само обережні?

— Ха! Ви навіть не уявляєте собі, які вони обережні. Проте, гадаю, ця війна скоро буде їм як та костриця в сраці! — Він показав на радіоприймач. — Біснுவатий у Берліні геть уже з ланцюга зірвався.

— Справді? — Очі Герери зблиснули. — Послухай, так це ж багато чого може змінити!

— А певно, — відказав Гомес.

Якусь мить вони, усміхаючись, дивилися один на одного; Тількен, який стояв коло вікна, підійшов до них.

— Приглушіть радіо, я щось чую.

Гомес обернув регулятор, і галас трохи затих.

— Чуєте? Чуєте?

Гомес прислухався: він почув глухе дудоніння.

— Так і є, — сказав Герера. — Тривога. Четверта зранку.

— Четверта! — вигукнув Гомес.

— Так, — potwierдив Герера. — О, тут багато чого зміниться!

Гітлер заговорив знову; вони схилилися над приймачем. Гомес слухав промову краєм вуха; другим він прислухався до гуркоту літаків. Вдалині пролунав глухий вибух.

— Що ж він робить? Він не лише не поступається територією, а й виганяє німців! Не встиг пан Бенеш замовкнути, як ще дужче посилилися заходи військового придушування. Ми констатуємо жахливі показники: упродовж одного дня втекло десять тисяч душ, наступного дня двадцять тисяч...

Гуркіт стих, потім зненацька знову посилився, почулися два протяжні вибухи.

— В порту, — прошепотів Тількен.

— ...наступного дня тридцять сім тисяч тисяч, за два дні сорок одна тисяча, потім шістдесят дві тисячі, потім сімдесят вісім тисяч; далі дев'яносто тисяч, сто сім, сто тридцять сім тисяч. А сьогодні двісті чотирнадцять тисяч. Спорожніли цілі райони, будинки спалені, німців намагаються знищити снарядами і газом. А пан Бенеш засів собі у Празі та й думає: «Нічого не станеться, врешті, за спиною в мене Англія і Франція».

Герера вщипнув Гомеса за руку.

— Слухай, — сказав він, — слухай: зараз він відкриє карти!

Обличчя його зашарілося, він із симпатією дивився на приймача. Голос, хрипкий і грімкий, ревонув:

— А тепер, любі співвітчизники, гадаю, настав час говорити відверто.

Низка вибухів, які неухильно наближалися, заглушила оплески. Та Гомес насилу звернув на них увагу: він втупив погляд у приймача, слухав цей погрозовий голос і відчував, як у ньому знову народжується давно поховане почуття, щось таке, як надія.

Ви проходите повз мене,
Навіть слова не зронивши,
Подаруйте ж хоч надію,
Я від туги в'яну й млію...

— Зрозумів я, — сказав Жермен Шабо. — Цього разу я зрозумів.

— Що ти зрозумів? — поспиталася дружина.

— А те, що це обладки з вечірньою пресою. Вони не хочуть передавати по радіо переклад, поки його не опублікують газети.

Він підвівся і взяв капелюха.

— Пішов я, — сказав він. — Куплю «Ентрансіжан» на бульварі Барбе.

Пора. Він спустив ноги з ліжка, подумав собі: «Пора». Вона побачить, що пташка випурхнула з клітки, а до укривала пришпилено тисячофранкову купюру, якщо буде час, то я прилучу ще і прощальну поему. Голова його була важка, проте не боліла. Він провів руками по обличчю і з відразою опустив їх: вони тхнули муринкою. На шклянній полиці над умивальницею біля пульверизатора і гумової губки лежало рожеве мило. Він узяв було губку, та до горла підкотила нудота, і він відшукав у своїй валізці туалетну рукавичку і мило. Він помився з ніг до голови, вода цебеніла на підлогу, та то було пусте. Він причесався, дістав з валізки чисту сорочку і вбрався. Сорочка страдника. Він був сумний і мовчазний. На столику була щітка, він дбайливо почистив свого піджака. «Але куди ж я запроторив штани?» — подумав він. Він зазирнув під ліжко і навіть під укривала, потім подумав: «Либонь, я був п'яний мов чіп». Він відчинив дзеркальну шафу і занепокоївся: штанів нігде не було. Якусь мить він постояв посеред кімнати в самій сорочці й чухав потилицю, роззираючись довкруги, а потім його охопила лютя, адже ж украй недоречно для майбутнього страдника отак стояти в самих шкарпетках у покої якоїсь мандрьохи, щоб поли сорочки ляскали його по колінах. Цієї миті по праву руч він угледів шафу в стіні. Він підбіг до нього, та ключа в замку не було; він спробував було відчинити його нігтями, а потім ножицями, які лежали на столі, та все було марно. Він жбурнув ножиці й почав стусати дверцята носакон, розлючено примовляючи: «Клята ти лярво, мандрьохо! Таж вона замкнула мої штани, що я не вийшов звідси».

— І от я можу сказати лише одне: двоє зійшлися віч-на-віч — там Бенеш, а тут я!

Вся юрма почала репетувати. Анна тривожно глянула на Мілана. Він підійшов до приймача і, застромивши руки до кишень, дивився на нього. Обличчя його потемніло, на вилицях грали жовна.

— Мілане, — озвалася Анна.

— Ми люди різного ґтибу. Коли пан Бенеш в епоху великого протистояння народів вештався собі світами, тримаючись якомога далі від небезпеки, то як вірний німецький солдат я чесно виконував свій обов'язок. А сьогодні я стою навпроти цієї людини як солдат свого народу.

Вони знову вибухнули оплесками. Анна підвелася і поклала долоню на Міланову руку: його м'язи були напружені, все тіло закам'яніло. «Він зараз упаде», — подумалося їй. Затиноючись, він сказав:

— Мерзотник!

Вона щосили стиснула його руку, та він відштовхнув її. Очі його налялися кров'ю.

— Бенеш і я! — затиноючись, повторив він. — Бенеш і я! Тому що за тобою сімдесят п'ять мільйонів душ.

Він ступнув крок уперед; вона подумала: «Що він хоче зробити?», а потім кинулася до нього; та він уже встиг двічі плюнути на радіоприймач.

Голос провадив:

— Я хочу заявити небагато: я вдячний панові Чемберлену за його зусилля. Я запевнив його, що німецький народ не прагне нічого іншого, як тільки миру; та я заявив йому також, що не можу розширювати межі нашого терпіння. Крім того, я заявив йому і повторюю це тепер, що як тільки цю проблему буде вирішено, для Німеччини в Європі не залишиться жодної територіальної проблеми! Крім того, я запевнив його, що як тільки Чехословаччина вирішить цю проблему, себто чехи мирно, без пригнічення розберуться зі своїми національними меншинами, я не буду більше цікавитися чеською державою. Я гарантую це! Чехи нам геть не потрібні. Але водночас я заявляю німецькому народові, що в питанні, котре стосується судетських німців, моє терпіння добігає кінця. Я запропонував панові Бенешу план, який становить собою фактичне втілення того, про що він сам уже запевняв. Тож рішення у його руках: мир або війна. Або ж він

прийме ці пропозиції і дасть волю німцям, або ми прийдемо взяти її самі.

Герера звів голову, він люто радів.

— Боже милий! — вигукнув він. — Господи боже мій! Чули, еге? Та це ж війна!

— Авжеж, — відказав Ґомес. — Бенеш — твердий чоловік, нізащо не поступиться. Авжеж, це війна.

— Хай йому всячина! — сказав Тількен. — Якби ж воно так було! Якби ж воно тільки так було!

— Що це таке? — поспитався Чемберлен.

— Продовження, — відказав Вудгауз.

Чемберлен узяв папери і почав читати. Вудгауз тривожно стежив за його обличчям. За мить прем'єр-міністр звів голову і люб'язно всміхнувся йому.

— Що ж, — сказав він, — нічого нового.

Вудгауз подивовано глянув на нього.

— Райхсканцлер Гітлер висловився вкрай різко, — зауважив він.

— Ну! Ну! — сказав Чемберлен. — Він змушений був так учинити.

— Сьогодні я йду попереду мого народу, як його перший солдат; а за мною, хай знає про це весь світ, тепер іде народ, інший народ, ніж той, що був у 1918 році. В цю годину весь німецький народ об'єднається зі мною. Він відчує мою волю, як свою власну волю, а я розглядаю його майбутнє і його долю, як рушій моєї діяльності! І ми хочемо посилити цю спільну волю, таку, якою була вона у час боїв, за тої пори, коли я пішов на війну простим невідомим солдатом, щоб завоювати Райх, нітрохи не сумніваючись в успіхові й остаточній перемозі. Докруг мене згуртувалися хоробрі чоловіки й хоробрі жінки, вони пішли зі мною. А тепер, мій німецький народе, я закликаю тебе: «Йди за мною, чоловік за чоловіком, жінка за жінкою. В цю годину ми хочемо всі мати спільну волю. Ця воля має бути дужчою від будь-яких злигоднів і будь-яких небезпек; і якщо ця воля дужча від усіх злигоднів і всіх небезпек, то вона впорається зі злигоднями й небезпеками». Ми зробили свій вибір! Тепер обирати панові Бенешу.

Борис обернувся до присутніх і сказав:

— Усе.

Якусь мить вони й словом не озивалися: вони курили з уважним виглядом. Потім господар запитав:

— То що, скрутять йому в'язи?

— Може, й так.

Господар схилився над пляшками і обернув регулятор приймача: на мить Борисові зробилося не по собі — немовби настала велика пустка. Крізь прохилені двері промикалися ніч і вітер.

— То що він сказав? — поспитався марселець.

— Наприкінці він заявив: за мною стоїть весь народ, я готовий до війни. А Бенеш нехай обирає.

— Оттак-пак! — вигукнув марселець. — То що, буде війна?

Борис знизав плечима.

— Що ж, — сказав марселець, — я вже півроку не бачив дружини й двох донечок, а тепер повертаюся до Марселя і здрастуйте: помахай на прощання і гайда в казарму.

— А я навіть не встигну побачитися з матір'ю, — озвався Шоміс. І пояснив: — Я з півночі.

— Он воно що! — хитаючи головою, сказав марселець.

Вони замовкли. Шарльє вибив люльку об закаблук. Господар сказав:

— Вип'єте чого-небудь? Якщо вже війна, то я ставлю могорич.

— Та хіба ще по чарчині.

Повітря надворі було свіже і темне, долинала далека музика з казина: може, то Лола співала.

— Був я в Чехословаччині, — сказав чолов'яга з півночі. — Воно й добре: бодай знаєш, за що воювати.

— Довго ви там були? — запитав Борис.

— Півроку. Лісорубом. З чехами я ладнав. Трудяки вони.

— Та що там, — сказав господар, — німці теж трудяки.

— Воно так, але німці плюють на весь світ. А чехи спокійні.

— За ваше здоров'я, — сказав Шарльє.

— За ваше здоров'я!

Вони хильнули, і марселець сказав:

— Холодніє.

Матьє кинувся зі сну.

— Де ми? — поспитався він, продираючи очі.

— В Марселі. Вокзал Сен-Шарль: усі виходять.

— Гаразд, — сказав Матьє, — гаразд, гаразд.

Він зняв із гачка свого плаща і взяв на багажній полиці валізу. Він був сонний. Гітлер, напевне, вже скінчив свою промову, задоволено подумав він.

— Я бачив, як вони ішли на війну, тоді, в чотирнадцятому, — сказав марселець. — Мені було десять років. Тоді було не так, як зараз.

— Вони хотіли йти на війну?

— Ще й як хотіли! Все сяло! Все співало! Все танцювало!

— Либонь, не тямили нічого, — сказав марселець.

— А певно.

— Зате ми все розуміємо, — сказав Борис.

Запала мовчанка. Чолов'яга з півночі дивився просто перед собою. Потім сказав:

— Я бачив фриців зблизька. Ми чотири роки були під займанщиною. Такого коїлося! Село стерли з лиця землі, ми цілими тижнями ховалися у каменоломнях. Тож як подумаю, що знову доведеться зазнати цього... — Він додав: — Але це не означає, що я не зроблю, як інші.

— Що ж до мене, — усміхаючись, озвався господар, — то я боюся смерті. Ще змалку. Та останнім часом я знайшов для себе виправдання. Сказав собі: «Найбільш гидко — це вмерти. Хоч від еспанки, хоч від снаряда...»

Борис зареготався; вони здавалися йому симпатичними; він подумав собі: «Я більше люблю чоловіків, ніж жінок». У війні те добре, що точиться вона поміж чоловіками. Упродовж трьох, а то й п'яти років він бачитиме лише чоловіків. «А чергою на відпустку я поступлюся сімейним чоловікам».

— Найголовніше, — сказав Шоміс, — це якщо можеш сказати собі, що пожив на світі. От мені тридцять сім років, і не завжди було втішно. Були злети, були падіння. Але я жив. Нехай вони мене на кавалки поріжуть, а цього не заберуть у мене. — Він обернувся до Бориса: — Такому молодикові, як ви, либонь, тяжче.

— Ого, — жваво відказав Борис, — одколи почали балакати про цю війну!

Він ледве зашарівся і докинув:

— Найгірше, мабуть, одруженим.

— Авжеж, — зітхнувши, сказав марселець. — Моя дружина мужня, крім того, в неї є професія: вона перукар. Радше я непокоюся за дітей: все-таки краще мати батька, правда ж? Хоча ж, либонь, не всі гинуть на тій війні.

— А певно, що ні, — відказав Борис.

Музика замовкла. До бару ввійшла подружня пара. Жінка була руда, в довгій зеленій сукні, з великим декольте. Вони сіли за столом у глибині зали.

— Хай йому всячина! — сказав Шарльє. — Свинство ж ця війна. Гіршого свинства й не знайти.

— Звісно, — сказав господар.

— Авжеж, — сказав Шоміс.

— Гаразд, — сказав марселець, — то скільки я вам винен? За одну випивку плачу я.

— А я за другу, — сказав Борис.

Вони розрахувалися. Шоміс і марселець вийшли, узявшись попід руки. Шарльє трохи повагався, потім різко обернувся на закаблуках і сів за столиком, прихопивши з собою чарчину коньяку. Борис лишився біля шинквасу, він подумав: які ж вони все-таки симпатичні, й зрадів од того. Такими вони будуть і в окопах, ті тисячі й тисячі солдатів. І він буде жити з ними й не покине їх ні вдень, ані вночі, роботи там буде доста. Йому подумалося: мені таланить; коли він порівнював себе зі своїми невдатними однолітками, яких задавило авто або які померли від холери, то мусив констатувати, що йому поталанило. Ніякого підступу тут не було; тут не йшлося про одну з тих воєн, які зненацька перевертають догори коренем людське життя, як ото буває з нещасливим випадком: війну цю обіцяли за шість чи за сім років наперед, і в кожного було доста часу, щоб звикнутися із думкою про неї. Сам Борис ніколи не сумнівався, що ця війна таки прийде; він чекав на неї, мов спадковий принц, який ще змалку знає, що народився владарювати. Його вродили на світ для цієї війни, його виховали для неї, послали до ліцею, до Сорбонни, дали йому освіту. Йому казали, що це потрібно задля того, аби стати викладачем, та йому воно завжди видавалося підозрілим; тепер він знав, що з нього хотіли зробити офіцера запасу; вони нічого не шкодували, аби він став гарним, юним і здоровим небіжчиком. Найцікавіше те, подумалося йому, що я народився не в Франції, я всього лиш натуралізувався тут. Але врешті це не мало великого значення; якби він залишився в Росії або ж його батьки знайшли притулок у Берліні чи Будапешті, вийшло б на одне: адже це питання не національності, а віку; молодих угорців, німців, англійців чи греків чекає та сама війна, та ж сама доля. В Росії спочатку було покоління революції, потім покоління п'ятирічок, а тепер — світового конфлікту: в кожного свій приділ. Врешті, народжуєшся для війни або для миру, як народжуєшся робітником або буржуєм, нічого тут не вдієш, не всім таланить вродитися швайцарцями. Єдиний, хто має право протестувати, подумалося йому, це Матьє: от він таки народився для миру; він і справді вважав, що доживе до старості, й у нього вже склалися свої звички; в його віці їх уже не міняють. Тож це моя війна. Вона витворила мене, і я творитиму її; ми нерозлучні з нею; не можу навіть уявити собі, що зі мною буде, якщо вона не настане. Він подумав про своє життя, і йому здалося, що воно не було аж таке вже коротке: життя не буває ні коротким, ні довгим. Це життя та й годі. А наприкінці його війна. Він зненацька відчув у собі якусь нову гідність, адже тепер у нього була роля у суспільстві, а він помре насильницькою смертю, в цьому було якесь особливе смирення. Вже треба було йти по Лолу. Він усміхнувся господареві й хутко вийшов із бару.

Небо було затягнуте хмарами; подекуди видно було зорі; з моря віяв вітер. Якусь хвилю в Борисовій голові був туман, а потім йому подумалося «моя війна», і він здивувався, бо не звик довго думати про ті самі речі. «Ото вже злякаюся! — подумав він. — Ох, і накладу ж я в штани!» І він зареготався, уявивши собі ту страшенну ганьбу, той сором несвітський. Та за декілька кроків він перестав сміятися, бо його враз охопила тривога: не варто дуже боятися. Він не доживе до старої немочі, але ж це не причина, щоб собі псувати життя і тринькати його на всі боки. Він приречений від самого народження, але ж йому залишили шанс, війна — це не приділення, а радше покликання. Звичайно, він міг би побажати собі іншого приділення — наприклад, великого філософа, донжуана чи славетного фінансиста. Та покликання не

обирають: воно або вдається, або не вдається; найгірше ж те, що він нічого не може розпочати наново. Буває життя, що скидається на іспит для отримання ступеню бакалавра: потрібно виконати декілька письмових завдань, і якщо не вийде у фізиці, то можна взяти своє у природничих науках або в філософії. Його життя, радше, скидалося на диплом із загальної філософії, де рішення виносять на одному іспиті; це страшенно бентежить. Та принаймні цей іспит потрібно успішно відбутися, а не якийсь інший, — і це непросто буде зробити. Звичайно, треба поводитись як слід, але цього недостатньо. Треба ще влаштуватися на війні, знайти у ній своє місце і намагатися здобути із усього зиск. Треба сказати собі, що, з певного погляду, все воно варте одне одного — атака на Арґонні варта прогулянки в гондолі, сік, який п'єш удосвіта в окопах, вартий вранішньої кави на еспанських вокзалах. Крім того, є приятелі, життя на свіжому повітрі, посилки, надто ж видовиська: бомбування, напевне, таки справляє враження. От тільки боятися не треба. Якщо я злякаюся, то звезду внівеч своє життя, буде так по-дурному. Я не боятимуся, вирішив він.

Вогні казина відірвали його від мрій, вибухи музики долинали крізь відчинені вікна, темне авто тихо стояло біля під'їзду. Ще рік, роздратовано подумав він.

Було вже за північ, Sportpalast був темний і порожній, валялися перекинуті стільці, розчавлені недопалки сигар, Чемберлен виступав по радіо, Мат'є тинявся пероном В'є-Пор, думаючи собі: «Це недуга, їй-богу, недуга; вона окошилася на мені випадково, мені вона анідесь, треба сприймати її стоїчно, як подагру чи зубний біль». Чемберлен сказав:

— Сподіваюся, канцлер не відкине цієї пропозиції, зробленої в тому ж дружньому дусі, з яким мене приймали в Німеччині, тож якщо ця пропозиція буде прийнята, Райх утілить своє бажання возз'єднатися з Судетами, не проллявши жодної краплі крові у жодній точці Європи.

Він подав знак рукою, показуючи, що скінчив, і відійшов од мікрофона. Зезета не могла заснути, вона стояла біля вікна і дивилася на зорі понад дахами, Жермен Шабо скидав штани у вбиральні, Борис чекав Лолу в передпокої казина; скрізь у повітрі намагався розпуститися майже нечутний темний квіт «If the moon turns green»^[15] у виконанні джазової оркестри готелю «Асторія», яку транслював Давентрі.

Двадцять друга година тридцять хвилин.

— Пане Делярю! — здивувалася консьєржка. — Оце несподіванка! Я чекала вас хіба що за тиждень.

Мат'є усміхнувся їй. Він волів би прослизнути непомітно, але треба ж було взяти ключі.

— Вас принаймні не мобілізували?

— Мене? — перепитав Мат'є. — Ні.

— Ага! — сказала вона. — Тим ліпше, тим ліпше! Це завжди трапляється зарано. Ох, ці вже події, нехай їм! Стільки всього сталося, одколи ви поїхали. Гадаєте, буде війна?

— Не знаю, пані Гаріне, — відказав Мат'є. І хутко додав: — Пошта є?

— Авжеж, я все вам туди надіслала, — відказала вона. — Ще вчора я відправила якусь оповістку в Жюан-ле-Пен, якби ж то ви попередили мене, що повертаєтесь. Ага, сьогодні вранці вам прийшло ось це.

Вона простягнула йому довгий сірий конверт; Мат'є впізнав почерк Данієля. Він узяв листа й, не розкриваючи його, поклав до кишені.

— Дати ключі? — поспиталася консьєржка. — Ох, як недобре, що ви не змогли попередити мене: я бодай попробирила б. А тепер... Навіть віконниці не відчинені.

— Нічого, — сказав Мат'є, беручи ключі. — Нічого. До побачення, пані Гаріне.

Дім ще був порожній. Знадвору Мат'є побачив, що віконниці зачинені. Зі східців на літо прибрали килим. Він поволі минув помешкання на другому поверсі. Там часто галасували дітлахи, й Мат'є перевертався під простирадлами, бо у вухах йому аж лящало від криків немовляти. Тепер кімнати були темні й порожні, віконниці зачинені. Вакації. Та в глибині душі він думав: війна. То була війна, ті приголомшені вакації, які для них скоротилися, а для других породовжилися. На другому поверсі мешкала жінка на утриманні: пахощі її парфумів часто просякали попід дверми і розливалися на сходовому майданчику. Тепер вона, либонь, у Біярріці, у великому готелі, змореному спекою і рейвахом, який запанував у діловому житті. Він піднявся на четвертий поверх і обернув ключа в замковій шпарині. Під ним і над ним був камінь, безгоміння, ніч. Він увійшов у темряву, поставив у темряві свою валізу й повісив плаща; у передпокої тхнуло курявою. Він стояв непорушно, руки звисали уздовж тіла, мов саваном, огорнутий темрявою, а потім різко обернув вимикач й одним за одним пройшов покої свого помешкання, залишаючи відчиненими навстіж усі двері; він запалив світло у кабінеті, на кухні, в убиральні, в спальні. Всі лампи сяяли, нестримний світляний потік струмував поміж кімнатами. Він зупинився біля ліжка.

Хтось там нещодавно спав. Укривала згорнулися руркою, наволочка була брудна й пожмакана, на простиралі валялися крихти від рогалика. Хтось: я. Він думав собі: це я тут спав. Я, п'ятнадцятого червня, востаннє. Та він дивився на ліжко з відразою: його давній сон захолов у простиралах, тепер це був сон іншого. Я не спатиму тут.

Він одвернувся і пройшов до кабінету: відраза його зроста. Немита шклянка на комині. На столі, біля спожового краба, зламана цигарка: з неї стримів пучок сухого тютюну. Коли ж я зламав цю цигарку? Він стис її в пальцях і відчув, як зашелестіло сухе листя. Книги. Томик Арбле, інший Мартіно, «Лям'ель», «Люсьєн Левен», «Спогади самозакоханости». Хтось планував написати статтю про Стендаля. Книги залишалися тут, а скам'янілий задум зробився предметом. Травень 1938 року: тоді ще не було абсурдом писати про Стендаля. Предмет. Такий самий, як і їхні сірі палітурки, як пилюга, котрою поприпадали їхні корінці. Непрозорий, пасивний предмет, непроникна присутність. Мій задум.

Його задум випити, який тьмавими плямами відбився на прозорості шклянки, його задум палити, його задум писати, людина скрізь порозвішувала свої задуми. Фотель із зеленої шкіри, де людина сиділа вечорами. Був уже вечір: Мат'є глянув на фотель і опустився на краєчок стільця. «Твої фотелі розбещують». Чийсь голос одного разу сказав це якраз отут: твої фотелі розбещують. На дивані з гнівом трясла пасмами кіс білява дівчина. В цей час чоловік насилу бачив ті пасма, насилу чув її голос: він бачив і чув крізь них своє майбутнє. Тепер чоловік поїхав, забираючи з собою своє брехливе давнє майбуття; минувшина потроху схолола, вона залишалася тут, часточка смальцю, що залякла на меблях, голоси, що пропливали на рівні очей; вони піднялися до стелі, а потім упали і плавали тут. Мат'є відчув себе нескромним, він підійшов до вікна й підняв жалюзі. На небі ще пропливали рештки днини, безіменне світло: він глибоко вдихнув повітря.

Лист від Даніеля. Він простягнув було руку, щоб узяти його, а потім опустив її на підвіконня. Даніель пішов собі цією вулицею червненого вечора, він пройшов попід цим ліхтарем: а той чоловік став біля вікна і провів його поглядом. Тому чоловікові писав зараз Даніель. У Мат'є не було бажання читати його листа. Він різко обернувся і з сухою радістю окинув поглядом письмового стола. Всі вони були там, зачинені, мертві, — Марсель, Івіш, Брюне, Борис, Даніель. Вони туди прийшли, там їх захопили, там вони й залишаться. Гнів Івіш, докори Брюне. Тепер Мат'є згадував про них із тією ж безпристрасністю, як про смерть Людовіка XVI. Вони належали минулому світові, а не його: в нього вже не було минулого.

Він знову позачиняв віконниці, перетнув кімнату, повагався і, подумавши, залишив лампу запаленою. Завтра вранці я прийду сюди забрати свої валізи. Він зачинив вхідні двері, закривши геть усе, що було за ними, і спустився східцями. Легкий. Порожній і легкий. Там, позаду, електричні свічки цілісіньку ніч освітлюватимуть його мертве життя.

— Про що ти думаєш? — поспиталася Лола.

— Ні про що, — відказав Борис.

Вони сиділи на пляжі. Лола не співала цього вечора, бо в казині йшла гала-вистава. Біля них пройшла подружня пара, потім якийсь вояк. Борис думав про вояків.

— Ну, не будь же таким, — добивалася Лола, — скажи, про що ти думаєш.

Він стенив плечима.

— Я думав про солдата, який щойно пройшов попри нас.

— Еге? — здивовано сказала Лола. — І що ти про нього подумав?

— А як ти гадаєш, що міг я про нього подумати?

— Борисе, — простогнала Лола, — та що це з тобою? Ти ж був такий любий, такий ніжний.

І от знову починається те, що було колись. Ти майже не розповів мені про те, як згаяв днину.

Борис не відповів, він думав про вояка. Він думав собі: «Йому поталанило; а мені ще цілий рік доведеться чекати». Рік: він повернеться до Парижа, гулятиме бульваром Монпарнас, бульваром Сен-Мішель, якого напам'ять знає, піде в «Дом», у «Купол», щоночі спатиме в Лоли. Якби я міг побачити Мат'є, то було б і геть добре, але ж Мат'є мобілізують. А мій диплом! — раптом подумалося йому. На додачу до всього був ще цей кепський жарт — диплом про вищу освіту. Його батько, напевне, вимагатиме, щоб йому показали диплом, й Борис муситиме пред'явити дисертацію про уяву в Ренув'є або ж про звичку в Мен де Біран. Навіщо вони грають цю комедію? — роздратовано подумав він. Вони виховали його для війни, це їхнє право, а тепер хочуть примусити його отримати диплом, наче попереду в нього ціле мирне життя. Сміх буде та й годі: цілий рік ходитиме він до бібліотек, вдаватиме, ніби читає повне зібрання творів Мен де Біран у виданні Тіссерана, вдаватиме, ніби виписує щось ізвідти, вдаватиме, ніби готується до іспиту, а тим часом знай думатиме про справжній іспит, який чекає на нього, думатиме про те, чи злякається він на війні, а чи зустріне її з відкритим забралом. «Якби не було цієї, — подумав

він, кидаючи недоброзичливий погляд на Лолу, — то я сьогодні ж записався б до війська і всі вони пошилися б у дурні».

— Борисе! — перелякано скрикнула Лола. — Чого це ти на мене так дивишся? Ти що, вже не кохаєш мене?

— Навпаки, — крізь зуби відказав Борис. — Ти навіть не уявляєш собі, як я тебе кохаю. Навіть не підозрюєш.

Івіш засвітила лампу біля узголів'я й голісінька простяглася на ліжку. Двері вона залишила відчиненими й наглядала за коридором. На стелі було світляне кружало, решта кімнати була голубою. Над столом висіла голуба імла, пахло цитриною, чаєм і тютюном.

Вона почула шурхіт у коридорі, і величезна постать тихо пройшла повз двері.

— Гей! — погукала вона.

Батько обернув голову й докірливо глянув на неї.

— Івіш, я ж просив тебе: або зачиняй двері, або вдягайся.

Він трохи зашарівся, а голос його зробився ще дужче співучий, ніж звичайно.

— Через покоївку.

— Покоївка лягла спати, — байдуже відказала Івіш. І додала: — Я підстерігала тебе. Ти так тихо проходиш, що я боялася тебе пропустити. Відвернися.

Пан Сергін одвернувся, вона підвелася і накинула шляфрок. Батько напружено стояв до неї спиною в дверному прозорі. Вона глянула на його потилицю, на його атлетичні плечі й безгучно зареготалася.

— Можеш дивитися.

Тепер він стояв обличчям. Він кілька разів понюхав повітря і сказав:

— Ти забагато палиш.

— Це від нервів, — сказала вона.

Він замовк. Лампа освітлювала його велике кутасте обличчя. Івіш подумала, що він гарний. Гарний, мов гора, мов Ніагарський водоспад. Врешті він сказав:

— Я збираюся лягати.

— Ні, — благально сказала Івіш, — ні, тату: я хочу послухати радіо.

— Що це таке? — вигукнув пан Сергін. — О такій порі?

Івіш не дала ошукати себе цим обуренням: вона знала, що він щовечора об одинадцятій годині виходить зі своєї кімнати і потайці слухає новини у кабінеті. Незважаючи на свої дев'яносто кілограмів, він був потайний і легкий, мов ельф.

— Йди сама, — сказав він. — Завтра я рано встаю.

— Тату, — жалібно сказала Івіш, — ти ж знаєш, що я не вмію вмикати приймача.

Сергін зареготався.

— Га-га! — сказав він. — Га-га!

— Ти хочеш послухати музику? — поспитався він. — Твоя мати, бідолашка, вже спить.

— Та ні, тату, — люто заперечила Івіш. — Я не хочу слухати музику. Мені хочеться дізнатися, що вони там вирішили з тією війною.

— Ну, то ходімо.

Вона босоніж пройшла за ним до кабінету, й він схилився над приймачем. Його міцні довгі руки так легко поралися біля вмикачів, що в Івіш аж серце защеміло й вона пошкодувала, що минулася їхня близькість. Коли їй було п'ятнадцять років, вони з батьком були нерозлучні, пані Сергіна ревнувала; коли батько водив Івіш до ресторану, то він садовив її на лаві навпроти себе, вона сама обирала собі меню; офіціанти називали її «пані», вона дуже сміялася з того, а батько так пишався нею, і в нього був переможний вигляд. Відлунали останні такти військового маршу, а потім якийсь німець заговорив роздратованим голосом.

— Тату, — докірливо сказала вона, — я ж не знаю німецької.

Він глянув на неї з наївним виглядом. «Навмисне він зробив це», — подумалося їй.

— О цій годині передають найдетальнішу інформацію.

Івіш уважно слухала, щоб розрізнити в цьому потоці слово «Krieg», бо знала, що воно означає. Німець заговір, і оркестра вшкварила нового марша; в Івіш од нього аж у вухах позакладало, та пан Сергін дослухав до кінця: він полюбляв військову музику.

— Ну що? — тривожно поспиталася Івіш.

— Кепські справи, — заявив пан Сергін. Та вигляд у нього був не вельми засмучений.

— Ага! — з пересохлим горлом сказала вона. — Так само через чехів?

— Авжеж.

— Як я їх ненавиджу, — пристрасно сказала вона. І за хвилю докинула: — Та якщо країна не хоче воювати, то невже її можна змусити?

— Івіш, — суворо сказав пан Сергін, — ти ще дитина.

— Що? — перепитала Івіш. — А... та звісно ж.

Вона підозрювала, що батько знається на цих справах не краще від неї.

— І це всі новини?

Пан Сергін вагався.

— Тату!

Він розлютився од того, що я прийшла, що я псую йому маленьке свято. Пан Сергін полюбляв секрети, в нього було шість замкнених валіз, дві валізи із засувами, часом він їх одмикав, коли був сам. Івіш розчулено дивилася на нього, він був такий симпатичний, що вона мало не поділилася з ним своєю тривогою.

— А зараз, — із жалем сказав він, — послухаємо французів.

Він опустил на неї погляд своїх світлих очей, і вона відчула, що він нічого не може зробити для неї. Вона тільки запитала:

— Що буде, як вибухне війна?

— Французів розгромлять.

— Тьху! Невже німці увійдуть до Франції?

— Звичайно.

— І дійдуть до Лаону?

— Напевне. Гадаю, вони дійдуть до Парижа.

«Він нічогосінько не знає, — подумала Івіш. — В нього сім п'ятниць на тиждень». Та серце мало не вискакувало їй із грудей.

— Вони захоплять Париж, але ж не зруйнують його?

Вона пошкодувала, що поставила це запитання. Одколи більшовики спалили спалили їхній маєток, батькові скрізь ввижалися катастрофи. Він похитав головою, приплющивши очі.

— Ох! — сказав він. — Ох-ох-ох!

Двадцять третя година тридцять хвилин. То була мертва вулиця, вона потонула в мороці; де-не-де видніли ліхтарні. Вулиця в нікуди, обабіч величезні безіменні мавзолеї. Всі жалюзі опущені, не пробивається ані однісінької стьожки світла. «Це була вулиця Делярю». Матє перетнув вулицю Сельс, вулицю Фруадво, пройшов проспектом дю Мен й навіть вулицею Гете; вони скидалися одна на одну: ще теплі, та вже невідомі, вже вулиці війни. Щось згубилося. Париж був уже цвинтарем вулиць.

Матє увійшов у «Дом», бо «Дом» був на цій вулиці. Офіціант із люб'язною усмішкою заметушився біля нього; це був невисокий парубійко в окулярах, хирлявий і запобігливий. Новачок: його попередники змушували чекати на себе цілу годину, а потім недбало підходили і, навіть не всміхнувшись, приймали замовлення.

— А де Анрі?

— Анрі? — перепитав офіціант.

— Високий чорнявець із випуклими очима.

— А! Його призвали.

— А Жан?

— Білявий такий? Його теж призвали до війська. Я замість нього.

— Принесіть мені коньяку, — попросив Матьє.

Офіціант побіг. Матьє примружив очі, потім здивовано окинув поглядом залу. В липні «Дом» не мав чітких меж, він розтікався в ніч крізь шиби і двері, вихлюпувався на бруківку, перехожі купалися в цій сироватці, яка ще тремтіла на їхніх руках і на лівому боці обличч водіїв, які стояли посеред бульвару Монпарнас. Ще крок, і ти занурювався в червінь, правий профіль водіїв був червоний: то була «Ротонда». Тепер надвірні сутінки юрмилися біля шиб, «Дом» звівся до самого себе: колекція столиків, лав, шклянок, сухих, покинутих, позбавлених тієї імливості, яка була їхньою нічною тінню. Зникли німецькі емігранти, угорський піяніст, стара американка-пиячка. Де й поділися ті чарівні пари, які трималися за руки під столом і до самісінького ранку говорили про кохання, очі їхні були червоні від безсоння. О ліву руч од нього вечеряв зі своєю дружиною майор. Навпроти мріяла про щось за кавою з вершками маленька повія-аннамітка, за сусіднім столиком капітан їв квашену капусту. Праворуч хлопець у військовій формі притискав до себе жінку. Матьє бачив його раніше, то був учень з Академії живопису, довготелесий, блідий і збентежений; однострій надавав йому лютого вигляду. Капітан звів голову, і його погляд перетнув стіну; Матьє простежив за його поглядом: в кінці був вокзал, вогні, відблиски рейок, люди з землистими обличчями, марні від безсоння очі, вони непорушно сиділи у вагонах, склавши руки на колінах. В липні ми сиділи кружком під лампами, ми не зводили очей один із одного, жоден погляд не губився. Тепер вони губляться, біжать до Віссембурґа, до Монмеді; поміж людьми багато пустки й пільми. Вони мобілізували «Дом», учинили з нього предмет першої необхідності: забігайлівку. «Ох, — радісно подумалося йому, — я нічого не впізнаю, ні за чим не шкодую, нічогісінько по собі не залишаю!»

Маленька індокитаянка усміхнулася йому. Вона була гожа, з крихітними рученятами; Матьє вже два роки збирався якось переспати з нею. Якраз пора. Я проведу вустами по її холодній шкірі, вдихну її запах комах і нафталіну, я буду голий і бозна-який під її вмілими пальчиками; в мені є якесь старе рам'я, й воно відімре. Досить лише всміхнутися їй у відповідь.

— Офіціанте!

Підбіг офіціант.

— Десять франків.

Матьє заплатив і вийшов. Надто вже добре я її знаю.

Було темно. Перша ніч війни. Ні, не зовсім. Ще залишалося чимало світла, котре позачіплювалося за боки будинків. За місяць, за кілька тижнів його звів перша тривога; зараз це була всього лиш генеральна репетиція. Та Париж усе ж таки втратив свою стелю з рожевої вати. Вперше Матьє бачив темну пару, що висіла над містом: небо. Небо Жюан-ле-Пену, Тулузи, Діжону, Ам'єну, те саме небо і для села, і для міста, для всієї Франції. Матьє зупинився, звів голову і глянув на нього. Небо все одно де, без привілеїв. І я під цією рівністю — будь-хто. Будь-де, не має значення де — війна. Він зупинив погляд на світляній плямі, подумки повторив, щоб закарбувалося: «Париж, бульвар Распай». Та їх теж мобілізували, ці розкішні назви, тепер вони неначе зійшли з мапи генерального штабу чи зі сторінок комюніке. Від бульвару Распай нічогісінько не лишилося. Шляхи, тільки шляхи, які прямували з заходу на схід, з півдня на північ; пронумеровані шляхи. Вряди-годи їх брукували на декілька кілометрів, хідники й будинки поставали на землі, це називалося вулицею, проспектом, бульваром. Та це був усього

лиш відтинок шляху; Мат'є ішов, звернувшись обличчям до бельгійського кордону, відтинком департаментського шляху, який починався від Національного шосе номер 14. Він звернув на довгу дорогу, пряму і наскрізну, яка продовжувала залізницю Західної компанії, колись це була вулиця де Ренн. Його огорнуло полум'я, воно вихопило з п'ятьми ліхтар, згасло; проїхало таксі, воно прямувало до вокзалів правого берега. За ним проїхав чорний лімузин, у якому було повно офіцерів, потім запала тиша. Покрай дороги, під байдужим небом, будинки зводилися до найпримітивнішої їхньої функції; то були прибуткові помешкання. Спальні-їдальні для тих, хто підлягає мобілізації, для родин мобілізованих. Вже відчувалося їхнє скрайнє призначення: вони стануть «стратегічними точками», а зрештою й цілями. Після цього можна і зруйнувати Париж: він був уже мертвий. Зароджувався новий світ: суворий і практичний світ споруд.

Промінь світла просягав поміж шторами кав'ярні «Де-Маго». Мат'є сів на терасі. За ним у тіні перешіптувалися люди: останні клієнти. Починало віяти нічною свіжістю.

— Кухоль пива, — сказав Мат'є.

— Незабаром північ, — сказав офіціант. — На терасі більше не обслуговуємо.

— Всього лиш кухню.

— Тоді хутчій.

За спиною в нього засміялася жінка. Вперше з часу свого повернення Мат'є почув сміх: він його майже шокував. Проте йому не було сумно; та не було в нього бажання і сміятися. На небі роздерлася хмара, і зблиснули дві зорі. Мат'є подумав: «Це війна».

— Може, заплатите зараз? Потім я вас уже не турбуватиму.

Мат'є заплатив, офіціант повернувся до зали. Підвелася пара тіней, прослизнула поміж столиками і зникла. Мат'є лишився сам на терасі. Він підвів голову й на тому боці майдану вздрів нову гарну церкву, білу на тлі чорного неба. Сільська церква. Вчора на її місці височіла суто паризька будівля: церква Сен-Жермен-де-Пре, історична пам'ятка, він часто призначав Івіш побачення під її колонами. Може, завтра навпроти «Де-Маго» залишиться тільки зруйнована споруда, в яку вперто палитимуть сто гармат. Та сьогодні Івіш була Лаоні, Париж був мертвий, щойно поховали Мир, війну ще не оголосили. Був тільки величезний білий кшталт, поставлений на майдані, білі луски ночі. Сільська церква. Вона була нова, вона була прегарна; зараз вона була ні до чого. Повіяв легенький вітер; проїхало авто з погашеними фарами, потім велосипедист, потім двоє ваговозів, од яких затремтіла земля. Кам'яний образ на мить затьмарився, потім вітер ущух, запала тиша, і церква знову постала в п'ятні, біла, даремна, надлюдська, вона височіла посеред усіх оцих вертикальних предметів обабіч Східного шляху, безпристрасна і гола будучність скелі. Вічна. Досить було одної-єдиної малесенької цяточки в небі, щоб вона обернулася на порошок, та все одно вона була вічна. Самотня людина, забута, поглинута мороком навпроти цієї минущої вічності. Він здригнувся і подумав собі: я теж вічний.

Все сталося безболісно. Жив собі ніжний і несміливий чоловік, який любив Париж і гуляв ним. Чоловік той помер. Помер, як і Вальдек-Руссо, як і Тюро-Данжен; він відійшов до минувшини світу, разом з Миром, життя його влилося до архівів Третьої Республіки; його повсякденні видатки живитимуть статистику, що стосується життєвого рівня середнього класу після 1918 року, листи його служитимуть документами з історії буржуазії між двома війнами, його тривоги, сумніви, сором і докори сумління будуть дуже цінні для вивчення французької моралі після падіння Другої Імперії. Той чоловік викроїв майбуття за своєю міркою, обжите, затишне, сумирне, перевантажене знаками, побаченнями, задумами. Маленьке історичне і смертне майбуття: війна всім своїм тягарем обвалилася на нього й розчавила. Проте до цієї хвилини ще залишалося щось таке, що могло зватися Мат'є й за що він чіплявся із усієї сили. Він не потрапив би сказати, що це таке. Може, якась дуже давня звичка, може, якась манера обирати думки на свій штиб, день крізь день обирати себе за штибом своїх думок, обирати харчі, одяг,

дерева й будинки, які він бачив. Він опустив руки й покинув усе; воно відбувалося дуже далеко в глибині його істоти, в тій царині, де слова не мають змісту. Він покинув усе, тепер від нього залишився тільки погляд. Геть новий погляд, без пристрасті, цілковита прозорість. «Я загубив свою душу», — з утіхою подумалося йому. Ту прозорість перетнула якась жінка. Вона поспішала, її каблучки лунко цокали хідником. Вона прослизнула в непорушному погляді, заклопотана, смертна, минуща, поглинута тисячами дрібних задумів, проходячи, вона провела рукою по чолю, відкидаючи назад пасмо кіс. Я був таким, як вона; цілий рій проектів. Її життя — це моє життя; під цим поглядом, під цим байдужим небом всі життя рівнозначні. Її проковтнула сутінь, каблучки цокали по вулиці Бонапарта; всі людські життя розтанули в сутіні, цокіт каблучків затих.

Мій погляд. Він дивився на приглушену білину дзвіниці. Все мертве. Мій погляд, і це каміння. Вічне і крем'яне, як вона. В моєму старому майбутті чоловіки й жінки чекали мене 20 червня 1940 року, 16 вересня 1942 року, 8 лютого 1944 року, вони подавали мені знаки. Тепер лише мій погляд чекає мене в майбутньому, скільки око засягне, як це каміння чекає каміння, завтра, післязавтра, завжди. Погляд і радість, безмежна, як море; це свято. Він поклав руки на коліна, він хотів бути спокійним: хто доведе мені, що завтра я не стану тим, ким був учора? Але страху в нього не було. Церква може завалитися, я можу впасти у вирву од снаряда, повернутися у своє власне життя: ніщо не може забрати у мене цієї вічної миті. Ніщо: завжди буде ця су ха блискавиця, що освітлює полум'ям каміння під чорними небесами; вічний абсолют; абсолют без причини, без підстав, без мети, без іншого минулого, без іншого майбуття, крім постійності, дармової, непередбачуваної, чудесної. «Я вільний», — раптом подумалося йому. І його радість відразу ж обернулася гнітючою тривогою.

Ірена нудьгувала. Нічого не відбувалося, хіба що оркестра грала «Music Maestro please»^[16] та ще Марк дивився на неї своїми тюленьчими очима. Ніколи нічого не відбувається, а якщо й відбувається що-небудь, то його тієї ж таки миті не помічаєш. Вона провела поглядом скандинавку, високу білявку, яка вже з годину танцювала й танцювала, навіть не присідаючи у перервах між танцями, й подумала без упередженості: ця жінка гарно вбрана. Марк теж був гарно вбраний; всі були гарно вбрані, крім Ірени, яка почувалася мов обплъована в сукні гранатової барви, втім, їй начхати було на те, знаю, в мене немає смаку, щоб обирати собі одяг, та й звідки мені взяти гроші, щоб його поновлювати, просто як буваєш серед багатіїв, то треба знайти спосіб не впадати у вічі. Вже кількоро чоловіків поглядали на неї: дешева, трохи блискуча сукенка розпалювала їхню хіть, вони почувалися сміливіше. Марк був як риба у воді, адже він багатій; він полюбляв водити її до багатих, тому що після цього вона зазнавала упослідженості і, як йому здавалося, менше опиралася.

— Чому ви не хочете? — поспитався він.

Ірена здригнулася.

— Чого я не хочу? Ох, так...

Вона усміхнулася замість відповіді.

— Про що ви думаєте?

— Про те, що шклянка моя порожня. Замовте мені ще один «Шеррі Гоблер».

Марк замовив ще шклянку «Шеррі Гоблера». Було потішно змушувати його платити, бо він щодня записував свої видатки. От і сьогодні ввечері запише: повів Ірену до шинку, джин-фіцц, два «Шеррі Гоблери» — сто сімдесят п'ять франків. Вона помітила, що він пестить її руку пучкою вказівного пальця, либонь, він давно вже так розважається.

— Скажіть, Ірено, скажіть. Чому?

— Просто так, — позіхаючи, відказала вона. — Не знаю.

— Ну, що ж, якщо ви справді не знаєте...

— Та ні ж бо! Навпаки: коли я з ким-небудь сплю, то хочу знати чому. Через його очі, через фразу, яку він сказав, чи тому що він гарний.

— Я гарний, — тихо сказав Марк.

Ірена засміялася, й він зашарівся.

— Зрештою, — хутко сказав він, — ви розумієте, що я хотів сказати.

— Ще й як, — відказала вона, — ще й як.

Він ухопив її за руку.

— На Бога, Ірено! Що я повинен робити?

Він схилився до неї з лютою смиренністю, від хвилювання він тяжко сопів. «Мені так нудно», — подумала вона.

— Нічого. Немає чого робити.

— Ох! — вигукнув він.

Він відпустив її руку й закинув голову назад, показуючи зуби. Вона зиркнула на себе в дзеркало, на маленьку попелюшку з гарними очима, й подумала собі: «Господи Боже! Стільки метушні задля цього!» Їй було соромно за себе й за нього, все воно було таке банальне й таке нудне; вона вже навіть не розуміла, чому відмовляє йому: я завдаю стільки прикрощів; краще сказати йому: «Вам цього хочеться? Що ж, гайда: півгодини в готельному номері, раз-два та й квит! Невеличке свинство поміж двома простирадлами, а потім знову повернемося сюди закінчувати вечірку, й ви дасте мені спокій». Але треба було вдавати, ніби вона надає дуже великого значення своєму мізерному тілу; вона відчувала, що не поступиться йому.

— Ото вже ви чудна! — сказав він.

Він розгублено виричив свої великі люті очі, зараз він спробує скривдити мене, як завше, а потім проситиме вибачення.

— Ото вже ви боронитеся! — іронічно провадив він. — Якби я не знав вас уже чотири роки, то подумав би, що ви просто-таки втілення чеснот.

Вона раптом зацікавлено зиркнула на нього і замислилася. Коли вона думала, то було не так нудно.

— Маєте рацію, — сказала вона, — це дуже дивно: взяти мене легко, це факт, і все ж таки я радше на шматки себе поріжу, ніж піду з вами до ліжка. І спробуйте пояснити це! — Вона безпристрасно глянула нього й виснувала: — Я навіть не можу сказати, що ви справді огидні для мене.

— Тихіше! — сказав він. — Говоріть тихіше. — І з ненавистю додав: — У вас голос мов дзвіночок, його далеко чути.

Вони замовкли. Люди танцювали, оркестра грала «Караван»; Марк знай крутив на скатертині свою шклянку, і крижинки у ній ударилися одна об одну. Ірену знову опосіла нудьга.

— Врешті, — сказав він, — я надто добре дав до зрозуміння, що хочу вас.

Він поклав долоні на стіл і спокійно гладив його; він намагався відновити свою гідність. Та нічого, за п'ять хвилин він знову втратить її. Вона усміхнулася йому, тому що він дав їй нагоду подумати про саму себе.

— Що ж, — сказала вона, — це теж є. Либонь, є і воно.

Вона бачила Марка мов крізь імлу. Легеньку сумирну імлу подиву, яка піднялася з серця до очей. Вона страх як полюбляла отак дивуватися усім отим запитанням, які безупину ставиш собі й ніколи не отримуєш на них відповіді. Вона пояснила йому:

— Коли хтось так хоче мене, то це мене обурює. Послухайте, Марку, це ж сміх та й годі: завтра Гітлер, може, нападе на нас, а ви собі місця тут не знаходите од того, що я не хочу переспати з вами. Либонь, ви і справді нікчемний чоловік, якщо телесуєтеся через отаку молодичку, як я оце.

— Це моя справа, — розлючено відказав він.

— Але й моя теж: страх як не люблю, коли з мене роблять чортзна-що.

Запало мовчання. Люди — це худоба, словами вони прикривають інстинкт. Вона стежила за ним краєм ока: от і все, зараз він охляне. Риси його зів'яли, найтяжчий момент іще попереду; якось у «Мелодії» він заплакав. Він розтулив було рота, й вона хутко сказала:

— Замовкніть, Марку, прошу вас: зараз ви або дурницю бовкнете або якусь гидоту.

Він не почув її; він хитав головою ліворуч і праворуч, вигляд у нього був рокований.

— Ірено, — неголосно сказав він, — я незабаром поїду.

— Поїдете? Куди?

— Не вдавайте дурепу. Ви зрозуміли куди.

— Та й що?

— Я гадав, що для вас це щось означає.

Вона не відповіла: вона уважно дивилася на нього. За хвилю він знову озвався, одвернувшись:

— В чотирнадцятому році багато жінок віддавалися закоханим у них чоловікам, лише тому що ті йшли на війну.

Вона мовчала; в Марка затремтіли руки.

— Ірено, для вас це така дрібниця, а для мене воно мало б таку вагу, надто ж у такий момент...

— Мені воно анідесь, — урешті сказала вона.

Він різко обернувся до неї.

— А нехай йому всячина! Я ж за вас іду воювати!

— Негідник! — вигукнула Ірена.

Він відразу ж охляв; очі його почервоніли.

— Мені нестерпно думати, що я десь там здохну, так і не оволодівши вами.

Ірена підвелася.

— Ходімо потанцюємо, — сказала вона.

Він покірно підвівся, й вони почали танцювати. Він притиснувся до неї; він прокружляв її всією залю, аж раптом їй перехопило подих.

— Що з вами? — поспитався він.

— Нічого.

Вона щойно угледіла Філіпа, він слухняно сидів поруч із якоюсь креолкою, досить вродливою, та не дуже молодою. «Він був тут! Поки його скрізь шукали, він був тут!» Вона помітила, що він трохи блідий, попід очима темні кола. Вона штовхнула Марка в гущу танцюючих пар: їй не хотілося, щоб Філіп її побачив. Оркестра перестала грати, й вони повернулися до столика. Марк втомлено опустився на лаву. Ірена теж хотіла було сісти, аж побачила, що до муринки нахилився якийсь чоловік.

— Сідайте, — сказав Марк. — Не люблю, коли ви стоїте.

— Хвилинку! — нетерпляче сказала вона.

Муринка лінкувато підвелася, і чоловік обняв її. Філіп якусь мить дивився на них із зацькованим виглядом, Ірена відчувала, що серце мало не вискакує в неї з грудей. Зненацька він схопився з місця і подався надвір.

— Вибачте, я на хвилику, — сказала Ірена.

— Куди це ви?

— До вбиральні. Влаштує?

— Ви зробите вигляд, ніби йдете туди, а потім ушиєтесь.

Вона показала на свою сумочку на столі.

— Он моя сумочка залишається.

Марк щось буркнув замість відповіді; вона перетнула танцювальний майданчик, відпихаючи плечем танцівників.

— Вона з глузду з'їхала! — сказала якась жінка.

Марк підвівся, вона почула, як він гукнув:

— Ірено!

Та вона була вже надворі: так чи так йому треба буде ще п'ять хвилин, аби розрахуватися. Вулиця була темна. «От халепа, — подумала вона, — я згубила його». Та коли її очі звикли до сутіні, вона побачила, як він попрямував попід мурами в напрямку вулиці Трініте. Вона побігла услід. «Дідько з нею, з сумочкою; там пудрениця, сто франків і два листи від Максима». Вона вже не нудьгувала. Так вони пробігли кроків зі сто, а потім Філіп так різко зупинився, що Ірена злякалася, що налетить на нього. Вона хутко накинула гак, випередила його й, підійшовши до дверей якогось будинку, двічі подзвонила. Двері відчинилися, коли Філіп проходив попри неї. Вона хвильку зачекала, потім щосили тріснула стулкою дверей, немовби зайшла досередини. Тепер Філіп ішов помалу, і простувати назирці було завиграшки. Вряди-годи його поглинала темрява, а потім він знову виринав із неї, оподаль, під світляним дощем ліхтарні. «Оце забава», — подумалося їй. Вона страх як полюбляла стежити за кимось; бувало, цілі години йшла вона за геть незнайомими людьми.

На бульварах було ще чимало люду, й було видніше од кав'ярень і вітрин. Філіп знову зупинився, та Ірена не дала застукати себе зненацька; вона зачаїлася позад нього в темному закутку й почала чекати. «Мабуть, у нього тут побачення». Він обернувся до неї, обличчя його було бліде; раптом він заговорив, і вона подумала було, що він упізнав її; та вона була певна, що він не міг побачити її. Він ступнув крок назад і щось пробурмотів; у нього був затурканий вигляд. «Він ума рішився», — подумалося їй.

Пройшли дві жінки, дівчина і стара, в провінційних капелюхах. Він підступився до них, обличчя у нього було як в ексгібіціоніста.

— Геть війну! — вигукнув він.

Жінки наддали кроку: схоже, вони не зрозуміли його. За ними йшли два офіцери; Філіп замовк і пропустив їх. Відразу ж за ними простувала напахчена повія, її дух ударив Ірені в носа. Філіп зупинився перед нею з лихим виглядом; вона вже усміхнулася йому, та він гукнув до неї здушеним голосом:

— Геть війну, геть Даладье! Нехай живе мир!

— Йолоп! — сказала повія.

Вона пішла. Філіп похитав головою, люто зиркнув ліворуч і праворуч, а потім зненацька звернув у сутінки вулиці Рішельє. Ірена так реготалася, що мало не виказала себе.

— Ще кілька хвилин.

Він покрутив регулятор, бризнула джазова музика, чотири ноти саксофону, падуча зоря.

— О, залиш її, — сказала Івіш. — Гарна така.

Пан Сергін обернув ручку, і скарга саксофону замінилася протяжною нудною мелодією, він суворо зиркнув на Івіш.

— Як ти можеш любити цю дикунську музику?

Він зневажав муринів. Зі студентських літ у Мюнхені в нього збереглися яскраві спогади, культ Ваґнера.

— Пора, — сказав він.

Приймач аж задвигтів од голосу. Правдивий французький голос, гарно поставлений, привітний, який мелодійними модуляціями намагався передати всі відтінки мовлення, проникливий і переконливий голос старшого брата. Ненавиджу французькі голоси. Вона

усміхнулася батькові й мляво сказала, щоб трохи відновити їхню давню злагоду.

— Ненавиджу французькі голоси.

Пан Сергін щось легенько мугикнув, та не відповів і рукою подав їй знак замовкнути.

— Сьогодні, — казав голос, — посланець британського прем'єра був знову прийнятий райхсканцлером, який довів до його відома: якщо завтра о чотирнадцятій годині він не отримає задовільної відповіді з Праги з приводу евакуації судетського краю, то залишає за собою право вжити необхідних заходів.

Загалом вважають, що канцлер Гітлер хотів сказати про загальну мобілізацію, її оголошення очікувалося в понеділок під час промови канцлера і відкладалося лише через лист британського прем'єра.

Голос замовк. Івіш із пересохлим горлом звела погляд на батька. Він смакував ці слова з виглядом приголомшеного блаженства.

— Що ж воно насправді означає, та мобілізація? — байдуже запитала вона.

— Це означає війну.

— Але ж не обов'язково?

— Овва, овва!

— Ми не будемо воювати! — люто сказала вона. — Не можемо ми воювати через чехів!

Пан Сергін м'яко всміхнувся.

— Знаєш, — сказав він, — якщо тебе призивають...

— Таж ми не хочемо війни.

— Якби ми не хотіли війни, то не оголосили б мобілізації.

Вона остовпіло зиркнула нього.

— Ми оголосили мобілізацію? Ми теж?

— Ні, — зашарівшись, відказав він. — Я хотів сказати: німці.

— Он воно що! А я казала про французів, — сухо мовила Івіш.

Голос провадив далі, заспокійливий і прихильний:

— В іноземних колах Берліна загалом вважають...

— Цить, — сказав пан Сергін.

Він знову сів, обернувшись обличчям до приймача. «Я сирота», — подумала Івіш. Вона тихенько вийшла з кабінету, пройшла коридором і замкнулася у своїй кімнаті. Зуби її цокотіли: вони пройдуть через Лаон, сплять Париж, вулицю Сени, вулицю Гете, вулицю Розьє, танцювальний майданчик Монтань-Сен-Женев'єв; якщо Париж охопить полум'я, то я накладу на себе руки. «Ох, — подумала вона, падаючи на ліжку, — а музей Гревен?» Вона ніколи там не була, Матьє обіцяв повести її туди в жовтні, а тепер вони доценту зруйнують його бомбами. Ану ж бо це станеться сьогодні вночі? Серце мало не вискакувало їй із грудей, руки і плечі похололи: що може їм завадити? Може, якраз о цій порі від Парижа вже лишився тільки попіл, а вони приховують це, щоб не викликати паніку серед населення. А, може, це заборонено міжнародними угодами? Як дізнатися? «О, — люто подумала вона, — я певна, що є люди, котрі знають; а я нічого ніяк не тямлю в цьому, мене тримали у невіданні, змушували вчити латину, ніхто нічого мені не казав, і от! Але я маю право жити, — розгублено подумала вона, — мене пустили світ, що я жила, я маю на це право». Вона відчула таку глибоку образу, що впала на подушку й затряслася од ридань. «Це так несправедливо, — пробурмотіла вона, — навіть за найкращих обставин воно протриває шість, десять років, і всі жінки будуть убрані як медсестри, а коли все скінчиться, то я буду стара». Та сльози вже не котилися з її очей, серце захололо, мов крига. Вона різко випросталася. «Кому, кому потрібна війна?» Якщо взяти всіх людей поодиночі, то вони не войовничі, вони думають лише про те, щоб поїсти, заробити і настругати дітей. Навіть німці. І все-таки війна прийшла, Гітлер оголосив мобілізацію. «Та не міг він вирішити це

сам», — подумалося їй. І на думку їй спала фраза, — де ж вона її прочитала, здається, в якійсь газеті, якщо не почула за сніданком від одного з батькових клієнтів, — хто стоїть за ним? Вона тихо потворила її, насупивши брови і дивлячись на носики своїх пантофлів: «Хто стоїть за ним?», сподіваючись, що все з'ясується, вона подумки перебирала назви всіх тих темних сил, які заправляють світом: франко-масонів, єзуїтів, двохсот родин, гендлярів зброєю, золотих магнатів, грошових мішків, американських трестів, Комуністичного Інтернаціоналу, ку-клукс-клану; либонь, тут було всього потроху, але було й ще щось, може, якесь цілковито таємне і всемогутнє об'єднання, що його й назви ніхто не знав. «Але що ж вони хочуть?» — подумала вона, і щоками її покотилися сльозини відчаю. Якусь хвилю вона намагалася вгадати їхні наміри, та в голові була пустка, всередині обертався якийсь металевий обруч. «Аби ж то хоч знаття, де та Чехословаччина!» Якось вона прикріпила кнопками на стіні велику синьо-жовту акварель: то була Європа, минулої зими вона розфарбувала її задля розваги, заглядаючи в атлас і трохи підправляючи обриси; вона скрізь домальовувала річки, понамальовувала гори на берегах, які були надто вже плоскі, та надто ж вона остерігалася наносити на мапу назви: то було б надто вже науково і претензійно; кордонів теж не було: вона страх як не любила пунктирних ліній. Вона підійшла до мапи: Чехословаччина була десь там, серед густо населених країв. Наприклад, отут, якщо тільки це не Росія. А де Німеччина? Вона дивилася на велику жовту гладеньку пляму, облямовану голубим, думала собі: «Яка ж велика ця земля!» і почувалася загубленою. Вона одвернулася, скинула свій шляфрок і гола поглянула на себе в дзеркало, зазвичай це трохи втішало, якщо в неї траплялися прикраси. Та зненацька вона побачила себе геть малою, бур'яниною з шерехатою шкірою, бо вона вкрилася сиротами, а тут ще ці гострі пипки, стирчать як бозна-що, вона ненавиділа їх, справжнісіньке шпитальне тіло, створене для ран, подекують, ніби вони гвалтуватимуть усіх жінок, вони можуть одрізати мені ногу. Вони увійдуть до її кімнати, побачать її голу під простирадлами: у вас п'ять хвилин, щоб одягнутися, і обернуться до неї спиною, як ото до Марії-Антуанети, але почують усе, м'який тупіт ніг на килимку біля ліжка і шурхотіння тканини об шкіру. Вона взяла панталони й панчохи і хутко наділа їх, лихо краще зустрічати навстоячки і вбраною. Коли вона вбрала спідницю і блузку, то стала почуватися безпечніше. Та коли надівала черевички, в коридорі басом почали наспівувати по-німецькому:

Ich hatte einen Kameraden...^[17]

Івіш метнулася до дверей і відчинила їх: вона зіткнулася віч-на-віч із батьком, вигляд у нього був урочистий і веселий.

— Що ти співаєш? — люто вигукнула вона. — Що це ти дозволяєш собі?

Він глянув на неї з усмішкою розуміння.

— Зачекай, — сказав він, — зачекай-но трохи, жабенятко моє, ми ще побачимо нашу Святу Русь.

Грюкнувши дверима, вона повернулася до своєї кімнати. «Начхати мені на Святу Русь, я не хочу, щоб зруйнували Париж, і якщо вони дозволять собі щось таке, то побачиш, як французькі літаки полетять бомбувати твій Мюнхен!»

Звуки кроків затихли в коридорі, все огорнула тиша. Івіш напружено стояла посеред кімнати, намагаючись не дивитися в дзеркало. Зненацька пролунало троє наполегливих посвистів знадвору, з вулиці, вона затремтіла всеньким тілом. Надворі. На вулиці. Все відбувалося надворі: її кімната була в'язницею. Її життям розпоряджалися скрізь, на півночі, на сході, на півдні, скрізь у цій отруєній ночі, прожитій блискавками, наповненій шепотінням і змовами, та тільки не тут, де була вона ув'язнена і де таки нічого не відбувалося. Руки й ноги її

затремтіли, вона взяла сумочку, провела гребінцем по косах, безгучно відчинила двері й вислизнула назовні.

Надворі. Все надворі: дерева на набережній, дві кам'яниці біля мосту, які ружують ніч, застиглий галоп Генріха IV над моєю головою — все, що важить. Всередині геть нічого, навіть диму немає, нічогісінько немає всередині, нічого. Я — ніщо. Я вільний, подумав собі він, відчуваючи, як пересохло у роті.

Посеред Нового мосту він зупинився і зареготався: цю свободу я шукав дуже далеко; а вона була так близько, що я не міг її бачити, не міг до неї доторкнутися, вона була тільки мною. Я — моя свобода. Він сподівався, що настане такий день, коли його переповнить радість, наскрізь прошиє блискавиця. Та не було ні блискавиці, ні радості: тільки ця злиденність, ця порожнеча, охоплена запамороченням перед самим собою, ця тривога за те, що його власна прозорість заважає побачити самого себе. Він простягнув руки і легенько провів ними по каменю балюстради, він був нерівний, порепаний, мов закам'яніла губка, ще тепла від пополуденного сонця. Ось він, цей камінь, величезний і масивний, він ховає в собі розчавлене безгоміння, стиснутий морок, який становить собою сутність речей. Ось він, повнота. Йому хотілося б зачепитися за цей камінь, розплавитися в ньому, наповнитися його непрозорістю, його супокоем. Та камінь не міг стати йому в пригоді: він був зовні, назавжди. І все ж таки руки його були на білій балюстраді: коли він дивився на них, то йому здавалося, ніби вони з бронзи. Але якраз тому що він міг на них дивитися, вони йому не належали, то були вже руки іншого, зовні, як дерева, як відкиди, що дрижали на поверхні Сени, відрізані руки. Він заплющив очі, й вони знову стали його: біля теплого каменя був лише кислий і звичний присмак, насилу відчутний присмак мізерної мурашки. Мої руки; неоціненна віддаль, яка відкриває мені речі й назавжди відокремлює мене від них. Я ніщо, в мене нічого немає. Так само невіддільний від світу, як і світло, й однаке такий самий вигнанець, як і світло, що ковзає поверхнею каміння й води, тож ніколи мене ніщо не зачепить мене й не замулить піском. Зовні. Зовні. Поза світом, поза минулим, поза самим собою: воля — це вигнання, і я приречений бути вільним.

Він ступнув кілька кроків, знову зупинився, сів на балюстраду й поглянув, як біжить вода. Що ж робити мені з цією свободою? Що ж робити мені з самим собою? Його будучність націлили на чіткі завдання: вокзал, потяг до Нансі, казарма, володіння зброєю. Та ні ця будучність, ні ці завдання йому вже не належали. Йому вже ніщо не належало: війна переорювала землю, та була не його війна. Він був сам-самісінький на цьому мосту, сам на цілому світі, й ніхто не міг віддати йому наказ. «Я вільний ні для чого», — втомлено подумалося йому. Жодної признаки ні на землі, ні на небі, предмети цього світу були геть поглинуті своєю війною, вони обертали на схід свої численні голови, Мат'є біг поверхнею речей, і вони не відчували того. Забутий. Забутий мостом, який байдуже тримав його на собі, забутий цими дорогами, які бігли до кордону, забутий цим містом, яке поволі підіймалося, щоб угледіти на обрії пожежу, яка його не стосувалася. Забутий, незнаний, самісінький: запізнілий; всі мобілізовані вирушили до своїх частин ще позавчора, йому не було чого тут робити. Чи поїду я потягом? Це не має значення. Поїхати, лишитися, втекти: не ці дії ставляють на кін його свободу. І все ж таки треба було ризикнути нею. Він ухопився обома руками за камінь і схилився над водою. Однісінький стрибок — і вода поглине його, і його свобода стане водою. Супокій. А чом би й ні? Це безіменне самогубство теж буде абсолют. Законом, вибором, мораллю. Єдиний, незрівнянний учинок, який на мить осяє міст і Сену. Досить лише трохи нижче схилитися, і він обере вічність. Він схилився, та руки не відпускали камінь, вони тримали на собі всю вагу його тіла. Чом би й ні? В нього не було особливої причини топитися, та не було й особливої причини, щоб завадити цьому. А цей учинок лежав тут, перед ним, на чорній воді, змальовував йому його майбутнє. Всі линви обрубані, ніщо на світі не могло стримати його: ось вона, жахлива, остання

свобода. Глибоко всередині він відчув калатання свого ошалілого серця; один порух, долоні розтуляються, і я знищу Мат'є. Над річкою тихо знялося запаморочення; небо й міст завалилися: лишилися тільки він і вода; вона піднімалася до нього, лизала його звішені ноги. Вода, його будучність. Тепер це правда, я накладу на себе руки. Зненацька він вирішив не робити цього. Вирішив: це буде всього лиш випробуванням. Він прийшов до тьми на ногах, він уже йшов, ковзав корою мертвої зорі. Це буде наступного разу.

Вона бігла головною вулицею й чула ще два чи три посвисти, далі нічого не було чути, і от головна вулиця теж зробилася в'язницею: тут нічого не відбувалося, фасади кам'яниць були сліпі й плоскі, всі віконниці зачинені, війна була в іншому місці. На мить вона сперлася на водяну колонку, її охопили неспокій і розчарування, та вона не знала, чого сподіватися: може, світанку, відчинених крамниць, людей, що будуть обговорювати події. Не було нічого: світло осявало у великих політичних містах посольства і палаци; а вона була ув'язнена в звичайній собі нічній пільмі. «Завжди все відбувається деінде», — подумала вона, тупнувши ногою. Вона почула шурхіт: таке, наче хтось тихенько йшов за нею назирці. Вона затамувала подих і довго прислухалася, та звук той не повторився. Їй було зимно, од страху аж горло перехопило: вона вже подумала було, чи не краще було б вернутися додому. Та вона не могла повернутися, її кімната наганяла на неї жах; тут вона принаймні вона йшла під небом усіх людей, те небо поєднувало її з Берліном і Парижем. Вона почула позаду себе довге шкряботіння, й цього разу в неї вистарчило хоробрости обернутися. То був усього лиш кіт: вона угледіла його сьайливі зіниці, кіт перетнув бруківку справа наліво, то була недобра прикмета. Вона знову рушила своєю дорогою, звернула на вулицю Тьер і, захекавшись, зупинилася. «Літаки!» Вони глухо дудоніли, мабуть, вони були ще десь далеко. Вона прислухалася: звук той не з неба линув. Сказати б... «Та звісно ж, — із досадою подумала вона, — це хтось хропе». То був нотаріус Леска, вона впізнала вивіску в себе над головою. Він хropів, а вікна були відчинені, вона не стрималася од сміху, а потім регіт її зненацька завмер: вони усі сплять. Я сама на вулиці, оточена сонними людьми, ніхто не бере мене до уваги.

Скрізь на землі вони або сплять, або готують у кабінетах свою війну, жоден з них не тримає в голові мого наймення. Але ж я тут! — обурено подумала вона. — Я тут, я бачу, я відчуваю, я існую так само, як і Гітлер!

За хвилю вона знову рушила вперед і дійшла до еспланади. Під Лаоном простягалася похмура долина. Вдалині вряди-годи блимали вогники, та вони її не заспокоювали; Івіш добре знала, що вони освітлюють: рейки, дерев'яні шпали, камінці та вагони на запасних коліях. В кінці долини був Париж. Вона зітхнула: якби він був охоплений вогнем, то на овиді сяяла б заграва. Вітер ляскав її по колінах пеленою сукні, та вона не рухалася з місця. «Париж там, він ще сяє од світла, може, це його остання ніч». Цієї самої миті якісь люди піднімаються і спускаються бульваром Сен-Мішель, інші прямують в «Дом», дехто з них, може, знає її й балакає до когось. «Остання ніч — а я тут, у цій чорній воді, й коли я стану вільною, то побачу там лише купу руїн і намети поміж камінням. Боже милий, — подумала вона, — Боже милий! Зроби так, щоб я могла побачити його останній раз». Вокзал був якраз під нею, ці червоні світлячки внизу східців; нічний потяг вирушав о третій двадцять. «У мене є сто франків, — переможно подумала вона. — У мене в сумочці сто франків».

Вона вже бігцем спускалася крутими східцями, Філіп бігцем спускався вулицею Монмартр, страхопуд, нікчемний страхопуд, то я страхопуд, еге? Ну, я вам покажу! Він вибіг на майдан; величезна темна галаслива пащека відкривалася на тому боці майдану, тхнуло капустою і сирим м'ясом. Він зупинився перед ґратами станції метра, покрай хідника стояли порожні ящики; під ногами в себе він побачив соломини і брудні сюди снували тіні. Івіш підійшла до віконця.

— Третій клас до Парижа.

— Туди й назад? — поспитався касир.

— Туди, — твердо відказала вона.

Філіп прокашлявся і щосили закричав:

— Геть війну!

Нічого не сталося, тіні так само снували у кав'ярні. Він склав долоні рупором і притулив їх до рота.

— Геть війну!

Його власний голос видався йому громом. Декілька тіней зупинилося, і він побачив, що до нього підходять люди. Їх було досить чимало, більшість була в кашкетах. Вони недбало наближалися і з цікавістю дивилися на нього.

— Геть війну! — гукнув він до них.

Вони були вже зовсім поруч; серед них були дві жінки й приємний на вигляд чорнявий молодик. Філіп з симпатією зиркнув на нього і заволав, не зводячи з нього очей:

— Геть Даладье, геть Чемберлена, нехай живе мир!

Тепер вони оточили його, й він уперше за останні дві доби відчув, що йому добре. Вони дивилися на нього, піднявши брови, й нічого не казали. Він хотів було пояснити їм, що вони жертви капіталістичного імперіалізму, та голос його ніяк не міг зупинитися і знай волав: «Геть війну!» Це був справжнісінький переможний гімн. Він отримав дужого стусана у вухо і кричав далі, потім його садонули у писк і в праве око: він повалився на коліна й уже не кричав. Перед ним опинилася якась жінка, він бачив її коліна й черевички з плоскими каблуками, вона відбивалася і кричала:

— Негідники! Негідники! Це ж дитина, не чіпайте його!

Матьє почув пронизливий голос, який волав: «Негідники! Негідники! Це ж дитина, не чіпайте його!» Хтось відбивався посеред цілого десятка чоловіків у кашкетах; то була невисока жіночка, вона розмахувала руками, й коси падали їй на обличчя. Чорнявий молодик зі шрамом під вухом брутально тряс її, а вона волала:

— Він має рацію, всі ви боягузи, ви мусите бути на майдані Згоди і протестувати проти війни; а ви волієте лупцювати хлопчача, бо це не так небезпечно.

Гладка власниця публічного будинку, яка стояла перед Матьє, дивилася на цю сцену палаючими очима.

— Роздягніть її догола! — сказала вона.

Матьє з досадою одвернувся: такі оказії мусили зараз відбуватися на кожному середхресті. Переддень війни, переддень зброї: це було мальовниче, та його воно не стосувалося. Раптом він вирішив, що це стосується його. Він відіпхнув повію, увійшов у коло й поклав долоню на плече чорнявого молодика.

— Поліція, — сказав він. — Що сталося?

Молодик недовірливо глянув на нього.

— Та он той хлопчисько! Він кричав: «Геть війну!»

— А ти його вдарив? — суворо поспитався Матьє. — Ти що, не міг погукати поліцая?

— Та поліцаїв тут нема, пане інспекторе, — озвалася повія.

— А ти, мандрьохо, — сказав їй Матьє, — говоритимеш тоді, коли тебе спитають!

Чорнявий молодик геть знітився.

— Та нічого ми йому не зробили, — сказав він, облизуючи розбиті кісточки пальців. — Затопили в писк, щоб замовк, та й годі.

— Хто затопив у писк? — поспитався Матьє.

Молодик зі шрамом глянув на свої руки й зітхнув.

— Я, — зізнався він.

Інші відступили на крок; Мат'є обернувся до них.

— Ви хочете потрапити у свідки?

Не відповідаючи, вони відступили ще далі. Повія вже зникла.

— Розходьтеся, — сказав Мат'є, — а то позаписую ваші прізвища. А ти залишся.

— А що, — поспитався молодик, — тепер французів замикають до хурдиги за те, що вони не дають німакові влаштовувати провокації?

— Не твоє діло, — сказав Мат'є. — Розберемося.

Роззяви розійшлися. Залишилося двоє чи троє, вони стояли на порозі кав'ярні й дивилися. Мат'є нахилився до хлопчак: його дали добрячої лупки. З розбитої губи текла кров, а ліве око геть запливло. Правим оком він пильно дивився на Мат'є.

— Це я кричав, — гордо сказав він.

— Не міг вигадати нічого кращого, — сказав Мат'є. — Встати можеш?

Хлопчак насилу підвівся. Він упав у салату; ззаду прилип до нього листок салати, а за піджак зачепилися соломини. Жіночка обтріпала його долонею.

— Ви знаєте його? — запитав Мат'є..

Вона трохи повагалася.

— Н-ні, — відказала вона.

Хлопчак зареготався.

— Звичайно ж, знає. Це Ірена, секретарка Пітто.

Ірена понуро зиркнула на Мат'є.

— Ви ж не зачините його за цю витівку?

— Не знаю.

Молодик зі шрамом сіпнув його за рукав: в нього був знічений вигляд.

— Я заробляю на хліб, пане інспекторе, працюю я. Якщо мені доведеться йти з вами до комісаріату, то я запізнюся на нічну зміну.

— Документи.

Молодик простягнув йому нансенівський паспорт, звали його Канаро.

Мат'є засміявся.

— Народився в Константинополі! — сказав він. — Виходить, ти так любиш Францію, що ладен убити будь-кого, хто нападе на неї.

— Це моя друга батьківщина, — з гідністю відказав молодик.

— Ти, звичайно ж, сам попросишся до війська?

Молодик не відповів. Мат'є записав його прізвище й адресу до свого блокнота.

— Ушивайся звідси, — сказав він. — Тебе викличуть. А ви йдіть зі мною.

Вони рушили вулицею Монмартр і зробили декілька кроків. Мат'є підтримував хлопчак, бо він заточувався. Ірена поспиталася:

— Скажіть, ви його відпустите?

Мат'є не відповів: вони ще не дуже далеко відійшли від Центрального ринку. Вони пройшли ще трохи, а потім, коли підійшли до ліхтарні, Ірена стала перед Мат'є і з ненавистю зиркнула на нього.

— Нишпорка проклятий!

Мат'є зареготався: коси падали на її лице, й вона дмухала на пасма, які заважали їй дивитися.

— Та не нишпорка я, — сказав він.

— Справді?

Вона знай трясла головою, намагаючись відкинути коси. Врешті вона люто вхопила їх і закинула назад. З'явилося її обличчя, матове, з великими очима. Вона була дуже гарна і начебто

не дуже й здивувалася.

— Якщо ви не з поліції, то гарно пошили їх у дурні, — зауважила вона.

Мат'є не відповів. Ця історія вже не тішила його. Йому зненацька захотілося прогулятися вулицею Монторгей.

— Гаразд, — сказав він, — зараз я посаджу вас у таксі.

Посеред вулиці стояло кілька авт. Мат'є підійшов до одного з них, тягнучи за собою хлопчача. Ірена йшла за ними. Правою рукою вона притримувала коси над обличчям.

— Сідайте.

Вона зашарілася.

— Знаєте, я згубила сумочку.

Мат'є пхнув хлопчача до авта: одну руку він поклав йому поміж лопатками, а другою відчиняв дверцята.

— Пошукайте в кишені мого піджака, — сказав він. — У правій.

За хвилю Ірена витягла руку з кишені.

— Я знайшла сто франків і дрібняки.

— Візьміть собі сто франків.

Останній поштовх, і хлопчак повалився на сидіння. Ірена сіла за ним.

— Яка у вас адреса? — запитала вона.

— В мене її вже немає, — відказав він. — Бувайте.

— Гей! — гукнула Ірена.

Та він уже одвернувся од неї: йому хотілося ще раз побачити вулицю Монторгей. Йому захотілося побачити її негайно. Якусь хвилину він ішов собі, а потім таксі зупинилося біля хідника, просто біля Мат'є.

Дверцята відчинилися, й виглянула жінка, то була Ірена.

— Сідайте, — сказала вона йому. — Хутчій.

Мат'є сів до таксі.

— Сядьте на відкидному сидінні.

Він сів.

— Що сталося?

— Малюк геть з глузду з'їхав. Каже, що хоче потрапити до в'язниці; він увесь час сіпає за ручку дверцят і хоче вискочити надвір. Я не така дужа, щоб утримати його.

Хлопчак забився в куток авта, його коліна стирчали вище голови.

— В нього потяг до страдництва, — пояснила Ірена.

— Скільки йому років?

— Хтозна, здається, дев'ятнадцять.

Мат'є розглядав довгі худі ноги хлопчача: тому було стільки ж, як найстаршим його учням.

— Якщо йому хочеться потрапити до хурдиги, — сказав він, — то ви не маєте права заважати йому.

— Дивак ви та й годі, — обурено сказала Ірена. — Ви ж не знаєте, що йому загрожує.

— Він когось упорав?

— Та ні.

— А що він накоїв?

— То ціла історія, — з похмурим виглядом відказала вона. Він помітив, що вона зібрала коси на вершечку голови. Це надавало їй комічного й затятого вигляду, незважаючи стомлені гожі вуста.

— Так чи так це стосується лише його, — сказав Мат'є. — Він вільний.

— Вільний! — вигукнула вона. — Кажу ж вам, що в нього не всі вдома.

Почувши слово «вільний», хлопчак розплющив своє здорове око і щось пробурмотів, Мат'є не розчув, що саме, а потім ні сіло ні впало вхопився за клямку і спробував було відчинити дверцята. В цю мить якесь авто легенько зачепило таксі, котре враз зупинилося. Мат'є натиснув рукою на груди хлопчака і відіпхнув його на сидіння.

— Якби мені захотілося потрапити до в'язниці, — провадив він, звертаючись до Ірени, — то я не хотів би, щоб ви мені заважали.

— Геть війну! — заволав хлопчак.

— Авжеж, авжеж, — potwierдив Мат'є. — Маєш рацію. — Він знай утримував його на сидінні. Потім обернувся до Ірени.

— Здається, у нього і справді не всі вдома.

Водій опустил шкло.

— Куди їдемо?

— Проспект Парк-Монсурі, 15, — переможно сказала Ірена.

Хлопчак ухопив Мат'є за руку, а потім, коли таксі рушило, заспокоївся. Якусь хвилю вони сиділи мовчки; таксі котилося темними вулицями, яких Мат'є не знав. Обличчя Ірени вряди-годи виринали з темряви і знову пропадало у ній.

— Ви бретонка? — запитав Мат'є.

— Я? Ні, я з Меца. Чому ви про це питаєте?

— Та у вас така зачіска.

— Кумедна, еге ж? То подруга захотіла, щоб я так зачісувалася.

На мить вона замовкла, потім запитала:

— Як це так сталося, що у вас немає адреси?

— Переїжджаю.

— Так, так... Вас мобілізували, правда ж?

— Авжеж. Як і всіх.

— Вам подобається воювати?

— Не знаю: я ще не воював.

— А я проти війни, — сказала Ірена.

— Я помітив.

Ірена дбайливо схилилася до нього.

— Скажіть, ви когось утратили?

— Ні, — відказав Мат'є. — А що, в мене такий вигляд, ніби я когось утратив?

— У вас чудний вигляд, — сказала вона. — Пильуйте! Пильуйте!

Хлопчак тихцем простягнув руку і спробував одчинити дверцята.

— Та сядь ти нарешті! — сказав Мат'є, пхаючи його в куток. — Ото вже зараза! — сказав він Ірені.

— Це генеральський син.

— Он як? Що ж, не дуже він, мабуть, пишається своїм батьком.

Таксі зупинилося. Ірина вийшла першою, а далі треба було витягти хлопчака. Він чіплявся за підлокітники й відбивався ногами. Ірена зареготалася.

— Ото вже суперечлива натура: тепер він уже не хоче виходити!

Врешті Мат'є вхопив його в оберемок і виніс на тротуар.

— Ху!

— Зачекайте хвилину, — сказала Ірена. — Ключ залишився в сумочці, мені треба залізти крізь вікно.

Вона підійшла до двоповерхового будиночка з прохиленим вікном. Мат'є підтримував хлопчака одною рукою. Другою він понишпорив у кишені, а потім простягнув водієві гроші.

— Здачі не треба.

— Що це з вашим братом? — весело запитав водій.

— Він заробив своє, — відказав Мат'є.

Таксі поїхало. Позаду відчинилися двері, й у світляному прямокутнику з'явилася постать Ірени.

— Заходьте, — сказала вона.

Мат'є увійшов, підштовхуючи хлопчача, який уперто мовчав. Ірена зачинила за ними двері.

— Ліворуч, — сказала вона. — Вимикач о праву руч.

Мат'є намацав вимикача, і бризнуло світло. Він побачив укриту пилюгою кімнату, розкладачку, глек з водою і миску на туалетному столику; під стелею висів велосипед без коліс.

— Це ваша кімната?

— Ні, — відказала Ірена. — Це кімната друзів.

Він глянув на неї й засміявся.

— Ваші панчохи!

Вони були білі від куряви і подерті на колінах.

— Це я лізла у вікно, — безтурботно пояснила вона.

Хлопчак стояв посеред кімнати, він неспокійно похитувався і розглядав усе своїм єдиним оком. Мат'є показав на нього.

— Що будемо з ним робити? — поспитався він в Ірени.

— Скиньте з нього черевики і покладіть його на ліжко: я обмию йому обличчя.

Хлопчак не опирався: він якось охляв. Ірена повернулася з мискою води і ватою.

— От-от, — сказала вона. — Потерпіть, Філіпе, будьте розумником.

Вона схилилася над ним і почала незграбно водити ватяним квачиком по його брові. Хлопчак застогнав.

— Авжеж, — материнським тоном приказувала вона, — щемить, але так воно і треба.

Вона пішла поставити миску на туалетний столик. Мат'є підвівся.

— Гаразд, — сказав він. — Що ж, мені пора.

— Ой ні, не йдіть! — жваво відказала вона. І тихіше докинула: — Якщо він захоче піти, то мене не вистарчить сили, щоб затримати його.

— Ви що, гадаєте, я стерегиму його тут цілу ніч?

— Ви такі нелюб'язні! — роздратовано кинула вона. І за мить трохи лагідніше додала: — Принаймні зачекайте, поки він засне, це станеться швидко.

Хлопчак метався на ліжку, вигукуючи щось незрозуміле.

— Де він оце тинявся, що довів себе до такого стану? — поспиталася Ірена.

Вона була повнява, з матовою шкірою, надто вже ніжною і трохи вогкою, на взір не дуже чистою; здавалося, ніби вона щойно прокинулася. Та голова її була прегарна: маленький рот із втомленими кутиками, великі очі і малесенькі рожеві вушка.

— Ну от, — сказав Мат'є, — він заснув!

— Та невже?

Вони здригнулися: хлопчак схопився і голосно скрикнув:

— Флоссі! Мої штани!

— А нехай тобі! — сказав Мат'є.

Ірена всміхнулася.

— Вам доведеться пробути тут до ранку.

Та це було марення, провісник сну: Філіп упав горізнач, кілька секунд іще щось бурмотів, а потім відразу ж захропів.

— Ходімо, — сказала Ірена.

Він пройшов за нею до великої з рожевими кретоновими шпалерами. На стіні висіла гітара й укулеле.^[18]

— Це моя кімната. Я залишаю двері прохиленими, щоб чути, що він там робить.

Мат'є побачив велике розстелене ліжко з балдахіном, пуф, грамофон і платівки на столику в стилі Генріха II. На кріслі-качалці валялися пожмакані панчохи, жіночі трусенята і комбінації. Ірена простежила за його поглядом.

— Я ходила на блошиний ринок.

— Незлецько, — сказав Мат'є. — Геть незлецько.

— Сідайте.

— Де? — запитав Мат'є.

— Зачекайте.

На пуфі стояв кораблик у пляшці. Вона взяла його й поставила долі, потім зняла з крісла-качалки білизну і поклала її на пуфі.

— Ось. А я сяду на ліжку.

Мат'є сів і почав гойдатися.

— Востаннє я сидів у кріслі-качалці в Німі, в передпокої готелю Арен. Мені було п'ятнадцять років.

Ірена не відповіла. Мат'є знову побачив перед собою великий темний передпокій із зашкленими дверима, які сяяли від сонця: йому ще належав той спогад; були й інші, потаємні й невиразні спогади, які тремтіли довкруг нього: я не втратив свого дитинства. Дорослий, зрілий вік завалився в однісіньку мить, та дитинство залишалося, тепле-тепле: ще ніколи не було воно так близько. Він знову подумав про малого хлопчину, який лежав на піщаних дюнах Аркашона й вимагав свободи: Мат'є перестав соромитися перед цим упертим хлопчаком. Він підвівся.

— Ви йдете? — запитала вона.

— Піду прогуляюся, — відказав він.

— Не хочете трохи посидіти?

Він повагався.

— Як по правді, то мені хотілося лишитися самому.

Вона поклала йому долоню на руку.

— От побачите, зі мною буде так, наче ви самі.

Він глянув на неї: в неї була чудернацька манера говорити, млява і трохи дурненька в своїй поважності; вона ледве розтуляла свого ротика і похитувала головою, немовби змушуючи її випускати слова.

— Я залишаюся, — сказав він.

Вона не виявила ніякого задоволення. Втім, її обличчя здавалося не дуже виразним. Мат'є ступнув кілька кроків по кімнаті, підійшов до столу і взяв декілька платівок. Вони були зачовгані, деякі надкололися, більшість були без конвертів. Тут було кілька джазових платівок, попури Моріса Шевальє, «Концерт для лівої руки», «Квартет» Дебюссі, «Серенада» Тозеллі й «Інтернаціонал» у виконанні російського хору.

— Ви комуністка? — запитав він у неї.

— Ні, — відказала вона, — в мене переконань немає. Гадаю, я була б комуністкою, якби люди не були таким лайном. — І, подумавши, докинула: — Я пацифістка.

— Чудна ви, — сказав Мат'є. — Якщо люди — лайно, то вам було б усе одно, як вони вмирають — на війні чи якимось інакше.

Вона з упертою поважністю похитала головою.

— Якраз навпаки, — сказала вона. — Тому й огидно воювати з їхньою допомогою, що вони лайно.

Запало мовчання. Мат'є глянув на павутиння під стелею й засвистів.

— Я нічого не можу запропонувати вам випити, — сказала Ірена. — Хіба що ви любите оршад. Там у пляшці ще трохи є.

— Гм! — сказав Мат'є.

— Авжеж, так я і думала. О, на комині є сигара, візьміть, якщо хочете.

Він підвівся і взяв сигару, вона була суха й поламана.

— Можна я натопчу нею люльку?

— Робіть з нею все, що захочете.

Він знову сів і, відчуваючи на собі погляд Ірени, почав розминати сигару в долонях.

— Почувайтесь як удома, — сказала вона. — Якщо не хочете говорити, то не говоріть.

— Гаразд, — сказав Мат'є.

За хвилю вона запитала:

— Спати не хочете?

— Ні.

Йому здавалося, що він уже ніколи не захоче спати.

— Де ви зараз були б, якби не зустріли мене?

— На вулиці Монторгей.

— І що робили б?

— Гуляв би.

— Мабуть, вам дивно, що ви тут.

— Ні.

— Що правда, то правда, — з невиразним докором сказала вона, — здається, ніби вас тут і нема.

Він не відповів: він гадав, що вона має рацію. Ці чотири стіни й ця жінка на ліжку були незначним випадком, невиразними нічними примарами. Мат'є був скрізь, де панувала ніч, від північних кордонів до Лазурного берега; він був одним цілим з нею, дивився на Ірену всі очима ночі: вона була всього лиш крихітним світлячком у нічній пітьмі. Од пронизливого крику він аж підскочив.

— Ото вже лихо! Піду гляну, що там із ним.

Вона навшпиньках вийшла з кімнати, а Мат'є запалив люльку. Йому вже не хотілося йти на вулицю Монторгей: вулиця Монторгей була тут, вона перетинала кімнату; тут проходили всі вулиці Франції, росли всі її трави. Ці чотири дощані стіни поставили десь. Мат'є теж був десь. Ірена повернулася й сіла: вона була хтось. Вона не була схожа на бретонку. Радше на маленьку аннамітку з кав'ярні «Дом». В неї була шафранова шкіра, невиразне і млява грація.

— Пусте, — сказала вона. — Він марить.

Мат'є мирно зтягнувся люлькою.

— Цей хлопчак, напевне, добряче зазнав лиха.

Ірена стенула плечима, і її обличчя різко змінилося.

— Овва! — сказала вона.

— Ви раптом стали такою черствою, — зауважив Мат'є.

— Ох, мене так дратує, коли жаліють отаке паненя, це ж бо витівки багацької дитини.

— Але ж він усе-таки нещасний.

— Не змушуйте мене сміятися. Батько витурих мене з дому в сімнадцять років: мушу сказати, ми не дуже ладнали між собою. Та я не сказала б, що була нещасна.

На мить Мат'є угледів під її пещеною личиною бувале і жорстке лице жінки, яка багато чого зазнала на віку. Голос її, повільний і глибокий, плив із якимсь монотонним обуренням.

— Можна бути нещасним, — сказала вона, — якщо тобі холодно або ти недужий або в тебе

немає чого їсти. Все інше просто химери.

Він зареготався: вона старанно морщила носа і широко розтуляла свого ротика, випльовуючи слова. Він насилу чув її: він її бачив. Погляд. Величезний погляд, порожнє небо: вона тріпотіла в цьому погляді, немов комаха у світлі фар.

— Ні, — сказала вона, — я можу дати йому притулок, опікуватися ним, завадити йому коїти дурниці, та не хочу я, щоб його жаліли. Бо знаю, що таке нещастя! Й коли буржуа кажуть, що вони нещасні...

Вона уважно глянула на нього і звела подих.

— Щоправда, ви теж буржуа.

— Так, — відказав Мат'є. — Авжеж, я буржуа.

Вона бачить мене. Йому здалося, ніби він твердне і хутко меншає. За цими очима було беззоряне небо, в неї теж є погляд. Вона бачить мене, як бачить стіл та укулеле. І для неї я існую: часточка, що зависла у погляді, буржуа. Це правда, що я буржуа. І все-таки йому не вдавалося відчувати це. Вона знай дивилася на нього.

— Чим ви заробляєте на життя? Ні, давайте я сама вгадаю. Ви лікар?

— Ні.

— Адвокат?

— Ні.

— Отакого! — сказала вона. — Може, ви шахрай?

— Я викладач, — сказав Мат'є.

— Цікаво, — трохи розчаровано сказала вона. Але потім хутко докинула: — Ну, та це не має значення.

Вона дивиться на мене. Він підвівся і взяв її за руку, трохи вище ліктя. Ніжне гаряче тіло трохи ум'ялося під його пальцями.

— Що це з вами? — запитала вона.

— Хочу доторкнутися до вас. У відповідь: ви ж дивитеся на мене.

Вона притулилася до нього, і погляд її зтягло імлюю.

— А ви подобаєтеся мені, — сказала вона.

— Ви мені теж.

— У вас є дружина?

— В мене нікого немає.

Він сів біля неї на ліжку.

— А ви? У вас є хто-небудь у житті?

— Ну... дехто є. — Вона з досадою махнула рукою. — Мене легко взяти.

Погляд зник. Залишилася китайська лялечка, яка пахла червоним деревом.

— Легко? Та й що? — запитав Мат'є.

Вона не відповіла. Вона вхопила голову в руки і поважно дивилася в порожнечу. «Вона полюбляє замислюватися», — подумав собі Мат'є.

— Коли жінка вбого вдягнена, то мусить бути такою, щоб її легко було взяти, — за мить озвалася вона.

І занепокоєно обернулася до Мат'є.

— Я не викликаю у вас ніяковости? — запитала вона.

— Ні, — з жалем відказав Мат'є. — Не сказав би.

Та в неї був такий засмучений вигляд, що він обняв її.

Кав'ярня була порожня.

— Зараз друга година ранку, еге ж? — запитала Івіш офіціанта.

Він утер очі зворотнім боком долоні і зиркнув на стінного дзигаря. Годинник показував пів

на дев'яту.

— Можливо, — буркнув він.

Івіш скромно притулилася в куточку, напнувши спідницю на коліна. Я сирота, їду до тітки, яка мешкає в передмісті Парижа. Вона подумала, що в неї надто вже блищать очі й нагорнула коси на обличчя. Та серце по вінця наповнилося майже радісним збудженням: зачекати одну годину, перетнути одну вулицю, і вона стрибне в потяг; о шостій годині я буду на Північному вокзалі, спочатку піду в «Дом» і з'їм дві помаранчі, а потім подамся до Ренати позичити п'ятсот франків. Їй хотілося замовити коньяку, але ж сироти не п'ють міцного.

— Можете принести мені чаю з липового цвіту? — тоненьким голосочком запитала вона.

Офіціант обернувся на підборах, він був жаклиний, та його потрібно було улестити. Коли він приніс чай з липи, вона кинула нього ніжний наполоханий погляд.

— Дякую, — зітхнула вона.

Він став перед нею і спантеличено засопів.

— Куди це ви їдете?

— В Париж, — відказала вона, — до тітки.

— Ви часом не дочка пана Сергіна, того, що тримає тартак?

От йолоп!

— О ні, — сказала вона. — Мій батько загинув у 1918 році. Я з притулку для дітей учасників війни.

Він кілька разів хитнув головою й пішов собі: то був неотеса, селяк. В Парижі у всіх офіціантів оксамитові погляди й вони вірять усьому, що їм кажуть. Від самісінького Північного вокзалу її впізнаватимуть: її чекають. Її чекають вулиці, вітрини, дерева цвинтаря Монпарнас і... і люди теж. Декотрі з тих, що не поїхали, як ото Рената, або із тих, що повернулися. Я знову знайду себе; тільки там вона була Івіш, між проспектом Дю Мен і набережними. Їй мене покажуть на мапі Чехословаччину. Ох, пристрасно подумала вона, та нехай вони бомбують, як їм так хочеться, ми помремо разом, залишиться лише Борис, який тужитиме за нами.

— Погасіть світло.

Він послухався, кімната розчинилася у великому мороці війни, два погляди розпливлися у нічному мороці; залишалася тільки вузька стьошка світла поміж одвірком і прохиленою стулкою дверей, видовжене око, яке немовби наглядало за ними. Мат'є збентежено рушив було до дверей.

— Ні, — озвався голос позаду. — Нехай будуть прохилені: через хлопчика, я хочу його чути.

Він повернувся в тишу, зняв черевики і штани. Правий черевик гупнув на підлогу.

— Покладіть одяг у фотель.

Він поклав штани і піджак, потім повісив сорочку на крісло-качалку, яке, рипнувши, гойднулося. Він стояв посеред кімнати, голісінький, опустивши руки і підкорчивши великі пальці на ногах.

— Ідіть.

Він простягнувся на ліжку біля гарячого голого тіла; вона непорушно лежала горілиць, руки її були притиснуті до боків. Та коли він поцілував її груди трохи нижче шиї, то відчув калатання її серця, гучні удари дерев'яного молотка, які стрясали її від ніг до голови. Він довго не ворушився, захоплений цією трепетною непорушністю: він забув Іренине обличчя; потім простягнув руку і пробіг пальцями по сліпому тілу. Хто завгодно. Недалеко від них проходили люди. Мат'є чув, як риплять їхні черевики: вони гучно балакали й реготалися між собою.

— От скажи, Марселю, — озвалася якась жінка, — якби ти був Гітлером, то міг би сьогодні вночі заснути?

Вони зареготалися, їхні кроки і сміх подаленіли, й Мат'є залишився сам.

— Якщо я повинна матися на бачності, — озвався сонний голос, — то скажіть відразу.

— Не треба остерігатися, — відказав Матсь. — Я ж не якийсь там негідник.

Вона не відповіла. Він чув її гучний мірний подих. Луки, нічні луки; вона дихала, мов трави, мов дерева; Та незграбна, напіврозтулена долоня швидко торкнулася його стегна і литки: це якось могло скидатися на пестоці. Він тихо підвівся і ковзнув на неї.

Борис різко відсунувся, відкинув простирадла й обернувся на бік. Лола не ворушилася; заплющивши очі, вона простяглася на спині. Борис зіщулювся, щоб якомога довше уникнути доторку до просякненого потом простирадла. Не розплющуючи очей, Лола сказала:

— Я починаю вірити, що ти кохаєш мене.

Він не відповів. Сьогодні вночі через неї він кохав усіх жінок на світі, герцогинь та інших. Раніше його непереборна цнотливість утримувала його руки на Лолиних плечах і грудях, а тепер він дав їм волю; розгулявся він і губами; тепер він сам шукав ті млості, в які зазвичай провалювався посеред утіхи і які викликали в нього жах, і єдине, чого він уникав, це були думки. Тепер він почувався нечистим і замурзаним, серце мало не вискакувало з грудей; це не було неприємно: такої миті потрібно було якомога менше думати. Івіш завжди казала йому: ти забагато думаєш, — і мала рацію. Він зненацька узднів, як у кутиках заплющених Лолиних очей закипіли сльози, такі собі два озерця, рівень яких поволі зростав з обох боків носа. «А це що?» — подумалося йому. Вже цілу добу він почував холодок усередині живота, в нього не було бажання розчулюватися.

— Дай мені носовичок, — сказала Лола. — Там, під валиком.

Лола втерла очі й розплющила їх. Вона шорстко й недовірливо дивилася на нього. «Що ще я накоїв?» Та це було не те, про що він думав: вона згасаючим голосом сказала:

— Ти поїдеш...

— Куди? А, справді... Але ж не зараз — через рік.

— А що таке рік?

Вона знай дивилася на нього; він витяг руку з-під простирала й нагорнув пасмо чуприни на очі.

— За рік війна, може, і скінчиться, — обережно сказав він.

— Скінчиться? Ох, не кажи: всі знають, коли починається війна, та не знають, коли вона скінчиться.

Її біла рука метнулася з простирадла: мов сліпа, вона почала обмацувати Борисове обличчя. Вона гладила його скроні й щоки, обвела обриси його вух, пучками пестила носа: він відчув себе кумедним.

— Рік — це довго, — гірко сказав Борис. — Є час подумати.

— Видно, що ти ще хлопчак. Якби ж ти знав, як швидко минає рік у моєму віці.

— А от я вважаю, що це довго, — вперто повторив Борис.

— То ти хочеш воювати?

— Не про це йдеться.

Було вже не так гаряче, він перевернувся на спину і простягнув ноги, доторкнувшись кінчиками пальців до якоїсь тканини в кінці ліжка, то були штани від його піжами.

— Хоч що б там було, якщо вже я повинен воювати, то краще зробити це відразу й більше не балакати про це.

— Ого! А я? — вигукнула Лола. І, задихаючись, додала: — Тобі завиграшки покинути мене, тварючко?

— Але ж я все одно покину тебе.

— Авжеж, тільки якомога пізніше! — пристрасно сказала вона. — Це душу з мене вийме. Бо такий, як ти, по три дні лінуватиметься мені писати, а я гадатиму, що тебе забили. Ти не знаєш, що це таке.

— Ти теж не знаєш, — сказав Борис. — Зачекай, поки воно станеться, то й будеш страждати.

Запало мовчання, потім вона сказала хрипким і лютим голосом, який добре був йому знайомий:

— Принаймні не дуже важко звільнити когось від призову до війська. Стара знається на цьому краще, ніж тобі здається.

Він хутко перевернувся на бік і розлючено глянув на неї.

— Лоло, якщо ти це зробиш...

— То що?

— Я назавжди викреслю тебе зі свого життя.

Вона заспокоїлася, потім якось дивно всміхнулася і сказала йому:

— А мені здавалося, ніби війна жахає тебе? Ти ж завжди казав мені, що проти війни.

— Я й зараз проти війни.

— Ну і?..

— Це не те саме.

Вона знову заплющила очі, тепер вона лежала спокійно, та обличчя її зробилося іншим: дві стомлені й сумовиті зморшки з'явилися в кутиках вуст. Борис зробив ще одне зусилля.

— Я проти війни, тому що терпіти не можу офіцерів, — примирливим тоном сказав він. — А рядових вояків я люблю.

— Але ж ти будеш офіцером. Вони змусять тебе.

Борис не відповів: це було надто вже складно, він і сам губився. Він ненавидів офіцерів, це правда. Але, з другого боку, якщо вже це його війна і перед ним коротка військова кар'єра, то йому треба стати молодшим лейтенантом. «Ох, — подумалося йому, — якби ж то я в силу обставин міг бути там і проходити підготовку в навчальному підрозділі, то не мав би цього клопоту!» Він раптом сказав:

— Я оце гадаю собі, чи буду боятися.

— Боятися?

— Це турбує мене.

Він подумав, що вона не тямить: краще було б поговорити на цю тему з Мат'є чи навіть з Івіш. Але ж тут була вона...

— Цілий рік будемо читати в газетах: французи наступають під зливою куль або щось на зразок цього, розумієш? А я щоразу питатиму себе: «Витримаю я чи ні?» Або ж допитуватимуся у солдатів, які прийшли у відпустку: як там, важко? А вони казатимуть: ще й як, і мені буде не по собі. Ото буде весело!

Вона засміялася й невесело перекривила його:

— Ото й дізнаєшся, зачекай іще! Якщо і злякаєшся, то що з того, дурнику! Велике діло.

Він подумав: «Не варто їй пояснювати: вона геть нічого не тямить». Потім позіхнув і сказав:

— Гасимо вже? Я хочу спати.

— Гаразд, — сказала Лола. — Поцілуй мене.

Він поцілував її й погасив світло. Він ненавидів її, думав: «Вона любить мене лише для самої себе, а то зрозуміла б». Всі вони були такі, всі вдавали з себе сліпих: зробили з мене бойового півня, племінного бугая, а тепер затуляють собі очі, батько хоче, щоб я отримав диплом, а ця хоче влаштувати мене в заплілі, бо колись вона, бачте, спала з полковником. За мить він відчув, як на спину йому налягло палке голе тіло. «Ще цілий рік доведеться вовтузитися з цим тілом. Вона користується мною», — подумалося йому, й він відчув, що він стійкий і непохитний. Він відсунувся до стіни.

— Куди ти? — поспиталася Лола. — Куди ти? Упадеш додолу.

— Мені гаряче від тебе.

Вона з буркотінням одсунулася. Рік. Один рік допитуватися в себе, чи я не боягуз, один рік боятися того, що будеш боятися. Він чув рівний Лолин подих, вона спала; потім тіло знову налягло на нього; вона була невинна, посеред матраца була уловина, та Борис аж затремтів од люті й відчаю: вона буде гнітити мене аж до ранку. О, чоловіки! — подумалося йому. Жити з чоловіками, і в кожного своє ліжко. Зненацька його охопило якесь запаморочення, його розплющені очі втупилися у темряву, і крижані дрижаки пробігли його спітнілою спиною: він щойно збагнув, що вирішив піти до війська вже завтра.

Двері відчинилися, й увійшла пані Бірненшатц у нічній сорочці та з хустиною на голові.

— Густаве, — гукнула вона, щоб перекричати галас радіоприймача, — лягай уже спати, прошу тебе.

— Спи, спи, — відказав Бірненшатц, — не турбуйся за мене.

— Таж я не можу спати, якщо ти не вклався до ліжка.

— Ох, — роздратовано махнув він рукою, — ти ж бачиш, що я хочу чогось дочекатися!

— Та що це таке? — запитала вона. — Чому ти весь час мордуєш це кляте радіо? Он сусіди вже скоро скаржитися будуть на нас. На що чи чекаєш?

Бірненшатц обернувся до неї й міцно вхопив її за руки.

— Б'юся об заклад, що це блеф, — сказав він. — От побачиш, вночі буде спростування.

— Але що? — розгублено запитала вона. — Про що ти оце кажеш?

Він махнув рукою, щоб вона замовкла. Пролунав спокійний, гарно поставлений голос:

— Авторитетні джерела в Берліні спростовують всі повідомлення, котрі з'явилися за кордоном як щодо ультиматуму, який Німеччина начебто адресувала Чехословаччині з останнім терміном сьогодні о чотирнадцятій годині, так і щодо загальної мобілізації, яку начебто повинні оголосити після того, як мине цей термін.

— Слухай! — вигукнув Бірненшатц. — Слухай!

— Вважають, що ці новини можуть лише поширити паніку та сприяти воєнному психозу.

Спростовується і заява, яку начебто зробив іноземній газеті міністр Геббельс з приводу цього терміну, оскільки доктор Геббельс упродовж останніх тижнів не прийняв жодного іноземного журналіста.

Бірненшатц послухав ще трохи, але голос уже замовк. Тоді він провальсував з пані Бірненшатц по кімнаті й вигукнув:

— Я ж казав тобі, казав я, що вони відступляться, відступляться, чортові боягузи! Війни не буде, Катріно, війни не буде, а нацистам клямка!

Світло. Чотири стіни раптом постали поміж Мат'є і ніччю. Він звівся на руках і зиркнув на спокійне Іренине обличчя: голість цього жіночого тіла піднялася аж до обличчя, тіло захопило його, як природа загарбує покинуті сади; Мат'є не міг уже відокремити його від круглих плечей, маленьких гострих перс, це була просто квітка тіла, мирна і невизначена.

— Не дуже нудно було? — запитала вона.

— Нудно?

— Дехто вважає мене нудною, бо я не дуже активна. Один чоловік так намордувався зі мною, що вранці пішов і більше не приходив.

— Я не мордувався, — відказав Мат'є.

Вона легенько провела йому пальцем по шиї.

— Тільки знаєте, не треба гадати, ніби я холодна.

— Знаю, — сказав Мат'є. — Мовчіть.

Він узяв її голову в долоні й нахилився до її очей. То були два крижані озерця, прозорі й бездонні. Вона дивиться на мене. За цим поглядом тіло й обличчя зникли. В глибині цих очей

ніч. Незаймана ніч. Вона впустила мене в ці очі; я існую в цій ночі: голий чоловік. За кілька годин я покину її, і все ж таки я залишуся в ній назавжди. В ній, в цій безіменній темряві. «А вона й імені мого не знає». І зненацька він відчув, що вона йому така дорога, і йому захотілося сказати їй про це. Та він мовчав: слова збрехали б; і ця кімната дорога була йому, так само, як і вона, й ця гітара на стіні, й хлопчак, який спав на розкладачці, й ця мить, і ця ніч.

Вона всміхнулася йому.

— Ви дивитеся й не бачите мене.

— Я бачу вас.

Вона позіхнула.

— Я хотіла б трохи поспати.

— Спіть, — відказав Мат'є. — Тільки поставте свого будильника на шосту годину: мені треба заглянути додому, перш ніж я поїду на вокзал.

— Ви їдете сьогодні вранці?

— О восьмій ранку.

— Можна провести вас на вокзал?

— Як хочете.

— Зачекайте, — сказала вона. — Мені треба встати, щоб навести будильник і погасити світло. Тільки не дивіться, бо я соромлюся своєї гепи, вона дуже гладка й низька.

Він одвернувся й почув, як вона ходить кімнатою, потім вона погасила світло. Лежачи, вона сказала йому:

— Буває, що я встаю і ходжу вві сні. Дайте мені гарного ляпаса, й усе минеться.

Шоста година ранку...

Вона пишалася: за ніч вона й очей не стулила, й усе ж таки їй не хотілося спати. Тільки сухо пекло в глибині очей, щеміло в лівому оці, тремтіли повіки, та ще ці дрижаки від утоми, які вряди-годи пробігали їй по спині, від поперека до потилиці. Вона їхала в страшенно порожньому потязі, остання жива істота, яку вона бачила, був начальник вокзалу в Суассоні, який вимахував червоним прапорцем. А потім зненацька натовп у величезній залі Східного вокзалу. То був негарний натовп, мішанина старих жінок і солдатів; та в нього було стільки очей, стільки поглядів, крім того, Івіш страх як любила цю постійну хитавицю, штовханину ліктями, стегнами, плечима і вперте погойдування одних голів над іншими; так приємно було не самій терпіти тягар війни. Вона зупинилася на порозі величезних дверей, що провадили з вокзалу, й побожно споглядала Страсбурзький бульвар: треба було наповнити ним погляд і зібрати у своїй пам'яті дерева, зачинені крамниці, автобуси, трамвайні рейки, кав'ярні, які почали щойно відчинятися, і димувате повітря раннього ранку. Навіть якщо вони почнуть жбурляти свої бомби за п'ять хвилин, за тридцять секунд, то все одно не зможуть забрати в мене оце. Вона впевнилася, що нічого не пропустила, навіть велику афішу «Дюбо-дюбо-дюбонне» ліворуч, і раптом її охопив легенький шал: треба було увійти до міста, перш ніж вони дістануться сюди. Вона пхнула двох бретонів, які несли пташині клітки, переступила через поріг і ступнула на справжній паризький тротуар. Їй здалося, ніби вона увійшла в розпечений приск, це було так зловісно і хвилююче. «Все згорить, жінки, діти, старі, я теж загину в полум'ї». Страшно їй не було: я ж завжди боялася постаріти; від поспіху їй аж у горлянці пересохло; не можна було гаяти жодної хвилини: стільки всього треба було побачити, блошиний ринок, Катакомби, Менільмонтан та інше, де їй ще не доводилося бувати, як ото в музеї Гревен; якщо вони залишать мені ще з тиждень, якщо не прийдуть наступного вівторка, то я встигну все зробити. Ох, пристрасно подумала вона, прожити цілий тиждень, я розважатимуся більше, ніж за цілий рік, я хочу вмерти, розважаючись. Вона підійшла до таксі.

— Вулиця Юнгенс, 12.

— Сідайте.

— Їдьте бульваром Сен-Мішель, вулицею Огюст-Конт, вулицею Вавен, вулицею Делямбр, а потім вулицею де ля Гете і проспектом дю Мен.

— Так буде довше, — зауважив водій.

— Нічого.

Вона сіла до авта і затріснула дверцята. Лаон вона назавжди залишила позаду. Вона ніколи туди не повернеться — тут і помере. «Яка гожа днина! — подумалося їй. — Яка гожа днина! Сьогодні пополудні ми підемо на вулицю Розьє й на острів Сен-Луї».

— Хутчій, хутчій! — погукала Ірена. — Йдіть сюди.

Матьє був у самій сорочці, він зачісувався перед люстром. Він поклав гребінець на столі, взяв піджак під пахву й увійшов до кімнати друзів.

— Ну й що?

Ірена патетичним жестом показала на ліжку.

— Він ушився!

— Отакого! — сказав Матьє. — Отакого!

Якусь мить він, чухаючи потилицю, розглядав незастелене ліжка, а потім зареготався. Ірена поважно і здивовано зиркнула на нього, а потім зареготалася й собі.

— Гарно він нас пошив у дурні, — сказав Матьє.

Він надів піджак. Ірена знай сміялася.

— Зустрінемося в «Домі» о сьомій годині.

— О сьомій, — повторила вона.

Він нахилився до неї й легенько поцілував.

Івіш бігом піднялася східцями і, захекавшись, зупинилася на майданчику четвертого поверху. Двері були прохилені. Вона затремтіла. «А якщо це консьєржка?» Вона увійшла: всі двері були відчинені, лампи світилися. У передпокої вона удріла велику валізу: він був тут.

— Мат'є!

Ніхто не відповів. Кухня була порожня, та ліжко у спальні було розстелене. «Він переночував тут». Вона увійшла до кабінету, відчинила вікна і жалюзі. «Тут не так і вбого, — розчулено подумала вона, — несправедлива я була». Вона мешкатиме тут, чотири рази на тиждень писатиме йому листи, — ні, п'ять разів. А потім якоїсь днини він прочитає в газетах: «Бомбування Парижа» і вже не буде одержувати ніяких листів. Вона обійшла довкруг письмового столу, доторкнулася до книг, до прес-пап'є у вигляді краба. Біля книги Мартіно про Стендаля лежала переламана цигарка; вона взяла її і сховала до сумочки з реліквіями. Потім умостилася на дивані. За хвилю вона почула кроки на східцях, і серце її здригнулося.

То був він. Він на мить затримався у передпокої, потім увійшов, несучи валізу. Івіш розтулила руки, і сумочка впала додолу.

— Івіш!

Він не дуже і здивувався. Поставив свою валізу, підняв сумочку й простягнув їй.

— Ви давно тут?

Вона не відповіла; вона трохи гнівалася на нього, бо впустила сумочку. Він підійшов і сів біля неї. Вона не бачила його. Вона бачила килим і носики своїх черевичків.

— Мені поталанило, — радісно сказав він. — годиною пізніше ви мене вже не застали б: потягом о восьмій годині я вирушаю в Нансі.

— Як? Ви відразу й поїдете?

Вона замовкла, гніваючись сама на себе, їй ненависний був власний голос. В них було так мало часу, їй так хотілося бути простою, та це було дужче від неї: коли вона довго не бачила людей, то не могла знову так просто розмовляти з ними. Її охоплювало ватяне заціпеніння, котре скидалося на невдоволення. Вона старанно ховала від нього своє обличчя, та не могла приховати збентеження; вона видавалася собі ще безсоромнішою, коли не дивилася на нього. Дві руки простягнулися до валізи, відчинили її, дістали звідти будильника й завели його. Мат'є підвівся, щоб поставити будильника на стіл. Івіш трохи підвела погляд і побачила його, геть чорного на світлі. Він підійшов і знову сів біля неї; він і далі мовчав, та Івіш уже трохи підбадьорилася. Він дивився на неї; вона знала, що він на неї дивиться. Упродовж цілих трьох місяців ніхто те дивився на неї так, як він оце. Вона почувалася коштовною і тендітною: маленький німий ідол: то було приємно, болісно і трохи дратувало. Раптом вона почула цокання годинника і подумала, що він поїде. «Не хочу бути тендітною, не хочу бути ідолом». Вона зробила відчайдушне зусилля й нарешті змогла обернутися до нього. У нього був не той погляд, якого вона чекала.

— От і ви, Івіш. От і ви.

Схоже було, він не думав, що каже. Вона йому все-таки усміхнулася, але відразу ж похолола з ніг до голови. Він не всміхнувся їй у відповідь; він поволі сказав:

— Це ви...

Він здивовано розглядав її.

— Чим ви приїхали? — вже жвавіше поспитався він.

— Потягом.

Вона стулила долоні й щосили стискала їх, щоб аж кісточки пальців затріщали.

— Я хотів запитати: батьки ваші знають?

— Ні.

— То ви втекли?

— Майже.

— Так, — сказав він. — Так. Що ж, дуже добре: житимете тут. — І з цікавістю запитав: — Ви було нудно в Лаоні?

Вона не відповіла: голос падав їй на потилицю, мов гільйотина, холодний і безпристрасний.

— Бідолашна Івіш!

Вона почала сіпати себе за коси. Він знову обізвався:

— Борис у Бярріці?

— Так.

Борис навромацки устав з ліжка, тремтячи, надів штани і піджак, кинув погляд на Лолу, яка спала з розтуленим ротом, тихенько відчинив двері їй, тримаючи під пахвою черевика, вийшов у коридор.

Івіш зиркнула на будильник і побачила, що він показує вже двадцять хвилин на сьому. Вона жалібним голосом поспиталася:

— Котра година?

— Двадцять на сьому, — відказав Матьє. — Зачекайте, зараз я вкину деякі речі, це хутко; потім буду геть вільний.

Він став на коліна біля валізи. Вона мляво дивилася на нього. Вона вже не відчувала свого тіла, та від цокання годинника їй аж у вухах колупало. За хвилю він підвівся.

— Все готово.

Він стояв перед нею. Вона бачила його штани, трохи вичовгані на колінах.

— Слухайте уважно, Івіш, — обережно сказав він. — Ми поговоримо про серйозні речі: квартира — ваша; ключ висить на цвяху біля дверей, будете мешкати тут до кінця війни. Що ж до моєї платні, то я все владнав: я дав Жаківі довіреність, він отримуватиме гроші й надсилатиме їх вам щомісяця. Вряди-годи треба буде оплачувати дрібні рахунки: наприклад, за помешкання, або податки, хоча солдатів, може, і звільнять від них, — крім того, часом будете надсилати мені невеличкі посилки. Те, що залишиться, буде ваше: гадаю, ви зможете прожити на ці гроші.

Вона остовпіло слухала цей рівний і монотонний голос, який скидався на голос диктора в радіоприймачі. Як сміє він бути таким нудним? Вона не дуже добре тямала, що він каже, але добре уявляла собі, яке в нього має бути обличчя, з насилу помітною усмішкою, тяжкими повіками і статечним урівноваженим виразом. Вона глянула на нього, щоб зненавидіти ще дужче, і ненависть її де й поділася: обличчя його було не таке, як голос. Він що, страждає? Ні, він не схожий був на нещасного. То було геть незнайоме для неї обличчя, от все.

— Ви слухаєте мене, Івіш? — усміхаючись, поспитався він.

— Звичайно, — відказала вона. І підвелася. — Матьє, покажіть мені на мапі Чехословаччину.

— Таж у мене й мапи немає, — сказав він. — Ох, ні! Десь має бути старий атлас.

Він знайшов атлас у картонній палітурці, поклав його на стіл, погортав і відкрив на сторінці «Центральна Європа». Барви були мертвотні: всуціль брунатне й фіолетове. Голубого не було: ні моря, ні океану. Івіш уважно глянула на карту, та не побачила ніякої Чехословаччини.

— Його випустили до чотирнадцятого року, — сказав Матьє.

— А що, до чотирнадцятого року не було Чехословаччини?

— Ні.

Він узяв ручку і намалював посеред мапи неправильну й замкнуту криву лінію.

— Десь отак, — сказав він.

Івіш глянула на ту широку ділянку землі без води, з сумними барвами, на ту лінію темним чорнилом, таку недоречно, таку бридку поруч із друкованими літерами, прочитала слово «Богемія» всередині кривої лінії і сказала:

— Ага, це вона! Це вона, Чехословаччина...

Все воно здалося їй марним, і вона заридала.

— Івіш! — вигукнув Мат'є.

Раптом вона втямила, що лежить на дивані; Мат'є обіймав її. Спочатку вона напружилася: не хочу я його жалости, я кумедна, та за хвилю розслабилася, не було вже ні війни, ні Чехословаччини, ні Мат'є: тільки ці м'які й гарячі руки, які міцно обіймали її за плечі.

— Ви спали сьогодні вночі? — поспитався він.

— Ні, — схлипнувши, відказала вона.

— Бідолашка моя Івіш! Зачекайте.

Він підвівся і вийшов; вона чула, як він туди-сюди вештається сусідньою кімнатою. Коли він повернувся, то в нього знову був той трохи наївний і супокійний вираз обличчя, який вона так любила.

— Я застелив чисті простирадла, — сідаючи біля неї, сказав він. — Ліжко готове, можете вкладатися, як тільки я підду.

Вона глянула нього.

— Я... хіба я не проведу вас на вокзал?

— Мені здавалося, ви не любите прощання на пероні.

— Ох, — примирливим тоном сказала вона, — задля такого випадку...

Та він похитав головою.

— Мені краще поїхати самому. Крім того, вам треба поспати.

— Ага! — сказала вона. — Ага! Добре.

Їй подумалося: «Яка ж я дурна була!» Вона зненацька відчула, як уся похолола й залякла. Вона енергійно струснула головою, втерла очі й усміхнулася.

— Ваша правда, я надто знервована. Це втома: треба відпочити.

Він узяв її за руку й підвів.

— А тепер я покажу вам усю вашу власність.

В спальні він зупинився перед шафою.

— Тут ви знайдете шість пар простирадел, наволочки й укривала. Десь є ще й перина, та я не знаю, куди її запроторив, консьєржка вам скаже.

Він відчинив шафу й глянув на стоси білої білизни. Потім зареготався; в нього був недобрый вигляд.

— Що таке? — чемно запитала Івіш.

— Все воно було моїм. Сміх та й годі!

Він обернувся до неї.

— Тепер я покажу вам комору. Ходімо.

Вони увійшли до кухні, й він показав їй на шафу в стіні.

— Отут. Ще є олія, сіль, перець і бляшанки з консервами. — Він піднімав одна по одній циліндричні коробки на рівень очей і обертав їх під лампою. — Це семга, це рагу, ось три бляшанки з квашеною капустою. Все ви поставите на водяну баню... — Він затнувся і знову недобре зареготався. Проте нічого не додав, глянув мертвими очима на бляшанку з зеленим горошком і поставив її назад у шафу.

— Обережно з газом, Івіш. Щовечора потрібно опускати ручку лічильник, перед тим, як ляжете спати.

Вони повернулися до кабінету.

— До речі, — сказав він, — виходячи, я скажу консьєржці, що залишаю вам помешкання. Завтра вона пришле до вас пані Бален. Це моя хатня прислуга, вона нічого.

— Бален?^[19] — перепитала Івіш. — Яке чудернацьке прізвище!

Вона зареготалася, й Мат'є усміхнувся.

— Жак повернеться лише напочатку жовтня, — сказав він. — Я дам трохи грошень, щоб ви змогли його дочекатися.

В його гаманці була тисячофранкова купюра й дві по сто франків. Він дістав тисячу франків і простягнув їй.

— Дуже дякую, — сказала Івіш.

Вона взяла гроші й стиснула їх у долоні.

— Коли що, то гукайте Жака. Я напишу йому, що доручаю йому вас.

— Дякую, — повторювала Івіш. — Дякую. Дякую.

— Знаєте його адресу?

— Так, так. Дякую.

— Ну, тоді до побачення. — Він підійшов до неї. — До побачення, люба моя Івіш. Як у мене буде адреса, то я напишу вам.

Він узяв її за плечі й пригорнув.

— Люба моя маленька Івіш.

Вона покійно підставила йому чоло, й він поцілував її. Потім він потиснув їй руку і вийшов. Вона чула, як грюкнули двері в передпокої; потім вона розгладила тисячофранкову купюру, роздивилася віньєтки, а далі подерла її на вісім клаптів і жбурнула на килим.

Старий солдат із рудою бородою, поклавши долоню новобранцеві на плече, показував йому на африканський берег. «Вербуйтеся і завербовуйтеся до колоніального війська». В молодого новобранця був геть дурнуватий вигляд. Напевне, треба й це відбутися: півроку в Бориса буде вигляд йолопа. «Вони обстрижуть мені чуприну, — зціпивши зуби, подумав він. — Мерзотники!» Ще ніколи в житті не почувався він таким запеклим противником війни. Він поминув непорушного вартового в будці. Борис крадькома зиркнув на нього, і мужність його раптом покинула. «Лайно!» — подумалося йому. Та він уже зважився, він од ніг до голови був охоплений тією лютою рішучістю: насилу переступаючи неслухняними ногами, він увійшов до казарми. Небо сяло, легенький вітерець доносив до цих далеких передмість пахощі моря. «Як шкода, — подумав Борис, — як шкода, що така гожа днина!» Біля дверей комісаріату туди-сюди походжав поліцай. Філіп дивився на нього; він почувався геть покинутим, і йому було холодно; щока і верхня губа боліли. Це буде безславне страдництво. Безславне і безрадісне: камера, а потім одного ранку шибениця в донжоні Венсенської вежі; ніхто про це не дізнається: всі вони відштовхнули його.

— Де комісар поліції? — поспитався він.

Поліцай глянув на нього.

— На другому поверсі.

Я буду своїм власним свідком, буду звітувати лише перед собою.

— Де записуються в добровольці?

Двоє вояків презирнулися, і Борис відчув, як щоки його зашарілися. «Гарна ж у мене мармиза», — подумалося йому.

— Будинок у глибині двору, перші двері ліворуч.

Борис недбало відсалютував двома пальцями і твердою ногою перетнув двір; та він думав собі: «В мене дурнуватий вигляд», і це гнітило його. «Вони, либонь, аж лягають од реготу, — думалося йому. — Чолов'яга, який сам сюди прийшов, ніхто його в шию не гнав — це ж для них комедія та й годі!» Філіп стояв на повному світлі, дивився в очі невисокому добродієві з

орденами, квадратною щелепою й думав про Раскольнікова.

— Ви комісар?

— Я його секретар, — відказав добродій.

Філіпові тяжко було говорити через набряклу губу, та голос його був ясний. Він ступнув уперед.

— Я ухиляюся від призову, — твердо сказав він. — І користуюся фальшивими документами.

Секретар уважно глянув на нього.

— Сідайте, — ввічливо сказав він.

Таксі їхало до Східного вокзалу.

— Ви запізнюєтеся, — сказала Ірена.

— Ні, — відказав Мат'є, — якраз устигаю. — І задля пояснення докинув: — У мене була дівчина.

— Дівчина?

— Вона приїхала з Лаона, щоб побачитися зі мною.

— Вона кохає вас?

— Та ні.

— А ви кохаєте її?

— Ні, я залишаю їй своє помешкання.

— Добра дівчина?

— Ні, — відказав Мат'є. — Недобра. Але й не погана.

Вони замовкли. Таксі минало Центральний ринок.

— Тут, тут, — раптом озвалася Ірена. — Це тут було!

— Так.

— Вчора це було. Боже милий! Так давно...

Вона відкинулася в глибину таксі, щоб дивитися через слюду.

— Кінець, — сказала вона, випроставшись.

Мат'є не відповів. Він думав про Нансі: йому ніколи не доводилося там бути.

— А ви не дуже схильні до балачок, — сказала Ірена. — Проте мені з вами не нудно.

— Раніше я забагато балакав, — сказав Мат'є. І обернувся до неї. — Що ви будете робити сьогодні ввечері?

— Нічого, — відказала Ірена. — Я ніколи нічого не роблю: мій старий утримує мене.

Таксі зупинилося. Вони вийшли, й Мат'є заплатив.

— Не люблю вокзалів, — сказала Ірена. — Вони такі зловісні.

Вона раптом просунула свою руку йому під лікоть. Вона йшла поруч, мовчазна і звична: йому здавалося, ніби він знає її вже десять років.

— Мені треба взяти квиток.

Вони пройшли крізь натовп. То був цивільний натовп, мовчазний і повільний, там було декілька солдатів.

— Ви знаєте Нансі?

— Ні, — відказав Мат'є.

— А я знаю. Скажіть, куди ви їдете.

— Авіаційні казарми Есе-ле-Нансі.

— Я знаю, — сказала Ірена. — Знаю.

Чоловіки з торбами стояли в черзі біля каси.

— Хочете, я куплю вам газету, поки стоятимете в черзі?

— Ні, — стискаючи її руку, відказав він. — Залишайтеся зі мною.

Вона задоволено усміхнулася йому. Вони потроху посувалися.

— Есе-ле-Нансі.

Він простягнув своє військове посвідчення, і касир дав йому квиток. Він обернувся до неї.

— Проведіть мене до виходу. Але мені не хотілося б, щоб ви йшли на перон.

Вони трохи пройшли і зупинилися.

— Що ж, прощайте, — сказала вона.

— Прощайте, — сказав він.

— Все тривало тільки одну ніч.

— Авжеж. Але ви будете єдиним моїм спогадом про Париж.

Він поцілував її. Вона запитала його:

— Ви писатимете мені?

— Не знаю, — відказав Матьє.

Якусь мить він мовчки дивився на неї, а потім пішов.

— Гей! — гукнула вона йому.

Він обернувся. Вона всміхалася, та губи її тремтіли.

— Я навіть не знаю вашого імени.

— Мене зовуть Матьє Делярю.

— Увійдіть.

Він сидів на ліжку в піжамі, як завжди гарно причесаний, як завжди вродливий, і їй подумалося, чи не надіває він на ніч сіточку для волосся. В його кімнаті пахнуло одеколоном. Він розгублено глянув на неї, хутко взяв окуляри на нічному столику і надів їх.

— Івіш!

— А певно! — добротливо відказала вона.

Вона сіла на краєчку ліжка й усміхнулася йому. Потяг до Нансі вирушав зі Східного вокзалу; в Берліні, може, допіру злетіли бомбардувальники. «Я хочу розважатися! Хочу розважатися!» Вона роззирнулася довкруг себе: це готельний покій, бридкий і багатий. Бомба проб'є покрівлю і стелю п'ятого поверху: я тут помру.

— Я й не сподівався побачити вас знову, — з гідністю сказав він.

— А чому? Тому що ви поводили себе як бидло!

— Ми були напідпитку, — сказав він.

— Я була напідпитку, бо дізналася, що провалилася на іспитах. А от ви не пили: ви хотіли зтягти мене до своєї кімнати, чатували на мене.

Він геть розгубися.

— І ось я у вашій кімнаті, — сказала вона. — Ну?

Він почервонів мов буряк.

— Івіш!

Вона зареготалася йому в обличчя.

— А ви не такий і бридкий.

Настала довга мовчанка, потім незграбна рука легенько доторкнулася до її стану. Бомбардувальники перелетіли через кордон. Вона реготалася до сліз: принаймні не помру незайманкою.

— Це місце вільне?

— Угу! — буркнув гладкий дідуган.

Матьє поставив свого наплічника на багажну полицю й сів. Купе було повне; Матьє спробував було розгледіти своїх попутників, та було ще темно. Якусь хвилю він сидів непорушно, а потім потяг сіпнуло, і він рушив з місця. Матьє здригнувся від радості: кінець. Завтра Нансі, війна, страх, може, і смерть, свобода. Побачимо, подумалося йому. Побачимо. Він сягнув до кишені, щоб дістати люльку, і в пальцях зашурхотів конверт: то був Данієлів лист. Він хотів було

знову покласти його до кишені, та йому зробилося немовби соромно: все-таки треба було його прочитати. Він натоптав люльку, запалив її і дістав з конверта сім густо списаних рівним почерком листків без жодних закреслень. «Він писав його з чернеткою. Який же він довгий», — тоскно подумалося йому. Він прочитав:

«Любий мій Мат'є.

Добре уявляю собі твій подив і глибоко почуваю, наскільки недоречно це послання. Врешті, я й сам не знаю, чому звертаюся до тебе: напевне, шлях до гріха так само крутий і слизький, як і шлях до покути. Коли в червні я відкрив тобі один мальовничий аспект своєї натури, то цим, либонь, учинив із тебе свою довірену особу. Я мусив би пошкодувати за цим, бо пропускаючи крізь тебе всі події свого життя, я спонукав би тебе до активної ненависти, і мене це гнітило б, а для тебе воно було б згубним. Ти, либонь, гадаєш, що я пишу ці рядки з якоюсь посмішкою. Вже декілька днів на душі моїй лежить якась олив'яна легкість — вибач, якщо це словосполучення прикро вразило тебе, — тож ця Посмішка дарована мені як особлива ласка. Втім, облишмо це, тому що я писатиму тобі не про своє повсякдення, а про надзвичайну подію в моєму житті, тож, гадаю, реальною вона для мене стане лише тоді, якщо й для інших існуватиме так само, як і для мене. Й не тому що я аж настільки розраховую на твою довіру чи навіть на твою щирість. Якби я й попросив тебе відкласти набік твій улюблений раціоналізм, який ось уже понад десять років приносить тобі незлецький шмат хліба, то ти, либонь, і не подумав би зробити це. Та, може, тому й обрав я з-поміж усіх своїх друзів саме тебе, адже ти найменш надаєшся до того, щоб вислухати розповідь про цей нечуваний експеримент; можливо, це буде щось на кшталт контрольного експерименту. Ні, я не прошу, щоб ти відповів на цей лист — повір, мені було б дуже прикро, якби ти гадав, ніби зобов'язаний звертатися до мого здорового глузду, оскільки я й сам пречудово можу адресувати собі такі заклики. Скажу навіть більше: коли я думаю про здоровий глузд, священні засади та іншу позитивістську бридню, то сміх спадає на мене, мов та манна небесна. Втім, писати мені не треба й тому, що Марсель буде прикро вражена, побачивши у поштовій скриньці твоє послання. Вона подумає, що ми провадимо потаємне листування, і пречудово знаючи тебе, запідозрить, що ти великодушно пропонуєш напучувати мене в першу пору подружнього життя. Та ось в який спосіб твоє мовчання може послужити для мене контрольним експериментом: якщо я без тіні обурення зможу уявити собі твою „відразливу посмішку“ і збагнути приховану іронію, з якою ти будеш розглядати мій „випадок“, не знехтувавши при цьому того особливого способу життя, що його я для себе обрав, то в душі моїй зародиться певність, що я перебуваю на вірному шляху. Щоб уникнути будь-яких непорозумінь і з огляду на психологічний вислід добрих послуг, цього разу я звертаюся до тебе, як до фахового філософа, адже свою оповідь викладаю я у плані метафізичному. Звичайно, ти вважатимеш, що претензії мої завеликі, адже я не читав ні Гегеля, Шопенгавера; та не став мені це на карб, тому що я не зміг би втілити в філософських поняттях нинішні порухи своєї душі й поступаюся в цьому тобі, позаяк це твоє ремесло, а я буду жити навмання, не так як ті ясновиди, до котрих належиш і ти. Проте гадаю, ти не так легко поступишся: цей сміх, ці тривоги, ці блискавичні інтуїтивні осяяння, — на жаль, цілком імовірно, що ти вважатимеш за потрібне все це класифікувати як психологічні „стани“ і пояснити їх особливостями мого характеру і моєї натури, спираючись при цьому на колишні мої зізнання. Це не хвилює мене: що я сказав, то те сказав, тож можеш використовувати це на власний розсуд, навіть якщо воно призведе тебе до глибоких помилкових суджень про мене. Зізнаюся навіть, що я з потаємною втіхою передам у твоє розпорядження всі необхідні відомості для відновлення істини, знаючи при цьому, що ти використаєш їх для того, аби свідомо віддатися брехні.

Втім, перейдемо до фактів. Тут сміх примушує мене випустити перо з рук. Сміх до сліз! Адже я тремтячи підходжу до таких речей, у яких чи то від сорому, чи то від поваги до себе

ніколи собі не зізнавався, та ось вони втіляться у слова, і звернусь я з ними саме до тебе, щоб лишилися вони на цих голубих листках і ти зміг повтішатися з них, перечитавши через десять років. Мені здається, ніби я вчиняю блюзнірство проти самого себе, і це, звичайно ж, неможливо простити, та водночас я бачу в цьому й інше: блюзнірство викликає сміх. Те, що я найдужче люблю, не буде для мене по-справжньому дороге, якщо я не посміюся з нього. Знаю, що ти сміятимешся з моєї нової віри; я ношу в собі смиренну певність, яка здивує тебе своєю неохопністю і все ж таки цілковито буде у твоєму засягу; те, що гнітить мене сьогодні, у міру того, як ти будеш пізнавати його й ображатися, стане для мене не таким гнітючим. Тож знай, якщо ти втішаєшся, читаючи ці рядки, що я випередив тебе: я сміюся, Мат'є, сміюся; Бог створив людину, яка перевершує всіх людей на світі, й усе-таки вони глузують з неї, вона висить на хресті, з роззявленим ротом, позеленівши, німа, як рибина, перед кпинами — хіба ж може бути щось кумедніше; ну ж бо, ну ж бо, ти будеш зі шкури вилазити, але солодкі сльози сміху так і не побіжать твоїми щокрами.

Погляньмо, що можуть слова. Та чи зрозумієш ти мене, коли я скажу, що ніколи не знав, що я таке? Мої хиби, мої чесноти — начхати мені на них, я не можу ні побачити їх, ні достатньо відступитися набік, аби поглянути на себе цілком. Крім того, в мене таке відчуття, ніби я якась м'яка і плинна речовина, в якій грузнуть слова; щойно я намагаюся назвати себе, як той, хто отримав наймення, змішується з тим, хто називає, й усе знову стає проблематичним. Я часто прагнув ненавидіти себе, ти ж бо знаєш, що у мене були для цього вагомі причини. Та щойно я спрямовував на себе цю ненависть, як вона тонула в моїй непостійності й ставала хіба що спогадом. Так само не міг я себе і любити, — я певен цього, хоча ніколи й не намагався. Та завжди потрібно було, щоб я був; а я був своєю власною ношею. Недостатньо тяжкою, Мат'є, завжди недостатньо тяжкою. Якоїсь миті того червневого вечора, коли мені захотілося висповідатися тобі, я подумав, що доторкнувся до себе в твоїх розгублених очах. Ти дивився на мене, у твоїх очах я був твердим і передбачуваним; мої вчинки і настрої були тільки вислідами постійної сутності. Сутність цю ти пізнав через мене, я тобі змалював її словами, я відкрив тобі факти, про які ти не знав і які дозволили тобі побачити її. Однак ти бачив її, а я тільки бачив, що ти її бачиш. На мить ти зробився посередником поміж мною і мною самим, найдорожчою на світі істотою в моїх очах, тому що ту тверду й щільну істоту, якою я був, себто якою я хотів бути, ти почував так просто і звично, як почував і я себе. Адже я існую, я є, навіть якщо й не відчуваю свого буття; й це рідкісна мука — знаходити в собі таку певність без найменшої підстави, таку безпредметну пиху. Тоді я зрозумів, що сягнути себе можна лише через судження іншого, через ненависть іншого. Може, й через любов іншого; та мова не про це. За це відкриття я зберіг до тебе змішану вдячність. Не знаю, яким іменем називаєш ти сьогодні наші стосунки. Це й не дружба, й не зовсім ненависть. Скажімо, що поміж нами був труп. Мій труп.

Я ще перебував у цьому духовному стані, коли поїхав з Марсель до Советера. Мені хотілося то поєднатися з тобою, то вбити тебе. Та якось я завважив обопільність наших стосунків. Чим був би ти без мене, як не отією нестійкістю, якою я і сам є? Адже завдяки мені ти часом — не без певного роздратування — угадував, ким ти є насправді: вузьколобим раціоналістом, на взір дуже впевненим, а по суті дуже невпевненим, сповненим доброї волі до всього, що природно перебуває у засягу твого розуму, сліпий і брехливий до всього іншого; резонер від обережності, сентиментальний від схильності, дуже мало чуттєвий; одне слово, помірний стриманий інтелектуал, пречудовий плід нашого середнього класу. Якщо я і справді не можу сягнути себе без твого посередництва, то моє посередництво необхідне тобі, якщо ти хочеш себе пізнати. Тоді я побачив нас, як ми підтримуємо кожному його небуття, і я вперше зареготався отим глибоким і вдоволеним реготом, який спалює все; потім я знову занурився у щось на кшталт досить чорної байдужості, тим паче що жертвопринесення, котре я вчинив того ж таки червня і котре видалося

мені болісною покутою, виявилось аж так надовго і жахливо стерпним. Але тут я мушу замовкнути: я не можу говорити про Марсель без реготу, і від турботи про пристойність, яку ти так цінуєш, не хочу сміятися з неї разом з тобою. І тоді мені неймовірно і просто-таки божевільно поталанило. Бог бачить мене, Мат'є; я відчуваю це, я це знаю. Так отож: все сказано відразу; тож я хотів би бути разом з тобою і наснажуватися дужчою певністю, якщо це можливо, у видовищі гучного реготу, від якого ти довго будеш братися за боки.

Тепер досить. Ми з тобою доста посміялися одне з одного — провадитиму далі. Тобі, звісно ж, доводилося у метрі, в театральному фойє чи у вагоні зазнавати раптового нестерпного враження, ніби ззаду хтось за тобою стежить. Ти обертаєшся, та допитливий уже тицьнувся носом у книгу; тобі не вдається дізнатися, хто за тобою стежив. Ти повертаєшся до свого колишнього становища, та знаєш, що невідомий звів погляд, відчуваєш це з легеньких дрижаків, які біжать по всій твоїй спині, їх можна порівняти з раптовим і дужим зціпленням усіх твоїх тканин. Отож, уперше я відчув двадцять шостого вересня в третій годині пополудні в готельному парку. Нікого не було докруги, чуєш, Мат'є, нікого. Але погляд був. Зрозумій мене вірно: я не вхопив його, як мимохідь ловлять у поле зору профіль, чоло або ж очі; адже головна його риса — бути невловним. Я лише зціпився, зібрався в клубок, я був zarazом і пронизаним, і непросяжним, я існував у присутності цього погляду. Відтоді я не переставав існувати у присутності свідка. В присутності свідка, навіть у себе в зачиненій кімнаті: часом усвідомлення того, що тебе пронизує цей меч, що ти спиш у присутності свідка, змушувало мене хапатися зі сну. Що й казати, сон геть не йшов до моїх віч. Авжеж! Мат'є, що за відкриття: мене бачили, я метушився, щоб пізнати себе, я гадав, що руйнуюся всіма краями, вимагав твого зичливого посередництва, а впродовж усього того часу мене бачили, погляд був тут, непохитна, невидима сталь. І тебе, недовірливий насмішнику, він бачить теж. От тільки ти не знаєш цього. Мені легко сказати тобі, що таке цей погляд: бо він є ніщо; це відсутність; от уяви собі найтемнішу ніч. І ця ніч дивиться на тебе. Та сліпуча ця ніч; ніч у повному світлі; потаємна ніч дня. Я спливаю чорним світлом; воно скрізь, на моїх руках, на моїх очах, у моєму серці, і я його не бачу. Повір, що ця постійна мука попервах була для мене відразливою: ти ж бо знаєш, давньою моєю мрією було стати невидимим; сто разів бажав я не залишати жодного сліду ні на землі, ні в серцях. Який же то був жах — виявити раптом цей погляд, як всеохопне середовище, з якого я не міг утекти. Але ж і спокій який! Нарешті я знаю, що я існую. Я обертаю для свого вжитку і на твоє величезне обурення дурнуватий і злочинний вислів вашого пророка: „Я мислю, тож я існую“, який стільки завдав мені страждань, — адже що більше я мислив, то менше здавалося мені, що я існую, — і я кажу: мене бачать, тож я існую. Я вже не повинен терпіти відповідальності за свою в'язку плинність; той, хто бачить мене, змушує мене існувати; я є таким, яким він мене бачить. Я звертаю до ночі моє вічне нічне обличчя, постаю, як виклик, і кажу Богові: ось я. Ось я, такий, яким ви мене бачите, такий, який я є. Що я можу: ви мене знаєте, а я себе не знаю. Що мені робити, як не терпіти себе? І ви, чий погляд вічно стежить за мною, терпите мене. Яка радість, Мат'є, яка ж мука! Нарешті я змінився у самому собі. Мене ж бо ненавидять, мене зневажають, мене терплять, якась присутність назавжди підтримує моє буття. Я нескінченний і нескінченно винен. Але я існую, Мат'є, я — існую. Перед Богом і перед людьми я існую. Ессе homo. ^[20]

Я пішов до священика із Совтера. Це хитрий і освічений селяк зі жвавим і марним обличчям старого мартопляса. Він геть не подобався мені, та я був задоволений, що мій перший контакт із церквою відбувся за його посередництвом. Він прийняв мене в кабінеті, напханому силою-силенною книг, які він, звісно ж, не всі прочитав. Спочатку я дав йому тисячу франків для убогих й побачив, що він прийняв мене за злочинця-покутника. Я відчув, що зараз розреготуся, й мусив згадати про всю трагічність моєї ситуації, щоб зберегти поважний вигляд.

— Панотче, — сказав я йому, — я хочу довідатися лише про одне: ваша релігія вчить, що Бог

бачить нас?

— Він бачить нас, — подивовано відказав священик. — Він читає в наших серцях.

— Але що він бачить? — запитав я. — Цей мох, цю піну, з якої зроблені мої повсякденні думки, чи погляд його просягає до моєї вічної сутності?

І старий хитрун дав мені відповідь, у якій я впізнав віковічну мудрість:

— Пане, Господь бачить усе.

Я зрозумів, що...»

Матє нетерпляче зібгав листки.

«Ото вже старизна!» — подумав він. Шибка була опущена. Він зіжмакав листа в кульку і, більше не читаючи, викинув через вікно.

— Ні, ні, — сказав комісар поліції, — телефонуйте ви: я не люблю цих вищих офіцерів, всіх нас вони вважають своїми лакеями.

— Гадаю, цей буде люб'язнішим, — відказав секретар. — Врешті, ми ж повертаємо йому сина; крім того, він сам винен: треба було краще дивитися за ним...

— От побачите, побачите, — сказав комісар, — він усе зробить, щоб насолити нам. Надто ж за нинішньої обстановки: спробуйте напередодні війни змусити генерала визнати свою неправоту!

Секретар узяв слухавку й набрав номер. Комісар запалив цигарку.

— Не забувайте про почуття міри, Міране, — сказав він. — Не збивайтеся з професійного тону і не говоріть забагато.

— Гало, — сказав секретар, — гало? Генерал Ляказ?

— Так, — озвався неприємний голос. — Що ви хочете?

— Говорить секретар поліцейного комісаріату вулиці Делямбр.

Голос начебто виявив трохи більше інтересу.

— Так. І що ж?

— Сьогодні до мого кабінету о восьмій годині ранку заявився молодик, — беспристрасним і млявим голосом сказав секретар. — Він називає себе дезертиром і каже, що в нього фальшиві папери. Справді, ми знайшли у нього грубу підробку еспанського паспорта. Він відмовився назвати своє справжнє ім'я. Проте з префектури нам передали опис і фотографію вашого пасинка, й ми відразу ж упізнали його.

Запала мовчанка, й секретар трохи розгублено провадив далі:

— Звичайно ж, пане генерале, ми не порушили проти нього кримінальної справи. Він не дезертир, тому що його ще не призывали до війська; він мав фальшивого паспорта, проте це не злочин, бо в нього не було нагоди скористатися ним. Ми готові передати його у ваше розпорядження, й ви можете приїхати по нього, коли у вас буде час.

— Ви втерли йому бубни? — поспитався сухий голос.

Секретар аж підскочив.

— Що він каже? — поспитався комісар.

Секретар затулив телефон долонею.

— Він питає, чи втерли ми йому бубни!

Комісар звів руки угору, а секретар відказав:

— Ні, пане генерале. Звичайно ж, ні.

— Шкода, — сказав генерал.

Секретар запобігливо захихотів.

— Що він сказав? — поспитався комісар. Та секретар нетерпляче обернувся до нього спиною і схилився над телефоном.

— Я прийду сьогодні увечері або ж завтра. До того часу тримайте його в камері; це буде

йому гарним уроком.

— Добре, пане генерале.

Генерал повісив слухавку.

— Що він казав? — поспитався комісар.

— Він хотів, щоб ми втерли бубни хлопчаків.

Комісар розчавив цигарку в попільничці.

— Ти ба! — насмішувато сказав він.

Вісімнадцята година тридцять хвилин. Сонце стоїть над морем, воно ще не зовсім сіло за обрій, оса ще дзижчить, і війна знай наближається; вона махала й махала рукою, відганяючи осу; за нею Жак маленькими ковтками цідив і цідив віскі. Вона подумала собі: «Життя нескінченне». Батько, мати, брати, дядьки й тітки п'ятнадцять років підряд збиралися у цій вітальні гожими вересневими днями, німі і штивні, мов родинні парсуни; такими полуднями вона чекала вечері, спочатку під столом, а потім на стільчику, займаючись шитвом і питаючи себе, навіщо жити. Всі вони були тут, утрачені пообідні години, тут, у рудому золоті цієї марної пори. Батько теж був тут, за її спиною, він читав «Тан». Навіщо жити? Навіщо жити? Якась комаха незграбно дряпалася шибкою, падала і знову піднімалася угору; Одета проводила її поглядом, їй хотілося плакати.

— Сядь-но, — сказав Жак. — Зараз виступатиме Даладьє.

Вона обернулася до нього: він не виспався; він сидів у шкіряному фотелі, в нього був дитячий вираз, який завжди з'являвся на його лиці, коли він боявся. Вона присіла на підлокітнику. Всі дні будуть однакові. Всі дні. Вона глянула надвір і подумала: «Він мав рацію, море змінилося».

— Що він казатиме?

Жак стеновав плечима.

— Скаже нам, що оголошується війна.

Її легенько струснуло, проте не так, як раніше. П'ятнадцять ночей. Цілий тривожних п'ятнадцять ночей вона благала порожнечу; вона все віддала б, свій дім, своє здоров'я, десять років свого життя, аби лиш врятувати мир. Але нехай вона вибухне! тепер нехай вона вибухне, ця війна! Нехай урешті щось станеться: нехай задзвонить дзвоник на обід, нехай блискавка вдарить у море, нехай понурий голос зненацька сповістить: німці увійшли в Чехословаччину. Муха. Муха, яка втопилася в кухлику; її втопив цей спокійний катастрофічний полудень; вона дивилася на рідку чоловікову чуприну й не дуже добре розуміла, навіщо потрібно прикладати зусилля задля того, щоб убезпечити людей від смерті і будинки від руйнування. Жак поставив свою шклянку на столик. Він сумовито сказав:

— Кінець.

— Кінець чого?

— Всього. Вже навіть не знаю, чого бажати, перемоги чи поразки.

— А! — мляво сказала вона.

— Якщо нас розіб'ють, то понімечать; але присягаюся тобі, що німці зуміють навести лад. Комуністам, жидам і масонам залишиться тільки валізи пакувати. Якщо ж ми переможемо, то побільшовичимось, це буде перемога «Фронту мерзотників», анархії, а то й щось гірше... Ох, — жалісним голосом сказав він, — не треба було її оголошувати, цю війну, не треба було!

Вона не дуже дослухалася до того, що він казав. Вона подумала: «Він боїться, він злий, він самотній». Вона схилилася до нього і погладила по голові. «Сердешний мій Жаку».

— Сердешний мій Борисе.

Вона всміхалася йому, в неї був дуже поштивий вигляд, Бориса гризли докори сумління, треба ж усе-таки їй сказати.

— Це так по-дурному, — провадила Лола, — я знервована, хочу дізнатися, що ж він скаже нам, але, розумієш, ти ж не відразу їдеш.

Борис глянув на свої ноги і почав насвистувати. Краще було вдавати, ніби нічого не чуєш, а то вона звинуватить його ще й у лицемірстві. Щохвилини це ставало дедалі важчим. Вона скривиться мов середина на п'ятницю, скаже йому: «Ти зробив це! Ти зробив це і навіть словом не обмовився мені?» Ото вже ж улип, подумалося йому.

— Принесіть мені мартіні, — сказала Лола. — А ти що будеш?

— Те саме.

Він знову почав насвистувати. Після звернення Далад'є, може, й буде нагода: вона дізнається, що оголосили війну, це її все ж таки трохи ошелешить; тоді Борис додасть жару, скаже: «Я завербувався!» й не дасть їй отямитися. Бувають випадки, коли надлишок горя викликає несподівані реакції: наприклад, регіт; буде потішно, якщо вона почне реготатися. Все-таки мені буде трохи досадно, безпристрасно подумалося йому. Всі мешканці готелю зібралися у передпокої, навіть двоє кюре. Вони порозсідалися у кріслах і прибрали вдоволеного вигляду, бо відчували, що за ними спостерігають, та їм було незатишно, й Борис помітив, що чимало з них потай зиркають на годинника. Гаразд! Гаразд! Вам треба чекати ще з півгодини. Борис був невдоволений, він не любив Далад'є, і йому було гидко думати, що в усій Франції сотні тисяч пар, численні подружжя і кюре ладні були як ту манну небесну сприймати слова цього типа, який сплундрував Народний фронт. «Це надто вже додало йому ваги», — подумав Борис. І, обернувшись до радіоприймача, демонстративно позіхнув.

Було гаряче й хотілося пити, троє спали: двоє біля коридора і малий дідок, який схрестив руки, наче молився; ще четверо постелили на колінах носову хустинку і грали в карти. Вони були молоді й нічого на вигляд, під багажними сітками вони повішали свої піджаки, які тепер гойдалися за їхніми потилицями і куйовдили їм чуприни. Вряди-годи Мат'є краєм ока зиркав на смагляві волохаті руки свого сусіда, невисокого білявця — його пальці з широкими чорними нігтями спритно поралися біля карт. Він був друкар; чоловіча, який сидів поруч, був слюсарем. З двох інших на лаві навпроти один, той, що ближче до Мат'є, був адвокатом, другий грав на скрипці в кав'ярні «Буа-Коломб». В купе тхнуло чоловіками, тютюном і вином, піт стікав їхніми твердими обличчями, змінював їх, і вони аж лисніли; на гойдливому підборідді старого, у жорсткій сивій щетині, піт був їдкий і густий, наче олія: екскремент обличчя. Потойбіч вікна під млявим сонцем тяглися сірі плоскі лани.

Друкареві не таланило; він програвав; він схилявся над картами, піднімаючи брови з приголомшеним і затягим виглядом.

— А нехай йому! — вигукнув він.

Адвокат швиденько збирав карти і тасував їх. Друкар дивився, як вони переходять із рук до рук.

— Нещасливий я, — ображено сказав він.

Вони грали мовчки. За хвилю друкар узяв ще карт.

— Козир! — переможно вигукнув він. — Ну, зараз усе трохи зміниться, хлоп'ята! Може, мені ще трохи доведеться попереживати!

Але адвокат відразу ж відкрив свої карти.

— Козир, козир і ще один козир. Нічого й казати: дама не грає.

Друкар відштовхнув свої карти.

— Більше не граю: я забагато програю.

— Маєш рацію, — сказав слюсар. — Крім того, дуже трясє.

Адвокат згорнув носовичок і поклав до кишені. То був здоровецький опасистий чоловіча з блідою шкірою, марним жаб'ячим видом, широкими щелепами і вузьким черепом. Ті троє казали

йому «ви», тому що він був освічений і мав звання сержанта. А він їм тикав. Він кинув недоброзичливий погляд на Мат'є і, заточуючись, підвівся.

— Хильну я трохи.

— О, це гарна думка!

Слюсар і друкар дістали зі своїх сидорів по плящині; слюсар ковтнув просто з шийки і простягнув пляшку скрипалеві.

— Хочеш хильнути?

— Ні, не зараз.

— Та ти не уявляєш собі, як це добре!

Вони замовкли, зморившись од спеки. Слюсар надув щоки і тихенько зітхнув, адвокат запалив «Хай лайф». Мат'є думав собі: «Вони не люблять мене, гадають, я гордовитий». Однак він відчував, що його вабить до них, навіть до тих сплюхів, навіть до адвоката: вони позіхали, спали, грали в карти, хитаючи гойдала туди-сюди їхні порожні голови, але в них була доля, як у королів, як у мерців. Гнітюча доля, котра змішувалася зі спекою, втомою і дзижчанням мух: вагон, закритий мов лазня, забарикадований сонцем, швидкістю, погойдуючись, мчав їх до однакової пригоди. Світляна стяга облямовувала шарлатове вухо друкаря; крильце того вуха скидалося на криваву суницю. «Отакими й воюють», — подумав Мат'є. Досі війна уявлялася йому переплетінням понівеченої сталі, потрощених балок, чавуну й каміння. Тепер у промінні сонця тремтіла кров, руде сяєво залляло вагон; війна буде кривавим приділенням, її вестимуть кривлею цих шести чоловіків, кров'ю, яка стояла в крильцях їхніх вух, кров'ю, котра голубими жилками бігла під їхньою шкірою, кров'ю їхніх вуст. Їх розтрощать, мов барила, все гайно вивалиться назовні; порські тельбухи слюсаря, які бурчали і часом глухо пукали, будуть валятися в пилюзі, трагічні, мов тельбухи коняки, якій розпанахали черево на арені.

— Гаразд, піду розім'яти ноги, — немовби сам до себе сказав друкар.

Мат'є глянув, як він підводиться і йде в коридор: ця фраза вже була історичною. Її неголосно промовив мертвяк, одної літньої днини, ще як був живий. Мертвяк або, що те ж саме, той, хто вижив. Мертвяки — вже мертвяки. Ось чому мені немає чого їм сказати. Він дивився на них у якомусь запамороченні, йому хотілося теж бути у їхній великій історичній пригоді, та його відлучили від неї. Він скнів у їхній спекоті, він спливатиме кривлею на тих самих шляхах, і все ж таки він був не з ними, він був лише блідим і вічним відблиском: у нього не було приділення.

Друкар, який кутив у коридорі, раптом обернувся до них.

— Літаки!

— Га?

Адвокат нахилився. Груді його торкалися гладких стегон, і він піднімав голову і брови.

— Де?

— Там, там! Бомбардувальники.

— Я... Ага! Ох... ох, скажи-но! — озвався слюсар.

— Це французи? — поспитався скрипаль, піднімаючи на друкаря свої гарні розгублені очі.

— Та вони дуже високо, не видно.

— Звичайно ж, це французи, — сказав слюсар. — Хто ж це ще може бути, га? Війну ще не оголосили.

Друкар нахилився до них, тримаючись руками за одвірок.

— А що ти про це знаєш? Ти вже одинадцять годин у дорозі. Гадаєш, вони чекатимуть, поки ти прийдеш, і тоді оголосять її?

Слюсар начебто спантеличився.

— Ото халепа! — сказав він. — Правда твоя, чортяко! Послухайте, хлопці, а, може, ми вже зранку воюємо?

Всі обернулися до адвоката.

— А ви що скажете? Гадаєте, війна вже розпочалася?

В адвоката був мирний вигляд. Він з погордою стенов плечима.

— Що ви тут вигадуєте? Хіба ми підемо воювати за Чехословаччину? Бачили ви її на карті, ту Чехословаччину? Ні? Так от, а я її бачив. І не раз. Лайно це, та й годі. Ще й завбільшки з носову хустинку. Там хіба що пару мільйонів людей, котрі ще й не одною мовою балакають. Ви питаєте, чи надає він значення Чехословаччині, той Гітлер. А Даладьє? Передовсім Даладьє — це не Даладьє: це двісті родин. Й ті двісті родин аж нудить від Чехословаччини.

Він пробіг поглядом аудиторію й виснував:

— Правда в тому, що в нас і в них воно назрівало з тридцять шостого року. І що вони тоді зробили, ті Чемберлени, Гітлери й Даладьє? Вони сказали собі: ми заткнемо їм пельки, цим хлопцям, і уклали між собою невеличку таємну угоду. Гітлер добрав такого фортеля: як тільки робітники зчиняють галас, їх відразу до війська. Отак, мовчи, тримай язик за зубами. Балакаєш? Дві години муштри. Ще балакаєш? Шість годин. Після цього хлопці без задніх ніг, тільки й думають, щоб виспатися. Ну, а інші міністри сказали: зробимо, як він. І от: війни і близько немає. Ні за Чехословаччину, ні за Турецьку імперію. Тільки нас мобілізували, протримують три-чотири роки, а тим часом у запіллі скрутять в'язи пролетаріятів.

Вони розгублено витріщилися на нього; він їх не переконав чи, може, його не зрозуміли. Слюсар невизначено пробурмотів:

— Одне зрозуміло: панам свято, а курці смерть.

Скрипаль схвально закивав, і всі позамовкали, слюсар обернувся і притулився лобом до одної з великих шиб у коридорі. «Напевне, — подумав Матьє, — їм не дуже кортить воювати». Він думав про вояків чотирнадцятого року, з їхніми широко роззявленими пельками і завітчаними гвинтівками. А потім що? Ці мають рацію. Вони балакають прислів'ями, та слова зраджують їх, в їхніх головах є таке, що не висловиш словами. Їхні батьки брали участь у безглуздій бойні, й ось уже двадцять років, як їм пояснюють, що війна приносить шкоду. Після цього хочуть, аби вони кричали: на Берлін! Втім, усе, що вони думали, все, що вони казали, не мало ніякого значення: крихітні блискотливі світлячки на полях їхньої долі. Незабаром казатимуть: солдати тридцять восьмого року — як казали: солдати одинадцятого року чи вояки чотирнадцятого. Як і всі інші, вони копатимуть шанці, ні краще, ні гірше, а потім полягають у них, бо так воно їм випало. «А ти? — раптом подумав він. — Ти, що робиш із себе їхнього свідка, хоча ніхто тебе не просив, хто ти? Що ти там робитимеш? І якщо вцілієш, то ким ти станеш?»

Друкар тицьнув пальцем у шибку.

— Вони ще там.

— Хто? — здригнувшись, поспитався скрипаль.

— Літаки. Вони кружляють довкруг потяга.

— Кружляють? Ти не здурів часом?

— Таж я бачу їх!

— Оттак-пак! — сказав слюсар. — Оттак-пак!

Прокинувся малий дідок.

— Що сталося? — приставивши долоню до вуха, поспитався він.

— Літаки.

Дідок мирно всміхнувся і знову заснув.

— Ідіть-но сюди! — погукав друкар. — Ідіть сюди! Їх, либонь, десятків зо три. Я стільки бачив лише на авіапараді у Віллякубле.

Слюсар і адвокат підвелися. Матьє вийшов за ними у коридор. Він побачив два десятки

крихітних прозорих силуетів, креветок у воді неба. Здавалося, вони існують уривками: якщо вони не були на сонці, то зникали.

— А якщо це німаки?

— Не кажи дурниць. Гарно було б, ми ж як на долоні.

Тепер у коридорі було душ із двадцять, і всі вони позадирали голови.

— Не подобається воно мені, — сказав адвокат.

У всіх був стурбований вигляд. Один чолов'яга барабанив пальцями по шклу; ще один вистукував такт ногою. Ескадрилья крутонулася і зникла за потягом.

— Ху! — видихнув хтось.

— Зачекайте, — сказав друкар, — зачекайте-но! Вони вже націлилися, кажу, вам вони кружляють над потягом!

— Он вони! Он вони!

Високий вусатий хлоп'яга опустив шибу і вистромився надвір. Літаки знову з'явилися, один залишив за собою білу стягу.

— Це німаки, — випроставшись, сказав вусань.

— Пощастило.

Позаду Мат'є схопився скрипаль: він почав торсати двох сплюхів.

— Що таке? — сонним голосом поспитався один, розтуливши почервонілі очі.

— Оголосили війну! — сказав скрипаль. — Зараз нас будуть бомбувати — над потягом німецькі літаки!

Лола нервово стиснула Борисове зап'ястя.

— Слухай, — сказала вона, — слухай!

Жак побілів, наче крейда.

— Слухай, — сказав він, — зараз скажуть!

То був повільний, низький і глухий голос, який трохи гугнявив.

— Я обіцяв, що сьогодні ввечері зроблю повідомлення про міжнародне становище. Та сьогодні пообіді мені несподівано повідомили про запрошення німецького уряду зустрітися в Мюнхені з канцлером Гітлером, паном Муссоліні й паном Чемберленом. Я прийняв це запрошення.

Гадаю, ви зрозумієте, що напередодні таких важливих переговорів я зобов'язаний відкласти ті пояснення, які я хотів дати вам. Та перед від'їздом я вважаю за необхідне адресувати французькому народові свою вдячність за його мужню і сповнену гідності поведінку.

Я вважаю за необхідне особливо подякувати тим французам, яких призывали до війська, за ту холонокровність і рішучість, яку вони виявили.

Моє завдання тяжке. Від самого початку труднощів, які спіткали нас, я не перестаю чимдуж трудитися задля збереження миру і захисту життєвих інтересів Франції. Завтра я продовжу ці зусилля з думкою про те, що дію за цілковитою згодою всього народу.

— Борисе! — вигукнула Лола. — Борисе!

Він не відповів. Вона сказала йому:

— Отямся, любий, що це з тобою? Мир: завтра буде міжнародна конференція.

Вона обернулася до нього, червона і збуджена. Він вилаявся крізь зуби:

— А розтуди його! А туди ж його розтуди в Бога— Господа!..

Лолина радість погасла.

— Що з тобою, любий: ти геть позеленів.

— Я на три роки записався до війська — відказав Борис.

Потяг ішов, літаки кружляли.

— Машиніст із глузду з'їхав, — закричав якийсь чоловік. — Чого він не зупиняє? Якщо

почнуть скидати бомби, то нас переб'ють, мов худобу.

Друкар був блідий і геть спокійний; він підняв голову і знай стежив за літаками.

— Потрібно стрибати, — процідив він крізь зуби.

— Якого дідька! — відказав адвокат. — Плигати на цій швидкості — нехай йому! — Він дістав хусточку і втер чоло. — Краще потягнути стоп-кран.

Друкар і слюсар презирнулися.

— Ану ж бо смикни! — сказав друкар.

— А якщо це французи? Буде тоді нам!

Мат'є пхнули у спину: якийсь товстун біг до виходу і кричав:

— Поїзд збавляє ходу: всі до дверей!

Друкар обернувся до адвоката; в нього були чудернацькі повільні й невпевнені рухи, зуби вищирилися в недобрій посмішці.

— Бачите, навіть той герой збавляє ходу: значить, це німаки. Це просто так, просто так! — передражнив він адвоката. — Що ж, дивіться, як це просто...

— Я не казав цього, — мляво відказав той. — Я сказав...

Друкар обернувся до нього спиною і попрямував уперед. З усіх купе вибігали люди, вони прит'їма кидалися в коридор, щоб першими вистрибнути з дверей. Хтось торкнув Мат'є за руку, то був малий дідок, він піднімав до нього обличчя і спантеличено дивився на нього.

— Що сталося? Що сталося, га?

— Нічого, — роздратовано відказав Мат'є. — Спіть.

Він вихилився з вікна. Двоє чоловіків спустилося на сходинки вагона. Один плигнув, заволавши, торкнувся землі, за інерцією ступнув два кроки, вдарився плечем об телеграфний стовп і головою вперед покотився під укіс. Поїзд уже поминув його. Мат'є обернувся й побачив, як він підвівся, геть малий здаля, піднявся руки догори і чкурнув через поля. Другий вагався, нахилившись уперед, і тримався за мідний поручень.

— Не пхайтеся, ради Бога, — сказав здушений голос. — Тут задихнутися можна.

Потяг ще дужче сповільнив ходу. У всіх вікнах видно було голови, а на підніжках людей, котрі ладні були плигати. За поворотом з'явився вокзал, до нього було метрів з триста; Мат'є побачив удалині невелике містечко. Ще двоє чоловіків плигнуло і перескочило через переїзд. Потяг уже підходив до перону. «От із таких, — подумав собі Мат'є, — й робитимуть героїв».

З вокзалу линув страшенний галас, світлі сукні сяяли на сонці, здіймалися руки в білих рукавичках, дівчата в солом'яних капелюшках вимахували хусточками, уздовж перону з реготом і вереском гасали дітлахи. Скрипаль брутально відіпхнув Мат'є і по пояс висунувся з вікна. Потім рупором притулив долоні до рота.

— Тікайте! — гукнув він у натовп. — Літаки!

Люди на вокзалі, не тямлячи, дивилися на нього, всміхалися і гукали. Він підняв руку над головою й тицьнув пальцем у небо. Йому відповів величезний галас. Спочатку Мат'є не почув до ладу, а потім зненацька втямив.

— Мир! Мир, хлопці!

Весь потяг дудонів:

— Літаки! Літаки!

— Ура! — волали дівчата. — Ура!

Врешті вони поглянули в небо й, піднявши руки, почали махати хусточками, вітаючи літаки. Адвокат нервово гриз нігті.

— Не розумію, — бурмотів він, — не розумію...

Після двох чи трьох поштовхів потяг остаточно зупинився. Вокзальний службовець вискочив на лаву, під пахвою в нього був червоний прапорець; він заволав:

— Мир! Конференція в Мюнхені. Даладье вирушає сьогодні ввечері.

Потяг мовчав, непорушний і недовірливий. А потім зненацька вибухнув:

— Ура! Слава Даладье, слава миру!

Сукні з голубої й рожевої тканини пропали в морі брунатних і чорних піджаків; юрма захвилювалася й зашуміла, мов листя, скрізь мерехтіли сонячні блищики, кашкети і солом'яні капелюшки кружляли, кружляли, то був вальс, Жак танцював з Одетою вальс посеред вітальні, пані Бірненшатц притискала Еллу до грудей і стогнала:

— Я щаслива, Елло, доцю моя, щаслива!

Під вікном якийсь рум'яний парубок реготався мов навіжений, ось він кинувся до селянки й поцілував її в обидві щоки. Вона теж реготалася, геть розпатлана, солом'яний капелюшок сповз на потилицю, вона волила: «Ура!» між поцілунками. Жак поцілував Одету у вуха, він аж не тямився од радості.

— Мир! І, знаєш, вони не обмежаться врегулюванням судетського питання. Пакт чотирьох держав. От із цього й треба було починати.

Служниця прохилила двері.

— Пані, можна накривати на стіл?

— Накривайте, — сказав Жак, — накривайте! А потім принесіть із льоху пляшку шампанського і пляшку шамбертену.

Високий дідуган в темних окулярах виліз на лаву, в одній руці в нього була пляшка червоного вина, в другій шклянка.

— Шклянку винця, хлопці, шклянку винця за мир!

— Сюди, — заволав слюсар, — сюди! Слава миру!

— Ох, панотче, я вас поцілую!

Священик позадкував, але стара випередила його і як сказала, так і зробила, Грессье занурив черпака в супницю: «Ох, діти мої, діти! Скінчився той жах». Зезета відчинила двері: «То що, це таки правда, пані Ізидоро?» — «Авжеж, доцю, правда, я чула, радіо так сказало, він повернеться, ваш Момо, казала ж я, що Господь не допустить до цього». Він танцював на місці, злякався, злякався, Гітлер злякався; я гадаю, це радше ми злякалися, та мені все одно, якщо вже ми не воюємо, та ні, та ні, мене попередили, о другій годині я все скупив, це двісті тисяч паперів, послухайте мене, друже мій, це ви-нят-ко-ва обставина, вперше війну, якої, здавалося б, не уникнути, відвернула воля чотирьох державців, вагомість їхнього рішення далеко випереджає поточний момент; тепер війна вже неможлива, Мюнхен є першим провісником миру. «Боже мій, Боже мій, я молилася, молилася, я казала: „Боже, візьми моє серце, візьми моє життя“, й ти почув мої молитви, Боже, ти найбільший, наймудріший, найніжніший», священик вивільнився: «А я ж вам казав, пані: Господь милостивий». А на чехів начхати, нехай самі викручуються. Зезета простувала вулицею. Зезета співала, всі птахи у моєму серці, в людей були добрі усміхнені обличчя, всі вони здоровкалися, зиркаючи одне на одного, навіть якщо й не були знайомі. Вони знали, вона знала, вони знали, що вона знала, у всіх була та сама думка, всі були щасливі, треба було тільки бути з усіма і робити як вони; гарний вечір, ця жінка, що проходить біля мене, я читаю в глибині її серця, а цей добрий дідуган читає в моєму, все відкрите для всіх, всі є одним цілим, вона заплакала, всі любили одне одного, всі були щасливі, всі були як усі, і Момо там, він, мабуть, усе ж таки задоволений, вона плакала, всі дивилися на неї, і від того їй аж у спину було гаряче і в грудях, всі ті погляди, що більше на неї дивилися, то дужче вона плакала, вона почувалася гордою і щедрою, як мати, котра годує груддю свою дитину.

— Ого, — сказав Жак, — гарно ти хильнула!

Одета раптом засміялася. Вона сказала:

— Гадаю, резервістів незабаром мобілізують.

— За пару тижнів або за місяць, — відказав Жак.

Вона знову засміялася і ковтнула вина. А потім кров зненацька кинулася їй ув обличчя.

— Що з тобою? — поспитався Жак. — Ти геть почервоніла.

— Дрібниці, — сказала вона, — забагато випила, от і все.

Я ніколи б не поцілувала його, якби знала, що він так хутко повернеться.

— Сідайте, сідайте!

Потяг поволі рушив. Чоловіки з реготом і галасом погнали до нього; вони купами повисли на підніжках. У вікні вигулькнуло обличчя слюсаря, по ньому котився піт, він обіруч учепився за край вікна.

— Ради Бога, — сказав він, — пособіть хутчій, а то впаду!

Мат'є підтягнув його, він заліз у вікно і плигнув у коридор.

— Ху, — втираючи лоба, сказав він. — Я вже гадав, що обидві ноги там залишу.

З'явився і скрипаль.

— Що ж, усі зібралися.

— Зіграємо?

— А певно.

Вони увійшли до купе; Мат'є дивився на них через шибку. Спочатку вони хильнули червоного вина, потім адвокат дістав свого носовичка, й вони постелили його на колінах.

— Здавай!

Слюсар пукнув.

— Гарно пурхнула! — сказав він, показуючи під стелею на уявну ракету.

— Ото мерзотник! — радісно сказав друкар.

«Що вони роблять тут? — подумав Мат'є. — А що я тут роблю?» Їхні долі розвіялися, час знову почав текти навмання, без мети; потяг котився без мети, за звичкою; уздовж потяга пливла інертна дорога; тепер вона нікуди не провадила, це було всього лиш асфальтове шосе. Літаки зникли; війна щезла. Бліде небо, в якому займалося мирне надвечір'я, глухе село, картярі, сплюхи, розбита пляшка в коридорі, недопалки в калюжі вина, їдкий сморід сечі, всі ці незначущі залишки... «Мов після свята», — подумав Мат'є, й серце його стиснулося.

Дус, Мод і Рюбі піднімалися вулицею Канеб'єр. Дус була дуже жвава; вона завжди любила політику.

— Здається, це було непорозуміння, — пояснювала вона. — Гітлер думав, що Чемберлен і Далад'є хотять чинити йому капості, а Чемберлен і Далад'є гадали, що він хоче на них напасти. І тоді Муссоліні знайшов їх і втокмачив у їхні голови, що вони помиляються; тепер усе владналося: завтра вони разом будуть снідати.

— Ото вже понапиваються, — зітхнула Рюбі.

Канаб'єра мала святковий вигляд, люди йшли дрібними кроками, були такі, що сміялися самі до себе. Мод було тоскно. Звичайно, вона була задоволена, що все воно так уладналося, та раділа більше за інших. Так чи так, а їй доведеться згаяти ще одну ніч у тісній смердючій кімнатці готелю «Женьєвр», а потім знову вокзали, потяги, Париж, безробіття, дешеві забігайлівки й біль у шлунку: зустріч у Мюнхені, хоч який був би її вислід, нічого не змінить. Вона почувалася самотньою. Проходячи біля кав'ярні «Ріш», вона здригнулася.

— Що з тобою? — поспиталася Рюбі.

— Це П'єр, — відказала Мод. — Не дивися. Він за третім столиком ліворуч. Ну от, готово: він побачив нас.

Він підвівся, він саяв у своєму лляному костюмі, у нього був такий мужній і такий заможний вигляд. «А певно, — подумала вона, — тепер небезпека позаду». Поки він ішов до неї, вона силкувалася викликати у пам'яті його зелене обличчя в тій каюті, що просякла духом

блювотиння. Та дух і обличчя розвіяв морський вітер. Він поздоровкався з нею, він здавався геть впевненим у собі. Вона хотіла було обернутися до нього спиною, але тремтячі ноги мимоволі понесли її до нього. Усміхаючись, він сказав їй:

— То ми так і розлучимося, не випивши навіть по чарчині на прощання?

Вона глянула йому в обличчя, подумала собі: це боягуз. Та цього не було помітно. Вона бачила насмішкуваті уста сміливця, мужні щоки і випуклого борлака.

— Ходімо, — тихо сказав він. — Все давня історія.

Вона подумала про свою готельну кімнатку, в якій тхнуло нашатирем. Вона сказала:

— То запроси Дус і Рюбі.

Він підійшов до них і усміхнувся. Рюбі він подобався, тому що був вишуканим чоловіком. Три квітки посідали кружкома на терасі кав'ярні «Ріш». То був справжнісінький квітник; квіти, говірки сонячні обличчя, знамена, водограї, сонце. Вона опустила повіки і глибоко зітхнула: перед її очима оберталося сонце, не можна судити про людину лише за нападом морської хвороби. Для неї теж настав Мир.

«Чому вони не люблять мене?» Він був сам у сірій залі, він нахилився вперед, впершись ліктями у стегна, підтримуючи долонями тяжку голову. Поруч із собою на лавці він поклав канапки і поставив філіжанку з кавою, що їх приніс йому пополудні поліцай; навіщо їсти: всьому кінець. Вони захочуть силоміць забрати його до війська, він відмовиться, за це засудять до шибениці або ж до двадцяти років тюрюги; його життя зупинилося тут. Він дивився на нього з глибоким подивом: то був невдатний замір від початку й до кінця. Думки його текли ліворуч і праворуч, безбарвні й рідкі; тільки одна застрягла на місці, запитання, на яке не було відповіді: чому вони мене не люблять? В сусідній кімнаті почулися вибухи реготу, поліцаї тішилися. Хтось крикнув басом:

— Це треба попорскати!

Може, є поліцаї, котрі люблять один одного, чи люди, надворі, на вулицях і в будинках, вони всміхалися одне одному, допомагають одне одному, розмовляють одне з одним поштиво і ввічливо, а між ними є і такі, що люблять одне одного щосили, як Моріс і Зезета. Либонь, тому що вони старші: їм було коли звикнути одне до одного. Молодий хлопець — то людина, котра заходить вночі у напівпорожнє купе: люди ненавидять його і посідають так, щоб йому здавалося, ніби місця немає. Проте місце моє визначене, тому що я народився на світ. Або ж я просто гниляччя. Поліцаї знову зареготалися за дверми, хтось промовив слово «Мюнхен». Вулиці, будинки, вагони, комісаріят: напхом напханий світ, світ людей, Філіп не міг туди увійти. На все життя залишиться він ув отакій камері, як оця, в норі, яку люди тримають для тих, кого вони не хочуть. Він побачив жіночку, огрядну й сміхотливу, з гладенькими руками, підложницю. Він подумав: «Так чи так, вона буде носити траур за мною». Двері відчинилися, й увійшов генерал. Філіп посунувся на лавці в найдавший куток, закричав:

— Облиште мене! Я хочу відбути покарання, мені не потрібна ваша протекція!

Генерал зареготався. Сухю прудкою ходою він перетнув залу і зупинився перед Філіпом.

— Відбути покарання? Кого ти з себе корчиш, дурнику недороблений?

Лікоть. Попри Філіпове бажання він підвівся і став перед щокою, аби відбити удари. Та Філіп опустил його і твердим голосом сказав:

— Я дезертир.

— Дезертир! Гітлер і Даладьє завтра підписують угоду, сердешний мій друже: війни не буде, й ніякий ти не дезертир.

Він з образливою іронією розглядав Філіпа.

— Навіть для того, щоб скоїти зло, треба бути чоловіком, Філіпе, треба мати волю й непохитність. А ти всього-навсього дурнуватий і кепсько вихований хлопчак; ти прикро

зневажив мене і завдав страшеного неспокою своїй матері: от і все, що зміг ти вчинити.

Поліцаї з реготом зиркали крізь прочинені двері. Філіп схопився, та генерал згріб його за плече і змусив сісти.

— Куди це ти? Вислухай мене до кінця. Твоя остання витівка свідчить про те, що твоє виховання потрібно виправляти. Твоя мати погодилася, що надто вже панькалася з тобою. Тепер я візьмуся за твоє виховання.

Він підійшов до Філіпа. Філіп затулився ліктем і закричав:

— Якщо ви зачепите мене, то я накладу на себе руки!

— Побачимо, — відказав генерал.

Він опустил лікоть лівою рукою, а правою вгатив йому два ляпаси. Філіп упав на лаву й заплакав.

В коридорі чутно було невеличке веселе пожвавлення, якась жінка виспівувала: «Прийди, прийди, маленький юнго». Він усіх їх ненавидів, вони мені в печінках уже сидять. Увійшла медсестра з обідом на таці.

— Я не голодний, — сказав він.

— Ох, треба попоїсти, пане Шарлю, а то ще дужче охлянете. Крім того, для апетиту є й гарні новини: війни не буде; Даладьє і Чемберлен зустрічаються з Гітлером.

Він приголомшено глянув на неї: та й правда, ця історія з Судетами ще триває.

Вона трохи зашарілася, очі її сяяли.

— І що ж? Ви не задоволені?

Вони витягли мене з ліжка, потягли мов клумака, змордували — й навіть не думають воювати! Та гніву в нього не було: все те було так далеко.

— А вам хочеться, щоб я тішився, еге? — поспитався він.

Перша година тридцять хвилин.

Пани Юбер Масарик і Мастний, члени чехословацької делегації, чекали в кімнаті сера Горация Вілсона в товаристві пана Ештона-Ґвоткіна. Масткін був блідий і спливав потом, під очима в нього чорніли кола. Юбер Масарик крокував туди сюди; пан Ештон-Ґвоткін сидів на ліжку; Івіш забилася в куток ліжка, його вона не відчувала, зате відчувала його тепло і чула його подих; вона не могла спати і знала, що він теж не спить. Електричні розряди пробігали її ногами і стегнами, вона вмирала від бажання перевернутися на спину, та якщо вона поворухнеться, то доторкнеться до нього; поки він гадає, ніби вона спить, то не чіпатиме її. Мастний обернувся до Ештона-Ґвоткіна і сказав:

— Щось задовго.

Пан Ештон-Ґвоткін винувато і байдуже розвів руками. Кров кинулася Масарикові в обличчя.

— Звинувачені чекають на вирок, — глухо сказав він.

Пан Ештон-Ґвоткін вдав, ніби не почув. Івіш подумала: «Невже ця ніч ніколи не скінчиться?» Раптом вона відчула на своєму стегні м'яке ніжне тіло, він скористався її сном, щоб доторкнутися до неї, не треба ворухитися, а то він побачить, що я прокинулася. Тіло ковзнуло по стегнах, воно було гаряче і м'яке, то була нога. Вона до болю прикусила нижню губу, й Масарик сказав:

— Щоб схожість була цілковитою, нас зустрічала поліція.

— Та як це? — зробивши здивоване обличчя, запитав Ештон-Ґвоткін.

— Нас привезли до готелю «Регіна» в поліційному авті, — пояснив Масткін.

— Ох-ох-ох, — обурено сказав Ештон-Ґвоткін.

Тепер це була рука; вона спускалася стегнами, легка й немовби байдужа; пальці доторкнулися до її живота. «Нічого, — подумала вона, — це комаха. Я сплю. Сплю. Це сниться мені; я не поворухнуся». Масарик узяв мапу, яку йому передав сер Горас Вілсон. Терени, які підлягали негайній окупації німецькими військами, позначалися голубим. Якусь мить він дивився на неї, а потім люто кинув на стіл.

— Я... я ніяк не втямлю, — сказав він, дивлячись в очі панові Ештону-Ґвоткіну. — Ми ще суверенна держава?

Пан Ештон-Ґвоткін стеновав плечима; здавалося, він хотів дати до розуміння, що ні при чому; та Масарик подумав, що він схвилюваний дужче, ніж хотів показати.

— Переговори з Гітлером дуже важкі, — зауважив він. — Враховуйте це.

— Все залежало від твердості великих держав, — шорстко відказав Масарик.

Англієць легенько зашарівся. Він випростався і врочистим тоном сказав:

— Якщо ви не приймете цієї угоди, то вам доведеться самотужки залагоджувати свої справи з Німеччиною. — Він відкашлявся і вже м'якше додав: — Може, французи скажуть вам про це в більш прийнятній формі. Але, повірте мені, вони дотримуються тієї ж думки; якщо ви відмовитеся, то вони більше не цікавитимуться вами.

Масарик понуро засміявся, і всі замовкли. Почувся шепіт:

— Ти спиш?

Вона не відповіла, та відразу ж відчула губи на своєму вусі, а далі на неї налягло все тіло.

— Івіш! — пробурмотів він. — Івіш!

Не треба було ні відбиватися, ні волати; мене ж ніхто не гвалтує. Вона перевернулася на спину й чітко відказала:

— Ні, не сплю. Та й що?

— Я кохаю тебе, — сказав він.

Бомба! Бомба впаде з висоти п'ять тисяч метрів і заб'є їх як стій! Відчинилися двері, й увійшов сер Горацій Вілсон; він дивився вниз; одколи вони приїхали, очі його були опущені, й він балакав з ними, дивлячись у підлогу. Вряди-годи він усвідомлював це: хутко піднімав голову і дивився їм ув очі порожнім поглядом.

— Вас чекають, панове.

Троє чоловіків пішли за ним. Вони пройшли довгим порожнім коридором. На стільці дрімав коридорний служка; готель здавався мертвим; його тіло було гаряче, він притиснувся грудьми до грудей Івіш, й вона почула вогке ляскання присоски, вона геть спливала їхнім потом.

— Якщо ви кохаєте мене, — сказала вона, — то відсуньтеся, бо мені страшенно гаряче.

— Це тут, — відступаючи набік, мовив сер Горацій Вілсон. Він не відсунувся, одною рукою він здер укривало, а другою міцно тримав її за плече, тепер він лежав на ній і м'яшкорив її плечі й стегна своїми дужими руками, своїми загребущими руками, а його благальний дитячий голос знай повторював:

— Я кохаю тебе, Івіш, кохання моє, я тебе кохаю.

То була невеличка, низька й залляла світлом зала. Панове Чемберлен, Даладье і Леже стояли за столом із паперами. В попільничках було повно цигаркових недопалків, та ніхто більше не кутив. Чемберлен поклав долоні на стіл. У нього був зморений вигляд.

— Панове, — привітно всміхнувшись, мовив він.

Масарик і Мастний мовчки вклонилися. Ештон-Гвоткін хутко відступив од них, немовби йому вже несила було зносити їхнє товариство, і став позаду Чемберлена поруч із сером Горасом Вілсоном. Тепер перед двома чехами було п'ятеро чоловіків потойбіч столу. За ними були двері й порожні коридори готелю. На мить зависло важке мовчання. Масарик глянув по черзі на кожного з них, потім пошукав погляд Леже. Та Леже складав папери у портфель.

— Сідайте, панове, — сказав Чемберлен.

Французи й чехи посідали, та Чемберлен і далі стояв.

— Що ж... — промовив Чемберлен. В нього були червоні від сну очі. Він невпевнено розглядав свої руки, потім випростався і сказав:

— Франція й Великобританія щойно підписали угоду, яка стосується німецьких претензій щодо Судетів. Завдяки добрій волі всіх ця угода може розглядатись як певний поступ порівняно з Годесберзьким меморандумом.

Він закашлявся й замовк. Масарик напружено сидів у фотелі, він чекав. Чемберлен, здавалося, хотів провадити далі, проте затнувся і простягнув листок Мастному.

— Ознайомтеся, коли ваша ласка, з цим документом. Гадаю, краще буде, якщо ви прочитаєте його вголос.

Мастний узяв листок; хтось м'якою ступою пройшов у коридорі. Потім кроки затихли, і десь у місті годинник вибив два рази. Мастний почав читати. В нього була монотонна гугнява вимова; читав він помалу, немовби думав після кожної фрази, і листок тремтів у його руках:

— Чотири держави: Німеччина, Сполучене Королівство, Франція й Італія, взявши до уваги вже в принципі втілену домовленість про передачу Німеччині теренів судетських німців, домовилися про наступні розпорядження й умови, які регламентують згадану передачу й заходи, які вона передбачає. Цією угодою кожна з них зобов'язується виконувати необхідні вимоги, які запевняють її дотримання.

1. Евакуація розпочнеться 1 жовтня.

2. Сполучене Королівство, Франція й Італія дійшли згоди в тому, що евакуація зі спірних теренів закінчиться 10 жовтня без руйнування жодного з існуючих підприємств. Чехословацький уряд відповідатиме за здійснення цієї евакуації і наглядатиме за тим, щоб згаданим

підприємствам не чинилося жодної шкоди.

3. Умови цієї евакуації детально визначить міжнародна комісія, котра складатиметься з Німеччини, Сполученого Королівства, Франції, Італії й Чехословаччини.

4. Поступова окупація військами Райху теренів німецького підпорядкування розпочнеться 1 жовтня. Чотири зони, які зазначаються на карті, що додається, будуть окуповані німецькими військами наступним порядком:

Зона 1–1 і 2 жовтня.

Зона 2–2 і 3 жовтня.

Зона 3–3, 4 і 5 жовтня.

Зона 4–6 і 7 жовтня.

Інші території німецького підпорядкування будуть визначені міжнародною комісією і окуповані німецькими військами до 10 жовтня.

Монотонний голос метався в тиші сонного містечка. Він затинався, він безжалісно зупинявся, трохи тремтів, а довкруг нього, скільки око засягне, спали мільйони німців, поки він ретельно викладав умови історичного вбивства. Благальний шепітливий голос, кохання моє, бажання моє, я кохаю твої груди, я кохаю твої стегна, я кохаю твій запах, ти кохаєш мене, метався в нічній пітьмі, й руки над її гарячим тілом убивали.

— Я хотів би поставити запитання, — сказав Масарик. — Що потрібно розуміти під «теренами німецького підпорядкування»?

Він звертався до Чемберлена. Та Чемберлен глянув на нього, не відповідаючи, з трохи приголомшеним виглядом. Видно було, що він не слухав. Позаду Масарика озвався Леже. Масарик обернувся у фотелі й дивися на Леже у профіль.

— Йдеться, — сказав Леже, — про розраховану більшість згідно з прийнятими вами пропозиціями.

Мастний дістав свого носовичка і втер чоло, а потім знову почав читати:

— 5. Згадана інтернаціональна комісія в третьому параграфі визначить терени, де має відбутися плебісцит.

Ці терени будуть окуповані міжнародним контингентом аж до закінчення плебісциту...

Він перестав читати і запитав:

— Цей контингент справді буде міжнародним чи там будуть лише англійські війська?

Чемберлен позіхнув, затуляючись долонею, й по щоці покотилася сльоза. Він опустил долоню.

— Остаточне це питання ще не уточнили. Розглядається також участь бельгійських та італійських військ.

— Ця комісія, — провадив Мастний, — визначить також умови, за яких має здійснюватися плебісцит, взявши за основу плебісцит в Саарській області. Крім того, вона визначить дату для початку плебісциту не пізніше кінця листопада.

Він знову зупинився і з м'якою іронією запитав у Чемберлена:

— Чехословацький член цієї комісії матиме таке саме право голосу, як і решта?

— Звичайно ж, — добротливо відказав Чемберлен.

Липке, наче кров, збурення каляло стегна й живіт Івіш, прослизнуло в її кров, мене ж не гвалтують, вона відкрилася й дозволила прохромити себе, але в той час, як огненні і крижані дриготи піднімалися аж до її грудей, голова її залишалася холодною, голову вона врятувала, й там, у голові, вона кричала йому: я тебе ненавиджу!

— 6. Остаточне визначення кордонів буде зроблене міжнародною комісією. Ця комісія буде також мати компетенцію рекомендувати чотирьом державам, Німеччині, Сполученому Королівству, Франції й Італії, у деяких виняткових випадках зміни в обмеженому обсязі

визначення суворо етнологічних зон, які передаються без плебісциту.

— Чи повинні ми, — запитав Масарик, — розглядати цю статтю як застереження, котре запевняє захист наших життєвих інтересів?

Він обернувся до Даладье і наполегливо глянув на нього. Та Даладье не відповів; він був пригнічений і немовби аж постарів ураз. Масарик помітив, що в кутику вуст у нього стримить згаслий недопалок.

— Таке застереження нам обіцяли, — твердо сказав Масарик.

— В певному розумінні, — озвався Леже, — ця стаття може розглядатись як застереження, про яке ви кажете. Але потрібно бути скромним, бодай напочатку. Питання гарантії ваших кордонів належатимуть до компетенції міжнародної комісії.

Масарик коротко зареготався і склав руки на грудях.

— Сьомий пункт, — прочитав Мастний. — Буде право вибору яке дозволить бути долученим до теренів, які передаються, або ж вилученим із них.

Цей вибір має бути зроблений упродовж шести місяців від дня цієї угоди.

8. Чехословацький уряд звільнить упродовж чотирьох тижнів від дня підписання цієї угоди всіх судетських німців, які того забажають, від служби у військових формуваннях або ж у поліційних підрозділах.

Упродовж того ж терміну чехословацький уряд звільнить німецьких в'язнів у Судетах, які відбувають покарання за політичну діяльність.

Мюнхен, 29 вересня 1938 року.

— Ну от, — сказав він, — отак.

Він глянув на листок, немовби ще не скінчив читати. Чемберлен широко позіхнув, а потім почав стукати по столу.

— Отак, — знову сказав Мастний.

То був кінець, Чехословаччина 1918 року перестала існувати. Масарик провів поглядом білий листок, що його Мастний поклав на стіл; потім він обернувся до Даладье й Леже і пильно глянув на них. Даладье осів у фотелі, опустивши підборіддя на груди. Він дістав з кишені цигарку, якусь мить розглядав її, а потім поклав назад у пачку. Леже трохи зашарівся, вигляд у нього був нетерплячий.

— Чи чекаєте ви, — поспитався Масарик в Даладье, — на декларацію або ж відповідь від мого уряду?

Даладье не відповів. Леже понурих голову і хутко відказав:

— Пан Муссоліні мусить повернутися до Італії сьогодні вранці; в нас дуже обмаль часу.

Масарик знай дивився на Даладье. Він сказав:

— Навіть без відповіді? Чи мушу я розуміти це так, що ми зобов'язані погодитися?

Даладье кволо махнув рукою, а Леже відповів із-за його спини:

— А що вам іще залишається?

Вона плакала, одвернувшись обличчям до стіни; плакала вона мовчки, і її плечі тряслися від ридань.

— Чому ти смієшся? — невпевнено поспитався він.

— Тому що ненавиджу вас, — відказала вона.

Масарик підвівся, Мастний теж. Чемберлен позіхав, аж йому щелепи судомило.

Невисокий солдат підійшов до Здорованя Луї, вимахуючи газетою.

— Мир! — сказав він.

Здоровань Луї поставив відро.

— Що-що, хлопче?

— Мир, кажу тобі!

Здоровань Луї підозріливо глянув на нього.

— Миру не може бути, тому що не було війни.

— Угоду підписали, драбуго! Он у газеті, сам глянь.

Він простягнув йому газету, та Здоровань Луї відштовхнув її.

— Я ж не вмію читати.

— Ох і телепень! — з жалем сказав хлопчина. — Гаразд, поглянь на фото.

Здоровань Луї з огидою взяв газету, підійшов до вікна стайні й глянув на знімок. Він упізнав Даладьє, Гітлера й Муссоліні: вони виглядали мов гарні друзі.

— Оттак-пак! — сказав він. — Оттак-пак!

Насупивши брови, він глянув на хлопчину, а потім зареготався.

— От і помирилися! — регочучи, сказав він. — А я навіть не знав, чому вони посварилися.

Солдат засміявся, і Здоровань Луї засміявся теж.

— Бувай, дядьку! — сказав хлопчина і пішов собі.

Здоровань Луї підійшов до чорної кобили і почав гладити її по крупові.

— Ну, ну, кралю моя! — сказав він. — Ну, ну!

На душі була пустка. Він сказав:

— Гаразд, а тепер що мені робити? Що мені робити, га?

Бірненшатц затулявся газетою; видно було, як над розгорнутими листками прямо куриться димок; пані Бірненшатц неспокійно крутилася в фотелі.

— Мені треба побачити Розу через цю історію з пилосмоком.

Вона вже втретє казала про пилосмок, та не йшла собі. Елла неприязно дивилася на неї; їй хотілося zostатися наодинці з батьком.

— Гадаєш, його заберуть у мене? — обернувшись до дочки, запитала пані Бірненшатц.

— Ти весь час запитуєш у мене про це. Таж я не знаю, мамо.

Вчора пані Бірненшатц плакала від щастя, притискаючи до грудей дочку і небог. Сьогодні вона вже не знала, що робити зі своєю радістю; то була гладка і драгла радість, як і сама вона, радість, яка от-от обернеться на пророцтво, якщо її ніхто не розділить.

Вона обернулася до чоловіка.

— Густаве! — прошепотіла вона.

Бірненшатц не відповів.

— Ти сьогодні неговіркий.

— Авжеж! — буркнув Бірненшатц.

Він усе-таки опустил газету й глянув на неї з-під окулярів. В нього був зморений і старечий вигляд: Елла відчула, як у неї стискається серце; їй хотілося поцілувати його, та не варто було вдаватися до сантиментів у присутності пані Бірненшатц, яка й так надто вже охоча була до них.

— Ти бодай задоволений? — запитала пані Бірненшатц.

— З чого? — сухо поспитався він.

— Та почекай-но, — вже плаксиво сказала вона, — ти сто разів казав мені, що не хочеш цієї війни, що то була б катастрофа, що потрібно провадити переговори з німцями, от я й гадала, що

ти будеш задоволений.

Бірненшатц стенув плечима і заглибився в газету. Пані Бірненшатц на хвилю зупинила сповнений подивом і докорами погляд на цьому паперовому бастіоні, нижня губа в неї тремтіла. Потім вона зітхнула, насилу підвелася і рушила до дверей.

— Не розумію я вже ні чоловіка, ні дочки, — виходячи, сказала вона.

Елла підійшла до батька і легенько поцілувала його в маківку.

— Що з тобою, тату?

Бірненшатц поклав окуляри й підняв до неї обличчя.

— Мені немає чого сказати. Я вже не в тому віці, аби брати участь у цій війні, правда ж?

Тож краще промовчати.

Він ретельно згорнув газету; немовби сам до себе, він пробурмотів:

— Я був за мир...

— Та й що?

— Та й що?..

Він схилив голову ліворуч і кумедним дитячим порухом підвів праве плече.

— Мені соромно, — понуро сказав він.

Здоровань Луї вилляв відро у вбиральню, дбайливо зібрав воду губкою, потім поклав губку в відро й одніс його до стайні. Він зачинив двері, пройшов через двір й увійшов до корпусу Б. Казарма була порожня. «Вони й не думають іти звідси, — сказав собі Здоровань Луї. — Напевне, їм тут подобається». Він дістав з-під ліжка свої штани й цивільний піджак. «А от мені тут не подобається», — сказав він, починаючи розбиратися. Він ще не наслідуювався радіти, казав: «Ось уже вісім днів, як мені тут і дихнути не дають». Він надів штани і дбайливо порозкладав на ліжку своє військове вбрання. Він не знав, чи господар візьме його назад. «А хто зараз пасе вівці?» Він узяв свою торбу і вийшов. Біля умивальниці було четверо солдатів, які, регочучи, дивилися на нього. Здоровань Луї помахав їм рукою і перейшов через двір. В нього не було ні шеляга, та він піде собі пішки. «Помагатиму на фермах, то мені дадуть попоїсти». Раптом він знову побачив блякле голубе небо над вересовими чагарями Канігу, побачив невеличкі жваві спини овець і зрозумів, що він вільний.

— Гей-но, ви! Куди це ви зібралися?

Здоровань Луї обернувся: то був сержант Пелтьє, гладун. Задихаючись, він гнав до нього.

— Оце гарно! — біжучи, казав він. — Оце гарно, це нічого собі!

Він зупинився за кілька років од Здорованя Луї, червоний мов буряк од гніву і задущя.

— Куди це ви зібралися? — повторив він.

— Я йду звідси, — відказав Здоровань Луї.

— Ви йдете звідси! — повторив сержант, склавши руки на грудях. — Ви йдете!.. А куди ви йдете? — з безнадійним обуренням поспитався він.

— Додому! — відказав Здоровань Луї.

— Додому! — повторив сержант. — Він іде додому! Звичайно ж, йому не подобається харчування або ліжко рипить. — Він знову напустив на своє обличчя поважної погрози і сказав: — Вчиніть мені таку втіху, кругом — і бігом руш! А я вже займуся вами, парубче.

«Він не знає, що вони помирилися», — подумав Здоровань Луї. І сказав:

— Пане сержанте, підписали мир.

Сержант, здається, й вухам своїм не повірив.

— Ви що, дурника з себе корчите чи хочете покепкувати з мене?

Здоровань Луї не хотів гніватися. Він обернувся і пішов собі. Та гладун побіг за ним, сіпнув за рукав і перепинив йому дорогу. Він вперся у нього черевом і заволав:

— Якщо ви не зараз же не послухаетесь, то вас віддадуть під трибунал!

Здоровань Луї зупинився і почухав потилицю. Він подумав про Марсель, і в нього заболіла голова.

— Ось уже вісім днів, як мені тут і дихнути не дають, — тихо сказав він.

Сержант волав і тряс його за вилоги піджака.

— Що ви кажете?!

— Ось уже вісім днів, як мені тут і дихнути не дають! — грімким голосом крикнув він.

Він ухопив сержанта за плече і вдарив його в обличчя. За мить він мусив просунути руку йому під пахву, щоб утримати його на ногах, і гамселив далі; хтось ухопив його за попереk, потім йому почали виламувати руки. Він покинув сержанта Пелтьє, який мовчки повалився додолу, і почав струшувати чоловіків, які повисли на ньому, та хтось підставив йому ногу і він повалився на спину. Він почали товкти його зверху, а він одвертав голову праворуч і ліворуч, щоб ухилитися від ударів, і задихаючись, казав:

— Дайте мені піти, хлопці, дайте ж мені піти, кажу ж вам, оголосили мир.

Ґомес вишкріб нігтями кишеню й дістав звідти декілька дрібок тютюну всуміш із пилюгою і уривками ниток. Він натоптав ними люльку і запалив. Дим був їдкий і задушливий.

— Запаси тютюну вже скінчилися? — поспитався Ґарсен.

— Ще вчора ввечері, — відказав Ґомес. — Якби я знав, то привіз би більше.

Увійшов Лопес, він ніс газети. Ґомес глянув на нього, а потім опустив погляд на свою люльку. Він зрозумів. Він угледів слово «Мюнхен», великими літерами надруковане на першій сторінці газети.

— Отже?.. — запитав Ґарсен.

— Отже, нам капець, — сказав Лопес.

Ґомес щосили зціпив зуби на чубукові своєї люльки. Він чув гарматний рев і думав про тиху ніч в Жюан-ле-Пені, про джаз на березі моря — в Мат'є ще багато буде таких вечорів.

— Мерзотники, — пробурмотів він.

Мат'є на мить зупинився на порозі їдальні, потім вийшов у двір і зачинив двері. На ньому був цивільний одяг: на складі вже не було військового вбрання. Солдати прогулювалися невеликими гуртами, вигляд у них був приголомшений і неспокійний. Двоє молодиків, які наближалися до нього, почали одночасно позіхати.

— Весело вам, бачу, — сказав їм Мат'є.

Молодший закрив рота і, ніби вибачаючись, мовив:

— Не знаємо, до чого вдатися.

— Вітаю, — сказав хтось позаду Мат'є.

Він обернувся. То був Жорж, його сусіда по ліжкові, в нього було добре і сумовите обличчя, кругле наче місяць. Він усміхався.

— А що? — устряв до розмови Жорж. — Все йде, яке і мало воно йти.

— Не скаржся, — порадив молодикові Мат'є. — Якби була війна, то зараз ти був би в іншому місці. Там, де стріляють.

— Авжеж, — сказав той.

Жорж стенив плечима.

— Тут або деінде, — сказав він.

— От-от, — сказав Мат'є.

— Я задоволений, бо незабаром знову побачу доцю, — сказав Жорж. — Якби не це... Знову повернуся до контори; я не дуже ладнаю з дружиною... Читатиму газети, хвилюватися через Данціг: все почнеться, як і торік. — Він позіхнув і сказав: — Життя скрізь однакове, правда ж?

Вони мляво всміхнулися. Більше їм не було чого сказати один одному.

— Бувай, — сказав Жорж.

— Бувай, — сказав Мат'є.

Потойбіч решітки хтось грав на акордеоні. Потойбіч решітки був Нансі, був Париж, чотирнадцять годин лекцій на тиждень, Івіш, Борис, може, й Ірена. Життя скрізь однакове, завжди однакове. Він повільною ходою попрямував до решітки.

— Уважай!

Вояки махнули йому, щоб він одійшов: вони провели лінію на землі й без особливої охоти грали в цура й пека. Мат'є на мить зупинився: він бачив, як котяться дрібняки, а потім ще і ще. Вряди-годи монета крутилася на місці, мов дзиґа, спотикалася й падала на другу монету, наполовину затуляючи її. Тоді солдати схоплювалися й галасували. Мат'є знову пішов. Стільки потягів і ваговозів їздили Францією, стільки страждань, стільки сліз, стільки галасу в усіх радіостанціях світу, стільки погроз і нахвалянь всіма мовами, стільки зібрань, й усе лише для того, щоб зараз кружляти дворищем чи жбурляти дрібняки в пилюгу. Всі ці люди вчинили над собою насильство, щоб поїхати з сухими очима, всі раптом поглянули смерті у вічі й усі, з чималими труднощами або ж покірно, зважилися померти. Тепер їх немовби лантухом по голові втелючили, вони опустили руки, скуті життям, що знову ринуло на них, життям, котре залишали їм ще на мить, на одну біжучу мить, і з яким вони не знали, що робити. Це день ошуканих, подумалося йому. Він схопив руками ґрати решітки і поглянув назовні: сонце на порожній вулиці. Та торгових вулицях міст вже двадцять чотири години був мир. Але довкола казарм і фортів стояла невиразна імла війни, котра насилу танула. Невидимий акордеон грав «Ля Мадлон»; теплий вітерець здійняв на шляху вихор куряви. «А що я робитиму з моїм життям?» То було дуже просто: в Парижі на вулиці Юнгенс було помешкання, яке його чекало: дві кімнати, центральне опалення, вода, газ, електрика, зелені фотелі й бронзовий краб на столі. Він повернеться додому, застромить ключа в замкову щпарину; він знову буде на своїй посаді в ліцеї Бюффон. Й нічого не станеться. Геть нічого. Звичне життя чекало на нього, він залишив його в кабінеті, у спальні; він прослизне в нього без труднощів — ніхто не чинитиме труднощів, ніхто не натякатиме на зустріч у Мюнхені, за місяць все забудеться, — й на тягlostі його життя залишиться хіба що невеличка невидна близна, невеличкий надрив: спогад про одну ніч, коли він думав, що йде на війну.

«Не хочу, — подумав він, щосили стиснувши ґрати. — Не хочу! Не буде цього!» Він різко обернувся, всміхаючись, глянув на вікна, що сяяли на сонці. Він почувався дужим; в глибині душі зринула якась невеличка тривога, яку він починав упізнавати, тривога, яка додавала йому певности. Будь-хто; будь-де. Він більше нічим не володів, ніким більше не був. Похмура позавчорашня ніч не минеться марно; та страшенна хапанина не буде геть марнотною. Нехай вони ховають свої шаблі до піхов, як їм так хочеться; нехай розпочинають війну, нехай не розпочинають, начхати мені на них; мене вони не ошукали. Акордеон замовк. Мат'є знову почав кружкома ходити дворищем. «Я залишуся вільним», — подумав він.

Літак описував широкі кола над Бурже, чорний хвилястий вар наполовину затопив посадковий майданчик. Леже нахилився до Далад'є і гукнув, показуючи на нього:

— Який натовп!

Далад'є і собі глянув; він обізвався вперше після їхнього вильоту з Мюнхена.

— Вони прийшли, щоб натовкти мені пику.

Леже не заперечив. Далад'є стенив плечима.

— Я їх розумію.

— Все залежить від охорони, — зітхнувши, сказав Леже.

Він увійшов до кімнати, в руці він тримав газети; понуривши голову, Івіш сиділа на ліжку.

— Отак-от! Сьогодні вночі підписали.

Вона звела очі, в нього був щасливий вигляд, та він замовк, зненацька збентежившись від

погляду, який вона втупила в нього.

— Ви хочете сказати, що війни не буде? — запитала вона.

— Авжеж.

Не буде війни, не буде літаків на Парижем; стелі не заваляться від бомб — треба буде жити.

— Війни не буде, — схлипуючи, сказала вона, — війни не буде, а ви тішитесь!

Мілан підійшов до Анни. Він спотикався, очі його були червоні. Він доторкнувся до її живота і сказав:

— Ось кому не поталанить.

— Що?

— Малюкові. Не поталанить йому, кажу.

Накульгуючи, він дійшов до столу й наляв собі чарку горілки. То була вже п'ята зранку.

— Пам'ятаєш, — сказав він, — ти гепнула на східцях? Я подумав було, що в тебе буде викидень.

— Та й що? — сухо поспиталася вона.

Він обернувся до неї з чаркою в руці; вигляд у нього був такий, ніби він виголошує тост.

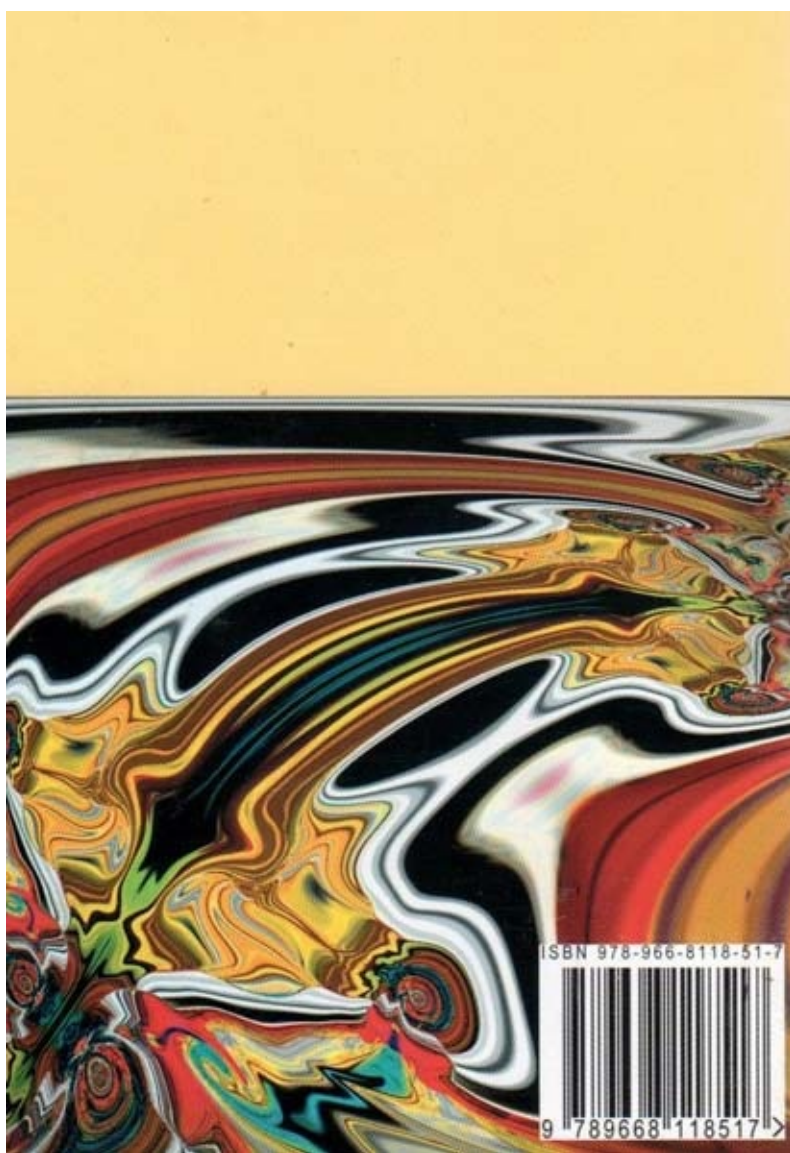
— Так було б ліпше, — посміхаючись, сказав він.

Вона глянула на нього: він піднімав чарку до рота, й рука його ледве тремтіла.

— Може, — сказала вона. — Може, так було б і ліпше.

Літак сів. Даладье насилу вийшов із салону й ступнув на трап; він був блідий. Почувся несамовитий галас, й люди побігли, розірвавши поліцейний кордон і поваливши загороди; Мілан перехилив чарку і, регочучи, виголосив: «За Францію! За Англію! За наших славетних союзників!» Потім щосили пожбурич чарку в стіну; вони волали: «Слава Франції! Слава Англії! Нехай живе мир!», в руках вони тримали знамена і букети. Даладье зупинився на першій сходинці; він приголомшено дивився на них. Потім обернувся до Леже і процідив крізь зуби:

— Йолопи!

notes

Ну (що скажете)? (нім.) — прим. пер.

Німецькою, прошу! (нім.) — прим. пер.

Довбешко ти свиняча! (нім.) — прим. пер.

Потрібне підкреслити

Te came

Нічия земля (англ.) — прим. пер.

Боже, Боже, чому ти покинув мене? (З Євангелія) — прим. пер.

З вірша Артюра Ремба — прим. пер.

Перший рядок з сонета Стефана Малларме «Надгробок Едгара По». Переклав з французької Михайло Москаленко. Цит. за виданням: Стефан Малларме. Вірші та проза — К.: «Юніверс», 2001, стор. 119 — прим. пер.

Палац спорту (нім.) — прим. пер.

Тухлятина (фр.) — прим. пер.

Я шукаю Саллі (англ.) — прим. пер.

Філе з телятини (фр.) — прим. пер.

Медовий місяць (англ.) — прим. пер.

«Коли місяць зазеленіє» (англ.) — прим. пер.

Будь ласка, музику, маестро (англ.) — прим. пер.

Був у мене товариш (нім.) — прим. пер.

Негритянський музичний інструмент — прим. пер.

Кит (фр.) — прим. пер.

Це людина (лат.) — прим. пер.